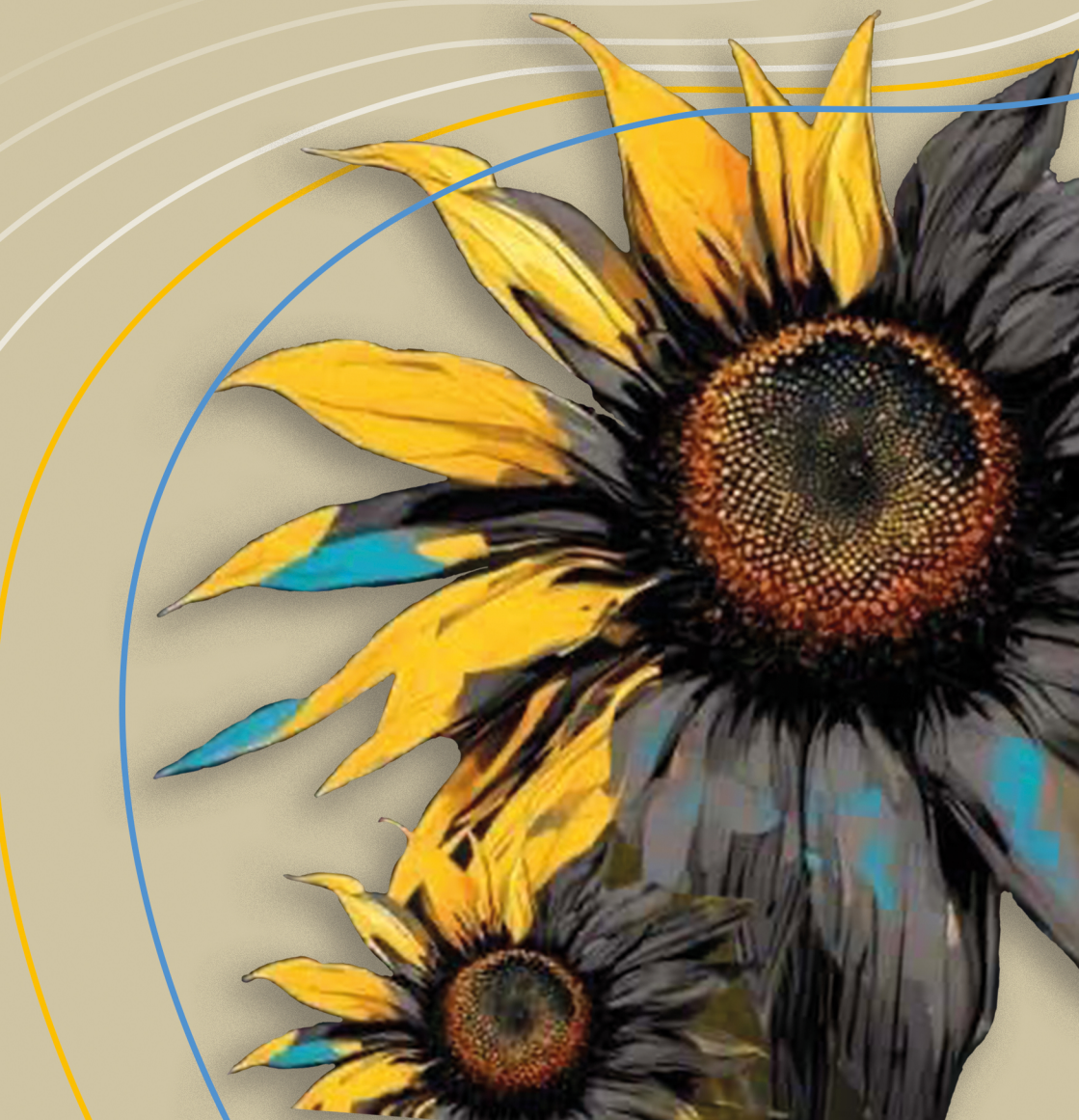
РЕЦЕПЦІЇ СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ У ПОШУКАХ ВІДПОВІДЕЙ НА ВИКЛИКИ XXI СТОЛІТТЯ

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

РЕЦЕПЦІЇ СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ У ПОШУКАХ ВІДПОВІДЕЙ НА ВИКЛИКИ XXI СТОЛІТТЯ

Колективна монографія

За редакцією докторки філософських наук,
доцентки Ольги Рупташ

Чернівці
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
2024

УДК 140.8:124.5]”20”
Р 459

Автори: *к. філос. н. І.Р. Григорків-Коротчук (розд. І), к. філос. н., доц. І.Б. Починок (розд. ІІ), к. філос. н. І.Г. Руснак (розд. ІІІ), д. філос. н., доцент О.В. Рупташ (розд. ІV), к. істор. н., доц. О.С. Гнатчук (розд. V), к. соціол. н., доц. К.Ю. Шестакова (розд. VІ), д. філос. н., проф. М.Ю. Чікарькова (розд. VІІ, ХІІ), к. філос. н. В.В. Мудраков (розд. VІІІ, п. 8.1), д. філос. н., проф. С.Д. Абрамович (розд. VІІІ, п. 8.2), д. філос. н., доц. М.В. Шкрібляк (розд. ІХ), д. істор. н., проф. І.П. Возний (розд. Х), к. соціол. н., доц. Т.В. Медіна (розд. ХІ).*

Друкується за ухвалою Вченої ради
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 17 від 20 грудня 2024 року)

Рецензенти:

Альчук М. П., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії культури (Львівський національний університет імені Івана Франка);

Чорноморденко І. В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії (Київський національний університет будівництва і архітектури);

Чвертко Л. А., кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, обліку та економічної безпеки (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини).

Редколегія: ***Рупташ О. В.,*** *докторка філософських наук, завідувачка кафедри філософії та культурології;* ***Шкрібляк М. В.****, доктор філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології;* ***Возний І.П.****, доктор історичних наук, професор кафедри філософії та культурології;* ***Руснак І. Г.,*** *кандидат філософських наук, асистент кафедри філософії та культурології .*

Р 459 **Рецепції світоглядно-ціннісних орієнтирів у пошуках відповідей на виклики XXI століття** : колективна монографія / за заг. наук. ред. докторки філос. н. Ольги Рупташ. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024. 480 с.

ISBN 978-966-423-923-0

Пропоноване видання містить результати досліджень складних і контраверсійних викликів і загроз, які визначають стан розвитку сучасного суспільства з його ідейно-ціннісними орієнтирами та перспективами цивілізаційного поступу.

Обґрунтовуючи ціннісний потенціал філософського та наукового знан-ня автори, кожен у межах свого розділу, визначають загальнолюдські та національні пріоритети у сферах освіти, науки, соціального забезпечення, державно-конфесійних відносин, у духовно-культурній царині, державотвірних процесах.

Матеріали монографії будуть цікавими та корисними для науковців, освітян, фахівців органів місцевого самоврядування та державного управління, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами ціннісно-смислового потенціалу сучасної філософської думки та соціально-гуманітарного знання загалом.

ISBN 978-966-423-923-0

© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2024

ЗМІСТ

Передмова..... 7

Розділ I
МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНІ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ ЖИТТЄСВІТУ 9
Ірина Григорків-Коротчук
1.1. Едмунд Гуссерль і Альфред Шюц: біля витоків Lebenswelt.....10
1.2. Ключові поняття й структурні елементи життєсвіту 20
1.3. Феноменологічна розвідка та міждисциплінарний підхід 34

Розділ II
ГУМАНІТАРНО-ЕПІСТЕМНІ ЗАСАДИ НАУКОВОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ 45
Ірина Починок
2.1. Об'єкт-суб'єктні передумови гуманітаризації наукової раціональності..... 45
2.2. Гуманітарно-епістемні трансформації ідеалів і норм науковості.....59
2.3. Ціннісно-смислові інтенції постнекласичної раціональності..... 71

Розділ III
ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНІСТЬ, КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ТА ПРОБЛЕМА ДЕМАРКАЦІЇ.....83
Ігор Руснак
3.1. Трансдисциплінарність і псевдонаука: методологічні проблеми дефініцій..... 84
3.2. Проблема фальсифікаціонізму та «нова» проблема демаркації.....87
3.3. Параметризація псевдонауки.....92
3.4. Прикладні аспекти використання псевдонаукових тверджень: економічні, культурні та світоглядні чинники....95

3.5. Застосування псевдонаукових тверджень у політичній та релігійній сферах 102

Розділ IV
ЗМІНА КЛІМАТУ ТА ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ: СПІЛЬНІ РІШЕННЯ ДЛЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ 121
Ольга Рупташ
4.1. Виклики XXI століття 121
4.2. Філософсько-науковий підхід до розв'язання проблем 127
4.3. Проблема зміни клімату: локальні та глобальний контексти 132
4.4. Штучний інтелект: панацея чи загроза? 142
4.5. Переваги й обмеження використання ШІ для розв'язання проблем зміни клімату 148

Розділ V
АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО ДОСВІДУ РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТУ В СОЦІАЛЬНОМУ ЗАХИСТІ НАСЕЛЕННЯ 161
Оксана Гнатчук
5.1. Загальний огляд системи соціального захисту в Україні 161
5.2. Сучасні стандарти щодо вимог управління ризиками в соціальній сфері 179
5.3. Виклики та можливості управління ризиками в соціальній сфері України 187

Розділ VI
УПРАВЛІННЯ ПРОЄКТАМИ В ЦЕНТРАХ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ (АНАЛІЗ ПОЛЬСЬКОГО ДОСВІДУ) 203
Катерина Шестакова
6.1. Соціальні проєкти та проєктна діяльність в об'єктиві дослідників 203
6.2. Соціальний проєкт як засіб перетворення навколишньої дійсності 209
6.3. Установи соціальної допомоги як суб'єкти проєктної діяльності 216

РОЗДІЛ VII
ВЕКТОРИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЧАСІВ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ: ПОСТСЕКУЛЯРНИЙ КОНТЕКСТ АКСІОЛОГІЇ 241
Марія Чікарькова
7.1. Культуротранслюючі механізми впровадження концепту «руского міра» в Україні 242
7.2. Вияви сучасної релігійності у мистецтві України часів визвольної війни (2014-2024) 257

Розділ VIII
АКСІОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕЛІГІЇ У ВИМІРІ БЕЗПЕКИ 289
Віталій Мудраков, Семен Абрамович
8.1. Релігія та безпека в Україні: до релігійних аспектів концепції «гуманітарна безпека» 289
8.2. Заповідь «Не вбивай» у Старому Завіті й війна в житті стародавнього ізраїльтянина 309

Розділ IX
ІСТОРІОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ЦЕРКВИ, НАЦІЇ ТА ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ПОСТСЕКУЛЯРНОЇ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ РЕЛІГІЇ 327
Микола Шкрібляк
9.1. Релігієзнавча еристика щодо постсекулярної соціально-психологічної актуалізації релігії: українська національна проєкція 328
9.2. Церква і держава в суспільному дискурсі майбутнього української нації 340
9.3. Українське суспільство у круговерті «великого» повернення релігії і віднайдення modus vivendi у тріаді Церква–Нація–Держава 355

Розділ X
УКРАЇНА – ЮНЕСКО: ШЛЯХИ СПІВПРАЦІ 371
Ігор Возний
10.1. Історія становлення відносин між Україною та ЮНЕСКО 371

10.2. Пріоритети співпраці України з ЮНЕСКО 379
10.3. Світова спадщина України в ЮНЕСКО..... 388
10.4. Російсько-українська війна і ЮНЕСКО.....393

Розділ XI
ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ ЗАКЛАДОМ ВИЩОЇ ОСВІТИ 415
Тетяна Мединa
11.1. Теоретико-методологічні засади вивчення управлінської діяльності у ЗВО.....415
11.2. Гендерні особливості управлінської діяльності.....426
11.3. Гендерні проблеми в управлінні закладами вищої освіти.....435
11.4. Гендерно-чутливий менеджмент в управлінні університетом 446

Розділ XII
ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ОСВІТІ: ПЕРЕВАГИ ТА ВИКЛИКИ 459
Марія Чікарькова
12.1. Використання E-learning контенту під час вивчення культурологічних і філософських дисциплін.....459

ПЕРЕДМОВА

Виклики, які постають перед людством сьогодні, мають глобальний характер і вимагають спільних рішень і зусиль для їх подолання. Проблеми глобальної безпеки, війни та миру, деколонізації, екології, освіти, соціальної рівності тощо потребують відповідних методів та інституційної організації для пошуку можливих і надійних розв'язків. Наука – один із ключових соціальних інститутів, покликаних впоратися з цим завданням. Результати наукових досліджень стають підґрунтям для визначення суспільних трансформацій. Водночас лише наукових знань недостатньо, щоб сформулювати цілі, втілені в політичних і соціально-економічних програмах. Цю функцію виконують світоглядні форми знання і практики: філософія, релігія та культура загалом.

Автори цієї колективної праці поставили за мету проаналізувати основні виклики сучасного розвитку людської цивілізації й визначити загальнолюдські та національні (передусім на прикладі України) світоглядно-ціннісні пріоритети, які впливають на діагностику й ухвалення рішень щодо їхнього подолання. Значну увагу приділено виявленню потенціалу цінностей у рецепції філософського та наукового знання в перспективі розв'язання вищеозначених проблем.

Охоплений у монографії спектр питань сучасної філософії, соціальних і гуманітарних наук відповідає комплексності наявних проблем, формуючи своєрідну єдність різноманітних методологічних інструментів. Міждисциплінарний підхід покликаний забезпечити розуміння багатогранності складних процесів сучасності. Їх філософсько-наукове осмислення використовує ефект калейдоскопа, сплітаючи й розплітаючи мережива образів і сенсів.

Увагу, зокрема, сфокусовано на тлумаченні методологічних і світоглядно-ціннісних аспектів феноменологічного пізнання життєсвіту, гуманітарно-епістемних характеристик науки й наукової раціональності, а також значущості критичного мислення, особливо в контексті проблеми демаркації наукових і псевдонаукових вірувань в умовах зростання попиту на фальсифікати й хибні стереотипи як різновиди інформаційної зброї.

Представлено наукові дискусії щодо переваг і ризиків використання штучного інтелекту в боротьбі з такими викликами XXI століття, як екологічні загрози й зміни клімату. Зважаючи на вірогідні сценарії розвитку технологій та їх вплив на перебіг природних і антропогенних процесів, обґрунтовано роль і значення філософсько-наукового підходу до оцінки потенціалу ШІ.

Окреслено виклики у сфері соціального захисту, розподілення ризиків та проєктної діяльності. Проаналізовано український та польський досвід управління ризиками соціального забезпечення, специфіку менеджменту соціальних проєктів і центрів соціальної допомоги в умовах сучасних глобальних криз.

Чільне місце в монографії посідає аналіз і концептуалізація культуротворчих і релігійних аспектів гуманітарної безпеки, зокрема в контексті російсько-української війни 2014–2024 рр. На теоретичних засадах історіософії осмислено роль і місце релігії в постсекулярному просторі культури. Водночас досліджено вияви сучасної релігійності в мистецтві. Відтворено історію становлення відносин між Україною та ЮНЕСКО, основні віхи їх співпраці для збереження культурної спадщини й євроінтеграційного поступу.

Проаналізовано виклики управління закладом вищої освіти, зокрема пов'язані з гендерними стереотипами й особливостями академічної кар'єри в сучасних університетах. Висвітлено основні тенденції диджиталізації освіти та її вплив на формування нових освітніх стратегій. Наголошено на ефективності використання E-learning контенту під час вивчення культурологічних і філософських дисциплін.

Широкий спектр тем – від філософії, культури, мистецтва і релігії до соціальних практик – значною мірою зумовлений не лише палітрою викликів сучасності, а й специфікою «життєсвіту» кафедри філософії та культурології ЧНУ ім. Ю. Федьковича. Нині кафедра забезпечує навчальний процес за п'ятьма спеціальностями: філософія, культурологія, релігієзнавство, богослов'я та соціальне забезпечення. Такий міждисциплінарний феномен формує особливе дослідницьке середовище, що має свої виклики й переваги. Одна з них – взаємодія та комунікація на умовах рівноправного партнерства, толерантності й пошуку спільних засад для взаєморозуміння й плідної співпраці, якими, зі свого боку, постають загальнолюдські цінності та смисли.

Розділ І
МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНІ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ ЖИТТЄСВІТУ

Ірина Григорків-Коротчук

У цьому розділі, присвяченому ролі феноменологічного підходу в науковому пізнанні, увагу зосереджено на ключових поняттях, що входять у структуру життєсвіту: сприйняття, фантазія, сновидіння, емпатія, мотиви, подив, горизонт, смисл, інтерсуб'єктивність, цінність, аппрезентація, типізація, комунікація, темпоральність, інтенціональність. Такий аналіз феноменів сприяє кращому усвідомленню значущості життєвого світу для наукових досліджень.

Феноменологія є розвідкою шляхів і методів мислення, що через життєвий досвід приходить до унікальності наукового пізнання. Життєсвіт – повсякденна комунікативна взаємодія, в якій морально-практична і ціннісно-економічна сфери наближаються до науково-технічної.

Використання феноменологічного методу поліпшує техніки мислення, розширює уявлення, сприяє розумінню мотивації інших і дозволяє бачити вперед, що особливо актуально сьогодні.

Ключові слова: *філософія, методологія, наука, міждисциплінарність, феноменологія, інтерсуб'єктивність, життєсвіт, Інший, смислова структура, свідомість.*

Перед людством не вперше постають питання, пов'язані з кризовими явищами в науці та культурі. Вони потребують значних зусиль і ресурсів, а також ефективних шляхів їх вирішення. Таку ситуацію маємо тепер. Майбутнє ще не надто окреслене, а теперішнє пронизане метастазами дегуманізації життєвого світу, спостерігаємо девальвацію аксіосфери та розмитість ціннісних орієнтирів. Викликами для нас у XXI столітті стали такі феномени, як ізоляція індивіда, обмеження рівня прав і свобод, посилення маніпуляцій, розвиток віртуальної реальності, втручання

у геном людини і водночас збереження автентичності, цінність кожного людського життя тощо. Усі вони пов'язані між собою і засвідчують, що так і не були засвоєні уроки попередніх епох, що й досі не вистачає умінь чи бажання для здорової комунікації.

Трагедія посилюється з плином часу, впродовж якого вона розгортається, зростанням кількості життєвих ситуацій, окремим досвідом прожитого чи обірваного дня. І тепер, на жаль, ми не просто свідки, а безпосередні учасники боротьби за право на свій світ, за мир. Ми є стороною, яка щосили намагається захистити свої переконання, цінності, свободу, майбутнє та навіть минуле.

Зрозуміти цю дійсність можна, лише провівши глибокий аналіз різних чинників і ґрунтовні дослідження. І це завдання не для одного покоління. Навіть враховуючи сучасний стан розвитку людства, його інформаційних, технологічних та комунікативних процесів. Утім прийняття зважених рішень зараз стане запорукою глибокого уточнення можливостей активної свідомості людини. Саме цій цілі сприяє дослідження феноменологічного підходу, його ролі в науковому пізнанні, зокрема крізь призму розуміння ключових понять структури життєсвіту.

1.1. Едмунд Гуссерль і Альфред Шюц: біля витоків Lebenswelt

Концепт Lebenswelt з'явився у 1936 році у праці Едмунда Гуссерля (1859-1938) «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія» (Die Krisis der europäischen Wissenschaften und dietranszendentale Phänomenologie), виданій на основі прочитаних ним лекцій у Відні та Празі впродовж 1935 року [10, с. 67]. Однак дослідник феноменології Д. Сміт зазначає, що застосування і подальше осмислення цього концепту не відбулось би без запозичення його у соціального теоретика і представника філософії життя Георга Зіммеля [16, с. 344]. Значний резонанс у наукових колах викликала праця

Альфреда Шюца (1899-1959) «Змістовна будова соціального світу» («Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt»), опублікована 1932 року. Усі вони стосувалися проблем умотивованості соціальної дії, форм і методів свідомості та оновлення принципу раціональності.

Спираючись на феноменологію Е. Гуссерля, інтуїтивізм А. Бергсона та соціальне вчення М. Вебера, Альфред Шюц будує унікальну методологію наукового пізнання. Після його переїзду до США континентальна феноменологія доповнилася інтенціями прагматизму В. Джеймса і Дж. Дьюї. Праця А. Шюца «Структури життєсвіту» (закінчена посмертно Томасом Лукманом у 1982 р.) постає значущою розвідкою на межі філософії, соціології та культурології і відзначається мультидисциплінарністю. Сам автор свою концепцію називав конститутивною феноменологією природної настанови. Принагідно зазначимо, що Шюц не вважав себе прихильником якоїсь однієї школи, а оригінально адаптував відомі напрацювання інших до своїх власних переконань. На його думку, теоретична концепція необхідна для наукового характеру соціально-культурних досліджень.

Концепт Lebenswelt – життєсвіт, або життєвий світ – зазнав чималих трансформацій, відколи був запроваджений німецьким філософом майже століття тому. Але й досі залишається актуальним і лише збільшує діапазон сутностей. Зараз це комплекс не лише горизонтів нашої дійсності, символів та орієнтацій. Можна стверджувати, що деякі чинники, які вважалися базово-визначальними для людини (фізична сила, географічне місцезнаходження, зовнішність), поступово розмивають свої контури і віртуалізують ще не звідані кластери буття. Сьогодні це поняття розкриває, як зазначає українська дослідниця О. Наконечна, нові грані розуміння життя як процесу невпинної трансформації сенсів, інформації, цінностей [7, с. 69]. Отже, життєвий світ – це така даність культурно-соціальної реальності, в яку ми занурюємося й у розмаїтті якої маємо віднаходити фундаментальні принципи пізнання світу.

Не викликає сумнівів міждисциплінарність концепту життєвий світ. Поставши у межах феноменології Е. Гуссерля, він був підхоплений соціологами (А. Шюц, Т. Лукман, Ю. Габермас, Л. Болтанські, Л. Тевено, Е. Рааб), політологами (Дж. Раулет), лінгвістами (Р. Крейг, Г. Райл), психологами (Л. Бінсвангер, Е. ван Дорцен, Д. Брукс, А. Джорджі), теологами (В. Герле, І. Далферт, М. Мокстер, Є.-М. Фабер), педагогами та дослідниками освіти (Д. Велтон, В. Ліппіц, Г. Гаймброк, С. Кляйн, К. Едлес-Гірш), географами (С. Симон). У межах філософії XX–XXI століть стали популярними як окремі поняття, так і сам феноменологічний підхід (М. Гайдеґґер, М. Мерло-Понті, Ж. - П. Сартр, Г.-Ґ. Ґадамер, П. Рікер, Р. Інгарден, Е. Левінас, М. Фуко, Ж. Дерріда, Т. Нагель, Дж. Серл). Різноманітність міждисциплінарних контекстів зростає і в українських філософських студіях (В. Кебуладзе, О. Наконечна, Є. Причепій, А. Богачов, А. Єрмоленко, А. Ішмуратов, А. Лой, С. Кошарний, С. Пролеєв, А. Залужна, Т. Титаренко, І. Сухина).

Зважаючи на таку різноликість, важливо окреслити коло тих понять, у змісті яких виявляється власне філософський концепт життєвого світу. І в цьому випадку правомірно стверджувати, що думки обох мислителів – Е. Гуссерля і А. Шюца – інтерферентні. Передусім варто зазначити, що Lebenswelt завжди використовується в однині, немає множини поняття життєвих світів. До найважливіших структур життєсвіту належать споглядання, уявлення, знання, увага, інтенціональність, звички, тілесне сприйняття, мовлення, спогади про минуле, прогнози майбутнього, мрії, фантазії, відчуття, бажання, сумнів, переживання, інтереси, сновидіння тощо. Про ці сутності ми сьогодні поведемо мову. Розглянемо також і деякі операції, досить специфічні в межах феноменології: типізацію та аппрезентацію.

Дещо довільне використання поняття життєвого світу робить його розпливчастим. Однак саме в цьому і полягає його призначення – залишити світ людських феноменів відкритим, доступним для перетікання й розвитку. Але ні

Гуссерль, ні Шюц не ставили собі за мету чітко описати всі сутності життєсвіту, а лише прагнули вказати на той горизонт, від якого наука абстрагувалася свого часу. Життєвий світ у їхньому вченні – забута чуттєва основа природознавства. Тому Гуссерль і пропонує повернутися назад, «до джерел». Потрібен новий погляд, така настанова, що зможе подолати вузько орієнтований підхід у науці. Таким особливим способом дослідження базових структур стане феноменологія.

Горизонт окреслює те, що вже розтлумачено, доступно й визначено, до чого можна без проблем звернутися й отримати вичерпну відповідь. Внутрішні межі горизонту можна уявно поділити і частинами засвоїти. А зовнішній горизонт – принципово необмежений, зв'язки у ньому можуть безконечно продовжуватись у різних напрямах і світах.

Горизонт – це ще одна грайлива метафора, що натякає на те, що виходить за усталені межі. У цьому феноменологія близька до екзистенціалізму. Деякі філософи одночасно розвивали обидва ці напрями. Феноменологія, як і філософія існування, багата на аналіз емоційних станів, як-от занепокоєння, досвід, тимчасовість, вибір, вчинок, смерть, крайній безпорадний страх, межа тощо. Отже, життєвий світ – набагато ширший, ніж той, який нам демонструє наукове знання.

Очевидно, що Гуссерль не намагався применшити роль наукового пізнання. Він вбачав у науці могутній засіб, що змінить світогляд і саму людину. Наука має бути на службі людства. Але не така наука, яка позбавлена ціннісних орієнтирів, а та, яка, виходячи із життєвих захоплень і фантазій, не буде виключати аксіосферу зі своїх суджень.

Наукове пізнання постає вкрай важливою діяльністю. Тоді як безпосередній досвід сортує речі, явища, процеси чи зіставляє їх надто типово і не завжди вдало. Для демонстрації своєї думки Гуссерль наводить приклад із китом [2, с. 268]. На перший погляд кит – риба, що й зафіксовано в деяких природних мовах, зокрема й німецькій

мові (Walfish). Однак не усе так просто. Наразі ми знаємо, що кит – це один із найбільших ссавців, предки якого вели наземний спосіб життя, ймовірно, парнокопитні. Тому й потрібен власне науковий досвід, який веде до виявлення суттєвих типів – типізації.

Цікаво, що і Шюц звертається до цієї ілюстрації з китом і доповнює її [8, с. 184]. У розділі про структуру незнання мислитель описує ситуацію, в яку ми потрапляємо, коли запас знань обмежений, а споглядання життєвого світу виявляється не таким і прозорим. Якщо розуміти знання як історію специфічних тлумачень, то з'ясовується, що запас знань дірявий і рясніє хибними визначеннями. Ці дірки (непрозорість) знання саме через суб'єктивне здивування та порівняння виявляються і можуть заповнюватись.

Водночас у природній настанові немає потреби у тому, що абсолютно всі елементи знання за необхідності мають бути узгоджені нами. Навіть у тих випадках, коли окремі фрагменти суперечать один одному, вони можуть співіснувати і, залежно від ситуації, застосовуватися вільно чи відповідно до можливості. По-справжньому зіткнення відбувається тоді, коли ті елементи, які раніше не суперечили один одному, раптом виявляються нерелевантними. Тоді така несумісність постає проблемою.

Важливо підкреслити, що і в роботі Гуссерля і в праці Шюца–Лукмана наголошується на тому, що життєвий світ є не приватною сферою, а інтерсуб'єктивною. Життєсвіт – виключно людський досвід, таке світобачення і світоаналіз, які наскрізь пройняті антропоморфними смислами. «Потрібно визнати себе «людиною» у світі, для того, щоб буття розкрилося нам у будь-якому сенсі», – нагадує Є. Мулярчук [6, с. 35]. Водночас життєвий світ є цариною практики, соціальної діяльності – на цьому особливо акцентує Шюц. Тому проблема вибору та дії «має посісти центральне місце в аналізі життєсвіту» [8, с. 37]. Життєсвіт являє собою повсякденну комунікативну взаємодію, в якій морально-практична і ціннісно-економічна сфери наближаються до науково-технічної.

Прискорення темпів життєвого світу, яке ми спостерігаємо у цьому столітті, наштовхує на думку про ілюзорність та карнавальність дійсності. А також неодмінну віртуалізацію, бо, виявляється, просто жити у цій реальності недостатньо. Для того, щоб бути повністю сприйнятим, значущим, відомим, слід заякоритися у якомога більшій кількості інформаційних соціальних мереж. Нова реальність передбачає не стільки онтологічну сутність, скільки соціально-активні відносини і зв'язки у ній. З набуттям досвіду стає зрозумілою прихована можливість іншої реальності і навіть деякої множини цих реальностей.

Невдоволеність від незнання болісно сприймається нашим Я і загострюється чужістю Інших та їхнім імовірним запасом інформації. Потреба у відповідях підштовхує до виходу з обмеженого базового світогляду. Кожна розвідка нової інформації збагачує наш повсякденний досвід і розширює граничні засади. Вона відштовхується від екзистенційного вибору, який ми самі маємо зробити: як вчиняти з Іншими, як бути далі чи для чого щось взагалі робити? Проблема моралі з'являється тоді, коли комусь у результаті комунікації стають очевидними різні життєві цілі й методи їхнього досягнення. «Зважаючи на те, що життєвий світ людини є складною системою смислів, то саме наповнення його багатоманітних структур моральним змістом постає домінантою особистості й вираженням її в якості моральної сили», – пише А. Залужна. І далі, «моральний смисл приходить у світ тільки через особистісні зусилля, зумовлюючи створення істинної екзистенційної ситуації вибору адекватних способів взаєморозуміння» [4, с. 33]. З часом приходить усвідомлення того, що особисті можливості й потреби зустрічаються з не-рівноцінними запитами інших. І якщо, як зазначалося, життєсвіт – виключно інтер-суб'єктивний, то практична сторона нашої діяльності мусить спиратись на ґрунт взаєморозуміння. Міжособистісні стосунки та стратегії є одними із найскладніших процесів у життєвому світі.

Життєвий світ, як уже мовилося, – фундамент, з якого ми розпочинаємо будівництво філософських і наукових хмарочосів. У кожної особистості він різного рівня осмисленості, підготовки і практичної діяльності. Власне, цей концепт навіть не вимагає особливої методологічної настанови. Він самозрозумілий, у термінах І. Канта – апріорний. І, як будь-який фундамент, уже вкорінений у конкретному ґрунті. Оскільки народившись, ми успадковуємо умовну базу схильностей, талантів, задатків наших батьків і входимо у життєвий простір звичаїв і культурно-релігійних норм попередніх поколінь. Ми повністю занурені у відносини, такі комунікативні ситуації, які впродовж життя будуть фоновими для нашої діяльності.

Очевидність перших гносеологічних розвідок скріплюється поняттям «здоровий глузд». Він стає каркасом нашого хмарочосу. Змалечку він витримує різноманітні випробування на міцність і практичність у тому соціокультурному середовищі, яке сприяє зрощуванності правил, переконань, ідеалів, законів. Здоровий глузд підживлює наш повсякденний досвід. «Феноменологія не пояснює, чому у свідомості виникає досвід, а описує, як він відбувається», – зазначає В. Кебуладзе – український філософ і перекладач українською мовою праць з феноменології: «Структури життєсвіту» Шюца й Лукмана та «Досвід і судження. Дослідження генеалогії логіки» Гуссерля [5, с. 103]. Розгортання досвіду постає акумуляцією нової інформації, зіставлення її з базовою поведінкою, обставинами минулого.

Така дія забезпечується комунікацією на рівні суб'єкт-суб'єктних відносин і ущільнюється до ядра, яким є наш світогляд. Отже, отримати досвід означає не створити щось нове, а про щось дізнатись, отримати певну інформацію, з різних боків побачити сутність. Або простіше – переосмислити феномен та його зв'язки. І якщо звичний досвід – процес, пов'язаний зі смислом, зіставленням образів, то неповсякдений досвід – це реальність замкнутої смислової структури. Про цей концепт Шюца поговоримо трохи пізніше у нашому дослідженні.

Схожа лінія концепту життєсвіт Гуссерля–Шюца пролягає і в баченні життєвого світу як підґрунтя, фундаменту. Та у розумінні Шюца він доповнений міркуванням і сенсом Іншого. Фундамент – стабільна поверхня і тотальне відчуття самоочевидної орієнтації. Це змістова константа, що уможливлює подальшу практичну діяльність. Життєвий світ – це та ніша, в якій весь попередній досвід зберігається як значущий, принципово відкритий моїй активності, а я можу собі повторювати «можу-завжди-знов» (див. [8, с. 27]).

Духовність – внутрішній простір хмарочосу. Як ми не в змозі уявити повністю забудований дім без внутрішнього простору, так і неможливий життєвий світ без духовності. Використовуючи метафору хмарочосу, вбачаємо у зведених стінах наукове знання. Оскільки ми будуємо стіни заради внутрішнього простору, практичних і комфортних освоєних куточків, то й затишок і безпека повністю залежать від того, наскільки продумана запланована будівля. При цьому важливою деталлю є прагнення не просто збудувати ще одну оригінальну вежу чи балкон, а саме організувати внутрішній простір для задоволення інтересів, хобі чи наукових досліджень. Добудовування відбувається не заради гонитви «хто вище», а як органічне зростання, розвідка нової інформації.

Духовність формується з досвідом, вона закарбовується у знаннях, способі життєдіяльності, комунікаціях, цінностях, мові, нормах. Вона існує до науково-раціональних операцій та обґрунтувань. Духовність є однією із тих структур, що передає складні смисложиттєві зв'язки і забезпечує комунікацію в процесі соціалізації особистості.

Наявність «тріщин» у фундаменті хмарочосу – ознака занепокоєння. Але ж краще знести будівлю свідомо й підготовлено, ніж чекати невизначеного моменту і неминучої трагедії. На жаль, лютий 2022 року для багатьох став несподіванкою, хоча тріщини давали про себе знати заздалегідь. Бачимо, що хворобливим місцем фундаменту стали стереотипи і наративи, які планомірно запихалися стороною конфлікту в наш життєвий світ. Порушуючи як

соціально-економічні відносини, географічні межі, так і ціннісні орієнтири суспільства, наші мову, релігію, історію, культуру, нашою свідомістю довго маніпулювали.

Розмірковуючи про аналогічну ситуацію, Шюц пише: «Шахрайство, політична пропаганда та економічна реклама мають (щонайменше) одну спільну річ: хоча інколи мотив, інколи кроки й інколи ціль (а інколи усі ці моменти разом) певної дії або частини дії приховуються, для наміченого впливу є суттєвим, що заторкувана дією людина не помічає, яка дія в цілому спрямована на неї» [8, с. 456].

Онтологізація реальності проходить з подачі дій влади та тих соціальних інститутів, які культивуються владним режимом. Безліч тактик можуть сприяти цьому, наприклад заангажована освіта, монополізована діяльність ЗМІ, керована економічна криза, пандемія, війна… Свідомо чи несвідомо, та вони істотно впливають на ключові позиції та ролі особистості. Живучи серед подібних, важко зрозуміти власну індивідуальність, свій характер. Зазначимо, що споживання реальності супроводжується власне раціональними стратегічними механізмами, смисловими зв'язками та підкресленими ілюстраціями особливої ролі і значення екзистенційності ситуації.

Екзистенційний характер життєвого світу проявляється у психологічних настановах сприйняття й оцінювання реальності у «правильному напрямку». Екзистенція встановлюється разом з інтенціональністю, що визначається як навмисність, «свідомість про». Оскільки нескінченна відкритість нашого мислення виходить від нас самих, як відходять кола на поверхні водойми від епіцентру, то й чим глибше пронизується плесо, тим далі розходяться круги і тим довше не вщухає неспокійний характер особистості.

Яким би багатогранним не здавався реальний світ, він завжди такий, що крутиться навколо центру Я-особистості, орієнтований на нульовий сегмент, ego. Усі інші світи, життєві історії та настанови вторинні, похідні щодо центру мого світу. Механізми конструювання автентичної реальності

спрацьовують тоді, коли нам вдається подивитися на світ «іншими очима». До цих механізмів належать антиципація, серендіпіті, імпровізація, деконструкція, конверсія, гра. Проте зауважмо, що використання деяких з цих прийомів Гуссерлем ще не робить його постмодерністом у звичному розумінні цього поняття.

Зміна реальності розпочинається наче рандомно, спонтанно чи в результаті помилкового судження, мимовільної дії, тобто нетрадиційного (не-правильного, не-ординарного) використання банальних підручних засобів. Метод спроб і помилок, наприклад, не зациклившись на хибі, продовжує інтерпретувати результат як вірогідну настанову. Будь-яка з цих форм діяльності розпочинається тоді, коли звичний спосіб не давав результатів або ж не задовольняв. Потрібна була нова інформація, змістове наповнення. У зв'язку із цим поставала проблема сумніву, бажання, пов'язаного з інтересами та зацікавленням. «Чи можна щось зробити, щоб бажане все ж таки відбулося», – запитує А. Шюц [8, с. 385]. Інтереси, як суб'єктивні мотивації, рухають наш життєвий світ, мають свою передісторію і смислові зв'язки.

Мати інтерес – означає не стільки заглиблюватись у минуле, скільки бачити майбутнє цього минулого. Здійснення очікуваного майбутнього відбувається за рахунок суб'єктивного запасу знань. І якщо відчувається непевність, то вона передусім постає як нестача інформації. Інтерес до чогось спонукає робити вибір, тобто окреслити ті зв'язки, які, виходячи із власного досвіду, найбільш сприятливі, очікувані. В такий спосіб у майбутнє входять смисли й ідейне наповнення з минулого. Навіть коли подія ще не відбулася, вона вже вся сповнена смислами, спогадами й вагомими бажаннями (зразок А). Можливість інакшого, конкурентного майбутнього залежить від окремих інтересів та мотиваційних зв'язків (зразок Б) і є небажаною. Якщо очікувана подія відбулась за зразком А, то вважається, що знань, інтуїції, умінь, інформації загалом було достатньо. Якщо ж реалізується зразок Б, то вважається, що діяч «не мав

проблеми вибору» [8, с. 396–397] і альтернатива встановлена давно. Якщо ж діяч вирішує «всліпу», тобто покладається на долю чи випадок (наприклад, підкидання монетки), то, ймовірніше за все, таке уникнення самостійного вибору свідчить про кризу в повсякденному досвіді. «Рішення, у яких повсякденний розум не допомагає, стосуються насамперед криз повсякденного життя та втручань інших царин дійсності до повсякденної дійсності» [8, с. 400]. Цікава репліка Шюца про те, що мовно організованим виправданням тут не місце і риторичні дії повністю залежать від історичного суспільства.

Цей світ, що доступний кожному як пасивна матриця, реагує лише на активну свідому людину, її зусилля. І ніхто ніяк не застрахований від перекручувань, хибних уявлень, спотворень моральності чи імітації автентичності. Навіть загальносоціальна спрямованість життєвого світу, яка узурпує владу на єдину істину, не гарантує відчуття власної досконалості. Привілейована позиція у сфері права, моралі, релігії чи науки перебирає на себе повноваження чинити насильні дії супроти інакодумців. Зважаючи на це, лише свідоме утвердження особистісних характеристик у структурі життєвого світу є автентичним життям.

Категоричне несприйняття інших форм мислення, відсутність самоаналізу й сумніву призводить до перетягування на себе моральних і легітимних повноважень вершити суд над опозиціонерами та до виправдовувань будь-яких насильницьких дій. І це з орієнтацією на глибинні структури життєвого світу.

1.2. Ключові поняття й структурні елементи життєвіту

Глибинні кластери життєвого світу виявляються у звичних ситуаціях нерефлективними і стереотипними діями, які наче й не передбачають особистісну залученість (відповідальність), а даються як спостереження і сприйняття типізованої взаємодії, узгодження із загальноусталеним порядком речей.

Чим узагальненіша типізація, тим більш анонімні для нас інші учасники соціуму. Зростання переживань свідчать про зацікавлення, обізнаність, тривалу взаємодію, близькість. І при цьому анонімність Інших постає вже у вигляді готових структур сенсу. Вдало демонструє цю операцію темпоральний акцент. Найбільша типізація спостерігається щодо минулого. Оскільки наш досвід ніяк не може гарантувати спрощення таких структур, то й образ минулих поколінь людей стає більш незмінним і фіксованим. Менш вірогідна типізація майбутнього, але й для цього випадку у нас заготовлені начерки, пунктирні основи. Оскільки ми знайомі з характерними особливостями невідомих речей чи явищ. Як приклад А. Грос наводить цікаву життєву ситуацію із чужою собачкою, з якою він ще не знайомий, але дещо чув про неї. Автор вважає, що з певними застереженнями може навіть передбачити події і реакцію тварини завдяки інформації про типові риси [11, с. 191].

Типізація дає можливість зазирнути у певну модальність, що наразі не є результатом мого досвіду. Встановлення смислового зв'язку між різними сутностями налагоджується через панівні тематичні та мотиваційні релевантності. З цього випливає, що типізація не існує сама собою, а лише як смислозорієнтована структура, що має свою історію та прихильників. Для освоєння нових ситуацій типізація має бути вже закладеною у попередньому знанні.

Опосередкованість й ірраціональність життєвого світу межують із природністю як безумовною ознакою існування людини. Звідси і стверджується нормальність, прийнятність і ординарність особистості в рамках локального соціуму, зміцнюються профільні рольові позиції.

Очевидність – первинне конститутивне усвідомлення того, що завжди дано нам як невизначена сутність. Це вказує на можливість подальшого визначення, дослідження і здатність керувати комунікативними ситуаціями. Кожен стан речей має свою істинність, яка для нас не дана в повноті. Уміння побачити проблемні місця в запасі знання – лакуни –

пов'язане зі здивуванням. Якийсь елемент у ситуації чи фрагмент процесу видається дивним, оскільки Я уже знає, що нормальне і звичне. Як правило, це залежить від набутого досвіду і прагнення визначити майбутнє. Як пише Шюц, історія здобуття знання є історією здивувань [8, с. 186]. Власне життєвий світ постає різнобічною комунікацією з іншими, обміном значущою інформацією задля ідентифікації особистості та усього народу.

Усередині життєсвіту наявна така зона, на яку Я здатне впливати – зона впливу. Ця зона досяжності, що підпадає під маніпуляційний практичний вплив, здатна чинити опір і вводити в оману. Завдяки певним технологічним досягненням межі зони розширюються, і здається, що ми можемо діяти значно більше. Якщо у первинній зоні впливу ми безпосередньо змінюємо щось і практично бачимо результат, то вторинна зона впливу постає поінформованістю і більш залежна не від Я, а від Ми.

Розуміння того факту, що ми можемо потенційно на щось вплинути, змушує нас ставитися прискіпливіше до наших вчинків і діянь Інших на рівні Ми-зв'язку. Обмеження, що їх ми відчуваємо як тиск чи опір, змушують припускати, що відбувається неординарна подія. І нам варто вирішити, чи можемо ми щось зробити або утриматись. І якщо нарешті вирішимо, що майбутнє залежить від нашої дії, то й дія відбудеться. Отже, тут слід наголосити на тому, що уявлення про майбутнє і про вчинки повністю залежить від суб'єктивного запасу знання [8, с. 387] і вміння оцінити ризики. Чим більше ми чогось прагнемо, тим імовірніше зробимо все можливе для цього. Переконання, мотиваційні аргументи слід шукати у минулому, однак апелювати до майбутнього. Вчинки-дії сутнісні не лише для окремої особистості, а й для людства в цілому, оскільки потребують значної сили духу і здатні закріплювати в суспільній пам'яті нові ціннісні орієнтації.

Фундаментальність не означає незмінність. Із певним застереженням можна сказати, що у межах своєї соціокультурної

формації ми впливаємо на життєвий світ, можемо ділитись досвідом чи запозичити його в Інших, зокрема на політичному рівні. Міжкультурна комунікація відіграє важливу роль у зміщенні горизонтів.

Повсякденне діяння ніяк не означає, що воно нерозумне, але й високий ступінь розумності там не спостерігається. О. Боярський зазначає, що «повсякденне життя представляється суб'єкту впорядкованою об'єктивованою реальністю, причому вона свідомо впорядкована соціокультурними нормами, що склалися в суспільстві, в рамках яких кожен індивід змушений будувати своє приватне життя. Купуючи знання про навколишню дійсність, індивід навчається бачити її в типовості рис, які сприймаються як безперечні й очевидні, і будувати типові конструкти відповідно до системи цінностей і інтересів «ми-групи», до яких можна віднести спосіб життя, спосіб взаємодії з навколишнім середовищем» [1, с. 23]. За умов повсякденної дійсності утворюється практична розумність, яка виходить із того, що я знаю достатньо себе, маю проєкт, знаю найближче довкілля і умію зробити вибір. Усе разом неодмінно передбачає смислове навантаження. А міра практичного розуму визначається тим, ЩО хотів отримати діяч і ЯК він це здійснив. І ще одна із чудових цитат авторів «Структури життєсвіту»: «Уявлення про необмежену розумність діяння залишається саме тим, чим воно є: уявленням» [8, с. 422].

У концепції життєвого світу поставлено деякі питання, що не розглядались жодною наукою на той час. Ми сприймаємо світ у його повноті, через кольори, запахи, смаки, відчуття. І зовсім не як абстрактні форми, первинні чи вторинні властивості. До того ж жоден природничо-науковий метод не пояснить суть сновидіння, не дасть незаперечних свідчень. І заслугою Гуссерля є такий ретельний та прискіпливий аналіз повномасштабного процесу мислення. Цікавою видається його розвідка про світ фантазій – таких переживань, що можуть мати свою часову конструкцію та не утворюють єдності із предметностями світу. Вони є актами

внутрішньої свідомості, однак вони, на думку Гуссерля, «квазі-індивідуальні» і «квазі-ідентичні», а тому не мають розвитку в життєвому досвіді [2, с. 145]. А. Шюц, у руслі своєї соціальної феноменології зазначає, що фантазії та рефлексії позбавляють нас соціального досвіду. Фантазування – це невмисне усунення деякої незручної дійсності, розрив її з щоденною реальністю. Попри те, що у наших фантазіях можуть бути присутні Інші, однак інтерсуб'єктивного досвіду нам це не привносить.

Світ фантазії, напевне, один із наймиліших для нас. Тут немає потреби себе стримувати, переборювати, зовнішній світ не чинить жодного опору. Навіть стандартний час не поневолює. Світ фантазії не змушує мене до життєвих екзаменів, а всі альтернативи – на мою користь. Однак навіть у цьому світі Я перебуваю у замкнутій смисловій структурі, бо логічні конструкти і там присутні. Я фантазую ЩО хочу, але не ЯК хочу, – пояснює Шюц [8, с. 49]. Замкнута смислова структура є тією частиною життєсвіту, в якій синкретично відбувається пізнання і переживання, вони характеризуються однаковим стилем, що обмежений смислами. Крім фантазії, сюди належать, за Шюцом, сновидіння, світ науки та релігійний досвід, політика і мистецтво, прокидання від сну, вхід у роль Іншого, сміх як реакція на зміну реальності, жарти (див. [8, с. 43]).

І все ж у світі фантазії більше свободи, ніж у сновидіннях. Свідомість того, хто спить, не має інтересу до прагматичного й навмисного перекручування. Слух, зір, нюх, смак, дотик не активні. Увага розслаблена, однак вона працює в пасивному стані і разом із пам'яттю визначає теми і конструкції сновидінь.

Але уві сні я не маю здатності «можу-завжди-знову» [8, с. 484]. Сновидіння відбуваються зі мною, і я не можу вирішити, що чи як це стається під час переходу в стан непритомності, до сну, екстазу. Спогади про сновидіння часто перекручуються, а іноді їхній перебіг важко встановити.

Можна зауважити тут певну схожість із психоаналітичною теорією. Відомо, що Гуссерль цікавився працями З. Фрой-

да, однак для феноменології навіть несвідомі акти є частиною життєвого світу свідомості, а психоаналіз антифеноменологічний.

Метод спостереження, що у феноменології здобуває нове життя, – не звичне емпіричне самоспостереження, це, радше, методичний рефлексивний аналіз. Феноменологія відстоює позицію, згідно з якою інтенціональність є націленістю на сприйняття сенсу, його творення і передачу.

Усвідомлення свого життя, власного й окремого, відбувається крізь призму життя інших, через протиставлення і зацікавленість. Здоровий інтерес змушує нас приглядатися до реальності й тих процесів, які в ній розгортаються інакше, як у собі. Світ поза-Я безконечний, невловимий, лише частково доступний власному уявленню і сприйняттю.

Ясність сприйняття навколишньої дійсності має дивовижний характер. Це виявляється у тому, що одразу кілька мисленнєвих операцій здійснюються миттєво й усвідомлюються виразно. Отже, феноменологія включає інтуїтивність як одну із характеристик життєвого світу. Інтуїція засвідчує певну річ чи процес як вони є, а не як я можу сприймати у своєму досвіді. Інтуїтивність полягає у самоочевидності. «Сприйняття – первинна оригінальна форма інтуїції, що супроводжується твердим переконанням у тому, що речі наявні саме такими» – таке визначення дає Д. Моран [14, с. 79]. А скасувати сприйняття означає усунути його з усіх думок, з усіх значень, в яких воно використовувалось суб'єктом у схемах досвіду до цього моменту.

Іноді ми настільки розділяємо життєсвіт, що нам навіть не вдається зробити подумки стрибок з однієї площини в іншу. Дивовижно, настільки ці структури бувають асинхронними, а їхні значення несумірними. Жодне дискретне знання про будь-які феномени реальності світу, яким би глибоким воно не було, не дасть нам належного фундаменту для побудови міцного світогляду. І навіть навпаки: така фрагментарність створює певні бар'єри у комунікації, виникає суспільство всередині суспільства, обмежене своєю мовою та традиціями.

Розуміння – «не просто метод соціальних наук, а радше особлива форма досвіду, в якій здійснюється повсякденне мислення, пізнається соціальний (життєвий) світ» [11, с. 200]. І хоча досвід Іншого неможливо пережити, та здоровий глузд підказує нам часткове розуміння. Емпатія є такою спробою відчути Іншого. Концепція емпатії, треба зазначити, не була ще розробленою у часи Гуссерля і Шюца (початок XX століття), тому внесок мислителів і тут очевидний.

Коли А. Шюц запитує: як можна зрозуміти Іншого, якщо безпосереднього доступу до його свідомості немає, то аналіз його праць свідчить, що таке розуміння можливе лише через начерки, вказівки, через самоінтерпретацію. Виходячи з того, що Я сама знаю, розумію, відчуваю у відповідній ситуації. І хоча це розуміння фрагментарне, та я можу продовжити комунікувати і здобути досвід Іншого. Зрозуміло, що повне адекватне порозуміння з усіма учасниками комунікацій недосяжне, проте це той випадок, коли важливо зрозуміти, що пізнання – динамічний процес.

Комунікуючи, ми, крім того, що сприймаємо та спостерігаємо реальність, і самі впливаємо на Інших. Одні це роблять несвідомо, тоді як обрані – цілеспрямовано та методично намагаються викликати саме ті враження, які вони і планують. Щоб справити правильне враження на інших (публіку чи окрему особистість), потрібні скрупульозні техніки, уміння виконувати ролі, переконувати словами, жестами, вчинками. Іноді досвід показує такі ситуації, де комунікація не відбувається, попри всі формальні налаштування. Така імітація комунікації проходить як подання зовнішньої форми з метою психологічного впливу. Це також різновид маніпуляції.

Історія людства засвідчує, що запас знань нерівномірно розподілений у суспільстві, він дуже залежить від ролей, які ми проживаємо. Наприклад, знання як здоровий глузд є загальноприйнятним. Деяке диференційоване знання, якщо його в принципі може вивчати кожен, – релевантне, хоч і спеціалізоване, а є спеціалізоване знання, яке в принципі для

інших не доступне. Здобуття особливого спеціалізованого знання стає «кар'єрою» [8, с. 334]. Розмірковуючи про процес накопичення знання, Шюц пише: «Спочатку межі розширюються стрибками; потім вони утримуються на певному рівні без помітних змін; раніше чи пізніше вони починають звужуватись» [8, с. 382].

На різних етапах життя досвід людини може по-різному інтерпретувати одні й ті самі знання чи ціннісні настанови. Це залежить як від конкретної реальності у просторово-часовій структурі, так і від Інших, які змінюють кут перспективи [8, с. 257]. Навіть на однаковому (спільному) відрізку дороги люди рухаються неоднаково, по-різному орієнтуються та комунікують.

Життєвий світ, вважає А. Шюц – принципово інтерсуб'єктивний. Тому мислитель доповнює його культурно-релігійними символами, мовними системами, творами мистецтва, соціальними інститутами, історичним характером людської діяльності.

Фактично, Шюц аналізує окремого суб'єкта «Я», що перейнмається навколишньою реальністю та своєю настановою. «Моя поведінка лише настільки може бути орієнтована на поведінку моїх попередників, наскільки їхні ДІЇ можуть стати тому-що-мотивами для моєї діяльності, але я вже нічого не можу вдіяти стосовно моїх попередників» [8, с. 105]. І в цій репліці Шюц посилається на Гуссерліве вчення, використовуючи його термін тому-що-мотивами. Що означає мати намір? Це націлено або спрямовано на чомусь зосередитися. Тобто задіяти різні мисленнєві функції, стани і виділити його, «взяти в дужки». Процес пізнання супроводжується переживанням, таким душевним станом, який виходить зі зв'язку особистої значущості та суспільної оцінки. «Переживання – це предмети внутрішньої свідомості, але в них конституюються предмети як такі, що в них їх мають на увазі» [2, с. 203]. Переживання завжди заангажовані. Це одна з базових сутностей феноменології, вони є складовою аппрезентації.

Апперцепція – це ще один ключовий момент у Lebenswelt, оскільки вона безпосередньо пов'язана з перспективою. Це бачення реальності, яка недоступна нашому сприйняттю, однак наш досвід підказує її існування. Аппрезентація – здатність пасивно вказувати на щось інше, що обов'язково має продовжуватися, бути. Наприклад, якщо є фронтальна сторона будинку, то й зворотна теж має бути. Питання ось у чому: яка ця стіна, наскільки типова вона і чи я можу правильно її уявити?

Аппрезентація діє завжди у парі полюсів, які належать до чогось спільного, як природа фізичних речей чи психологічних настроїв, соціальних комунікацій (ідеальна природа). Зв'язок між обома аппрезентативними членами має асоціативний характер і вказує на здатність до перенесення (зсуву) символічних відносин з однієї групи на іншу. Шюц нагадує відому приказку про те, що, спостерігаючи дим, ми думаємо про вогонь.

Зміст аппрезентації можна передати через метафору слона у давньоіндійській притчі. Поки нам невідомий слон у повноті та єдності, окремі його сторони хоча й мають свою реальність, проте не є очевидними. Інший у моєму досвіді теж може постати лише в одному модусі, але завдяки інтерсуб'єктивності забезпечується безперервність досвіду і формується узгоджена система. Отже, аппрезентація є частиною інтенціональності.

Аппрезентаційні зв'язки мають усупільнений історичний характер. Мова типізує світ і в такий спосіб робить його інтерсуб'єктивним. А вже інтерсуб'єктивність є головною ознакою об'єктивності.

Зв'язок свідомості і фізичного світу очевидний і в мові. Шюц і Лукман досить детально аналізують семантику, оскільки мова – посередник між досвідом і логікою. У мові надзвичайно прозоро й глибоко вкорінені смислові орієнтири та ціннісні настанови. Жива мова – мовлення – рясніє тими образами і символами, які при комунікації навіть можуть вголос не проговорюватися. Слово править світом – проголошує А. Шюц.

Мова – уже заданий елемент у кожній біографічній ситуації. Опановуючи мову, суб'єктивне Я звертає увагу на те, що треба вивчати, а що ні, про що можна говорити, а про що краще змовчати. Міркування про цінності й мотиви найближчих спонукають до вдумливого використання мови. До того ж у залежності від соціальної структури, розподілу за ролями може змінюватись і семантичне навантаження сказаного.

«Мова є системою типізувальних схем досвіду, яка спирається на ідеалізації та анонімізації безпосереднього суб'єктивного досвіду» [8, с. 250]. Типізація завжди соціально об'єктивована. Власне, Шюц припускає, що існують також і домовні типізації, однак про них важко щось сказати тому, хто не уявляє життя без мови і знаходиться в полоні семантичної матриці.

Цінність досвідного знання полягає у його інтерсуб'єктивному характері, що можливо через аппрезентацію. Як уже зазначалося, ми в змозі уявляти образ, який безпосередньо не бачимо, і ця здатність є активним звершенням свідомості. Наше сприйняття одночасно і презентує і аппрезентує феномени життєсвіту. Ознаки, позначки (маркери), знаки та символи вказують на усуспільнене сприйняття на-тепер-не-дане. Це означає, що порозуміння можливе лише через інтерпретацію зв'язків, віднайдення закладеного смислу. Чим багатша уява, тим більше вона продукує такі смисли, тим важче їх розкодувати.

Маркери – позначки, які індивідуально залишають люди. Наприклад, мої позначки під час причитання книги чи написання статті. Деякі маркери можуть бути зрозумілі й Іншим, а деякі ніхто не зможе інтерпретувати. Чим більше позначка віддалена від первинного змісту, тим вона менш релевантна, отже, більш анонімна для інших. Позначки завжди мотивовані, іноді вони навмисне приховані. Чим краще ми знаємо один одного, тим легше орієнтуватись у маркерах і перекладати (інтерпретувати) їх.

Окреме Я (суб'єктивний чуттєвий досвід) заново проходить і позначає особистими маркерами ключові вузли у

пам'яті так, як розвиваються власні мотиви. Інтерсуб'єктивної основи у них немає. Оскільки біографічно маркери індивідуальні, то й не потрапляють і не витягуються зі сфери інтерсуб'єктивного. Маркери – втілення чогось особистого, що зараз технічно не присутнє.

Шюц називає мнемонічними засобами наші маркери, що пов'язують суб'єктивні минулі події з новою ситуацією. «Чим краще встановлена кореляція між типовими проблемами орієнтування та типовими маркерами, тим більш функціональним буде контекст рішення і тим легше буде впоратись з ним на практиці» [9, с. 296]. Влучність і швидкість тлумачення позначок залежить і від узгодженості з типовими проблемами.

Якщо типові позначки усуспільнюються і межа індивідуальних маркерів долається, то вони стають знаками у межах певної знакової системи. І вже в цій знаковій системі використання індивідуальних позначок може вважатися неправильним. «Суб'єктивне значення знаку виникає у свідомості людини через відповідні біографічно індивідуальні процеси його присвоєння» [9, с. 292]. Наразі, вважає Шюц, в наш історичний час у межах соціокультурної реальності, ми уже знаходимось в заданій системі (навіть системах) знаків і головне завдання – не так створювати, як засвоїти їх.

Якщо для маркерів характерна індивідуальна природа, то для знаків – інтерсуб'єктивна. Знаки сприймаються через внутрішнє інтуїтивне «пробудження» при зустрічі із тими аргументами, які уже відомі. Тому головною їхньою функцією є взаєморозуміння під час комунікації. Знак не є тим, на що він вказує, він апелює до індивідуальних маркерів і встановлює мнемонічний зв'язок. Для налагодження комунікації у Ми-зв'язку «чим більш «анонімним» є мій партнер, тим більш «об'єктивним» мусить бути застосування знакової системи» [8, с. 103].

Символи – посилання вищого рівня на аппрезентацію. Або, як зазначають G. Bongaerts і A. Ziemann: «символ – це

конкретна аппрезентаційна пара, в якій аппрезентуюча частина є даністю повсякденного світу, а представлена частина належить до світу власних ідей і посилається на них» [9, с. 298]. Тобто символи – це зв'язок носія повсякденної дійсності й царини абсолютно іншої дійсності, яка внаслідок своєї множинної абсолютної реальності в жодний спосіб не може бути зведена до схеми досвіду. Трансцендентальна сутність символу ніби нагадує рутинізованій людині про її ідейну причетність до універсальної структури. «Символ встановлюється у формі життя відносно вищого рівня для того символізованого, що належить нижчій формі життя. Те, що символізується, поміщається в контекст із вищої форми життя та з іншої точки наразі» [9, с. 290]. Символи мають суспільно-історичну структуру, вони використовуються для інтерсуб'єктивної комунікації. Знаки й символи сприяють нашій здатності впоратись із власним досвідом, ладнати у широкому діапазоні структур життєвого світу.

Розуміння символів передбачає особисте ставлення до соціального світу. Успішне прочитання можливе через стандартизовані й інституалізовані моделі, правила і ролі, які Я приймає як самоочевидні, застосовує їх і вони проявляють свою дієвість.

Співжиття в реальності, засноване на моральних принципах та ідеалах, засвідчує, що ціннісно-нейтральна позиція невиправдана. Потрібно заявляти про свої переваги, пріоритети, озвучувати бажання й орієнтації, щоб можна було зіставити їх з іншими, зрозуміти, наскільки вони загалом прийнятні, віднайти однодумців чи спростувати якісь конкретні норми. Це і є виявами свідомої позиції у суспільстві. Проблеми мовлення і спілкування – це радше питання стилю мислення, а не теорії пізнання. Отже, комунікація постає інтерсуб'єктивним поєднанням мотивів і ціннісних настанов.

Цінності завжди були важким тягарем для людини. Особливо духовні, оскільки вони виявляли найболючіші і найбільш травматичні моменти нашого досвіду. Були міркою співвідношення причетності до чогось (когось) поза власним

Я і кристалізувались практичними справами. Цінності постають ідейним наповненням символів та образів, що втаємничували сенс і призначення кожного у Всьому. «Якщо хочете, наше оцінювання речей довкола частково ґрунтується на нашому відчутті цінностей, які нас оточують», – пише Д. Сміт [16, с. 387]. Цінності, вважав Гуссерль, є частиною об'єктивних дій і, отже, вони конституйовані в Lebenswelt, у морально-політичній діяльності.

Питання етики та моралі не надто розкриті у філософії Гуссерля. Його підходи до проблеми людських стосунків ще дуже суб'єктивні й болючі для нього самого. «Поверхнева ерудиція та інтелектуальний снобізм», – так коротко охарактеризував Гуссерль панівну силу моральності багатьох своїх сучасників. Відомо, що він читав лекції з етики, однак так і не видав жодної праці. Так само й Шюц у своїх працях окремо не зупинявся на етичних питаннях. Сама ситуація у міжвоєнний період була гострою і гуманітарні аспекти наукової діяльності спливали в усіх розвідках. Етичні параметри присутні із самого початку написання «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія». Інакше, звідки взялося поняття кризи? Адже воно є результатом кризи цінностей і сенсу в європейській культурі. Головна криза, на думку Гуссерля, – втрата істинних значень, особливо – раціональності.

Ми втратили зв'язок між науковим знанням і довкіллям життя. Це розрив між теорією та практикою. Культура – це ж передусім моральна сфера, а Інші – це моральне суспільство, те середовище, яке робить людину. Як зазначає Д. Сміт, «для Гуссерля моральні цінності є об'єктивними, «існують для всіх», отже, інтерсуб'єктивними, навіть якщо цінності містяться в суб'єктивних актах волі. Отже, теорія конституції Гуссерля передбачає особливий підхід до етики – і так само, хоча ми не зверталися в цьому напрямку, до політичної теорії» [16, с. 398].

Цінності – артефакти навмисності. В ієрархії цінностей більш значущі ті, ступінь терміновості яких менший.

Отже, першочергові цінності знаходяться у найближчій перспективі для мене або вже нагальні, вони завдяки аргументам можуть відтіснити (усунути) інші. Якщо одні і ті самі цінності постійно перебувають у найближчій зоні – вони стають особливими; якщо особливі цінності Я співзвучні з особливими цінностями близьких людей, вони стають інтерсуб'єктивними. Цінності якось пов'язані з часом, особливо з часом їхнього переживання. Усвідомлення конечності чогось робить це щось у наших очах значущим. Цінності є тією категорією, яка змушує нас активуватись, щось робити.

Одне з важливих питань: – як відбувається у нашій свідомості сам акт вибору? Шюц запитує: «як доходить до того, що діяч обирає один начерк?» [8, с. 389]. Міркуючи про цю ситуацію, мислитель звертається до таких понять як порівняння відносно неточних зважувань та використання другої спроби, якщо це можливо. Але в підсумку питання зводиться до того, що ж є мірилом цінностей? Наші обґрунтовані принципи, ідейні настанови, уміння використати потенціал слова. А далі саме рішення – це вже акт волі.

Цінності не стають самі собою, не народжуються самовільно, бо їх кристалізують зусиллями волі, практикують. Цінності є результатом навмисності, мого вибору, моєї Волі. Однак це не волюнтаризм. І те, наскільки суворий примус має процедура вшанування цінностей, що ми вкладаємо у їх реалізацію, як створюємо їх – це і є основою цінностей, їх вагою. Дія, яку я обираю або ж бажаю, набуває значущості лише внаслідок моїх роздумів і свідомого конституювання, спрямованої навмисності. Я сам створюю сенс й іншим при цьому вказую на відповідне ставлення.

Комунікуючи з Іншими, ми практикуємо свої цінності, онтологізуємо їх, надаємо їм тієї ваги, на яку самі спроможні. У перебуванні й переживанні Ми-зв'язку віддзеркалюються найефективніші додаткові раціональні вузли сенсів. Нами окреслюється горизонт життєвого світу, встановлюється актуалізація смислу життя.

Дослідник феноменологічної традиції Д. Сміт називає філософію Гуссерля семантикою думки. І показує її як інтегральну систему логіки, онтології, феноменології, епістемології, етики. На його думку, велика науково-методична настанова Гуссерля – хід від об'єктивності до суб'єктивності, далі до інтерсуб'єктивності і знову до об'єктивності. Такий шлях думки продиктований тим, що життєсвіт – не онтологічна структура, а феноменологічна. Тому й метод феноменології розроблявся для того, щоб змінити ставлення до реальності.

1.3. Феноменологічна розвідка та міждисциплінарний підхід

І Гуссерль, і Шюц, визнаючи дієвість окремих методів природничого пізнання, виступають проти їх бездумного використання у соціо-гуманітарних науках. Така експансія не виправдана, натомість мислителі обґрунтовують нову феноменологічну методологію. Феноменологія є розвідкою шляхів і методів мислення, що через життєвий досвід приходить до унікальності наукового пізнання.

Незважаючи на те, що феноменологія утвердилась завдяки працям Гуссерля, практикувалася вона віддавна. Особливо у викладах античних мислителів (Платон), у середньовічних трактатах (Августин) й у розвідках уже новочасних філософів (Декарт, Локк, Берклі, Юм, Кант, Гегель). Оскільки феноменологія пов'язана із описом сутностей, то мова її пронизана численними метафорами.

Головний акцент, що закладений у феноменології Гуссерля, – зв'язок свідомості зі світом. Жодна наука не може бути самодостатньою, без присутності інших наук і без філософської методології. Інакше таке «приховування» людської суб'єктивності, її упущення, перетворить науку на спрощений продукт, який втратив особисту цінність. Це буде ідеалістична модель такого світу, який керується механістично і математично [13, с. 89]. Але ж і це важко уявити в будь-якій

науці, оскільки всі наші пояснення, уточнення, інтерпретації – уже є суб'єктивними, завжди залежать від дослідника, його переконань, цінностей і подальшого бачення результатів його діяльності. «Наші пояснення того, що ми спостерігаємо у світі, виявляють водночас те, якими ми є самі», – нагадує Є. Мулярчук [6, с. 32]. Науку творять люди, а не сутності, явища і процеси. Власне в історії науки ми бачимо здебільшого ту одну істину, яка підтвердилась, і не беремо до уваги множину спроб, які були відкинуті, спрощені чи замінені. Щоб не впасти в релятивізм, який унеможливлює істинне пізнання, Гуссерль пропонує метафізичний скептицизм. При цьому сам Гуссерль не ідеаліст, його феноменологія – реалізм, де світ і його усвідомлення нероздільні.

У підсумку, основа науки вимагає феноменологічного підходу, такої міждисциплінарності, яка б усі наукові теорії, методи та їхні результати дослідила й надала відповідне значення. Це буде виправдано. Будь-яке дистанціювання від життєвого світу не дасть зрозуміти людину в усій її повноті й гармонії, її зв'язках у суспільстві та фізичному світі.

З позиції класичної науки може здатись, що концепт *життєвий світ* протистоїть розумному пізнанню. Однак розвиток феноменології засвідчив, що життєвий світ – основа раціональності, навіть більше – саме практична раціональність (А. Шюц). Отже, власне з потенціалу життєсвіту беруть свій початок раціональні форми діяльності. Понад те, як вважає О. Боярський, «раціональність як необхідність аналізу власної діяльності і устрою світу з об'єктивною необхідністю включається в життєдіяльність людини лише тоді, коли відбувається збій діяльності в повсякденному житті» [1, с. 26].

Раціоналізація життєвого світу є наслідком кращої аргументації та влади окремих елементів системи (економіка, право), а не синкретичної сили вільної комунікації. Така колонізація призводить до монетизації, бюрократизації і фрагментарності у свідомості. Тому з необхідністю мусимо застосовувати міждисциплінарні дослід-

ження, щоб не лише засвідчити глибинний зв'язок між науковими дисциплінами, а й виявити іманентні потоки, очевидні в життєвому світі.

Не випадково для Гуссерля та його послідовників життєвий світ постає підґрунтям досліджень у сфері гносеології. Засновник феноменології вкладав у це поняття саму основу пізнання, той початковий рівень очевидності, переконаності й значущості, з якого суб'єктивна свідомість розпочинає процес пізнання. Логіка у його розумінні – мистецтво і теорія об'єктивного мислення.

Водночас, життєвий світ і об'єктивний світ не зовсім тотожні. Оскільки життєсвіт є системою інтерпретації зв'язків і явищ об'єктивного світу, як уже зазначалося, то й реальність дається нам не чистою, а пропущеною крізь цінності, задатки, досвід. Ми ж розуміємо не речі самі по собі, а їхнє значення, смисли і так будуємо зв'язки. Отримавши додаткову інформацію, ми збільшуємо шанси на побудову стійкішої структури при відповідній методології.

І навіть тоді, коли споглядання реальності нам не доступне, ми в змозі уявити собі модифіковане буття. Тобто відсутність об'єкта споглядання не позбавляє нашу свідомість мислення про нього. І саме в цьому Гуссерль вбачав найбільше мистецтво побудови наукової теорії та утвердження істини. Розмірковуючи про проблему методу у феноменології, Р. Данканіч зазначає: «головним завданням науки є знаходження такого методу пізнання, що мав би здатність забезпечити системну реалізацію перетворення недосконалого донаукового знання в наукове, тобто досконале» [3, с. 15]. Феноменологічний метод Гуссерля стосується «нашої здатності схоплювати очевидність в інтелектуальній інтуїції», – пише В. Кебуладзе [5, с. 100]. І тому завданням філософії, як граничної системи мудрості, постає схоплення потоку переживань, уміння побачити базові сутності життєсвіту.

Важливість концепції Lebenswelt для самої науки не одразу була оцінена. Не випадково Гуссерль в останніх своїх

працях приходить до застосування цього поняття. Адже воно є тим наріжним каменем, без якого феноменологія як методологічна настанова не обґрунтовується. Такий підхід стає очевидним під час використання процедури редукції. Вона слугує ще одним вагомим методом досліджень, у якому поруч зі споглядання безпосередньо очевидного (ідеація) розкривається універсальна інтенціональність свідомості. Редукція, яка спочатку застосовувалась Гуссерлем до аналізу сутнісних структур життєвого світу, поступово набула ознак історичної та культурної розвідки. «Метод феноменологічної редукції був розроблений, щоб переключити нашу увагу з об'єктів, які ми переживаємо, на те, як ми переживаємо ці об'єкти», – пише у своєму дослідженні Д. Сміт [16, с. 273].

Гуссерль дійшов висновку, що у нашій свідомості є задані комплекси апріорного сприйняття. Опинившись у чистій свідомості, ми виявляємо, що вона невіддільна від самого потоку і в ній постійно спливають феномени, від яких ми б мали вже звільнитися. Отже, свідомість – це свідомість речей. Намагаючись дістатись до першооснов, свідомість не може втратити зв'язок зі світом. Існує певна межа редукції – трансцендентальна, яка і вказує на синкретичну єдність свідомості й актів переживання свідомості.

Іншими словами, пізнавальна діяльність як об'єктивуюча рефлексія уже від самого початку анонімно співпричетна із неявними формоутвореннями переживань, споглядань і оцінок. Аналітичні операції – це результат тривалої і безупинної роботи синкретичної тотальної свідомості суб'єкта в його конкретному соціокультурному часі.

Ось чому, на думку Гуссерля й Шюца, життєвий світ є тією змінною «Х», якої так не вистачає при всіх спробах за допомогою сцієнтичних даних знайти вихід із кризових явищ. «Х», по суті, не об'єктивна, лише інтерсуб'єктивна, смислонавантажена і непідконтрольна. Вона спонтанна, як саме життя, одухотворена, натхненна тотальна свідомість.

Смисл людини і світу можна осягнути, лише виходячи з життєвого світу, тобто відповідно до індивідуальної

належності, ідентифікації в суспільстві. Відчуваючи спільників, маючи змогу комунікувати, розвивати майбутнє, я можу пізнавати, осмислювати, досліджувати цей світ у його функціональних зв'язках.

Дещо дивною вимальовується ситуація: об'єктивні науки намагаються дослідити й виявити особливості різних явищ і при цьому нехтують тими передумовами, завдяки яким ці явища постали в їх неповторності й виявили інтерес самих науковців до них. Гуссерль вбачає у цьому головну причину кризи європейської науки та культури. За фізикалізм і матемізацію людство платить власною духовністю, життєвістю. Проблема полягає в тому, як пише Д. Сміт, що «ми забуваємо, що математична характеристика речей є саме ідеалізацією. А не дзеркалом сутності самих речей» [16, с. 125].

Наукова картина світу не може бути без художника і глядача. Навіть якщо на ній не зображено людину, то в ній чітко зрозуміло, де те місце, в якому вона знаходилась під час написання картини. І кут, який побачив художник, передається глядачу в усіх деталях.

Завжди об'єкт споглядання більший, ніж я можу його сприйняти. Тому річ з'являється фізично лише з одного боку. Але ж я розумію, що інші сторони є, вони можуть бути іншими. Така невизначеність завжди відкрита. Сам діапазон можливостей залежить від горизонту суб'єктивних способів мислення.

Отже, Lebenswelt, хоч і засвоюється пасивно, діє спонтанно та утворює такий фундаментальний зв'язок, у полі якого діють раціональні форми пізнання.

Як засвідчує тисячолітній досвід людства, залежність чітких раціональних відношень нез'ясовно залежить від інтерсуб'єктивних зв'язків і прихованих інтенцій. Понад те, випадкові винаходи й відкриття в науці, їхня істинність чи хибність є наслідками специфічної роботи нормальних предметних смислів з одиничними суб'єктивними та інтерсуб'єктивними ситуаційними засновками. При різнобіч-

ній комунікативній взаємодії з іншими фіксується інтерсуб'єктивна методологія, здатна до самоорганізації.

Наш конкретний досвід не любить прихованих сторін. «Справа не в тому, що свідомість створює чи конституює об'єкт, а радше в тому, що в досвіді існує структура значення, через яку об'єкт переживається» [16, с. 215]. Предметний світ має певне значення лише в контексті свідомої спрямованої активної діяльності. Конституювання – це не про саме будівництво, розмірковує Д. Сміт, а власне закладання такої основи, що має стати відповідною (релевантною) для будівництва. Об'єкт мого сприйняття конституюється як той самий при повторному його сприйнятті, а в подальшому фіксується і на горизонті. Якщо Я щодня його спостерігає, то він, хоч і сприймається увагою (якщо його не стане – це буде очевидно), але розсіяно, не так прискіпливо як вперше.

Іноді ми спостерігаємо «симптоми» – певні одиничні випадкові збіги, які привертають нашу увагу. Вони бувають аж надто очевидні і для того, щоб підкріпити їхню істинність, потрібно осягнути зв'язок, який існує між такими симптомами. Якщо він знайдений, імовірніше за все, ми встановили певну закономірність, проінспектувавши наявні деталі. Та найбільш очевидним критерієм переконань має стати ґрунтовний і методичний контроль різних імовірностей.

Перебування на периферії свідомості певних смислових зв'язків не робить їх менш важливими і дієвими, стверджує Гуссерль і його прихильники. Якраз їх феноменологічний аналіз може допомогти при побудові структури життєсвіту. Маргінальні зони визначають горизонт можливостей особистості, тоді як Я – епіцентр і початок його формування. Для того, щоб зрозуміти сам механізм мислення і способи пізнання, ми не можемо не враховувати інтенційні неявні напів-смисли, позаяк вони вплетені в будову логічних принципів.

Розвідка нової інформації – онтологічний процес формування свідомості людини. Загалом людське життя проходить у пошуках глибшого розуміння, ширшого уявлення

й адекватного застосування як свого внутрішнього потенціалу, так і світу поза-Я. Пізнавальний процес розгортається між цінностями, інтересами, потребами, можливостями й упередженнями. Так, чимало чинників впливають явно. Але ще більше проникають у свідомість як примари, ідоли. Наше мислення, відштовхуючись від повсякденності, напередвизначене власними передумовами й настановами. Як постійний процес, мислення характеризується індивідуальністю, інтенціональністю та трансформацією. Когнітивні перетворення максимально пристосовують джерело пізнання до потреб пізнання і при цьому нейтралізують внутрішні конфлікти та полеміку із загальноприйнятими концептами.

Розвідка нової інформації не зупиняється на простих чинниках, а часто шукає витоки, можливості та зони розвитку. Це забезпечує сам процес пізнання, робить його суспільнозначущим і практичним. Проаналізувати минуле, прийняти теперішнє – ось це і є запорука майбутнього.

Класична наука присвятила себе відповідям на питання «чому», «що» та «як». І це стало однією з причин кризи раціональності. Світ такої науки вивчає все, крім людського «Я». Для повноти наукової картини світу необхідні відповіді на питання «а для чого». Така вже функція нашої свідомості – віднайти сенс. Зрозуміти смисл означає збагнути механізм формування і життєдіяльності феноменів з урахуванням їх розвитку. Наш досвід має настільки важливе значення, що навіть побудова планів – завжди ретроспективна. Важко змінити вектор «уваги» у дослідженнях. Це можливо лише з урахуванням «тому-що-мотивів». Модифікація свідомості – це не відмова від схем досвіду, це мислення з урахуванням множини відкритих можливостей.

Навіть якщо наука сьогодні не відповість на всі запити людства, то її методи, що базуються на феноменологічному концепті життєсвіту, допоможуть краще зрозуміти сенс, перспективу та саме існування людини. Ризики, пов'язані з відсутністю філософського, ціннісно-раціонального

мислення, призведуть до ще більшої кризи, що вийде за межі науки. Шюц, використовуючи феноменологічний метод, показує перспективи міждисциплінарності на основі соціології, семіотики та різних моделей реальності. Складність застосування феноменологічного підходу ще й у тому, що для фундаментальних природничих наук важко підібрати трансцендентальні описи, які легше реалізуються у соціально-гуманітарному пізнанні. І саме в цьому полягає завдання майбутніх трансдисциплінарних досліджень.

Наразі ми спостерігаємо, що феноменологічні практики постають потужним ресурсом під час опису суб'єктивного досвіду, з'ясування мотивації і дедалі частіше стають вельми актуальними в медичній сфері, когнітивних науках і менеджменті. «Епістемологічно феноменологічні підходи ґрунтуються на парадигмі особистого значення та суб'єктивності і підкреслюють важливість особистої точки зору та інтерпретації», – пише С. Лестер, аналізуючи практику застосування феноменологічних досліджень [12]. Такі дослідження використовуються в ситуаціях, де не спрацьовують прямі узагальнення. Тут потрібне ще одне міркування. Одна з найбільших заслуг феноменології в тому, що вона здатна говорити від першої особи «Я». Така суб'єктивізація виправдана, оскільки вказує на живу особу, на вміння відчувати, співпереживати, дивуватися. При цьому розуміється важливість того, що ця особа не ховається за відособленими «ми», «хтось» чи «вони», а репрезентує свої переживання й цим засвідчує абсолютну їхню безсумнівність. Феноменологія не користується об'єктивними істинами. А через суб'єкт-інтерсуб'єктивні зв'язки приходить до них.

Треба також зазначити, що метод феноменологічної розвідки не є готовим рецептом осягнення світу й людини, але як спосіб осмислення того, що нас оточує – вартий уваги і застосування. «Феноменологія як філософія та метод дослідження не обмежується підходом до пізнання, це радше інтелектуальне залучення до інтерпретації та формування

значення, яке використовується для розуміння життєвого світу людей на свідомому рівні» [15, с. 215].

Підсумуємо. Важливість феноменологічного підходу в тому, що він передбачає глибинне занурення у свідомість та чітке пояснення і цим самим намагається уникнути певних упереджень, надмірних узагальнень і стереотипів.

Мета феноменологічних досліджень – у прискіпливому розгляді явищ для глибшого розуміння. Це сприятиме особистій трансформації вченого та розвитку таких його компетентностей, як вдумливість і критичність. Використання феноменологічного методу поліпшує техніки мислення, розширює уявлення, сприяє розумінню мотивації інших і дозволяє бачити наперед, що особливо актуально сьогодні.

Під час зміни наративів відчувається гостра потреба в пошуку такої методології, яка б не лише замінила собою попередню, а й показала б на шляхи розв'язання найболючіших проблем. І в цьому сенсі міждисциплінарність феноменологічних методів здатна продемонструвати інтегральні зв'язки, посилити різнобічність отримання інформації та визначити відповідні техніки дослідження процесів і явищ у їхній динаміці.

Література

1. Боярський О.О. До питання про стан повсякденності та його вплив на формування людини в умовах місцевого самоврядування. *Правова держава*. 2022. № 46. С. 18–34. URL : http://pd.onu.edu.ua/article/view/257804/256422 .
2. Гуссерль Е. Досвід і судження. Дослідження генеалогії логіки. Київ : ППС-2002, 2009. 356 с.
3. Данканіч Р.І. Проблема методу у феноменології Е. Гуссерля. *Перспективи*. Соціально-політичний журнал. 2021. № 3. С. 12–17. URL : http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/13328.
4. Залужна А. Життєвий світ людини у проблемному полі моралізму та моралізаторства. *Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки* : збірник тез І Міжнародної наукової конференції, присвяченої 35 роковинам аварії на ЧАЕС. Тернопіль. 2021. С. 32-34. URL : https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/

lib/35055/2/MCTD_2021_Zaluzhna_A-The_human_world_in_a_problematic_32-34.pdf.
5. Кебуладзе В. І. Ідеї І: трансцендентальний поворот у феноменологічній філософії. Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство. 2022. № 9–10. С. 98–106. URL : http://nzpr.ukma.edu.ua/article/view/273594/268951
6. Мулярчук Є.І. Життєсвіт людяності: повсякденність та час війни. Мультиверсум. Філософський альманах. 2016. Випуск 7–8 (155–156). С. 29–62. URL : https://www.researchgate.net/publication/338997132_Zittesvit_ludanosti_povsakdennist_ta_cas_vijni.
7. Наконечна О. П. Життєвий світ людини в умовах сучасних трансформаційних процесів. Соціальні інновації в контексті реформаційних змін: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2021. С. 69–71. URL : http://ir.stu.cn.ua/handle/123456789/24705
8. Шюц А., Лукман Т. Структури життєсвіту. Харків : Фоліо, 2018. 540 с.
9. Bongaerts G., Ziemann A. Vom Bewußtsein der Zeichen zur Intersubjektivität der Zeichen – eine Rekonstruktion der zeichentheoretischen Verschiebungen im Werk von Alfred Schütz. KODIKAS I CODE: Ars Semeiotica. Volume 23 (2000). No. 3-4. S. 286–304. URL : https://www.uni-weimar.de/fileadmin/user/fak/medien/professuren/Mediensoziologie/Texte/Ziemann/Ziemann_2000c.pdf.
10. Cisternino M. The World of Appreciation as Lebenswelt : The Value of Pre-scientific Experience in the Philosophy of Josiah Royce and Edmund Husserl. The Pluralist, Volume 18, Number 2, Summer 2023, P. 66–79. URL : https://philarchive.org/archive/CISTWO.
11. Gros A. Wissen die Sozialwissenschaftler, was die „Lebenswelt“ ist? Eine Rückbesinnung auf Husserls “Urstiftung” und Schütz„ „Wideraufnahme“ des Begriffes. META: Research in Hermeneutics, Phenomenology, and Practical Philosophy. XI (1) / 2019. S. 176–211. URL : http://www.metajournal.org//articles_pdf/176-211-gros-meta-2019-no1.pdf.
12. Lester S. (1999). An introduction to phenomenological research. Taunton UK, Developments. URL : https://devmts.org.uk/resmethy.pdf.
13. Milone R. A. The Husserlian Lebenswelt and the Semantic Conception of Theories. Ideas y valores. núm ero 56 (135). Diciembre de 2007. Bogota, Colombia. Págin. S. 85–94. URL : https://www.researchgate.

net/publication/26497693_The_Husserlian_Lebenswelt_and_the_Semantic_Conception_of_Theories.
14. Moran D. (2018). What is the Phenomenological Approach? Revisiting Intentional Explication. Phenomenology and Mind, (15), P. 72–90. URL : https://oaj.fupress.net/index.php/pam/article/view/7324.
15. Qutoshi S. B. Phenomenology: A Philosophy and Method of Inquiry. Journal of Education and Educational Development. Vol. 5 No. 1 (June 2018). P. 215–222. URL : https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1180603.pdf.
16. Smith D. Husserl. London: Routledge. 2013. P. 496. URL: https://ds.amu.edu.et/xmlui/bitstream/handle/123456789/13768/0415289742.Routledge.Husserl.Aug.2006.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Розділ ІІ
ГУМАНІТАРНО-ЕПІСТЕМНІ ЗАСАДИ НАУКОВОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Ірина Починок

У цьому розділі розкрито вплив гуманітарно-епістемних досліджень на становлення постнекласичної наукової раціональності в контексті процесів гуманізації та гуманітаризації сучасної науки. Враховано тенденцію посилення гуманітарної парадигми. Іманентна гуманітарним наукам ідея об'єктно-суб'єктної цілісності пізнаваної предметності сприяє утвердженню принципу взаємоопосередкованості активності суб'єкта, засобів пізнання й соціокультурних чинників, а відтак орієнтації постнекласичної раціональності на осягнення складноорганізованих і людиновимірних об'єктів, що історично розвиваються. Гуманітарні дослідження сприяють усвідомленню обмеженості методологічного фундаменталізму і формуванню плюралістично гнучкої методології. Показано, що ціннісно-смислові імпульси гуманітаристики руйнують ідеал ціннісної нейтральності науки, актуалізуючи проблему узгодження когнітивного і ціннісного вимірів наукового пізнання, а передовсім – питання про відповідальність учених за використання досягнень науки.

Ключові слова: *філософія, наука, методологія, раціональність, цінності, ідеали й норми науковості, людиновимірність, когнітивні виміри, парадигма.*

2.1. Об'єкт-суб'єктні передумови гуманітаризації наукової раціональності

У сучасній філософії науки проблема наукової раціональності викликає підвищений інтерес у зв'язку з ускладненням когнітивних практик і неоднозначністю впливів науки на життєвий світ людини. При цьому наукова раціональність розглядається як комплексне утворення, що поєднує характерні для певної історичної епохи внутрішню логіку розвитку науки та її зовнішню детермінацію і водночас

усвідомлення способу входження науки в культуру та її роль у цивілізаційному поступі людства. Наукова раціональність за допомогою властивих їй принципів, методів, норм визначає стратегію наукової діяльності та етос поведінки її суб'єктів за критеріями доцільності, оптимальності, відповідальності. Завдяки цим критеріям науковий розум набуває ціннісного характеру, він розглядається зазвичай як вищий і зразковий тип організації людської діяльності, один із найважливіших системотвірних чинників життєвого світу людини. Проте наразі ratio сучасної науки оцінюється неоднозначно: з одного боку, як невичерпне джерело нових знань, технологій, матеріальних благ людини і суспільного прогресу, а з іншого – як чинник руйнації духовності, загострення соціального відчуження і глобальних проблем. Обмеженість науки убачають у її об'єктивізмі, претензії на монополію істини, ігноруванні специфіки людського буття, нездатності виробити загальновизнану й оптимальну модель подолання екологічних, економічних, політичних, соціальних криз і запропонувати науково обґрунтовану перспективу цивілізаційного розвитку людства. Критики зазнають і гуманітарні науки з огляду на недостатню визначеність їх епістемного ідеалу, методології та практичного значення. Апогеєм знецінення науки є пониження її пізнавально-освітнього статусу до рівня позанаукових форм і способів пізнання, проголошення методологічного анархізму, гіпертрофія кризових моментів наукової діяльності і, зрештою, вердикт «кінця науки» (Дж. Хорган).

Слід, однак, зазначити, що в міру утвердження постнекласичної науки і врахування нею цінностей, цілей та смислів життєдіяльності людини, ці обмеженості науки та базованої на ній раціональності поступово долаються. Попри посилення критики наукового розуму, його вплив на життя людини зростає разом з інформатизацією суспільства і глобалізаційними процесами. Та чи та суспільнозначуща проблема наразі викликає майже інстинктивну реакцію і звернення до наукових рекомендацій її розв'язання. Оскільки більшість цих проблем має антропогенний характер, то,

цілком очевидно, відповідь на виклики сучасного науково-технологічного поступу передбачають послуговування дослідницьким потенціалом «наук про дух». Доволі переконливе припущення, що XXI століття буде визначатися досягненнями наук про людину (М. Фуко). У зв'язку з цим важливо експлікувати людиновимірність новітньої наукової раціональності, тим паче, що її гуманітарні засади наразі усвідомлюються дещо звужено, переважно на основі природничо-наукових уявлень про феномен людини в контексті ідей глобального еволюціонізму, синергетики, антропного принципу, недостатньо враховуючи дослідження людини та її світу (історія, культура) соціогуманітарними науками. Тож поставимо за мету виявити і проаналізувати власне гуманітарно-епістемні передумови постнекласичної наукової раціональності, передовсім вплив на її формування людинознавчих ідей філософії та «наук про дух».

У сучасній філософії та методології науки загальноприйнято розглядати науку та наукову раціональність у єдності внутрішньої логіки їх розвитку та відповідних історичних і соціокультурних передумов. Визначальним чинником адекватного осягнення цієї єдності є гуманітарна парадигма, яка чимраз потужніше впливає на розвиток не лише «наук про дух», але й природознавства та філософії. Започаткувавшись на рубежі XIX–XX ст., вона постійно удосконалюється, нарощує свій евристичний потенціал, модифікуючи водночас усі складники наукової діяльності: об'єкт і суб'єкт, методи пізнання, методологічні нормативи, способи легітимації наукового знання і визначення його статусу в культурі. Складність і багатозначність цього процесу не заперечує його важливості у подоланні обмеженостей класичного ідеалу науки як феномену чистого розуму і трансцендентального суб'єкта, а відтак осягнення історичних, соціокультурних і антропологічних вимірів науки. Не понижуючи методологічну значущість інших парадигм науковості (фізичної, біологічної, синергетичної), саме плюралістична за своїм характером гуманітарна парадигма добудовує й актуалізує найвищі, ціннісно-смислові

та метафізичні поверхи науки, внаслідок чого остання постає у своїй цілісності, саморозвитку та людиновимірності, а сама парадигма набуває інтегративних функцій автентичного осмислення природних, соціальних і культурних феноменів. «Гуманітарна парадигма науки в її широкому розумінні, – зазначає М. Марчук, – налаштовує на всебічне пізнання природного та соціокультурного світу з антропологічного погляду. Вона вимагає в усьому бачити людський вимір. Поєднуючи протилежності, ця парадигма спирається на загальні принципи в інтерпретації фактів, зберігаючи при цьому самоцінність індивідуального та неповторного…

Саме гуманітарна парадигма й досліджує цілісність пізнання дійсності, відкриває можливість узгодження різних підходів і формування новітньої загальнонаукової картини світу. Співіснування парадигм у гуманітарно-науковій сфері виправдане тим, що вони здатні розкривати свої приховані, неявні можливості в ході міждисциплінарного використання» [6, с. 5].

Фундаменталізація гуманітарної парадигми уможливлює адекватне осягнення сутнього історичних типів наукової раціональності (класичної, некласичної, постнекласичної) як узасадничених на характерних для відповідних епох типах філософської і внутрінаукової рефлексії, несучою опорою яких є корелятивний зв'язок об'єктів пізнання і пізнавальних якостей суб'єкта. Головні критерії визначення цих типів раціональності такі: особливості системної організації об'єктів дослідження; властиві кожному типу раціональності епістемні ідеали та норми; специфіка філософсько-методологічного осмислення статусу науки в культурі. У процесі трансформації цих типів наукової раціональності, особливо в контексті розгортання постнекласичної раціональності, ці критерії гуманітарно специфікуються залежно від людинознавчих досліджень. Змін зазнає передовсім об'єкт-суб'єктне пізнавальне відношення.

У класичному ідеалі науковості об'єкти постають як прості, елементно-гомогенні системи (природи і суспільства), що рухаються у просторі та часі під дією зовнішніх чинників (механістична причинність), зазнаючи не так якісних, як кіль-

кісних змін. Такому об'єктові протистоїть суб'єкт – індивід, пізнавальні якості якого (чуттєвість, ґлузд, розум, логіка в цілому) визначаються масштабом об'єктивності речей. Раціональне у діяльності суб'єкта – це збір фактів, винесення їх на суд розуму, логічність пояснень, обґрунтованість істинності знання, його системно-ієрархізована побудова й організація, а все суб'єктивне (емоційне, психологічне, ідеологічне) розглядається як ірраціональне, оскільки воно перешкоджає досягненню істини. Звичайно, і в новочасовій науці існують ціннісні чинники (життєво-практичні настанови, історичні традиції, стереотипи ментальності, світоглядні ідеї), але їх вплив неявний, а його негативні наслідки мінімізуються і пріоритетним стає ідеал ціннісно-нейтральної науки, в якому, як це не парадоксально, непересічні цінності свободи наукової діяльності та істини.

Некласична наука досліджує складноорганізовані системні об'єкти з програмним керуванням (автоматизовані комплекси, біологічні організми і популяції, соціальні об'єднання тощо), яким властива цілісність, головні ознаки якої поширюються на її підсистеми та елементи. Пізнання цих об'єктів передбачає значну активізацію суб'єкта, щоправда, вже не як «стороннього спостерігача», але ще не у своїй конкретно-історичній визначеності, тобто такого, що свідомо і спеціально послуговується пізнавальними засобами (інтелектуально-методичними і техніко-експериментальними), сумірними характеру пізнаваних об'єктів. Ціннісні компоненти некласичної науки проявляють свою дієвість у контексті властивих цьому типу науковості ідей релятивізму, конвенціоналізму, протилежності настанов верифікаціонізму та фальсифікаціонізму, конкуренції дослідницьких програм. Характерний у цьому плані принцип доповнюваності Н. Бора, за яким повнота пояснення квантово-механічного мікрооб'єкта передбачає сумісне поєднання взаємопротилежних, але рівнозначних відносно засобів спостереження описів кінематично-курпускулярних (просторово-часових) і динамічно-хвильових (енергетично-імпульсних) вимірів об'єкта. При цьому ціннісні чинники впливають на організацію та

реалізацію суб'єктом експерименту, вибір засобів і стратегії дослідження, способи репрезентації та інтерпретації фактів, теоретичні узагальнення. Н. Бор вважав, що методологічна значущість цього принципу проявляється не лише у фізиці, але й в інших науках, зокрема, здійсненні психологічних експериментів, пізнанні біологічних об'єктів в аспекті взаємодії детерміністичного і телеологічного підходів, дослідженні діалогу культур і співпраці соціумів. У сучасній філософії науки евристичний потенціал принципу доповнюваності задіюється при з'ясуванні співвідношення нормативних і дескриптивних моделей розвитку науки, моральних норм і свободи самовизначення людини, «критеріальних» і «критично-рефлексивних» стандартів наукової раціональності.

Із формуванням у 70-ті роки минулого століття постнекласичного ідеалу науковості наукова методологія і раціональність зазнали кардинальних змін, пов'язаних передовсім з усвідомленням конкретно-історичного характеру суб'єкта пізнання, що постає в усьому багатстві своїх сутнісних сил і здібностей, закоріненості у життєвому світі та інтегрованості в об'єкт. Відтак пізнавана предметність науки конституюється як об'єктно-суб'єктна реальність, що слугує важливою підставою вважати гуманітарними, хоча в неоднакових значеннях, не лише «науки про дух», але й інші науки: їх інтенція на людиновимірні об'єкти забезпечує їх визначеність як різних форм осягнення олюдненого світу та самопізнання людини. Новітня наукова раціональність характеризується предметним освоєнням складноорганізованих систем, які включають людину, історично саморозвиваються, супроводжуючись структурно-функціональною перебудовою своїх підсистем і виникненням нових інтегративних якостей. До таких утворень зазвичай належать об'єкти глобальної екології, медико-біологічних наук, біотехнології, нанонауки, комп'ютерні мережі, людино-машинні та соціальні комплекси. Динаміка цих об'єктів має нелінійний і варіативний характер, зумовлений взаємодією властивих їм об'єктивних закономірностей і людської суб'єктивності. Суб'єкт, який прак-

тично діє, комунікує та пізнає, у своїй опосередкованості історичними й соціокультурними умовами безпосередньо включається в об'єкт, пізнавальний процес загалом, що значно проблематизує всю гносеологічну ситуацію, імплікуючи важливі для постнекласичної раціональності висновки. По-перше, нагальним є охоплення цілісності науково-пізнавальної діяльності, гармонійне поєднання її внутрішньої логіки, особливостей суб'єкта в аспекті його пізнавального потенціалу, життєво-практичних інтересів і цінностей, соціокультурних умов. По-друге, доконечним стає імператив врахування міри рефлексії суб'єктом панівних у культурі і прийнятих науковим співтовариством ціннісно-смислових засад життєдіяльності суспільства. «У постнекласичній науці визнається вплив соціокультурних настанов і ціннісно-цільових орієнтацій суб'єкта пізнання на весь процес наукової діяльності: від постановки завдань, вибору методології до втілення результатів у практиці. Тому суто логічні проблеми виявляються вплетеними в широкий світоглядний контекст» [8, с. 227].

Як відомо, в сучасній філософії науки методологічне узагальнення взаємозв'язку логіко-гносеологічних, особистісно-психологічних та історико-культурних чинників наукової діяльності вперше здійснив постпозитивізм (Т. Кун, І. Лакатос, М. Полані, Дж. Холтон, Дж. Агассі, П. Фаєрабенд). На цій основі глибоко розкрито ґенезу та сутність наукових парадигм і наукових співтовариств, характер наукових революцій і парадигмальних змін в науці, трансформації методологічної свідомості. Це істотно сприяло подоланню обмеженостей класичної методології та формуванню постнекласичної наукової раціональності. Варто, однак, зазначити, що ще задовго до цих синтезів були започатковані філософські й конкретно-наукові дослідження світу людини з метою з'ясування епістемної специфіки соціогуманітарного пізнання і його методології у їх відмінності від природознавства. Основою цих досліджень був принцип історизму.

Так, Дж. Віко у праці «Основи нової науки про природу націй» доводить, що наука про людську дійсність повинна

виходити не з генералізуючих схем картезіанства, а з достовірного – «життя людини у цивільному світі» як системи розбудованих нею ж соціально-політичних інституцій, звичаїв, традицій, що історично розвиваються й удосконалюються, постаючи безпосередньо або у текстовій формі. Взаємодія в історії провіденціалістських законів і опосередкованих інтересами та цілями діянь людини зумовлює індивідуальність та унікальність історичних подій. Об'єкт-суб'єктний характер гуманітарної предметності, її духовна (мотиваційно-смислова) субстанційність визначає специфіку гуманітарного пізнання як самоосягнення людини за допомогою інтерпретаційно-розуміючих методів. Історично-достовірним визначається й істинність знання про людину та її світ.

Ідеї Дж. Віко дали потужний імпульс дослідженням сутнього гуманітарного, його онтології та гносеології. Вихідним тут було розуміння гуманітарного як усього людського в єдності його біологічних, соціальних і духовних вимірів, що витлумачувалися природоподібно. У цьому плані гуманітарне є предметом усіх наук про людину, передовсім антропології й медико-біологічних наук. За іншого підходу гуманітарне пов'язують зі світським і духовним первнями. Г.-В. Ф. Гегель, наприклад, розрізняє нижчі (тілесні) форми життя людини і більш довершені, духовні засади людського буття, що досліджуються гуманітарними за своїм статусом феноменологією, правом, етикою. Водночас у міру конкретизації сутнього гуманітарного диференціюються й людинознавчі дослідження: суспільні науки орієнтуються на осягнення соціальної статики і динаміки, послуговуючись загальнонауковими (природознавство) методологічними настановами, а гуманітарні дисципліни (філософія, історія, лінгвістика, риторика) зосереджуються на інтерпретації надбань культури минувшини, особливо античної, задля формування особистості. Відтак і природні речі набувають ознак гуманітарності в міру їх взаємодії з людською суб'єктивністю, інтегрованістю в соціум, історію, культуру. Гуманітарне у значенні предмета епістемно-раціональних

досліджень передбачає людську субстанцію, її значення і смисли. Ця єдність природного і соціального, об'єктного і суб'єктного складає предметний універсум герменевтичних «наук про дух». «Річ не тільки в тому, – пише Г.-Ґ. Ґадамер, – що історичне передання й природний лад життя становлять єдність світу, де живемо ми, люди, – те, як ми сприймаємо одне одного, як сприймаємо історичні традиції, те, врешті, як ми сприймаємо природні даності нашого існування й нашого світу, – все це утворює дійсний герменевтичний універсум, у якому ми не замкнені, мов у непорушних кордонах, а навпаки, якому ми відкриті» [3, с. 9].

Цю дослідницьку стратегію продовжує В. Дільтай. В обґрунтуванні специфіки «наук про дух» він дистанціюється від метафізичних схем філософії історії й виходить з принципової історичності людського буття, тісно пов'язуючи методологію обґрунтування з онтологією історії. Буттєво життєвий світ людини постає як об'єктивація й опредметнення її духу у цивілізаціях і епохах, соціальних інституціях, а також у мові, міфі, мистецтві, релігії, науці, філософії. Проявом історичного досвіду життя є й науки про людину: антропологічні, культурологічні, соціальні. Їх предмет – «людськи-суспільно-історичний світ», суб'єктом і об'єктом якого є людина у єдності її чуттєвості, інтелекту і волі. Ці науки, звісно, не позбавлені усталених атрибутів науковості: орієнтації на суще, загальне, детерміністичне, закономірне і використання у їх пізнанні аналітично-пояснюючих методів. Водночас одухотвореність та історичність як сутнісні характеристики специфіки буття людини зумовлюють і специфіку «наук про дух», що визначається властивими їм об'єкт-суб'єктною предметністю і герменевтично-інтерпретаційними засобами пізнання, корелятивний зв'язок між якими має ціннісно-смислову основу. Важливо, що В. Дільтай наголошує на доконечності цілісного та історичного підходу для всіх наук; у XIX ст. принцип історизму набуває парадигмального наукового і філософського значення. Акцентуючи на історичності та людиновимірності об'єктно-суб'єктної предметності «наук

про дух», взаємодоповнюваності в її пізнанні когнітивно-ціннісних настанов, філософ окреслює перспективи для сучасного гуманітарного дискурсу і формування постнекласичної наукової раціональності. В. Дільтай, пише Г.-Ґ. Ґадамер, «розкрив для будь-якого філософування» «широчінь історичного обрію» [3, с. 10], сприяючи виникненню філософії життя, філософської герменевтики, феноменології та філософської антропології, які йшли у розріз з класичним образом філософії. Концепція В. Дільтея, зазначає В. Загороднюк, виявилася «своєрідною предтечією сучасного постмодерну, який визначається постановкою більш радикального питання – після філософії: кінець чи трансформація?» [4, с. 3]. Цю думку розвиває й І. Руснак: «Становлення постнекласичної раціональності та «лібералізація» наукової методології сприяли розвитку герменевтики та феноменології як наукових методів. Можна знайти містки між філософією В. Дільтея і постмодернізмом. Їх єднає бажання пізнавати людину в цілісності. Структуралізм і постструктуралізм, які також є методологічною рецепцією духовних наук, багато чим завдячують філософії В. Дільтея» [9, с. 155].

Конституюванню об'єктів, що освоюються постнекласичною раціональністю, особливо сприяло зміщення історизму з епістемно-методологічних позицій «як пізнавати історію» (неокантіанство) у площину онтології та метафізики історії, її «щойності» та смислу. До цього спонукала також потреба розбудови надійного фундаменту для ідеалізованих об'єктів науки та предметно-методичного розмаїття освоєння світу за умов плюралізації методологічної свідомості. Починаючи з другої половини XX ст., крізь призму історичного онтологізму осмислюються фізичні об'єкти, біологічні процеси, соціальні події, цінності культури, знакові системи, науково-теоретичні побудови, глобальні зміни. Динаміка цих процесів супроводжується урізноманітненням регіональних онтологій, зміною засад наукових досліджень та методологій, їх переходом від природних чи штучних речей до процесів, від структур до їх самоорганізації та саморозвитку, що передбачає розриви, катаклізми, кон-

куренцію типів онтологій, розширення й оновлення предметних сфер наук, корекцію векторів їх розвитку. Усвідомлення цих трансформацій в аспекті репрезентації пізнаваної предметної досвіду людини дозволило «наукам про дух» подати «власні» об'єкти людиновимірно, історично, аксіологічно, і саме у цій цілісності, тобто голістично, вони освоюються постнекласичною науковою раціональністю.

Найбільше цьому сприяють новації в історичній науці останніх десятиріч, спрямовані на поглиблене розуміння онтологічних засад історії, сутнього історичної реальності, співвідношення макро- й мікроісторії, об'єктивності історичного процесу та наративних історій. Ці дослідження супроводжуються спростуванням ідей провіденціалізму традиційної філософії історії та критикою позитивістського редукціонізму, пов'язаного із зведенням історії до знакових політичних подій та діянь видатних діячів. Упродовж 20–70-х років визначальною в історіографії є запропонована школою «Аннали» (Ф. Бродель, М. Блок, Л. Февр) парадигма соціальної історії, що охоплювала у синхронічному розрізі цілісність історичного процесу у взаємодії його соціально-політичних структур, економічних відносин, досвіду повсякденності, цінностей культури. Головним системоутворюючим чинником цієї цілісності вважається не всезагальний розум, а ментальність – історично сформований життєво-практичний сплав свідомого і безсвідомого, що визначає мислення і поведінку людей. Відтак «минуле» як усталений предмет історії зміщується у площину актуально існуючої історичної реальності й переосмислюється в контексті проблем сучасності та перспектив майбутнього. Аби убезпечити поглинання людини знеособленими структурами соціальності, її розглядають як суб'єкта, який інтеріоризує життєву значущість матеріальних і духовних надбань людства та їх актуалізує (прагматично, когнітивно, ціннісно) як чинники історичного поступу. Людина, зокрема дослідник історії, розглядається не як сторонній спостерігач, а у своїй закоріненості у світі, екзистенціально-онтологічно, а отже, як «міра усього». Загального значення набуває антропоморфізація історії, її бачення не з позицій об'єктивно діючих анонімних законів і тенденцій,

а крізь призму історичності людського буття. Філософія осмислює людиновимірність онтології історії у гранично широкому діапазоні: духовності людини (М. Шелер), смислових засад «життєвого світу» (Е. Гусерль), герменевтично-феноменологічної аналітики Dasein (М. Гайдеґґер), досвіду комунікації (К. Ясперс), свободи відповідальності (Ж.-П. Сартр), «людини здатної» (П. Рікер). Аналогічні процеси відбуваються в інших «науках про дух», зокрема, лінгвістика та літературознавство у репрезентації своїх предметних основ переходять від біологічних, психологічних, соціологічних моделей онтології до практики живого мовлення, життя текстів у культурі, їх інтерпретативно-розуміючого сприйняття. Автентичність світу історії розглядається як конституйована мовно-літературними засобами текстова реальність. Особливо виразно ця онтологія постає у постмодерністських наративах мікроісторії – таких описах локальних феноменів, які б засвідчували їх конкретно-історичну особливість (індивідуальність, унікальність) як вияв загальних історичних процесів (Ф. Анкерсміт, Х. Уайт, М. Фуко, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда).

Водночас усвідомлення планетарної єдності людства та процеси глобалізації зумовлюють таку онтологію історії, у якій життєво доконечні прямі й опосередковані контакти соціальних систем, логіка співробітництва, діалог культур, зіставлення і співмірність соціальних, етнічних, гендерних цінностей і стереотипів, актуалізуючи постнекласичні ідеї метафізики і смисли історії.

Повертаючись до питання про інтенцію постнекласичної наукової раціональності на освоєння складноорганізованих і саморозвиваючих систем, зазначимо, що «науки про дух» збагачують онтологію цих об'єктів атрибутами людиновимірності, історичності та цілісності, що випливає з принципової закоріненості людини у життєвому універсумі в єдності її чуттєвості та інтелекту, волі та інтуїції, значення та смислу. Динаміка цих систем, що включає фазові переходи у точках біфуркації як умови їх самоорганізації та саморозвитку, передбачає не лише їх відкритість, обмін речовиною, енергією та інформацією з довкіллям, але й активізацією людської

суб'єктивності, її свободи і креативності, соціально-економічні модернізації й духовні звершення, що започатковують новий порядок буття. Тематизація «науками про дух» ціннісно-смислових вимірів об'єктів, що історично розвиваються і включають людину, в поєднанні з природничо-науковими інтерпретаціями їх людиновимірності слугує доконечною передумовою гуманітарної адекватності постнекласичної раціональності.

Гуманітарна адекватність новітньої наукової раціональності виражає міру врахування ціннісно-смислових чинників наукової діяльності як доповняльних до її логіко-гносеологічних складників, але відмінних від позанауково-трансцендентних первнів (Долі, Божого Промислу). Вона закорінена у складних взаємодіях внутрішньої логіки розвитку науки та соціокультурних контекстів у широкому діапазоні від античних ідей єдності мікро- й макрокосмосу і до постмодерністських інтерпретацій діалогу людини і світу. Постнекласична раціональність здійснює рефлексію характеру феномену «людського» передовсім у тих концепціях, що слугують її основою. Осмисленню й узагальненню підлягають передумови виникнення усього живого, зокрема людини, у процесі еволюції Всесвіту та коеволюції суспільства і природи (глобальний еволюціонізм), сутнє констант, що засвідчують взаємозалежність станів світового Універсуму і людини-спостерігача (антропний принцип), сумірність систем, що самоорганізовуються та саморозвиваються внаслідок творчих потенцій та взаємодій порядку та хаосу, аналогічних саморозвитку сучасних соціумів на принципах свободи і демократії (синергетика). Екзистенційно-онтологічна закоріненість людини у системних об'єктах, що історично саморозвиваються, сприяє усвідомленню суттєвої ролі у їх саморегуляції духовних первнів, особливо соціокультурних цінностей і смислів. Саме вони є тими чинниками, що забезпечують ментальну впорядкованість, перспективи й цілісність людиновимірних об'єктів та їх раціональне осмислення. Креативний потенціал і дієвість цих первнів не передзадані й мають цілком реальну

основу, конституюючись на перетині доцільностей життєвого досвіду та законів природи. Так, ми вважаємо раціональною таку діяльність, головні ланки якої предмет–засоби–мотив–мета процесуально так поєднані, що забезпечують належний результат. Водночас осмисленість цього результату, діяльності в цілому передбачає врахування широких контекстів, що включають знання об'єктивних законів і реальні характеристики складників діяльності, особливості технологічних процесів і економічну кон'юнктуру, запити суспільства і його нормативну базу тощо. Царина ціннісного визначає цілісність і осмисленість усіх феноменів життєвого світу, зокрема й смисл життя людини, тобто вона має загальне значення. До прикладу, Б. Гаврилишин у доповіді на засіданні Римського клубу зазначає, що з-поміж головних передумов зростання ефективності суспільства майбутнього (економіка, політичний лад, цінності) є зміна передовсім цінностей; вимогою часу і глобалізаційних процесів стає перехід від індивідуалістично-конкуренційних трендів до норм колективізму і співробітництва (див.: [2]). На нерозривну єдність смислу і цінності, що постає як «ціннісно-смисловий універсум», вказує С. Кримський. Він доводить, що саме ця реальність – серединне буття, у якому згортаються смисли світу та визначеності людини, є єдиним предметом сучасної філософії (див.: [5]). Саме на основі універсальності ціннісно-смислової царини й ґрунтується вплив «наук про дух» на постнекласичну наукову раціональність; та і та сфери знання мають спільну інтенцію на ціннісно-смислову реальність.

Окреслені вище напрямки об'єкт-суб'єктної гуманітаризації наукової раціональності засвідчують провідне значення у постнекласичній науці смислового вектора, що забезпечує цілісне охоплення внутрінаукової логіки, особливостей суб'єкта пізнання та соціокультурних умов її розвитку, слугуючи підставою для висновку про смисловий характер постнеклачичної наукової раціональності. У новітній науковій раціональності, зазначає О. Рупташ, «базові гносеологічні стосунки трактуються з позицій системного, синергетичного,

голономного підходів. Суб'єкт і об'єкт постають у вигляді динамічних, відкритих, здатних до саморозвитку систем, так само як і знання, і процедури його отримання. Усі складники процесу пізнання взаємопов'язані, корелятивні між собою. Раціональність нового етапу розвитку науки може бути названа смисловим типом, оскільки категорія смислу об'єднує факти-знання-засоби-цінності-цілі-результати в цілісність нелінійного зразка. Це не вертикальний зв'язок, який пронизує процес пізнання знизу до верху, чи навпаки, а щось на зразок коду, який відтворюється у всіх частинках процесу, на різних рівнях» [8, с. 240].

Артикульована «науками про дух» об'єктно-предметна гуманітарність новітньої наукової раціональності зумовлює відповідні трансформації її епістемних ідеалів і норм.

2.2. Гуманітарно-епістемні трансформації ідеалів і норм науковості

Передовсім зауважимо, що епістемні норми та ідеали як квінтесенція доцільності та ефективності пізнавального досвіду є важливими чинниками наукової раціональності. Вони визначають конкретно-історичний тип методологічної свідомості, способи виробництва наукового знання, його обґрунтування та організацію, характер наукових співтовариств, цінність науки як спеціального типу пізнавальної діяльності та соціального інституту. Виконуючи головну регулятивну функцію наукового пізнання, епістемні норми та ідеали й самі зазнають змін, спричиненгих особливостями пізнаваних об'єктів, внутрінауковою та зовнішньоісторичною динамікою. У світлі філософської рефлексії ці зміни постають як важливий аспект наукових революцій, а відтак – утвердження нових парадигм і типів наукової раціональності.

Становлення постнекласичної наукової раціональності, з-поміж іншого, зумовлює трансформацію характерних ознак ідеалів і норм, властивих попереднім типам раціональності. Ці процеси мають системний характер і відбуваються

на тлі гуманізації та гуманітаризації сучасної науки, іманентних їй інтегративних тенденцій, зростання ролі міждисциплінарних досліджень, посилення методологічного статусу гуманітарнонаукової парадигми, актуалізації проблем гуманітарної експертизи суспільно значущих проєктів і програм. В аналізі цих процесів важливо враховувати не лише технологічні та методологічні ресурси людини, але також її світоглядні, ціннісно-смислові орієнтації, свободу, прийняті рішення, а отже, відповідальність за можливі негативні зміни поведінки постнекласичних об'єктів, спричинені її діями.

Легко переконатися в суперечливому характері трансфор-маційних зрушень в сучасній науці, основою яких є взаємодія процесів, з одного боку – ідеї єдності науки, інтеграції наук про природу і наук про дух, міждисциплінарних досліджень, а з іншого – диференціації науки, урізноманітнення її дослідницьких програм, конкуренції наукових парадигм. У цьому контексті доволі евристичною постає потенціалістична концепція розвитку науки, розробка якої перебувала в центрі наукових досліджень кафедри філософії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича впродовж останніх десятиріч. Її основою є ідея про те, що врахування взаємодії науки зі світом людини уможливлює її цілісне бачення, людиновимірність усіх її компонентів, а відтак утвердження епістемного пріоритету гуманітарнонаукової парадигми і непересічної ролі науки у забезпеченні не лише комфортних умов життя людини, але й осмисленості її буття в цілому. Узагальнюючи головні тенденції процесу самовизначення науки, М. Марчук зазначає: «Якщо натуралістична парадигма науки XVII–XVIII століть, абсолютизуючи об'єктивну дійсність, яка відображається в теоретичних побудовах, акцентувала увагу на цілісності природи, хоча й репрезентувала її суто механістично, тобто як суму частин, однією з яких є сама людина, а наука двох наступних століть онтологічну модель трансформувала в епістемологічну з її суб'єкт-об'єктною дихотомією, з якої закономірно випливало знання про природу і про людину,

то наприкінці 20-го та на початку нинішнього століття відбувається своєрідне відродження цілісності, в якій антагоністичні суперечності стають органічними. Йдеться про гуманітарну загальнонаукову парадигму, здатну слугувати основою сприйняття не лише соціокультурних, а й природних явищ» [6, с. 4]. І на продовження: «Саме гуманітарна парадигма цілісного пізнання відкриває можливість узгодження різних підходів і формування новітньої загальнонаукової картини світу. Співіснування парадигм у гуманітарнонауковій сфері виправдане тим, що вони здатні розкривати свої приховані, неявні можливості в ході міждисциплінарного використання» [6, с. 5].

За умов постнекласичної науки впливу гуманітарнонаукових досліджень зазнає весь методологічний дискурс, його ідеали і норми, наукова раціональність в цілому. З формуванням постнекласичної наукової раціональності усталені дослідницькі настанови і стандарти попередніх типів раціональності не заперечуються, а лише обмежується й конкретизується сфера їх релевантності. Узгодження в науковій діяльності мислення і об'єкта, об'єкта з пізнавальними (особливо експериментальними) засобами, як і дотримання нормативів обґрунтування знання, його побудови, організації та істинності не втрачають своєї загальнонаукової значущості, модифікуючись залежно від внутрішньої логіки розвитку науки та зростання ролі в науковій діяльності активності суб'єкта й соціокультурних передумов. Нормативна компонента наукової діяльності трансформується і збагачується знаннями власне «людського», особливо його ціннісно-смислових вимірів, а тому непоодинокі звинувачення на адресу сучасної методології в її антинормативізмі не витримують критики. На наш погляд, наразі коректніше вести мову про подолання ригоризму методологічного фундаменталізму класичної науки, «пом'якшення» її принципів і норм, а відтак утвердження методологічного плюралізму, конкуренцію наукових парадигм.

Постнекласична наукова раціональність передбачає реконструкцію усталених пізнавальних норм і врахування

методологічних новацій сучасної науки. При цьому визнання науки як соціокультурного і людиновимірного інституту слугує основою гуманітарної сумісності «наук про дух» і загальнонаукового поступу. В міру того, як природничі науки в осягненні історично-культурно-людиновимірної визначеності постнекласичних систем-об'єктів дедалі частіше послуговуються дослідницьким апаратом соціогуманітарних наук, аналогічно й останні у своїх дослідженнях використовують пізнавальні засоби точних наук. Наявність з обох сторін супутніх моментів (інтуїтивні осяяння, психологічні феномени, ідеологічні мотиви) за певних умов може бути важливим, але не визначальним чинником досягнення істини. Не слід, однак, забувати, що ірраціональне з нормативних позицій попередніх етапів розвитку науки може виявитися цілком раціональним на її наступних етапах.

Реальна дієвість впливу «наук про дух» на постнекласичну раціональність залежить передовсім від їх світоглядно-методологічного потенціалу у його специфіці та загальнонауковій значущості. Експлікація сутнього цього потенціалу є головною передумовою з'ясування характеру внеску гуманітарно-наукових досліджень у постнекласичну наукову раціональність. Звісно, й гуманітарне знання має відповідати загальнонауковим критеріям об'єктно-предметної визначеності, обґрунтованості, системності, інтерсуб'єктивності, істинності, орієнтації на практику. Водночас в «науках про дух» ці ознаки гуманітарного знання специфікуються з погляду на універсальність, відкритість, непередвизначеність, креативність, історичність, духовність як атрибути буття людини у світі. На цій основі сформувалися й набули загальнонаукового значення такі традиційні риси знання про світ людини, як його людиновимірність, закоріненість у об'єктно-суб'єктній реальності, інтенція на ціннісно-смислову предметність, залежність від індивідуалізаційної методології, інтерпретативно-розуміючий характер, принципово якісна визначеність, підвищена чутливість до мовно-поняттєвих засобів репрезентації та осмислення об'єктів пізнання. Водночас унаслідок антро-

пологічного і комунологічного поворотів у філософії гуманітарне знання набуває додатково ознак діалогічності, плюралізму і взаємодоповнюваності значень, суб'єктивно-духовної розмірності, глибини розуміння, оновлюваності смислів, людиноформуючих потенцій, позазнаходження суб'єкта в діапазоні великого і малого часу історії. У своїй єдності загальні та особливі ознаки гуманітарного знання слугують епістемною основою утвердження загальнонаукової значущості гуманітарної парадигми і формування постнекласичної наукової раціональності. Цілком зрозуміло, що ця єдність конституюється й передбачає синтез досягнень гуманітарних і природознавчих досліджень людини та цілісне розуміння науки. «На зміну спробам «омертвити» об'єкти гуманітаристики, визнаються потреби «оживити» об'єкти природничих наук, побачити душу й тіло, людину і природу в первісній єдності «усього з усім». Цьому сприяє філософський підхід до науки, який вписує її в цілісність людського буття, порушуючи питання про смисл і особливості наукового ставлення до дійсності в контексті всієї різноманітності проявів життя» [8, с. 146]. Цим, власне, зумовлюється характерна для постнекласичної наукової раціональності артикуляція дослідницького імперативу зіставлення людиновимірних об'єктів, що саморозвиваються, з цінностями, цілями і смислами людини.

Гуманітарна перебудова ідеалів і норм науковості передбачає подолання методологічного монополізму класичної епістемології та висунення альтернативних підходів як чинників становлення нової наукової раціональності, що, звісно, не заперечує роль в цих процесах точних наук. Утвердження самодостатності «наук про дух», їх методології та епістемного ідеалу сприяє оновленню методологічного нормативізму на основі визнання провідної ролі в науковій діяльності активності суб'єкта, її залежності від соціально-культурно-історичних умов та опосередкованості суспільнозначущими потребами, інтересами, цінностями, залишаючи при цьому обов'язковою вимогу принципової закоріненості епістемних норм у предметностях наукового пізнання. Гуманітарно-

наукової реконструкції зазнають насамперед усталені нормативи ідеалу науковості як елементи постнекласичної наукової раціональності, а саме:

1. Істина, істинність знання. Переосмислюючи класичну (об'єктивістську) модель істини, гуманітарні науки цілком слушно підтримують ідею істини як провідного регулятиву та ідеалу науково-пізнавальної діяльності, але спростовують вимогу розглядати істину як доконечний атрибут процесу, засобів і результатів цієї діяльності на тій підставі, що ці її складники не позбавлені моментів суб'єктивності, відносності, а іноді й ірраціональності. Традиційному гносеологічному розумінню істини як відповідності («адекватності») мислення буттю і гегелівській ідеї про те, що шлях до істини повинен бути істинним, передує істина як вираження автентичності людського буття та усвідомлення сутнього цієї автентичності.

Засадничим принципом соціально-гуманітарної істини є визнання її екзистенційно-онтологічного характеру, що охоплює специфіку буття людини у світі історії та культури. Буттєва особливість істини, зазначає М. Гайдеґґер, полягає в істині Dasein, як «розімкненість», «невтаємниченість», «прогалина», «проєкт» і, власне кажучи, людина є людиною завдяки істині та в ній. На істину як « дієво-історичне явище», що маніфестує себе у досвіді життя, історичних традиціях, феноменах культури, вказує Г.-Ґ. Ґадамер. Мислитель доводить, що будь-яке теоретичне і науково-методичне розуміння істини не може претендувати на універсальність. Істина як фундаментальний первень цілісності герменевтичного досвіду людини глибоко і переконливо проявляється у мистецтві, історії, мові, в яких ми «маємо справу з істинами, що рішуче виходять за межі методичного пізнання, те саме можна стверджувати й стосовно гуманітарних наук загалом, де наше історичне передання у всіх його формах хоч і стає предметом дослідження, однак водночас саме підносить голос про свою власну істину. Досвід історичної традиції принципово перевершує те, що в ній може бути досліджено.

Він є не тільки істинним чи неістинним у тому розумінні, що підвладне історичній критиці, – він завжди завіщає таку істину, до якої слід прилучитися» [3, с. 8]. Похідні від історичної онтології гуманітарної істини ознаки сприяють формуванню постнекласичної наукової раціональності, зокрема:

- Амбівалентність. Гуманітарна істина виражає людську суб'єктивність у граничному діапазоні об'єктивного і суб'єктивного, сущого і належного, детерміністичного і спонтанного порядків буття. Її гносеологічний зміст як «відповідність», «адекватність» мислення гуманітарній предметності нерозривний з істинністю життєвої позиції людини відносно історичного досвіду та загальнолюдських цінностей. Тобто тут важлива не просто істина сама собою, а істина людського буття у граничному значенні: як і якою є і повинна бути людина за своїм гуманістичним покликанням. Людина може перебувати в істині, її творити, реалізовувати чи випадати з неї, опиняючись в ситуації абсурду як смисловтрати. Без людиновимірності істини всі інші її характеристики знецінюються і втрачають сенс. Навіть такі атрибути істини, як її об'єктивність та відносність, що виражають самодостатність об'єкта, скорельовані з людською суб'єктивністю;

- Єдність когнітивного і ціннісного. Гуманітарно-наукова істина ціннісно віднесена і поєднана з ідеями добра, справедливості, достовірності, одкровення. Особливо яскраво це проявляється у зіставленні істини і правди. Якщо істинність у даному контексті передбачає синтез об'єктивних знань про історичність людського буття в аспекті його просторово-часових, детерміністичних, мотиваційно-смислових залежностей, то правда, понад це, передбачає відповідність цих знань та відображеного ними стану справ ціннісним ідеалам людини, її уявленням про належне і справедливе, спонукаючи боротися за гідні умови життя. Для життєвої дієвості істини важливе поєднання її змістовної, предметно-значеннєвої адекватності з глибиною розуміння смислів. Засобом відвернення можливих маніпуляцій істо-

ричною істиною і правдою з боку можновладців є активна позиція і контроль громадянського суспільства та відповідні експертизи правників, науковців і моральних авторитетів;

- Діалогічність істин гуманітарного пізнання протистоїть монологічним істинам точних наук. Ця особливість гуманітарних істин зумовлена системно: історичністю людського буття як спів-буття, комунікативним досвідом, символічним та ціннісно-смисловим багатством соціокультурних феноменів, плюралізмом методичних засобів гуманітарного пізнання, актуалізацією його раціональних та ірраціональних моментів, творчим потенціалом суб'єктів, розмаїттям впливів на гуманітаристику соціальних чинників. Гуманітарні істини конституюються на основі герменевтичного досвіду, нескінченного діалогу суб'єктів щодо смисложиттєвих проблем, і цим зумовлюється їх відкритість, оновлюваність, інтенція на мудрість і взаєморозуміння людей. У процесі діалогічного дискурсу відкриваються або формуються нові значення і смисли, що збагачують наше бачення об'єкта і нас самих, а раціональним, тобто успіхом, є не лише поглиблення істини і досягнення консенсусу, але й наше бажання і готовність продовжувати дискурс. Діалог – доконечна передумова легітимації наукових істин;

- Полісемантичність. Властива гуманітарним істинам багатозначність випливає з принципової відкритості, мінливості, непередвизначеності, діяльнісного характеру людського буття. Ціннісно-смислове багатство цих істин, їх глибина, проблематичність, життєва привабливість зумовлюють специфічну «неточність» «наук про дух», але саме у цій якості вони відповідають потребам творчого самовизначення людини. Як зазначає М. Гайдеґґер, усі гуманітарні науки і науки про життєвий світ, аби залишатися строгими, «повинні неодмінно бути неточними». Багатозначність гуманітарних істин не передзадана, вона похідна і конституюється залежно від багатства нашого життєвого досвіду, часового масштабу інтерпретації тих чи тих подій (особливо історичних) і духовного вивищення людини. Адекватне вираження значен-

нєвих вимірів істин нашого життя передбачає відповідну адаптацію мовного й понятєво-категоріального апарату. Семантична панорамність гуманітарних істин має глибинний характер, і ця їхня всеохопність утверджує провідну роль гуманітарної парадигми у сучасному цивілізаційному дискурсі;

- Персоналістичність. Гуманітарно-наукова істина у своїй всезагальності як вираження типового історико-культурних явищ водночас замкнена на особистісно-екзистенційне сутнє людського буття. Започаткована в епоху Відродження та Просвітництва орієнтація ідеї істини на запити культури, освіти, формування особистості наразі доповнюється її інтенцією на ідеали свободи і демократії. «Для реалізації цих ідеалів істина як мета пізнання, – зазначає О. Рупташ, – зіставляється з іншою фундаментальною цінністю – свободою. На їхньому перетині виникає нове розуміння смислу. Для людини істина – те, що слугує свободі, що обриває ланцюг закономірності (Кант). Істина не відносна (у значенні абсолютної невизначеності), але співвідносна у деякому ступені визначеності (синергетика, порядок з хаосу)» [8, с. 148]. Гуманітарна істина не просто людиновимірна, а особистісно наснажена, генетично змістовна та функціональна і у своїй доленосності проявляється зазвичай в умовах важких життєвих випробувань і духовних пошуків людини. Цю її повноту і глибину передають слова нашого Спасителя: «Я є Шлях, Істина і Життя»;

- Креативність. Знання про людське буття – важливий чинник розробки і реалізації суспільнозначущих проєктів і програм (екологічних, соціальних, економічних, педагогічних, медико-біологічних), що засвідчує його прагматичне значення. До цих завдань належить і здійснення гуманітарних експертиз. У розв'язанні цих проблем задіюється креативний потенціал передовсім наукового соціогуманітарного знання. Але найважливіша його місія – сприяти духовному зростанню людини, перетворювати моральні, правові, екзистенційні, ідейні її виміри, змінювати засади людського буття, сприяючи загальному гуманітарному росту особистості. До виконання цієї місії долучається й позанаукове гуманітарне знання.

Цілком очевидно, що зазначені вище когнітивно-ціннісні ознаки гуманітарної істини «пом'якшують» її нормативну строгість, посилюючи водночас її методологічно-регулятивну значущість як чинника становлення гуманітарного ідеалу науковості та постнекласичної наукової раціональності. Відповідних змін зазнають й інші нормативи науковості, як-от:

2. Пояснення і розуміння. Характерна для постнекласичної науки тенденція переходу від протиставлення цих пізнавальних процедур до їх взаємодоповнюваності особливо проявляється в «науках про дух». Спільною основою тут є процеси гуманізації та гуманітаризації сучасної науки, для якої осягнення смислів виявляється не менш важливим, аніж пізнання законів. У соціально-гуманітарному пізнанні взаємодоповнюваність пояснення і розуміння випливає з їх орієнтації на людиновимірні об'єкти і набуває різних форм. Передовсім значно розширюється предметне поле цих процедур. Так, розуміння витлумачується онтологічно як атрибут осмисленості буття людини у світі, а відтак логіко-гносеологічна операція осягнення смислів. Сягаючи сутнісних і закономірних визначеностей феноменів, розуміння набуває пояснювальних ознак. Так само й пояснення, воно не обмежується підведенням явищ під закон, а в пізнанні об'єктів апелює до генетичних, інформаційних, мотиваційних, ментальних, смислових чинників, що зближує його з розумінням. Зустрічному рухові пояснення і розуміння сприяє також з'ясування їх формальної подібності, відповідно – підведення під закон та цінність, перехід від дійсного до можливого, як і закоріненість належного у реально існуючому, що слугує основою дескриптивно-прескриптивного характеру висловлювань науки. У соціально-гуманітарних дослідженнях, залежно від їх контексту, мети та пізнаваного предмета вихідним може бути як пояснення, так і розуміння. Поширена думка про те, що в науці пояснення на одному рівні зазвичай готує ґрунт для розуміння на іншому рівні вимагає корекції, адже пояснення передбачає попереднє з'ясування суті пояснюваного хоча б на рівні повсякденно-життєвого

передрозуміння. Взаємодоповнення пояснення і розуміння особливо необхідне у розробці та реалізації суспільно-практичних проєктів і програм в аспекті єдності процесів їх «оречевлення» та «олюднення». В цілому гуманітарно-епістемні ознаки цього нормативу імплікують висновок, що обов'язковою компонентою раціональності постнекласичної науки є пояснювально-розуміюче забезпечення людиновимірності та гуманітарної адекватності наукової і практичної діяльності, її дієвості та ефективності.

3. Обґрунтованість знання. Це – один із найважливіших нормативів науковості знання, що легітимізує його істинність, загальність, ефективність. У класичній науці цей норматив базувався на ідеї абсолютної або «остаточної» обґрунтованості знання, що гарантувалося аподиктичною достовірністю обґрунтовуючих інстанцій («факти», «комплекси відчуттів», «протокольні речення») поза будь-якими зовнішніми впливами. Проте усвідомлення залежності розвитку науки від історичних умов і соціокультурних цінностей викликало різку критику методологічного фундаменталізму і дискусії щодо сутнього цього нормативу. Тон у цих процесах задавали «науки про дух», предметна і методична закоріненість яких в історичному досвіді життя руйнувала будь-які спроби «остаточної» обґрунтованості знання. Антифундаменталізація і плюралізація методології наукового пізнання спонукали дбати вже не так про логічний ригоризм доведення науковості знання, як про практичну, теоретичну, соціогуманітарну ефективність науки в цілому. Тим-то на зміну фундаменталістській обґрунтованості знання як провідній цінності в класичному ідеалі науковості чимраз більше висувається критерій ефективності розв'язання проблем. Прагматистсько-обґрунтовуюча стратегія доведення науковості знання, звісно, не заперечує доконечність його предметної змістовності, логічної несуперечливості та досвідної верифікації, але сам процес обґрунтування знання розглядається вже як залежний від історичних, життєво-практичних передумов і водночас

як важливий чинник розвитку науки. Відтак норматив обґрунтування знання пом'якшується, у ньому дедалі потужніше звучать мотиви релятивізму та конвенціоналізму. В «науках про дух» доведення науковості знання набуває комплексного характеру, враховуючи його відповідність потребам, інтересам та цінностям конкретно-історичних суб'єктів, практичну ефективність у здійсненні економічних, соціальних, педагогічних, психологічних програм та реалізацію гуманітарних експертиз, а головне – його реальний вплив на формування особистості та досягнення суспільного консенсусу. Практична дієвість обґрунтовуючого нормативу стає іманентним чинником нової наукової раціональності, набуваючи творчого характеру.

4. Норматив побудови й організації знання. Упродовж останніх століть системна упорядкованість наукового знання визначалася ідеалами організації пізнавального процесу «еталонної» науки – механіки, висока ефективність норм якої слугувала підставою їх універсалізації. Утвердження культур-центристської дослідницької програми засвідчило обмеженість в «науках про дух» класичного «організуючого» стандарту, основою якого була гіпотетико-дедуктивна модель виробництва та організації знання. Неприйняття науками про світ людини уніфікуючої моделі знання умотивовувалося низкою чинників: гуманітарії у своїх дослідженнях нечасто спираються на закони і номотетичні пояснення, а орієнтуються на розуміюче осягнення індивідуально-унікальних і ціннісно-смислових аспектів людського буття; епістемно-аксіологічним плюралізмом інтерпретації фактів; принципово якісним характером гуманітарного знання і складністю його формалізації; підвищеною проблемністю теоретизації «наук про дух» і відсутністю в них загальновизнаної дослідницької парадигми. Важливо й те, що гуманітарному пізнанню властиві ознаки переднього краю науки: оригінальність ідей, творчість, парадоксальність, новаційність. За цих умов функція організації наукового знання зміщується на іманентні

сучасному соціогуманітарному пізнанню наративи та історичні реконструкції, які дедалі більше поширюються також у природознавстві, з огляду на дослідження ним людиновимірних об'єктів, що історично саморозвиваються. Загалом, вплив організаційно-епістемного нормативу на становлення постнекласичної наукової раціональності реалізується завдяки когнітивно-ціннісній активізації суб'єкта в аспекті деконструктивістської актуалізації (переінтерпретації, пере-осмислення, пере-описання) знання з урахуванням динаміки загальнозначущих цінностей і стратегій суспільного розвитку.

2.3. Ціннісно-смислові інтенції постнекласичної раціональності

Важливим критерієм визначення специфіки історичних типів наукової раціональності є філософсько-методологічна рефлексія науково-пізнавальної діяльності як доконечна передумова експлікації сутнього культурно-цивілізаційного статусу науки. Розробка й утвердження цього й інших критеріїв наукової раціональності здійснюється на основі філософії науки та її парадигм. Наразі підвищена складність цієї проблеми зумовлюється кризовими моментами сучасної філософії, плюралізмом філософських парадигм (аналітична, герменевтична, феноменологічна, структуралістська, постмодерністська), а також суперечливими наслідками і неоднозначністю оцінок сучасного науково-технічного прогресу. Водночас набуття постмодерною філософією і наукою людино-соціо-культурцентристського характеру сприяє утвердженню пріоритету гуманітарнонаукової парадигми у конституюванні новітньої наукової раціональності, підсилюючись сумірністю їх інтенцій на ціннісно-смислові виміри буття і пізнання. Евристичний потенціал гуманітарнонаукової парадигми та постнекласичної наукової раціональності визначається синтезом досягнень «наук про дух» у дослідженні світу людини та результатів осягнення феномену людини у

природознавстві (глобальний еволюціонізм, синергетика, принцип доповнюваності). Ціннісно-смислова основа цих епістемних систем слугує масштабом критичного переосмислення попередніх типів наукової раціональності та оцінки майбутнього постнекласичної науки. Слід, проте, зазначити, що головні первні цих досліджень – відкритість людини, креативність цінностей, раціональність смислів – не мають абсолютної визначеності і повинні розглядатися у контексті конкретних історичних умов та особливостей досліджуваних проблем.

Найзагальнішим наслідком взаємодії «наук про дух» і постнекласичної раціональності є спростування засадничої у класичній моделі науковості ідеї соціокультурної нейтральності науки і фундаменталістської методології. Звичайно, наука ніколи не була відгороджена від цінностей, зокрема, на етапі становлення її сучасного типу (XVII ст.) вона зазнавала відчутного впливу настанов релігійного світогляду, астрології, алхімії, а згодом визначальними чинниками її розвитку стають потужні експерименти, методологічні принципи та запити матеріального виробництва і державних структур. Ідея ціннісної нейтральності наукового пізнання уможливила інституалізацію науки, її дистанціювання від ідеології, самодостатність і свободу наукової діяльності, бурхливе зростання її авторитету в суспільстві: об'єктивно істинне та загальне наукове знання набуває універсальної значущості, а позанаукові цінності відсуваються на периферію і в кращому разі стають предметом особистісного вибору науковців. Проте в міру розвитку науки ідея її ціннісної нейтральності чимраз більше ставиться під сумнів. Усвідомлення залежності внутрінаукової логіки і методологічних норм від загальнокультурних цінностей супроводжується включенням зовнішніх ціннісних чинників у наукову діяльність. Цей кардинальний зсув у самосвідомості науки сповнений колізій, засвідчених протистоянням раціоналізму – ірраціоналізму, сцієнтизму – антисцієнтизму, інтерналізму – екстерналізму, що, проте,

не виключає моментів творчої взаємодії дослідницьких настанов природознавства і гуманітаристики. Своєї гостроти ця проблема набула внаслідок суперечливого досвіду науки XX століття: сучасна наука постає як головна продуктивна сила і рушій технічно-технологічного поступу і водночас у своїй причетності до злочинів проти людства. Окрім цього, гіпертрофія внутрінаукових цінностей явно дисонує з низькою ефективністю науки у відверненні глобальних загроз сучасності та розв'язанні екзистенційно-смислових проблем людини.

Очевидно, що подолання зазначених вище колізій уможливлюється з позицій цілісності науки в єдності її об'єктивного та суб'єктивного, соціального й особистісного, іманентного і трансцендентного вимірів. «Ідея ціннісної нейтральності науки, яка має глибоке коріння в історії методологічної думки, – пише М. Марчук, – не влаштовує більше ні прихильників гуманітарної культури, які завжди віддавали перевагу традиційним цінностям, ані представників природничонаукового знання, для котрих Добро і Краса не менш значущі, ніж Істина. Наука є не тільки носієм істини, а й причетна до всіх інших цінностей» [7, с. 28]. Культивована «науками про дух» рефлексія ціннісно-смислових вимірів предметного, методичного і методологічного поля наукових досліджень дала потужний імпульс синтезу в постнекласичній раціональності внутрінаукових і загальнокультурних цінностей з урахуванням зростання активності суб'єкта.

Визнаючи провідну роль у науковому пізнанні соціально-історичного суб'єкта в усьому багатстві його потенцій, гуманітарії поширюють вплив соціокультурних чинників на всю науку, її предмет, пізнавальні засоби, зміст знання, критерії його науковості. Вважається, що справжнє значення і смисл усіх компонентів наукової діяльності виявляються лише в контексті цінностей культури і суспільних інтересів, тобто ціннісна віднесеність знання є доконечною передумовою його наукової респектабельності та цивілізаційної значущості. Хоча ця позиція не убезпечує науку від різних міфологем та

ідеологічних маніпуляцій, вона має те позитивне значення, що посилює людиновимірність і гуманітарну наснаженість постнекласичної наукової раціональності.

Сумірність гуманітарних наук і новітньої наукової раціональності на основі їх особливого статусу як феноменів культури і цивілізації та інтенції на дослідження ціннісно-смислових вимірів систем-об'єктів, що історично саморозвиваються, включаючи людину з її ціннісним світом, імплікує два важливих і взаємопов'язаних висновки. По-перше, в осягненні цих об'єктів слід враховувати не лише стратегії їх розвитку, але й можливі наслідки їх практичного освоєння, а отже, тут пошук істини пов'язаний з гуманістичними цінностями. По-друге, спростування ідеалу ціннісно-нейтральної науки передбачає включення аксіологічних аргументацій у пояснювально-описові процедури дослідження людиновимірних об'єктів, а відтак – експлікацію й гуманітарну експертизу зв'язку внутрішньонаукових цінностей (свобода наукової діяльності, наукові відкриття, пошук істини, ріст нового знання) з позанауковими цінностями. Ці питання набувають важливого значення у зв'язку з розробкою та реалізацією суспільнозначущих проєктів і програм, обґрунтування знання та інтенсифікацією процесів гуманізації й аксіологізації наукової діяльності, актуалізуючи проблему етосу науки. Йдеться про певні настанови і норми, дотримання яких забезпечувало б взаємоузгодження діяльності наукових співтовариств і суспільства, раціональну поведінку вчених, не порушуючи свободу їх діяльності, але й не понижуючи їх відповідальність.

Тривалий час розв'язання цих проблем зазнає впливу традицій ціннісної нейтральності науки. Так, на початку минулого століття М. Вебер у дослідженні співвідношення когнітивного і ціннісного аспектів наукового пізнання виходить з чіткого розрізнення сутнього й належного, суджень про факти і суджень про цінності. Якщо науковому знанню властива об'єктивна істинність, то ціннісні висловлювання виражають лише уподобання людини, і їм не місце в науці. Наука не оцінює, а

пояснює. Це, однак, не заперечує доконечність у науково-досвідному пізнанні принципу «віднесення до цінностей». Забороняючи внесення у зміст наукового знання оціночних суджень і «вічних» цінностей, цей принцип є основою вибору з-поміж нескінченного розмаїття реальності тих чинників (історичні події, релігійні явища, комерція, політика), які життєво важливі для людини впливають на культуру і цивілізацію, і в цій ціннісній опосередкованості постають предметом каузальних пояснень.

У праці «Наука як покликання і професія» М. Вебер надає цим настановам програмного характеру, акцентуючи на такому:

- Згідно зі своєю професією, науковець повинен дбати передовсім про пошук істини, виробництво нового, обґрунтованого, практично доцільного знання і навчати цьому майбутніх спеціалістів.
- У студентській авдиторії науковець зобов'язаний розрізняти науку і політику, не зловживати своїм службовим становищем і не нав'язувати студентам свої ідеологічні погляди. Власні амбіції політика і реформатора вчений нехай виносить на мітинги, вступаючи у конкуренцію з опонентами.
- Якщо науковець в авдиторії чи поза нею дає оцінку тим чи тим подіям, він повинен вказати на її фактичну і логічну обґрунтованість або репрезентувати її як «власну думку». Можлива в цих ситуаціях критика аргументів науковця спонукає його до рефлексії власних ціннісних позицій, їх переосмислення й модернізації.
- Вчений повинен усвідомлювати принципову обмеженість науки у тому сенсі, що вона: а) охоплює лише незначну частину об'єктивної реальності; б) її результати, з огляду на надзвичайну динаміку сучасного наукового пізнання, релятивізуються, а то й знецінюються; в) наукова раціональність не абсолютна, вона визначальна лише в межах «як?» реалізації цілей і передбачення можливих наслідків наших діянь, але вона «глуха» щодо смислу діяльності науковця, людського життя загалом.

- У своїй життєдіяльності науковець так чи так залежить від традиційних цінностей, які, попри свою девальвацію, за інерцією усе ще тяжіють над нами. У будь-якому разі він приречений на ціннісний вибір і через те змушений нести відповідальність за власне рішення.

Розгорнуту й поглиблену розробку цих веберівських ідей здійснив американський соціолог Р. Мертон, узагальнивши ці новації терміном «етос науки». Він показує, що сучасна наука – це передовсім соціальний інститут, що функціонує на засадах прийнятих у суспільстві цінностей свободи, демократії, раціональності, які в науковому співтоваристві постають як система приписів, заборон, санкцій, дозволів, що регулюють діяльність науковців. Визначальними нормативами наукової діяльності Р. Мертон вважає: універсалізм – орієнтація науковців на загальноприйняті в науці норми обґрунтування і доведення науковості знання; колективізм – оцінка результатів діяльності науковців як спільного надбання; незацікавленість – готовність ученого врахувати раціонально виважені аргументи і факти, навіть якщо вони суперечать його переконанням; організований скептицизм – здатність науковців критично переосмислити існуючі знання задля їх удосконалення. Веберівсько-мертонівський етос науки узасадничений на ідеях свободи, сили людського розуму, відповідає духу демократії, що дозволяє науковцю простежувати всю причинно-наслідкову послідовність своїх інтелектуальних звершень та їх наслідків, а отже, нести власну відповідальність. Його норми стосуються переважно внутрішнього життя наукового співтовариства. У постнекласичній науковій раціональності ці норми зберігають свою значущість, водночас вони конкретизуються і поповнюються новими імперативами з урахуванням екстерналістських вимірів науки. Цьому сприяє усвідомлення непересічної цінності науки в сучасній цивілізації, її прагматизація, комплексний і проблемно-пошуковий характер наукових досліджень. У зв'язку з цим у засадничих передумовах наукової діяльності особливо наголошується

на об'єктивності, чесності, толерантності, неупередженості, самовіддачі вчених, поєднаних із конкретними вимогами сумлінності та чіткості в роботі, аргументованості думки, лаконічності формулювань. У реальній науковій практиці ці настанови зазвичай співіснують і часто взаємодіють із «контрнормами» (боротьба за пріоритет в наукових новаціях, захист інтелектуальної власності, конкуренція за фінансування дослідницьких програм, боротьба з опонентами). Слід, однак, зазначити, що у розробці та реалізації суспільнозначущих програм (екологічних, військових, соціально-економічних) та їх гуманітарній експертизі «внутрішні» та «зовнішні», когнітивні та ціннісні регулятиви наукової діяльності взаємодоповнюються, при цьому значно актуалізується етичний вимір науки, зростає моральна відповідальність вчених, набуваючи колективного характеру. Оскільки йдеться про безпеку і комфортні умови життя людини, майбутнє людства в цілому, то головними ціннісними орієнтирами діяльності наукових співтовариств стають компетентність, креативність, адогматизм, гуманізм.

Евристичний потенціал взаємодії «наук про дух» і постнекласичної раціональності особливо проявляється в царині інтегративних тенденцій сучасної науки та міждисциплінарних досліджень, узасадничених на ідеї гетерогенної єдності світу та ціннісно-смислових вимірів буття і пізнання. Характерно, що ці тенденції в науці корелюють із соціально-інтеграційними процесами, за яких входження тих чи тих об'єднань у міждержавні спільноти передбачає не відмову від властивих їм особливостей, а навпаки, врахування їх специфіки. Наразі в науковій діяльності та суспільному житті процеси уніфікації та специфікації, інтеграції та диференціації постають як взаємозумовлені. Тому ефективність науково-епістемного дискурсу визначається не протистоянням сторін опозицій раціоналізм – ірраціоналізм, сцієнтизм – антисцієнтизм, номотетика – ідеографія, а їх діалогом та взаємодоповнюваністю. При цьому виключається домінування будь-яких первнів, центрів, загальних кон-

струкцій на тлі і за рахунок знецінення всього похідного, периферійного, одиничного – усі вони розглядаються як рівнозначні, а в їх осягненні найбільш адекватними видаються принципи методологічного плюралізму та нормативи гуманітаристики, які «навіть більш прийнятні для постнекласичної науки, оскільки реальність, як вона постає перед гуманітаріями, більш складна, цілісна, не редукована і дослідникові доводиться зважати на цю складність, багатогранність зв'язків, у яких бере участь об'єкт гуманітарного пізнання, цілісність життєвої ситуації, безперервність життєвого процесу, відповідність діалогічних контекстів» [8, с. 257].

Підвищена проблемність, різновекторність і неоднозначність змін в сучасній науці, світі людини в цілому наразі активно досліджується в постмодернізмі. Його інтенція передбачає передовсім реконструкцію класичної парадигми науковості та філософування, їх онтологічних, методологічних і ціннісних засад і водночас розбудову нового образу цілісності постнекласичної науки і філософії на основі відкритого, творчого і діалогічного світовідношення людини. Першим кроком тут є позбавлення цих пізнавальних формоутворень монополії в культурі та проголошення їх рівнопорядковості з мистецтвом, літературою та мистецтвом. Обмеженість класичної науки і філософії убачають в абсолютизації ними розуму і недооцінці інших здатностей людини, гіпертрофії системотворчості та знеціненні усього індивідуального й унікального, тоталізуючих тенденціях та ігноруванні екзистенційно-особистісної специфіки людського життя, причетності до світових катаклізмів і недостатній участі інтелектуалів у подоланні сучасних криз. Ставиться під сумнів сама можливість наукової діяльності за загальновизнаними нормами та ідеалами і філософії як особливої світоглядно-теоретичної єдності. Вважається, що «модерністська» раціоналістично-трансценденталістська ідея існування абсолютних первнів і смислової повноти буття як онтологічна передумова ефективності теоретичного і

практичного освоєння світу історично себе вичерпала: об'єкт, предмет, дійсність виявляють спротив будь-яким усеохопним теоретичним схематизаціям і перетворювальним проєктам.

Кваліфікуючи класичну інтелектуальну традицію як «онто-тео-телео-фоно-логоцентризм» (Ж. Дерріда) і дистанціюючись від неї, постмодернізм апелює до нерефлексивного, ірраціонального, повсякденного, нестабільного та фрагментарного, не відмовляючись водночас від спроб цілісного охоплення реальності за допомогою некласичної «онтології мислення». Нове мислення ігнорує метафізичні первні та усталені гносеологічні опозиції і зосереджується на самодостатності речей, тобто воно оминає традиційні мовно-категорійні структури і зміщується у площину контекстуального, ситуативного, родієвого, тілесного. Формами цих наповнених ціннісними моментами трансформацій є «мислення спокуси» (Ж. Бодрійяр), «мислення інтенсивностей» (Ж.-Ф. Ліотар), «філософія сингулярностей» (П. Віріліо), «філософія бажання» (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі).

Характерно, що для нового мислення головне не пізнання буття чи конкретних об'єктів, а з'ясування онтології людської суб'єктивності як найдостовірнішої і визначальної реальності, що уможливлює осягнення всього іншого. При цьому людина постає у своїй суб'єкт-об'єктній цілісності, історичності, трансцендуванні, відкритті та реалізації нових можливостей, самотворчості, і в цьому суть її свободи, унікальності та самоцінності. З цією зміною дослідницьких настанов пов'язана постмодерністська ідея «епістемології без пізнаючого суб'єкта», за якої головна роль належить не розсудку і розуму, а творчій уяві, яка має не лише пізнавальне значення, але й функцію конституювання нових моделей реальності, пізнаваних предметностей, нормативів і цінностей. У масиві текстів вона виявляє неявні й нові значення і смисли, розглядаючи їх як основу науково-теоретичної і художньої творчості. Творча уява розгортається не за нормами суб'єкт-об'єктного відношення, а залежно від ситуативних контекстів, інтерсуб'єктивних взаємодій і соціальних механік.

Сутнє цих постмодерністсько-епістемологічних зміщень особливо проявляється в еволюції творчості М. Фуко. Так, в «археології знання» він повністю відмовляється від ідей кумулятивного розвитку знання, трансцендентального суб'єкта та орієнтації на пізнання натуральних даностей (речей, процесів, закономірностей) і зосереджується на проблемі історичних умов та соціальних практик, що визначають способи конституювання предметностей науки і засоби їх осягнення. Він показує, що сама можливість розбудови таких дисциплін, як медицина, біологія, гуманітарні науки, зумовлюється не так їх іманентними ідеями, а конотацією різних чинників і елементів знання, що приводить до формування пізнавальних полів – епістем, узасаднічених на переважаючих у той чи той період знакових відношеннях між «словами» і «речами» з урахуванням соціокультурних трансформацій мови. У модерній європейсько-епістемній традиції мова постає як річ серед речей (Відродження), раціональний засіб вираження думки (Новий час), самостійна сила, яка, на думку філософа, у поєднанні з «життям» і «працею» загрожує людині. У «генеалогії влади» М. Фуко досліджує взаємодії «влади-знання», владних структур і дискурсивних практик у їх впливі на формування соціальної реальності, пізнаваної предметності і дослідницьких стратегій. Він показує, що сучасна влада-знання має деперсоніфікований, анонімний і всеохопний характер, її експансія виявляється у лікарні, казармі, школі, сім'ї, унормовуючи та індивідуалізуючи душу і тіло людини як предметності гуманітарних наук. На останньому етапі своєї творчості М. Фуко розкриває форми спротиву сучасної людини сучасним культурним і епістемним нормам як передумову її свободи, самопізнання і самоцінності.

Розмаїттю трансформаційних процесів у сучасній філософії та науці відповідають плюралізм і взаємодоповнюваність дослідницьких настанов і методів. У постмодерністській науковій раціональності дедалі більшого значення набувають метафоричні засоби, інтерпретаційні підходи, світ-системний аналіз, ситуаційні дослідження, евристична

взаємодія номотетики та ідеографії, когнітивного і ціннісного. Наукова раціональність набуває ознак комунікативності, діалогічності, інтерсуб'єктивності, відбувається зближення характерних для різних типів наук дослідницьких стратегій: дескриптивної, нормативної, конструктивної. Інтеграційний характер цих змін є виявом тенденції становлення нової загальнонаукової методології. На це, зокрема вказує відомий німецький філософ К.-О. Апель. У збірнику праць «Трансформація філософії» він на основі критичного переосмислення кантівського трансценденталізму, прагматизму Ч.-С. Пірса, філософії мови Л. Вітґенштайна, герменевтики М. Гайдеґґера і Г.-Ґ. Ґадамера показує безперспективність сцієнтистського протиставлення «наук про природу» і «наук про дух» і обґрунтовує ідею єдності аналітичної та нормативної методології на засадах взаємодоповнюваності «значення» і «смислу», «ідеального комунікативного співтовариства» і «трансцендентального синтезу інтерпретацій» (див.: Апель).

Отже, гуманітарні науки, продукуючи знання про людину та її світ, сприяють утвердженню постнекласичної наукової раціональності, спрямованої на цілісне освоєння історичної динаміки людиновимірних систем-об'єктів. Це, звичайно, не заперечує епістемну значущість усталених типів раціональності: у багатьох життєвих ситуаціях непересічними є точність, несуперечливість, обґрунтованість знання, як і його сумірність з пізнавальними засобами і операціями. «Науки про дух» збагачують науковий розум ідеями конкретно-історичної специфіки, індивідуальності, унікальності феноменів історії та культури, відповідно адаптуючи загальноепістемні норми й ідеали дослідження. Включення в сучасний методологічно-науковий дискурс ціннісних, цільових і смислових чинників – важлива передумова життєво-практичної значущості постнекласичної наукової раціональності.

Література

1. Apel K.-O. Towards a Transformation of Philosophy / translated by G. Adey and D. Frisby. 1981.

2. Гаврилишин Богдан. До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / упоряд. В. Рубцов. 3-тє укр. допов. вид. Київ : Пульсари, 2009. 246 с.
3. Ґадамер Г.-Ґ. Істина і метод / пер. з нім. Київ : Юніверс, 2000. Т. І: Герменевтика І: Основи філософської герменевтики. 464 с.
4. Загороднюк В. Після Дільтея, після філософії: модерний і постмодерний типи філософування. Філософія гуманітарного знання: після Вільгельма Дільтея: матеріали Міжнародної наукової конференції 16-17 жовтня 2009 р. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича , 2009. С. 3–5.
5. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. Київ : ПАРАПАН, 2003. 240 с.
6. Марчук М.Г. Гуманітарно-наукове знання: специфіка і розмаїття парадигм. Гуманітарно-наукове знання: розмаїття парадигм : матеріали Міжнародної наукової конференції 14-15 жовтня 2013 р. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2013. С. 3–6.
7. Марчук М.Г. Ціннісні потенції знання. Чернівці : Рута, 2001. 319 с.
8. Рупташ О.В. Поняття смислу в гуманітарнонауковій парадигмі знання: монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2015. 336 с.
9. Руснак І. Потенціал методологічного холізму В. Дільтея. Гуманітарно-наукове знання: розмаїття парадигм: матеріали Міжнародної наукової конференції 14-15 жовтня 2013 р. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2013. С. 154–155.

Розділ ІІІ
ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНІСТЬ, КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ТА ПРОБЛЕМА ДЕМАРКАЦІЇ

Ігор Руснак

Проблема псевдонаукових вірувань виходить далеко за межі досвіду окремого суб'єкта. Подібні вірування шкодять не лише людям в контексті персональних потреб – збереження власного здоров'я чи ухвалення економічних рішень, а й великим соціальним групам. Псевдонаукові твердження можна використати як інформаційну зброю: для створення тиску на систему охорони здоров'я окремих країн чи їх об'єднань, створення сприятливих умов для протестних настроїв з метою дестабілізації ситуації на регіональному чи національному рівнях, поширення недовіри до окремих людей чи продукції з метою завдання репутаційних втрат, економічної шкоди, отримання політичної вигоди тощо.

Дефініція псевдонауки, демаркація наукових і псевдонаукових вірувань, відстеження шляхів «природного» чи штучного створення наративів, що призводить до появи псевдонаукових переконань, розуміння «психології псевдонауки» – як і чому людині складно відрізнити її від наукових фактів, відстеження шляхів поширення інформації (соціальні мережі, месенджери, індивідуальна комунікація тощо), робота з населенням на різних рівнях (освіта: розвиток критичного мислення, комплексний підхід до викладання навчального матеріалу, знайомство з особливостями пізнавальних механізмів тощо; медицина: розвиток критичного сприйняття усталеного чи нового знання як у фахівців, так і в пацієнтів, подолання стереотипів у окремих напрямах медицини тощо; економіка: розуміння базових принципів пенсійної, податкової системи з метою унеможливлення маніпуляцій щодо проблеми перерозподілу податків, пенсійних накопичень тощо), проведення доступних просвітницьких кампаній – усе це лише невелика частина теоретичних і практичних проблем на шляху до розуміння, що боротьба з псевдонауковими віруваннями – це не проблема окремих країн із нерозвиненою системою освіти, не міждисциплінарна проблема (логіка, філософія, психологія) в

межах розвитку критичного мислення у населення, а трансдисциплінарна проблема на межі науки, освіти та інновацій заради сталого розвитку та глобальної безпеки.

Особливе занепокоєння викликають такі проблеми в системі освіти, як глобальне зниження рівня освіти, пов'язане з пандемією COVID-19, проблеми локальних освітніх систем, некритичне сприйняття інформації (відсутність навичок, повага до авторитетів, знецінення науки тощо), які постають потенційними причинами поширення псевдонаукових вірувань.

Зміст описаних проблем зумовлює структуру дослідження: опис теоретичних положень демаркації науки та псевдонауки; ревізія та висвітлення окремих кейсів та їхнього впливу на соціальні системи; розкриття проблеми трансдисциплінарності і, зрештою, обґрунтування тези про те, що псевдонаукові вірування є трансдисциплінарною проблемою і потребують зміни стратегії та запровадження конкретних заходів для стримування їх поширення.

Ключові слова: *демаркація, культура, критичне мислення, маніпуляція, наука, методологія, псевдонаука, релігія, трансдисциплінарність, цінності.*

3.1. Трансдисциплінарність і псевдонаука: методологічні проблеми дефініцій

Поняття трансдисциплінарного дослідження містить поєднання пізнавальних сфер кількох окремих дисциплін з метою пошуку комплексного розв'язання проблеми на різних рівнях прикладання, а також залученість інших суб'єктів, які не пов'язані з наукою, наприклад політиків або членів громадянського суспільства. Навіть сьогодні дефініції та потенційна спрямованість поняття трансдисциплінарності залишаються дискусійними, проте в цілому сумнівів у тому, що це необхідний елемент пошуку розв'язання проблем, немає. Тому поряд з такими класичними поняттями, як дисциплінарні та мультидисциплінарні дослідження, партиципація та міждисциплінарність – поняття трансдисциплінарності посідає належне місце, об'єднуючи різні предметні галузі, для яких встановлює спільну мету дослідження й передбачає появу нових сфер знання. Оскільки псевдонаука – це складне явище,

яке можна розглядати і як окремий культурний феномен, і як інструмент різного роду маніпуляцій, махінацій різного рівня складності, то, на нашу думку, трансдисциплінарний підхід до її вивчення може стати надійним запобіжником для її поширення та упередження глобального впливу на суспільство.

Як зазначалося, досі точаться суперечки щодо визначення і, відповідно, спрямованості трансдисциплінарних досліджень. Серед найпоширеніших дефініцій такі: «спосіб об'єднання знання за межами окремих дисциплін» (Жан Піаже), «метод комплексного розв'язання суспільнозначущих проблем», а також «комплексний спосіб розширення пізнавальних меж науки загалом». На відміну від міждисциплінарних досліджень, в яких кожна дисципліна використовує свої методи, методологія трансдисциплінарних студій передбачає більш складну структуру, пов'язану із запровадженням нових практик і методів. І це викликає труднощі. На сьогодні не існує загальної теорії і методології трансдисциплінарних досліджень.

Окремі дослідження (К. Поль, Г.Г. Гардон), присвячені методологічним проблемам трансдисциплінарності, пропонують власне бачення структури такої методології та кінцевих результатів, до яких повинен прагнути дослідник. Серед них однією з ключових рис постає орієнтованість на результат: «мета трансдисциплінарних досліджень – надавати описові, нормативні й орієнтовані на практику знання» [41].

У праці «Методологічні проблеми трансдисциплінарних досліджень» К. Поль та Г.Г. Гардон виявляють проблеми, пов'язані з трансдисциплінарністю, та розглядають можливості трансформації теоретичних тверджень і конкретних методів під час трансдисциплінарного дослідження, а також «наскільки методологічні проблеми підтримують ідею формалізованої спеціалізації в трансдисциплінарних дослідженнях» [41].

Зауважимо, що поняття «псевдонаука» також не усталене. Воно використовується у різних значеннях, залежно від випадку, який описує. Тому філософи, науковці та попу-

ляризатори науки пропонують чимало його тлумачень. Зокрема, Мартін Гарднер [21] дає досить лаконічне визначення псевдонауки – це «ненаука, що видає себе за науку». У праці «Примхи та помилки в ім'я науки» Гарднер досліджує широкий спектр псевдонаукових положень і робить акцент на злому умислі – свідомій мімікрії певного різновиду діяльності під наукову з метою переконання в істинності її результатів. Oxford Reference наводить таку дефініцію: псевдонаука – це «теорії, ідеї чи обґрунтування, які репрезентуються як наукові, але не ґрунтуються на науці чи науковому методі» [45]. Оксфордський словник англійської мови (OED), на який посилаються автори Стенфордської філософської енциклопедії, пропонує таке визначення: «псевдонаука – це сукупність зв'язаних між собою уявлень про світ, які помилково вважаються такими, що ґрунтуються на науковому методі або мають той статус, який сьогодні мають наукові істини» (цит. за: [50]). Візьмімо до прикладу ще одне твердження: «Поняття «псевдонаука», в найширшому розумінні, можна розглядати як комплексне поняття, яке стосується окремих уявлень про дійсність, що, всупереч закону достатньої підстави, розглядають окремі аспекти буття як факти» [2]. Усі дефініції використовують протиставлення науки та псевдонауки із залученням аксіологічної складової, надаючи негативного забарвлення псевдонауковим положенням. Принцип когеренції, який лежить в основі науки, справді здатен забезпечити її первинну демаркацію з псевдонаукою. Однак не варто ігнорувати той факт, що різноманітні конспірологічні уявлення чи штучно створені наративи з метою ведення інформаційних воєн є частиною ширших «інформаційних екосистем», які спираються самі на себе – на численну кількість одиниць інформації, що поєднують в собі як факти, так і твердження, що порушують закон достатньої підстави – і в такий спосіб створюють ілюзію обґрунтування на основі штучної когерентності, яку часто складно спростувати у доступній та лаконічній формі. Це підтверджують висновки найновіших досліджень,

зокрема висловлені тезою: «враховуючи складність сучасних суперечок з приводу заперечення змін клімату та кампанії проти вакцин… існує необхідність кращого розуміння питань наукової демаркації» [22].

3.2. Проблема фальсифікаціонізму та «нова» проблема демаркації

Вілрад Куайн виступив з критикою позитивістських ідей верифікації ще до ідеї фальсифікаціонізму К. Поппера. «Сучасний емпіризм значною мірою зумовлений двома догмами. Одна з них – віра в певну фундаментальну відмінність між аналітичними істинами, що ґрунтуються на значеннях, які є незалежними від фактів, та істинами, що ґрунтуються на синтетичних фактах. Другою догмою є редукціонізм: віра в те, що кожне осмислене твердження еквівалентне певній логічній конструкції на термінах, які апелюють до безпосереднього досвіду. Обидві догми, як я продемонструю, погано обґрунтовані. Одним із наслідків відмови від них є розмивання певної межі між спекулятивною метафізикою та природничими науками…» [46]. Отже, на думку Куайна, позитивістський проєкт, заснований з метою відокремити метафізичні ідеї від наукових, мав за основу хибну аксіоматику і від самого початку був приречений на провал. Однак подібне питання може постати і щодо фальсифікаціонізму, метою якого було відділення наукових теорій від ненаукових. Приблизно в той самий час із подібними критичними ідеями виступав Люїс Фоєр у своїй праці «Парадокс верифікації». «Принцип верифікованості стверджує, що жодне твердження не має сенсу, якщо воно не має певного спостережуваного наслідку… Проте зберігається певне занепокоєння щодо міцності фундаменту цієї аксіоми…» [18]. Надалі Фоєр аналізує наслідки можливості верифікації самого принципу верифікації і доходить висновку, що принцип верифікації містить в собі парадокс, суть якого можна звести до двох тверджень: перше – що існують твердження, які мають

смислове навантаження, однак не мають наслідків, які можна перевірити; друге – що існує як мінімум одне твердження, яке неможливо перевірити, яке має смислове навантаження. Зважаючи на подібну критику, верифікаціонізм остаточно поступився місцем фальсифікаціонізму.

Однак і критерій К. Поппера не може претендувати на те, щоб бути і необхідною, і достатньою підставою такої демаркації, оскільки положення про принципову можливість фальсифікації наукової теорії не враховують декілька важливих аспектів, зокрема розрізнення між некоректним експериментом через помилки й експериментом, який постав унаслідок злого умислу. Ще одним несподіваним аспектом постає те, що окремі маргінальні теорії можуть використовувати факти й постулювати висновки, які досить коректно відповідають критеріям фальсифікаціонізму, а окремі наукові теорії (наприклад, еволюційна біологія чи теорії походження Всесвіту) роблять це зі значними умовностями або взагалі не відповідають необхідним критеріям. Зрештою, астрологія також використовує обчислювальні методи, спостереження та працює з реальним феноменом – рухом небесних тіл. Як бачимо, дефініція поняття «псевдонаука» тісно пов'язана з проблемою демаркації, тобто з визначенням специфіки наукового знання, а в ширшому контексті – з гносеологічними потребами обґрунтування знання. Додатковою проблемою тут постають питання диференціації «професійної» науки, яка також може помилятись і надавати хибні висновки, від псевдонауки. На наш погляд, одним з основних чинників такої диференціації може стати комплексне дослідження цілепокладання, яке буде включати не лише позицію самого науковця чи групи вчених, а й загальні наукові тренди, розробленість методології дослідження, залученість дослідників у комунікацію з науковим співтовариством, готовність до апробації результатів тощо.

Можна виокремити такі маркери цієї диференціації. Перший – відсутність поступу в тій чи тій галузі. Наприклад,

астрологія майже не змінилася з часів її зародження в Месопотамії, а розвиток (примноження інформації, відмова від застарілих знань чи зміна теоретичних підходів) – один із ключових критеріїв науковості. Цей аспект комплементарний з іншим, не менш значущим для науки, – пошуком способів розв'язання проблем, що накопичились. Астрології він не притаманний, адже за увесь час її існування проблеми, на кшталт випередження рівнодення, не були розв'язані. Третім критерієм постає феномен когеренції. Астрологія зазвичай ігнорує сучасні досягнення у сфері поведінкових наук, нейробіології тощо. Тобто вона не здатна узгодити свої твердження з положеннями комплексу наукового знання, який накопичився за останнє століття, продовжує поповнюватись і, що найважливіше, є несуперечливим. Четвертим маркером, який комплексно викриває псевдонаукові положення, може виступати пошук постійного підтвердження тих чи тих постулатів, а не використання експерименту з метою підтвердити чи спростувати гіпотези, і в такий спосіб ігнорування реальних проблем, які виникають на шляху. П'ятий маркер – культурна співзалежність, оскільки псевдонаукові положення в різних регіонах світу можуть мати вплив різної інтенсивності (див. [25]).

Отже, проблема демаркації в сучасному розумінні, на нашу думку, повинна відійти від пошуку остаточного переліку необхідних і достатніх умов для неї, а сконцентруватись на розвитку, доповненні та параметризації подібних маркерів, які можуть бути застосовані в тій чи тій сфері без ризику небезпеки внутрішніх суперечностей у межах такого підходу.

Складність проблеми породжує диференціацію способів проведення демаркації. І. Хірвонен та Я. Карісто пропонують розрізняти два типи демаркації: загальну та спеціальну. Перша «полягає в наданні простих інструментів для неспеціалістів. Через постійне зростання інформаційного потоку ніхто не може бути експертом у всьому чи оцінювати всі твердження самостійно. Тому необхідний розподіл епістемічної роботи та того, що може прийматись на віру. Однак це породжує

проблему – кому ми, як неспеціалісти, повинні довіряти? Нам потрібні корисні принципи, які допоможуть ідентифікувати надійні епістемічні авторитети» [27]. На нашу думку, такі принципи, в цілому, вже склались, однак вони потребують узагальнення. Лише академічна та професійна спільнота можуть визнавати чийсь авторитет в тій чи тій галузі. Підставою бути авторитетом постає належність до цієї академічної спільноти через систему освіти. Людина, яку визнають авторитетом у тій чи тій професійній галузі, повинна бути активним практиком у межах проблемного поля, яке її цікавить, підтримувати академічну комунікацію, апробовувати власні припущення тощо. Звісно, це не означає, що лише люди, які безпосередньо дотичні до системи вищої освіти, можуть виступати такими авторитетами. Однак необхідною умовою для такого визнання є їх походження із системи вищої освіти та активна практична робота в межах своєї професійної сфери. Отже, саме університет повинен бути тим осередком, який формує консенсус щодо актуальних питань демаркації та об'єднує експертів для пошуку розв'язку складних проблем науковими засобами.

І. Хірвонен та Я. Карісто, зрештою, пропонують ідею, згідно з якою запропоновані Поппером критерії демаркації не досягли бажаної мети не тому, що сама мета в цілому недосяжна, а тому, що стосувалися загальної проблеми демаркації, не враховуючи специфіки проблем, притаманних так званій спеціальній демаркації, де повинні бути враховані такі параметри, як володіння специфічною методологією або глибокі знання у певній сфері (див.: [27]). Зауважмо, що класичні критерії, які І. Хірвонен та Я. Карісто групують на підставі частого використання в науковій літературі, зводяться до шести принципів: «визначення лише науки (цей критерій пропонує визначати, чим є наука, а ненаукові положення маркуються як такі, що не відповідають заданим критеріям); необхідні та достатні умови (визначення науки повинно складатися з індивідуально необхідних та сумісно достатніх умов); універсальність (критерії науки

універсальні); зосередженість на результаті (критерії повинні пояснювати, яким є кінцевий науковий продукт); достатня кількість критеріїв (з часом відбувся перехід від пошуку єдиного критерія до пошуку критеріальних наборів); зосередженість на формальних ознаках (критерії повинні пояснювати логіку науки, що, як правило, сприймається як науковий метод)» [27]. Автори зараховують ці пункти до так званих традиційних спроб розв'язання проблеми демаркації, в яких внаслідок критики Л. Лаудана почали сумніватися. Важливим аспектом, що породив подібні сумніви, постає те, що жоден із них не дає можливості відрізнити факт від вигадки чи проблемне наукове припущення від необґрунтованих ненаукових припущень. Адже структура наукового пошуку «проблема – гіпотеза – теорія» дозволяє легко мімікрувати під науку без можливості застосувати таке розрізнення. Зрештою, це породжує ще одну проблему: як неепістемні цінності можуть бути включені в науку і як розрізнити, внаслідок цього, наукові та ненаукові положення. Навколо цього питання зародилася нова проблема демаркації. Адже ніхто не має сумнівів, що наука, вільна від неепістемних цінностей, – неможлива. Подібні наукові праці (див.: [17]) засвідчують, що попри наявність невеликої групи філософів, які дотримуються класичного уявлення про неприпустимість ціннісного забарвлення науки, сьогодні мало хто сумнівається, що так звані неепістемні цінності є частиною науки. Зазначимо, що подібне бачення не відкидає наукових ідеалів, воно просто констатує те, що завжди було притаманно науці, яка розвивалась як частина суспільства і, починаючи з кінця XIX століття, завжди була включена в економічні, політичні, культурні процеси, а також зазнавала впливу з боку окремих суб'єктів – членів наукового співтовариства, яким були притаманні персональні переконання, що переносились на наукову сферу. Цікаве також питання: як новий етап у демаркаційній проблемі корелює з класичною проблемою демаркації. Адже у варіанті Поппера потрібно навчитися безпомилково відрізняти наукові твердження від ненаукових, а сучасна проблема передбачає розрізнення належного

застосування цінностей у науковій сфері. На перший погляд, етос науки здатен обґрунтувати еволюцію демаркаційної проблеми, адже в обох випадках мається на увазі легітимне застосування критеріальних положень. Другою ланкою, що пов'язує демаркаційний поступ, на нашу думку, може бути прагматичний контекст. Адже й у варіанті Поппера, і в межах сучасних формулювань мовиться про досягнення конкретної мети – практичного втілення теоретичних тверджень чи їхнє відкриття та формулювання.

Гіпотетичним прикладом, що ілюструє неспівмірну складність нової проблеми демаркації, може бути ситуація, в якій науковий інститут, що фінансується приватним бізнесом, проводить дослідження ефективності нового медичного препарату. При цьому виникає безліч питань, пов'язаних, загалом, з конфліктом інтересів і, як наслідок, з чистотою самих експериментів, а також публічним доступом не лише до результатів, а й до самого процесу дослідження. Очевидно, що конфлікту інтересів у цій ситуації неможливо уникнути, однак чистота наукового дослідження буде збережена, якщо дотримуватися протоколів, установлених для такого типу дослідження. В цьому випадку до класичного питання – чи був цей експеримент науковим – додаються питання, пов'язані з впливом неепістемних цінностей при його проведенні. Зрештою, виникає ще більш неоднозначне питання: чи можна вважати суспільні науки власне науками. Оскільки фальсифікація для них ускладнена, а подекуди й неможлива, постає цілком закономірне питання про те, наскільки взагалі варто звертати увагу на теоретичні положення саме в цій царині знань.

3.3. Параметризація псевдонауки

Ще одним чинником, окрім негативного забарвлення, який об'єднує подані вище дефініції, є констатація нечітких меж того, що можна назвати псевдонаукою. Тому, на нашу думку, категоризація псевдонаукових положень допоможе сформувати більш чітку демаркаційну межу між наукою та псевдонаукою. Тут запропоновано не «вертикальну» (за належністю до

конкретних наук), а «горизонтальну» (що ґрунтується на узагальненні проблемного поля та, відповідно, потенційної мети поширення) параметризацію псевдонаукових теорій.

Теоріями першого порядку є теорії, пов'язані з ігноруванням реальних проблем сьогодення чи проблем, що загрожують людству в майбутньому. Наприклад, ігнорування глобальних проблем сучасності, заперечення факту нагрівання планети тощо. Прихильників таких заперечень у такому разі можна назвати псевдонауковцями, оскільки вони використовують риторичні прийоми та науковоподібні дискусії, покликані підкріпити їхню позицію шляхом створення ілюзії наукової суперечки (див.: [24]).

Псевдонауковими теоріями другого порядку можна вважати теорії змови, які апелюють до сьогодення за допомогою маніпуляцій, штучного створення наративів, використання історичних паралелей з метою впливу на громадську думку «тут і тепер». Їх небезпека полягає в тому, що, як правило, вони мають конкретну мету: дестабілізація політичної ситуації, формування громадської думки щодо окремих груп людей, вплив на прийняття політичних рішень (вибори, референдуми, тиск на політичні еліти, владу тощо). Менш очевидним, але не менш руйнівним наслідком цих теорій постає вплив на прийняття рішень окремих людей щодо власного здоров'я (рух проти вакцинації) чи економічного добробуту (відмова від індивідуального податкового номера) тощо. Ще одним аспектом подібних теорій є спроби підриву міжнародного авторитету – дискредитація місії «Аполлон» тощо.

Теорії третього порядку атакують наукові положення та винаходи: заперечення Голокосту, кампанія проти генетично модифікованих продуктів, боротьба проти технології 5G тощо. Очевидно, що подібні псевдонаукові положення можуть бути використані для підсилення впливу теорій другого порядку на світогляд окремих людей або цілих соціальних груп.

Теоріями четвертого порядку можна назвати ті, які пропонують передбачення, спираючись на інтерпретацію емпіричних даних, історичних свідчень, міфології. Оскільки вони апелюють до майбутнього, то ускладнюють

спростування і маркування їх як псевдонаукових, поширення інформації про них тощо.

Зауважимо, що окреме місце в цій класифікації можуть посідати псевдонаукові теоретичні положення, метою яких є безпосереднє отримання вигоди, збагачення, обман інвесторів, створення ілюзії прогресу, як локального, так і глобального. Боротьба з ними, в основному, лежить у площині вдосконалення законодавчої бази для створення можливостей чіткого розмежування справді нових винаходів та «винаходів», які не є принципово новими або не є винаходами взагалі. Яскравим прикладом такої боротьби в межах українських реалій стало вдосконалення законодавчої бази у справах патентування у сфері медицини та фармації. 21 липня 2020 року Верховною Радою прийнято закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо реформи патентного законодавства)» [6]. Актуальність патентної реформи – це не черговий бюрократичний механізм, покликаний залишитися непоміченим більшістю, це реальний чинник запобігання економічним збиткам як на рівні платників податків, які наповнюють бюджет, так і на рівні споживчого ринку, який, у разі існування недосконалого законодавства, може бути наповненим неякісними чи дорогими ліками при наявності якісних і дешевших альтернатив. Актуальність проведення подібної реформи неодноразово висвітлювалась в публічному просторі (див.: [3, 5]). Подібні кейси можна умовно назвати «синдромом парацетамолу». Це теорії п'ятого порядку.

Найбільш сумнівні положення, які не мають наукового підґрунтя, на кшталт теорії пласкої землі [52], ідеї вічного двигуна, теорія торсіонних полів, наукового креаціонізму, принципів фен-шуй, акупунктура, вчення про ауру, нумерологія чи астрологія формують набір теоретичних принципів, які вже були спростованими за допомогою емпіричних даних або не потребують спростування, оскільки їх положення не є когерентними з науковою картиною світу. Ці теорії можна класифікувати як псевдонаукові теорії шостого порядку. Однак навіть вони можуть становити значну загрозу, оскільки не лише позбавляють людину можливості приймати

правильні рішення, що ґрунтуються на наукових фактах, а й можуть бути чимось на кшталт системи розпізнавання «свій-чужий» або маркером, що вказує на більшу схильність такої людини до маніпуляцій у майбутньому.

Подібна класифікація, яка групує псевдонаукові теорії не за напрямом або специфічною сферою (фізика, соціальні науки тощо), а за метою поширення, має певні переваги, оскільки робить топологічне дерево вужчим і дає змогу ефективніше реагувати на їх поширення, а також проводити більш ефективну просвітницьку роботу, оскільки розкриває потенційну мету створення та поширення подібних псевдонаукових теорій і дає змогу донести її до реципієнта. Отже, сприяти надалі автономному маркуванню самим реципієнтом подібних теорій як шкідливих чи не вартих уваги. В межах такої класифікації саме трансдисциплінарний підхід повинен відігравати ключову роль у протистоянні псевдонауковим наративам: наукова освіта та просвіта, співпраця громадян, медіа та науковців з метою не лише поширення наукових знань, а й повернення балансу довіри до авторитетів від науки, медіааналіз та медіаграмотність – усе це потребує кваліфікованої співпраці спеціалістів із різних галузей на єдиних трансдисциплінарних майданчиках.

3.4. Прикладні аспекти використання псевдонаукових тверджень: економічні, культурні та світоглядні чинники

Розгляньмо найбільш актуальні приклади застосування псевдонаукових теорій з метою кращого розуміння їх внутрішньої топології та зв'язків цих теорій між собою. Однак важливою заувагою для подібної ревізії є потреба врахування такого принципу, як «паркан Честертона», який в широкому розумінні застерігає від прийняття необдуманих рішень з метою відмови від усталених поглядів. «Щодо питань цілеспрямованих змін... існує один цілеспрямований принцип, який з певними обмовками можна назвати парадоксом. Припустімо, існує якийсь закон, який для

ілюстративності можна уявити собі у вигляді воріт чи паркана, який розташований посеред дороги. Сучасний тип реформатора може з ентузіазмом запропонувати: «Я не бачу жодної користі з цього; давайте знесемо його». На що більш розумний реформатор здатен відповісти: «Якщо ви не бачите користі від цієї споруди, то я все одно не можу дозволити вам позбутись її. Знайдіть час і подумайте. Лише після того як ви повернетесь і обґрунтуєте свою позицію, я дозволю вам здійснити ваш намір» [15]. Відповідно до цього принципу, не всі ідеї чи вірування, теорії чи закони, які, на перший погляд, здаються безглуздими, насправді є такими. Надалі будь-яка критика псевдонаукових положень буде здійснюватися з урахуванням цього принципу. Його використання видається особливо актуальним у контексті теорій четвертого порядку чи традиціоналістичних вірувань, які підтримують сталі зв'язки в суспільстві і є частиною його культури.

Оскільки сьогодні «фейкові новини» як окреме явище не постають загрозою окремо від наративів, які вони підтримують, можна констатувати, що доба Інтернету і соцмереж зокрема не стільки породила, скільки посилила світоглядні настанови, які сотнями років і без того поляризували світ. На нашу думку, криза в сучасному інформаційному просторі, радше, постає відголоском краху ідей доби Просвітництва щодо поведінки раціонального суб'єкта, який виявляється в новій комунікативній площині засобами Інтернету і соцмереж зокрема. Монополія держави на поширення інформації, що склалась в XX столітті, була якщо не зруйнована, то суттєво підважена, внаслідок чого зруйнувалась ілюзія раціонального інформаційного поля. Більш публічними й помітними стали нераціональні ідеї, вірування і вчинки, тісно пов'язані або з культурним тлом, на якому вони розвиваються, або з упередженнями внаслідок просування наративів чи недостатнього рівня обізнаності, освіченості суб'єкта, на якого впливає інформаційне поле.

У такому разі ключова ідея, яку доносить «паркан Честертона», полягає в тому, що при розгляді комунікації, метою якого

є досягнення консенсусу, часто не враховуються не настільки очевидні, але надзвичайно важливі феномени, на кшталт дискурсивної влади в Мішеля Фуко, ідеї ліберальних практик у політиці як найбільш ефективних, ігнорування базових засад «чужих культур» чи маркування їх як менш раціональних, а від того менш привабливих чи менш «правильних». Одним із прикладів, який доводить можливість його застосування, є медицина. Е. Ламм стверджує, що «викриття псевдонаукових медичних тверджень може бути етично неправильним» [31]. На його думку, вдале викриття псевдонаукових тверджень може стати причиною зростання псевдонаукових трендів у медицині загалом. За таких умов, ключовою постає проблема епістемічної повноти та епістемічної релятивності.

Під епістемічною повнотою слід розуміти необхідний і достатній набір інструментів (набір методів формування усталеної картини реальності та прийняття цієї картини переважною більшістю населення). Епістемічна релятивність передбачає такий стан справ, при якому розуміння і пізнання світу в людей різне, оскільки вони використовують різні джерела інформації, по-різному розуміють доказову базу, по-різному сприймають достатність підстав для аргументації, зрештою, користуються різним набором ідей, які сприймаються безумовно, без потреби доведення (мовиться не лише про релігійну віру, а загалом про переконання, присутні у світогляді людини і які не обов'язково хибні, однак не є чи не можуть бути доведеними).

Оскільки псевдонаукові положення в межах теорій першого-третього порядку часто використовуються в політичній боротьбі, то виникає досить складна і комплексна проблема– коректне використання наукових положень у журналістиці. Важливий аспект, який підкреслює трансдисциплінарний характер проблеми, – використання спеціальної термінології, що спонукає згадати гіпотезу Сепіра–Уорфа, принаймні в її слабкій версії. «На початку 2019 року британська газета The Guadian оголосила, що вона змінює мову (термінологію) при висвітленні екологічних проблем. Ключові зміни включали заміну climate change (зміни клімату) на climate crisis

(кліматична криза)» [16]. Очевидно, що такі мовні зміни спонукають до більш серйозного сприйняття кліматичних проблем з боку людства, адже «словосполучення «зміна клімату» не асоціюється з обов'язково негативними наслідками, а термін «кліматична криза» дає більш чітке уявлення про проблеми, які насуваються» [16].

Використання політиками псевдонаукових положень з метою консолідації електорату, створення системи свій-чужий, приглушення незгодних тощо об'єднує проблему демаркації, освіченості населення, журналістських стандартів, а також дотримання прав і свобод в єдине ціле, що вкотре підтверджує трансдисциплінарний характер ситуації, що склалася. Ще однією перепоною у викритті псевдонауки є те, що заперечення окремих феноменів (наприклад, глобальні зміни клімату) може мати дещо різні джерела походження і набувати форми заперечення через конфлікт з персональними світоглядними настановим людини, мати псевдонаукові риси з метою побудови опозиції або набувати рис пропаганди, що тісно пов'язане з попереднім чинником з метою отримання політичних дивідендів, економічних доходів тощо. Дослідження з Гарварда – один із прикладів, який ілюструє тенденцію, коли наукові дані й офіційна статистика зацікавлених суб'єктів різнилась (див.: [43]). Джефрі Супран в 2017 році був співавтором праці, яка висвітлювала діяльність компанії ExxonMobil щодо комунікації відносно змін клімату. Супран зазначає, що «в 2017 році його дослідження стало першим рецензованим аналізом сорокарічної історії комунікації ExxonMobil щодо зміни клімату. Він констатує, що були знайдені систематичні розбіжності між тим, що вчені Exxon та ExxonMobil стверджували про кліматологію в приватних розмовах і в академічних колах, і тим, що ці компанії повідомляли громадськості в The New York Times та інших джерелах. Цей аналіз показав, що ExxonMobil обманювала громадськість щодо питань базової кліматичної науки та її наслідків» [43]. Продовжуючи дослідження в цьому напрямку Супран з'ясував, що водночас із дезінформацією компанія ExxonMobil також використовувала мову, «щоб

тонко, але систематично формувати громадську думку щодо змін клімату з метою введення її в оману. Дослідження демонструє, як компанія вибірково підкреслювала деякі терміни і теми публічно, послідовно уникаючи інших» [43].

Отже, можна констатувати, що матеріальна зацікавленість в таких важливих сферах економіки, як енергетика, може спонукати окремих суб'єктів до заперечення наукових положень, продукування нічим не підкріплених альтернативних концепцій тощо з метою впливу на громадську думку та формування її лояльності щодо важливих практичних питань, в цьому випадку, пов'язаних зі змінами клімату. Однак, як уже зазначалося, це не єдиний можливий чинник такого заперечення. Так, наприклад, Стівен Мак-Глінчі, стверджує, що позиція Дональда Трампа щодо змін клімату – це результат його особистої світоглядної позиції та культурний феномен. «Застосовуючи особисті погляди Трампа більш широко в рамках цього явища, кліматичні скептики не довіряють науковому консенсусу щодо змін клімату. Дехто вважає, що плутанина відбувається через нерозрізнення змін погодних умова локально і в світовому масштабі, інші вважають зміни клімату реальними, але не пов'язують це з діяльністю людини. Об'єднує більшість скептиків – неприйняття спроб змінити поведінку людини і промисловості. Окрім заперечення науки, такі глобальні кейси також порушують питання легітимності на політичному рівні для таких людей, оскільки вони, як правило, керуються ідеологічними позиціями, які заперечують авторитет міжнародних угод чи організацій, розглядаючи такі спроби як тиранічні чи незаконні. Таким чином, кліматичний скептицизм є культурною проблемою, а не лише політичною» [36].

Отже, атака на науку про зміни клімату з використанням псевдонаукових положень має щонайменше три джерела: персональні переконання; міжкультурні та політичні зв'язки й упередження; а також глобальні та локальні економічні інтереси окремих країн чи корпорацій. Розвиваючи думку про сферу персональних переконань, варто констатувати, що

релігійні, майнові за рівнем доходу, статеві та вікові чинники можуть суттєво впливати на переконання людини щодо цього питання.

Проблема персональних переконань в цій сфері тісно пов'язана з пізнавальними проблемами філософії та критичним мисленням. Адже прихильники теорії умотивованого мислення переконані, що наші суб'єктивні переконання безпосередньо впливають на селективність інформації щодо актуальних для людини проблем (див.: [26, 51, 54]). Дітер Фрей ще у 1986 році опублікував статтю «Нещодавні дослідження селективної дії інформації», в якій доводить, що пошук і оцінка інформації з метою прийняття рішення не об'єктивні, а детермінуються певними факторами, що активуються у процесі прийняття рішень [20]. Більш ранні дослідження Л. Фестінгера в межах теорії когнітивного дисонансу та десятки більш сучасних її варіацій дають всі підстави вважати, що псевдонаукові погляди не можуть бути зруйновані лише за допомогою наукових засобів, а потребують значно ширшого, комплексного підходу, що в сучасних мовах теоретично може бути забезпечений шляхом побудови трансдисциплінарної структури, яка буде покликана боротися з подібними псевдонауковими положеннями. Адже лише наукового спростування псевдонаукових положень ніколи не буде досить, воно не буде мати достатнього впливу, оскільки спонукає людину відмовитись від своїх усталених поглядів, що дуже складно реалізувати на практиці.

Так, віра в астрологічні передбачення, яка суперечить вивченому у системі формальної освіти, поширена серед багатьох людей, незважаючи на очевидні суперечності з науковими положеннями. Відчуття контролю та ґрунту під ногами, яке забезпечує «передбачення», переважує той факт, що воно нічим не підкріплене. Однак можна припустити, що сам факт передбачення, в окремих випадках, може спонукати людину діяти так чи так або рухатись певною життєвою траєкторією, нав'язаною «передбаченням». Мабуть, неможливо цьому дати остаточну позитивну чи негативну оцінку, але потенційно це загрожує «відривом від реальності»

та набуттям синдрому самозванця, при якому людина не здатна визнавати власні успіхи і може приписувати їх, у цьому випадку, зовнішнім силам. Зрештою, значна кількість людей досі може використовувати астрологічні передбачення для коригування особистого життя чи навіть шлюбу. На думку Й. Хельгерца та К. Скота, «популярність астрології може бути, принаймні частково, пов'язаною з недостатнім обсягом емпіричних досліджень, які б могли перевірити гіпотези, сформульовані астрологічною теорією, як через недостатність даних за межами невеликих груп досліджень, так і через те, що астрологічні прогнози часто бувають неконкретними і, відповідно, їх складно перевірити» [25].

Дослідження шведського суспільства «не надає жодних послідовних доказів на підтримку уявлення про те, що астрологічно більш сумісні пари… пов'язані з більш низьким ризиком розлучення» [там само]. Очевидно, для того, щоб розуміти загальну картину по всій планеті, потрібна більша кількість досліджень і їх метааналіз, однак відсутність позитивної кореляції у наявних дослідженнях вочевидь не суперечить науковим висновками про хибність астрологічних прогнозів зокрема і теоретичної бази астрології в цілому.

У 2001 році С. Блекмор і М. Сіболд у своєму дослідженні піддали сумніву сам факт впливу гороскопів на прийняття рішень жінками у стосунках. Дослідження було досить обмеженим за кількісними параметрами, тому авторки не змогли отримати якісні результати дослідження, однак констатували, що «гороскопи з позитивними порадами про любов не показали значного поліпшення оцінки жінками своїх стосунків у порівнянні з гороскопами з нейтральними порадами. Проте ефект таки відбувся і був більшим у тих жінок, які мали більше віри і знання з астрології» [12]. У такому разі можна припустити, що вплив гороскопів на поведінку людини ефективний вже тоді, коли людина зробила віру в їх дієвість частиною власної світоглядної картини. Простеження причин формування такої світоглядної картини, моменту її виникнення і можливостей відмови від неї – складе завдання, яке потребує значних ресурсів.

Але можна припустити, що ключовими причинами є брак освіченості, невпевненість у прийнятті рішень та середовище, яке спонукає до прийняття певних світоглядних патернів. «Подібні дослідження важливі, оскільки можуть обмежити особистісний ріст жінок, викривити їх стосунки і зменшити їх власний контроль над найбільш інтимними аспектами життя» [12]. В цьому контексті суттєве також питання – чи однаковою мірою впливають гороскопи на представників різних статей, наскільки на цей фактор впливають культурні особливості в різних регіонах світу тощо.

Отже, можна констатувати, що існування і, подекуди, поширення псевдонаукових вірувань пов'язане з кількома факторами: відсутністю чи недостатністю наукових знань у певної кількості населення, бажанням окремих людей маніпулювати іншими за допомогою псевдонаукових положень (спектр таких маніпуляцій глобальний – від марксистської теорії, яка проголошує пролетарів пригніченим класом, до використання платних гороскопів з метою пошуку сумісної пари тощо), а також із традиційними віруваннями, вкоріненими в багатьох культурах, від яких складно відмовитись внаслідок соціального тиску.

3.5. Застосування псевдонаукових тверджень у політичній та релігійній сферах

Зазначимо, що політика – одна з тих сфер, де в теорії і на практиці переплітаються окреслені фактори впливу псевдонаукових вірувань з метою маніпуляції чи привернення уваги електоральних груп. Серед ключових моментів варто назвати такі: політичний популізм, який підриває і знецінює експертну думку, зв'язок політичних лідерів та корпорацій з метою лобіювання економічних інтересів, а також, в окремих випадках, створення інформаційного шуму заради дискредитації способів і джерел поширення інформації. Правий популізм, який набирає обертів у всьому світі, особливу увагу концентрує на можливостях використання псевдонаукових поглядів в галузі історії задля переосмислення та ревізії минулого, а

також – у таких найбільш чутливих соціальних сферах, як освіта чи сфера охорони здоров'я. Інструменти, за допомогою яких здійснюються подібні маніпуляції, найрізноманітніші – від залучення псевдоекспертів, які поширюють потрібні наративи (часто звертаючись до конспірології), до використання цілих інституцій, наприклад церкви, яка, як правило, має значний вплив на широкі верстви населення.

Ключова небезпека подібних випадів у тому, що критика здебільшого сконцентрована не на окремих політиках чи публічних особах, а на інституціях загалом, які ці особи представляють. Концентрація критичних випадів щодо бюрократичних механізмів, дискредитація потреби коритись законам, заперечення реальних соціальних проблем і поглиблення в такий спосіб розриву в суспільстві – ключові виклики сучасному політичному порядку в західному світі, який забезпечував стабільність і мир після завершення Другої світової війни. Юрген Габермас у своїй праці «Між натуралізмом та релігією: філософські нариси» констатує, що об'єднавчий потенціал релігії й досі не використаний ліберальними суспільствами [23], натомість, на нашу думку, постає загроза його використання проти самого лібералізму правими популістами.

Протистояння між ліберальними ідеями, у яких свобода – нормативна частина взаємодії людей у суспільстві, а її обмеження такі, що вимагають необхідного й достатнього обґрунтування, та консерватизмом, який, на відміну від лібералізму, апелює не лише до розуму та розсудливості людини, а й до соціальних інститутів і традицій, покликаних регламентувати життя людини, сьогодні набуло глобальних масштабів. Воно не вписується в класичну схему антагонізму протилежних позицій, оскільки ці два набори ідей мають спільні точки перетину у площині свободи. Однак при більш детальному розгляді змінних, які містяться в них, зокрема позицій щодо релігії та її ролі в сучасному політичному дискурсі, виявляється не просто їх суперництво, а потенціал здійснити докорінні зміни, здатні подолати як лібералізм, так і консерватизм.

У філософському дискурсі, який сформувався в історичних умовах на початку XX століття й поширився на

соціальну та політичну сфери, поняття ресентименту концептуалізувалося завдяки Фрідріху Ніцше та було розвинуте Максом Шелером. Суб'єкти реактивної моралі у Ніцше, а також спільноти, які описує Шелер [49], сприяють усталеному дискурсу щодо нового типу світогляду, який зароджується у світлі становлення нових цінностей у субліматівній формі, що дозволяє трансформувати почуття нереалізованості у нові форми моралі, які часто ґрунтуються на створенні системи «свій-чужий».

Створення подібних систем може розгортатися не лише на індивідуальному рівні, а й на рівні політичних структур, релігійних організацій, національних утворень тощо, а також на міжнаціональному рівні. Окремі аспекти цього явища помічає Тарас Лютий: «Благородний тип людини відчуває власну повноту існування, тоді як підлість змушує переживати нерівність у момент порівняння. Так само деякі політичні партії здатні діяти винятково в опозиції (з такої собі позиції «слабкості»). Їхні лідери надзвичайно злостяться, коли їм заважають «окупувати» опозиційні місця» [4]. Однак цю думку можна розгорнути й далі, адже сучасний світ не обмежується лише національними утвореннями, тому подібна опозиція можлива й у глобальних економічних і політичних структурах, таких як Європейський Союз.

Нові форми моралі, у світлі ресентименту, постають однією з причин кризи ліберальних цінностей, яка має різноманітні втілення. Спостерігається посилення ролі політичних утворень, які підтримують націоналістичні рухи, збільшення риторики популізму, використання релігійних організацій (або релігії в цілому) для зміцнення політичної влади тощо. Криза демократії, яка широко обговорюється в сучасному дискурсі, отримала досить суперечливу назву – «неліберальна демократія». Однак широке використання цього терміна журналістами, політиками, громадськими діячами сприяло тому, що спектр його оцінок варіює від негативного – для тих, хто констатує «імітацію демократії» (Балкани на початку 90-х років XX століття, Угорщина часів Fidesz тощо) – до позитивного – для тих, хто вбачає в

«неліберальній демократії» альтернативу ліберальній як спосіб уникнути її недоліків. Важливим чинником тут виступає технологія «невдоволення дійсністю», яку можна зарахувати до форм популізму, що ділить населення на два неіснуючі табори – «безневинні громадяни» та «корумповані еліти». Так створюються передумови для «боротьби» з подібними групами, і засобами цієї боротьби стають: ручний контроль у законодавчій сфері, концентрація влади в одних руках, створення в масовій свідомості «хороших еліт», які прихильні до «безневинних громадян» тощо. Всі ці заходи в підсумку знижують рівень свобод у державі і є маніпулятивними.

Якщо звернутись до класичної термінології щодо оцінки рівня демократії у країнах світу, то очевидним є те, що поняття «неліберальна демократія» окремими політичними силами використовується з маніпулятивною метою. Оскільки цей термін дає можливість критикувати окремі аспекти західних демократій представниками авторитарних режимів, а також використовується як ширма для гібридних режимів, які одягають демократичну маску задля досягнення власних інтересів – в основному утримання влади шляхом імітації демократичного ладу в країні. Як зазначає Данута Плецка [39], немає сумніву в тому, що неліберальна демократія належить до категорії гібридних режимів. Авторка стверджує: «можна з упевненістю констатувати, що це оксюморон, який допомагає легітимізувати рішення, що не мають нічого спільного з демократією. Використання поняття демократія в такому словосполученні невиправдане, заплутане та шкідливе для самого явища» [39]. Застосування подібної термінології корелює з описаними практиками в межах використання мови та мовних виразів з метою зміни загального дискурсу, у цьому разі потребою обґрунтування згортання соціальних свобод на користь централізації влади чи концентрації її в руках однієї людини.

Однак важливо зауважити, що термін «ліберальна демократія» також приховує в собі певні суперечності та, як наслідок, проблеми, які зручно розкривати за допомогою порівняння з таким несумісним поняттям, як згаданий техніч-

ний термін – «неліберальна демократія». «Передусім мається на увазі спроба примирити ідею рівності (демократія) та ідею свободи (лібералізм), які, відповідно, є причиною напруги між конституційним лібералізмом (який гарантує свободу особистості) та демократії (яка забезпечує засобами загальних виборів рівну участь у здійсненні влади для всіх). Роль центральної влади викликає ще одну напругу, оскільки конституційний лібералізм її обмежує, однак сама демократія передбачає здійснення влади від імені суверена, що, власне, і викликає стурбованість з приводу свободи особистості» [39].

Подібні суперечності породжують спокусу підважити основні принципи ліберальної демократії – розбалансувати систему розподілу влад, зруйнувати базові принципи електоральної взаємодії, змістити акценти в інформаційному полі шляхом його узурпації, використати принципи свободи совісті проти меншин у суспільстві тощо. І, разом з тим, претендувати на роль демократичної країни, ігноруючи цінності, які сповідують країни з досконалою демократією.

Одним із ключових чинників, який дозволяє відбуватися цим недемократичним трансформаціям, є використання релігії задля конструювання політичної довіри. Відсутність політичних знань, розуміння того, як влаштоване суспільство, а також слабка «політична пам'ять» створюють сприятливий ґрунт для подібних маніпуляцій. Актуальність цієї проблеми засвідчує проведення регулярних зустрічей – конференцій, круглих столів на тему демократії та релігійних свобод [27]. Аналізуючи висновки та резолюції, які приймаються на подібних заходах, можна виокремити два різноспрямовані вектори розвитку демократії: перший виходить з того, що поінформованість ще не гарантує знання [30], другий констатує невідповідність демократичного ідеалу поінформованого електорату реальному стану справ, навіть у суспільствах з розвиненою демократією [19].

Перший вектор можна проілюструвати у вигляді недовіри до основних інститутів, оскільки велика кількість доступної інформації і невміння пов'язувати її між собою за допомогою елементарних причинно-наслідкових зв'язків призводить

до появи конспірології. Другий виявляється у консервуванні власних поглядів і більшій імовірності стати об'єктом маніпуляцій, зокрема з використанням культурних аспектів, пов'язаних з релігією. У підсумку, з одного боку, відбувається критика розширення демократичних прав та свобод, консервування політичного ладу, заклики до обмеження політичної участі окремих груп населення, з іншого – провина покладається не на політичних лідерів, а на консервативні релігійні кола. Хоча на практиці часто відбувається навпаки: релігійні лідери докладають зусиль щодо подолання думки, які складаються під впливом популістів [29]. Ускладнюють проблему ще й питання, пов'язані з тим, як знання про політичні системи, релігійна належність, соціальний статус тощо корелюють зі стійкістю до політичних маніпуляцій [8]. Можна припустити, що ключову роль у таких випадках відіграє когнітивне викривлення, яке змушує людину шукати інформацію, що підтверджує її погляди та ігнорувати ту, яка їх спростовує. Всі ці фактори дозволяють політичним лідерам використовувати релігію як чинник, що може впливати на прийняття рішень виборцем.

Окрему увагу варто приділити питанню про те, чи корелює релігійний світогляд особи з її недовірою до світських джерел інформації. На це питання немає однозначної відповіді, однак, якщо припустити, що для багатьох християн Біблія є чи не єдиним надійним джерелом інформації, то довіра, навіть до авторитетних ЗМІ, які хоч якось можуть ставити під сумнів цю думку, повинна помітно зменшуватися. Зауважимо, що подібна недовіра має і певні підстави, адже часто, наприклад, ісламофобія та антисемітизм посилюються через формування викривлених уявлень про релігійні спільноти у світових ЗМІ [48].

Однак, незважаючи на причини подібної недовіри, політичні лідери використовують її з метою отримання влади, часто застосовуючи маніпуляції, newspeak та сприятливе інформаційне поле, що формується інтернет-ботами, недобросовісними інформаційними каналами тощо. Яскравим прикладом поширення подібної недовіри стали публічні виступи Дональда Трампа, в яких він висловлював недовіру до ЗМІ, звинувачуючи

їх у поширенні «фейкових новин» щодо себе, більшість з яких була обґрунтованою критикою самого Трампа і не містила неправдивої інформації [53]. Ще одним прикладом руйнування довіри до ЗМІ є використання радницею Трампа – Келіен Конвей – вислову «альтернативні факти» щодо описів подій, які оприлюднила адміністрація Трампа у власних цілях [33]. У підсумку, окремі релігійні спільноти не отримали вибору і змушені були довіряти людині, яка безпідставно критикує ЗМІ, що своєю чергою, критикують їхній спосіб життя. Попередні вибори у США показали, що, «як і в минулі роки, виборці, які часто відвідують релігійні богослужіння (мінімум раз на місяць), з більшою ймовірністю проголосували за кандидата від Республіканської партії на останніх президентських виборах, тоді як ті, хто відвідують богослужіння не так часто – з більшою ймовірністю підтримували демократа» [34]. Аналіз голосування виявив тенденцію, яка загрожує створити петлю зворотного зв'язку – білі релігійні американці більшою мірою підтримують одного з кандидатів, а один із кандидатів дбає про інтереси цієї групи, нехтуючи інтересами інших. В цілому нові дослідження політичних кампаній у США підтверджують думку, що релігія є частиною передвиборчої кампанії Республіканської партії та, відповідно, більшість релігійних виборців в останні роки тяжіють до підтримки республіканців [42]. Тобто сьогодні можна з більшою вірогідністю, ніж будь-коли раніше, вгадати політичні вподобання громадянина США, дізнавшись про його ставлення до релігії та конфесійну належність. Низка досліджень вказує на те, що кандидати з бажаною для виборців релігійною вірою оцінюються як більш компетентні, ніж кандидати, що маркують себе атеїстами чи належать до «небажаних» для виборців релігійних конфесій. Тому релігія сьогодні, а також, імовірно, і в найближчому майбутньому, буде відігравати помітну роль у виборчих перегонах як у США, так і в більшості країн світу [32].

Загалом, можна помітити тенденцію, що сучасні політичні лідери чи представники вагомих політичних партій дедалі частіше звертаються до релігійних тем, хоч і не поводять себе як ревні представники своєї віри. Крім Дональда Трампа,

подібною поведінкою відзначається й Віктор Орбан. Попри різні політичні реалії та становище політиків у своїх країнах, прагнення авторитарних лідерів до використання релігії з політичною метою – їхня спільна риса.

Скандальні заяви Орбана про те, що нелегко бути християнином у сучасній Європі, а також те, що він керує християнським урядом, з одного боку, чітко натякають на опозиційність до ліберально-демократичного вектора Брюсселя, а з іншого – це намагання згуртувати навколо себе християнський електорат. «Для Гарібашвілі, який зробив «святість родини та традицій» наріжним каменем свого консервативного правління, підтримка Орбана прийшла у критичний момент, коли грузинський уряд критикують за антиліберальну політику, яка руйнує демократичні цінності, такі як права людини» [37]. Подібні заяви та підтримка свідчать, що об'єднання політичних лідерів заради зміцнення влади у своїх країнах на подібному ґрунті – цілком реальне. Адже підтримка Угорщини жодним чином не наближає Грузію до членства в ЄС, проте дає козирі її керівництву на внутрішній арені.

Заяви Орбана не були непомічені і в самій Угорщині, особливо серед релігійних діячів. Угорське євангелійне товариство створило петицію, в якій закликає «до спротиву зарозумілості влади, яка перетворює концепцію «християнської свободи» в гасло виняткової, наповненої ненавистю політики, що роз'єднує; влади, яка руйнує соціальне тло і нищить корисні соціальні інститути; влади, яка систематично загрожує демократії та верховенству права…» [38]. Важлива риса цього звернення – його порівняння з Барменською декларацією [1], яка засуджувала «німецьких християн» та їх втручання у справи церкви. В петиції констатується підміна поняття «християнська свобода» на сурогат, який використовує влада в Угорщині. Крім того, констатується досить очевидний, але ще зовсім не завершений процес поширення авторитаризму у світі. «Авторитарне управління поширюється по всьому світу, але особливо на наших очах в Угорщині. Ми є свідками маніпулювання законодавством і використання законодавчої та виконавчої влади для захисту корупції, що інспірується

державою. Це стратегія влади, яка свідомо знищує політичні розбіжності шляхом викорінення незалежних ЗМІ, поширення фейкових новин, дискредитації та вбивства людей…» [38]. У контексті подібних заяв, а також серйозних нарікань з боку Брюсселя та інших Європейських організацій [14; 47], можна констатувати, що це не класичне політичне лицемірство, а більш складна конструкція, яка включає взаємодію політиків на різних рівнях, об'єднаних ідеєю збереження влади шляхом використання елементів авторитаризму та маніпуляцій цінностями, зокрема й на релігійному ґрунті.

Як уже зазначалося, проблеми ліберальної демократії почасти є наслідком її генетичних вад, оскільки лібералізм та демократія у політичній сфері іноді викликають конфлікт інтересів між владою і суспільством, індивідом, меншинами тощо. В цілому, для кращого розуміння цього конфлікту важливо простежити формування ліберальних ідей та їхнього підходу до справ релігії. Класичні ліберальні аргументи, що йдуть від Джона Локка та Джона Стюарта Мілля, формують фундаментальні правила, які гарантують індивідуальні свободи на рівні держави за умови відсутності шкоди іншим її членам. Однак в цьому контексті виникають труднощі, які, на наш погляд, для сучасного лібералізму мають непереборний характер. Перша полягає в регламентації релігійного дискурсу в політичній площині, друга виникає тоді, коли свобода совісті окремої людини чи спільнот конфліктує зі встановленими державою порядками. Важливим аспектом тут постає питання персональної віри, яке порушує Мартін Лютер у трактаті «Про свободу християнина»: «свобода, на його думку, – це внутрішня свобода, це духовна й істинна свобода, і вона робить наші серця вільними від усіх гріхів, законів і заповідей і переважає будь-яку іншу свободу, як небеса переважають землю» [7]. Так готувався ґрунт для «розподілу сфер» не лише між наукою та релігією, а між політичними свободами, які могла регулювати держава, і свободою совісті, в межах якої індивід теоретично повинен був почувати себе вільним.

Однак такі сучасні держави, як Росія, Угорщина та інші, прагнуть до історичного ревізіонізму, використовуючи

злиття історичних фактів, міфів і релігійно-консервативних переконань у єдине ціле – новий виток політичної міфології – основу постліберального порядку. Окрім політичних та історичних міфів, які творить і культивує Росія і які можуть стати причиною появи не однієї сотні досліджень на цю тему, актуальним та важливим є кейс Угорщини – члена ЄС, країни, яка й досі вважається «недосконалою демократією» в Democracy Index.

Нора Беренд, професорка історії Кембріджського університету, аналізуючи підручник з історії Угорщини для 5-го класу, зазначає, що «в цій книзі систематично проявляється дух, протилежний до вивчення історії, що вона не методично виховує, а ідеологічно формує в напрямку, протилежному як до демократії, так і до здорового інтелектуального розвитку» [10]. Зокрема, Беренд вказує на викривлений, однобокий опис Римської імперії, який має на меті нав'язати думку, що монархія є кращою формою правління, ніж республіка.

Окрему увагу Беренд приділяє висвітленню аспектів, пов'язаних із релігією. Так, у підручнику «спокута» та «Воскресіння» подаються як факти. Крім того, авторка звертає увагу на викривлене пояснення причин поширення ісламу у світі. Окремо слід відзначити викривлення, які стосуються історії Угорщини. Протиставлення легенд та наукових фактів, синкретизм історичних свідчень та непідтверджених даних, значна кількість суперечностей не дозволяють зрозуміти справжню історію, натомість створюють міфологічне тло для обґрунтування власної версії історії.

Канонізація Стефана також викликає серйозні застереження, оскільки подається в дусі праведного життя стосовно всього княжого Дому Арпадів. Однак, як відомо, процес канонізації в XI столітті мав радше політичний, а не релігійний характер. У цьому контексті цікавий шлях Орбана «від "ліберала-агностика" до захисника християнських цінностей» [11]. Зміна дефініції щодо власної системи управління з «нелібералної демократії» на «християнську демократію», а також вибіркова підтримка релігійних організацій на державному рівні разом із використанням

зручного варіанта історії вказує на те, що за використанням релігії для привернення уваги виборців стоїть дещо більше ніж звичайна політична технологія.

Угорщина здобула незалежність унаслідок подій Першої світової війни і відтоді окремі її лідери використовували риторику повернення земель під угорську корону, оскільки не всі етнічні угорці, за її результатами, опинились під владою Будапешту. Зокрема, Міклош Горті у міжвоєнний період зазначав, що править від імені корони святого Штефана, яка означає претензії на землі компактного розселення угорців. 25 квітня 2011 року в Угорщині прийнятий новий варіант Конституції, де в преамбулі мовиться про те, що корона є частиною конституційного ладу Угорщини.

Сьогодні Орбан позиціонує себе як рятівник християнських цінностей, використовуючи історичні паралелі, та демонструє опозиційність до офіційного ліберально-демократичного курсу ЄС. «Ми, угорці, вже тисячу років є нацією будівельників церков, і в часи святого Штефана багато інших народів могли сказати про себе те саме. Однак зараз ми живемо в інші часи, і дедалі менше країн будують церкви в Європі» [40]. Важливо підкреслити роль церкви, яку бачить Орбан у своїй державі – «угорці не бажають відмовлятись від шляху, яким вони йшли тисячу років, але це можливо лише в тому випадку, якщо вони зрозуміють, що держава та церква повинні працювати разом. Ця співпраця також освячена Основним законом, який проголошує, що захист конституційної ідентичності Угорщини і християнської культури є обов'язком всіх органів держави» [там само]. Шлях, який пропонує Орбан для Угорщини, не є шляхом знизу – від електорату, адже, з одного боку, кількість людей, які регулярно відвідують богослужіння в Угорщині, відносно невелика, з іншого – в самих промовах Орбана йдеться про те, що народ Угорщини повинен зрозуміти важливість подібного курсу.

Саме за допомогою церкви Орбан намагається не тільки підкріпити обраний ним курс, а й знайти однодумців. «Європа може ігнорувати, заперечувати чи боротись проти своєї власної ідентичності і своїх християнських коренів.

Але, коли вона чинить так, вона чинить самогубство» [35]. Подібна риторика єпископа Сегета Ласло Кіс-Ріго повністю збігається з риторикою самого Орбана. Крім того, Кіс-Ріго стверджує, що антиміграційна риторика жодним чином не заперечує християнські цінності, що відповідає баченням уряду Угорщини міграційної політики в країні і убезпечує її від «розмивання християнських цінностей». Подібні кроки дозволили Орбану здійснити візит до США, де тодішній президент Дональд Трамп висловив свою підтримку курсу Орбана та похвалив його за антиміграційну політику та допомогу християнським спільнотам [13].

Можна констатувати, що постійні апеляції до релігійної свободи, які так часто використовує Орбан, ніяк не пов'язані зі справжніми християнськими цінностями, а апелюють до власної їх інтерпретації з метою побудови недемократичного ладу в державі. У 2011 році уряд Орбана позбавив сотні релігійних груп державної підтримки і відтоді лише групи, схвалені державою, можуть претендувати на фінансування з податків громадян [9]. Опозиція та критики Орбана вбачають у цьому політично мотивований хід, оскільки ті організації, що легітимуються державою, матимуть спокусу не критикувати владу в обмін на фінансування. Наприклад, на піку міграційної кризи у 2015 році «кардинал Петер Ердо… заявив, що угорська католицька церква не буде приймати біженців, аргументуючи це тим, що надання їм притулку є торгівлею людьми» [там само]. Проте подібні заяви йшли всупереч офіційній позиції Ватикану, який закликав до розуміння ситуації, в якій опинились біженці. Подібної думки щодо можливої «спокуси церкви мовчати» дотримується і Міклош Кочев, декан теологічного факультету реформаторського університету імені Каролі Гаспара. «Їжа з державної таці – ризик для церков мовчати навіть при неправильній державній політиці» [44].

Імовірно, що Орбан вбачає основу власної політики саме в християнстві, яке намагається показати як суто угорський проєкт, принаймні в межах ЄС. У підсумку, в Угорщині того, хто виступатиме проти заявленої Орбаном риторики можна легко

звинуватити в порушенні принципів самої релігійної свободи. Сучасна постліберальна поведінка Угорщини демонструє всі ознаки, які вказують на спроби сконструювати державу, яка буде захищати лише тих, хто не просто є громадянином і вільний обирати власну віру чи не обирати її зовсім, а тих, хто чітко ідентифікує себе з християнством. Оскільки не свобода вибору повинна створювати фундамент для держави, а родина й у підсумку – нація. Отже, сам факт народження повинен «прив'язати» людину до землі, де вона народилась, і не повинен надавати людині свободу вибору, оскільки саме факт її народження вже визначає її ідентичність.

У цьому контексті BREXIT, обрання Трампа на пост глави США, війна Росії проти України, конструювання концепту «глобальний Південь», поведінка Угорщини в ЄС тощо вказують на, щонайменше, передчасні сподівання на створення глобалізованого світу, який повинен стати втіленням ідеї «вічного миру» Імануїла Канта. За задумом Канта, міжнародне право лише обмежує, але не виключає можливості ведення війни, тому необхідно створити нові політичні механізми – подобу федерації держав, яка б із часом поглинула увесь світ і дала би змогу сформувати постійну, стійку основу для мирного співіснування. Однак подібний проєкт не може обмежуватися виключно природними правами людини і потребує ще більшої повноти свободи, можливо, за ніцшеанським зразком. Саме цей концепт конфліктує з уявленням сучасних націоналістів, які пропонують розв'язати складну проблему суперечності між лібералізмом і демократією відмовою від обох концепцій. Причина суперечності, на думку сучасних націоналістів, в тому, що ліберальні ідеї ґрунтуються на міфі про те, що індивідуальні свободи відкривають шлях до автономії кожного і здатності до його самозабезпечення. Так, з цього погляду, відбувається фрагментація суспільства на окремі групи, які ворогують між собою і вимагають, щоб «Великий брат» контролював інших. Використання релігії у спробі встановлення постліберального порядку досить органічне, оскільки, з ліберальної точки зору, абсолютних благ не існує і

єдиною універсалією постає відмова від втілених в онтології цінностей.

Сучасний світ перебуває в часі переосмислення ідей, які лягли в основу його формування кілька століть тому. Можна впевнено констатувати, що такі країни, як Польща, Угорщина, почасти Грузія та інші, в яких переважає моноетнічний склад населення, досить легко сприймають окреслені ідеї. Однак, якщо згадати, внаслідок яких процесів протягом ХХ століття сформувалася ця етнографічна ситуація, то заграванння з ідеями нового націоналізму у глобальному масштабі в умовах мультикультурності, що склалась в багатьох країнах світу, відверто лякає. Релігія в цій ситуації може стати як запобіжником, так і спусковим механізмом нового витка конфліктів світового масштабу. В такому разі критика інструментального використання релігії повинна співіснувати з критикою більшої загрози – спроб використати релігію для формування нового типу – постліберальних – цінностей, заснованих на з'єднанні політичних еліт та інституту церкви, вільному трактуванні релігійними авторитетами релігійних текстів і створення на релігійному ґрунті соціально гомогенної держави.

Подібна ситуація підтверджує тезу про те, що проблема використання псевдонауки – не лише проблема окремих суб'єктів, які на персональному рівні ризикують прийняти неправильне рішення, а глобальний феномен, який потребує комплексного підходу з метою протидії його впливу. На нашу думку, такий комплексний підхід можливий у межах розгортання трансдисциплінарних проєктів, які мають змогу використовувати ширший спектр методів задля виявлення та протидії маніпуляціям за допомогою псевдонауки. Окремими аспектами такої протидії може стати перехід від вертикальної до горизонтальної диференціації псевдонаукових загроз, відмова від пошуку чіткого переліку необхідних та достатніх умов демаркації науки і псевдонауки, а також концентрація зусиль на локалізації впливу псевдонаукових положень, залежно від змінних (час, місце, культура, цінності, традиції тощо). Зрештою, маємо погодитися з твердженням про те,

що комунікація на основі раціональності, мета якої – пошук консенсусу, – це слабка чи навіть хибна стратегія, на зміну якій повинен прийти більш комплексний підхід до оцінки згаданих змінних.

Література

1. 29 травня 1934 року розпочався Барменський синод. ХдУ. *Християни для України*. URL : https://c4u.org.ua/29-travnia-1934-roku-rozpochavsia-barmenskyj-synod/
2. Руснак І. Псевдонаука, критичне мислення та проблема демаркації. *Соціально-гуманітарні дискурси сьогодення: світоглядні та ціннісні аспекти* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції 27-28 жовтня 2023 р. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2023. С. 73–77. URL : https://archer.chnu.edu.ua/handle/123456789/8391
3. Кашинцева О. (Р)еволюція патентної системи в Україні. *Українська правда. Життя.* URL : https://life.pravda.com.ua/columns/2020/07/24/241749/
4. Лютий Т. Ресентимент: синдром прихованої помсти. *Український тиждень*. URL : https://tyzhden.ua/resentyment-syndrom-prykhovanoi-pomsty/
5. Національна Асоціація Адвокатів УкраЇни – Про «синдром парацетамолу» або: монополія на лікування COVID-19 в Україні стає реальністю. Комітет Медичного і Фармацевтичного Права та Біоетики. URL : https://medcom.unba.org.ua/publications/publications/print/5514-pro-sindrom-paracetamolu-abo-monopoliya-na-likuvannya-covid-19-v-ukraini-stae-real-nistyu.html
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформи патентного законодавства. Офіційний вебпортал парламенту України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/816-20#Text
7. Релігійно-інформаційна служба України. Мартін Лютер: у пошуку консенсусу справ земних і небесних РІСУ. URL : https://risu.ua/martin-lyuter-u-poshuku-konsensusu-sprav-zemnih-i-nebesnih_n80295
8. Angelucci C., & Prat A. Is Journalistic Truth Dead? Measuring How Informed Voters Are about Political News. URL : https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3593002

9. Bayer, L. Orbán's 'war of attrition' against churches. POLITICO. URL : https://www.politico.eu/article/orbans-war-of-attrition-against-churches/
10. Berend N. Kis magyar mitológia. Független Közéleti Magazin. URL : https://civilhetes.net/kis-magyar-mitologia
11. Bienvenu H. How Viktor Orban went from being an 'agnostic liberal' to a defender of Christian values. Le Monde.fr. URL : https://www.lemonde.fr/en/religions/article/2023/04/29/how-viktor-orban-went-from-being-an-agnostic-liberal-to-a-defender-of-christian-values_6024781_63.html
12. Blackmore S., Seebold M. The effect of horoscopes on women's relationships. ResearchGate. URL : https://www.researchgate.net/publication/288440952_The_effect_of_horoscopes_on_women's_relationships
13. Borger J., & Walker S. Trump lauds Hungary's nationalist PM Orbán for 'tremendous job'. The Guardian. URL : https://www.theguardian.com/us-news/2019/may/13/trump-latest-viktor-orban-hungary-prime-minister-white-house
14. Brussels condemns Hungary's decision to suspended Klubrádió's licence. Euronews. URL : https://www.euronews.com/2021/02/10/brussels-condemns-hungary-s-decision-to-suspended-licence-for-independent-radio-station
15. Chesterton G. K. The thing. HathiTrust. URL : https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=inu.30000041581954&view=1up&seq=31
16. Dembry C. Change, catastrophe or crisis: does climate language really matter? https://www.cambridge.org/ URL : https://www.cambridge.org/elt/blog/2021/11/01/does-climate-change-language-matter/
17. Douglas H. The Rightful Place of Science: Science, Values, and Democracy. ResearchGate. URL : https://www.researchgate.net/publication/354176132_The_Rightful_Place_of_Science_Science_Values_and_Democracy
18. Feuer L. S. The Paradox of Verifiability. jstor.org. URL : https://www.jstor.org/stable/2103366?origin=crossref
19. Fowler A., & Margolis, M. The political consequences of uninformed voters. Electoral Studies, Vol. 34, 100–110. URL : https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0261379413001522
20. Frey D. Recent Research on Selective Exposure to Information. ScienceDirect. URL : https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0065260108602129

21. Gardner M. Fads and Fallacies in the Name of Science (Popular Science): Gardner, Martin: Amazon.com. URL : https://www.amazon.com/Fads-Fallacies-Name-Science-Popular/dp/0486203948
22. Gordin M. D. Pseudoscience: A Very Short Introduction. Department of History. URL : https://history.princeton.edu/about/publications/pseudoscience-very-short-introduction
23. Habermas J. Between Naturalism and Religion: Philosophical Essays. PhilPapers. URL : https://philpapers.org/rec/HABBNA-2
24. Hansson S. O. Science denial as a form of pseudoscience. https://www.sciencedirect.com/. URL : https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0039368116300681?via=ihub
25. Helgertz J., Scott K. The validity of astrological predictions on marriage and divorce: a longitudinal analysis of Swedish register data. Genus. SpringerOpen. URL : https://genus.springeropen.com/articles/10.1186/s41118-020-00103-5
26. Herrmann R. K. How Attachments to the Nation Shape Beliefs About the World: A Theory of Motivated Reasoning | International Organization | Cambridge Core. Cambridge Core. URL : https://www.cambridge.org/core/journals/international-organization/article/abs/how-attachments-to-the-nation-shape-beliefs-about-the-world-a-theory-of-motivated-reasoning/7CB86BDBDF617CDE3D64184C049B8F4B
27. Hirvonen I., Karisto J. Demarcation without Dogmas. Onlinelibrary.wiley.com URL : https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/theo.12395
28. International Religious Freedom under the Biden Administration. London School of Economics and Political Science. URL : https://www.lse.ac.uk/Events/2021/06/202106151800/freedom
29. Keshet Y., & Popper-Giveon, A. 'I Took the Trouble to Make Inquiries, So I Refuse to Accept Your Instructions": Religious Authority and Vaccine Hesitancy Among Ultra-Orthodox Jewish Mothers in Israel', Journal of religion and health, 60(5), pp. 1992–2006. URL : https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs10943-020-01122-4.pdf
30. Knowledge societies: The way forward to build a better world. (б. д.). UNESCO. URL : https://en.unesco.org/70years/knowledge_societies_way_forward_better_world
31. Lamm E. Exposing Medical Pseudo-Science May Be Unethical. PhilPapers URL : https://philpapers.org/rec/LAMEMP
32. Madrid Jr, R., Merolla, J. L., Yanez Ruiz, A., & Reith Schroedel, J.

The Relevance of Religion for Political Office: Voter Bias Toward Candidates from Different Religious Backgrounds - Political Behavior. SpringerLink. URL : https://link.springer.com/article/10.1007/s11109-022-09782-6
33. NBC News. Kellyanne Conway: Press Secretary Sean Spicer Gave 'Alternative Facts' | Meet The Press | NBC News [Відео]. YouTube. URL : https://www.youtube.com/watch?v=VSrEEDQgFc8
34. Nortey J. Most White Americans who regularly attend worship services voted for Trump in 2020. Pew Research Center. URL : https://www.pewresearch.org/short-reads/2021/08/30/most-white-americans-who-regularly-attend-worship-services-voted-for-trump-in-2020/
35. Orbán deploys Christianity with a twist to tighten grip in Hungary. Il Sismografo. URL : http://ilsismografo.blogspot.com/2019/07/ungheria-orban-deploys-christianity.html
36. Pacheco-Vega R. Donald Trump and Climate Denial. E-International Relations. URL : https://www.e-ir.info/2023/12/04/donald-trump-and-climate-denial/
37. Parulava D. 'It is not easy to be a Christian in Europe,' Orbán tells Georgian PM. POLITICO. URL : https://www.politico.eu/article/not-easy-to-be-christian-europe-victor-orban-tell-georgia-pm-irakli-garibashvili/
38. Petition unterschreiben. Change.org. URL : https://www.change.org/p/everybody-advent-statement-of-the-hungarian-evangelical-fellowship
39. Plecka D. Non-Liberal Democracy and the Possibilities of Its Consolidation. Polish Political Science Yearbook, (4(51)), 25–34.
40. PM Orbán: Hungarians can only survive as christians, each new church 'bastion in nation's struggle for freedom and greatness'. Hungary Today. URL : https://hungarytoday.hu/pm-orban-church-greatness/
41. Pohl C., Hadorn G. H. Methodological challenges of transdisciplinary research. https://www.cairn.info/. URL : https://www.cairn.info/revue-natures-sciences-societes-2008-2-page-111.htm
42. Popielarz T. The role religion plays in today's Republican Party. Spectrum News NY1 | New York City. URL : https://ny1.com/nyc/all-boroughs/news/2023/09/01/religion-2024-race-gop-candidates

43. Powell A. Oil companies discourage climate action, study says. Harvard Gazette. URL : https://news.harvard.edu/gazette/story/2021/09/oil-companies-discourage-climate-action-study-says/
44. Provoost B. Why do many hungarian christians vote for orban? Cne.News. URL : https://cne.news/article/1291-why-do-many-hungarian-christians-vote-for-orban
45. Pseudoscience.OxfordReference.URL:https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780199594009.001.0001/acref-9780199594009-e-1007
46. Quine W. V. O. Two Dogmas of Empiricism. PhilPapers. URL : https://philpapers.org/rec/QUITDO-3
47. Rankin, J. EU parliament condemns Hungary's anti-LGBT law. The Guardian. URL : https://www.theguardian.com/world/2021/jul/08/eu-parliament-condemns-hungary-anti-lgbt-law
48. Report of the commission on religion and belief in british public life. URL : https://corablivingwithdifference.files.wordpress.com/2015/12/living-with-difference-online.pdf
49. Scheler M. Ressentiment. Humanities & Social Change – International Foundation. URL : https://hscif.org/wp-content/uploads/2018/04/Max-Scheler-Ressentiment.pdf
50. Science and Pseudo-Science (Stanford Encyclopedia of Philosophy). Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL : https://plato.stanford.edu/entries/pseudo-science/
51. Strickland A. A., Taber C. S., Lodge M. Motivated Reasoning and Public Opinion. https://read.dukeupress.edu/. URL : https://read.dukeupress.edu/jhppl/article-abstract/36/6/935/13442/Motivated-Reasoning-and-Public-Opinion
52. The Flat Earth Society. URL : https://theflatearthsociety.org/home/
53. Woodward A. 'Fake news': A guide to Trump's favourite phrase – and the dangers it obscures. The Independent. URL : https://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-election/trump-fake-news-counter-history-b732873.html
54. Ziva K. The case for motivated reasoning. APA PsycNet. URL : https://psycnet.apa.org/buy/1991-06436-001

Розділ IV
ЗМІНА КЛІМАТУ ТА ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ: СПІЛЬНІ РІШЕННЯ ДЛЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

Ольга Рупташ

Розділ присвячено дослідженню глобальних проблем і викликів, з якими людство зіштовхнулося на початку XXI століття. У фокусі уваги – сучасні наукові дискусії щодо переваг і ризиків використання штучного інтелекту в боротьбі з кліматичними змінами, а також вірогідні сценарії розвитку технологій та їхній вплив на перебіг як природних, так і антропогенних процесів. Обґрунтовано роль і значення філософсько-наукового підходу для оцінки потенціалу ШІ. У висновках зазначається, що розвиток науки і поява нових технологій – один з небагатьох відомих людству способів виживання, який довів свою ефективність. Поряд із самообмеженнями, які людство визначає на шляху до реалізації цілей сталого розвитку, ми маємо знижувати ризики й діяти на випередження, зокрема розробляючи правила і засоби безпечного використання ШІ.

Ключові слова: *глобальні проблеми, глобальне потепління, кліматичні зміни, методологія, між- і трансдисциплінарність, наука, сталий розвиток, технологія, філософія, штучний інтелект (ШІ).*

4.1. Виклики XXI століття

У XXI столітті людство зіштовхнулося із загрозами, для запобігання яким не існує попередньо напрацьованих шаблонів та алгоритмів. Серед них чільне місце посідають кліматичні зміни та поява штучного інтелекту (ШІ). Ці два явища не лише впливають на життя сучасних поколінь, а й мають потенціал визначити подальший перебіг подій в історії людства.

Зміна клімату належить до кола екологічних проблем й постає складним соціальним, економічним, культурним і навіть геополітичним явищем, яке потребує нау-

кового аналізу як на дисциплінарному, так і на між- та трансдисциплінарному рівнях. Відтак філософія науки може запропонувати методологічні інструменти для глибшого розуміння взаємозв'язку природних і соціокультурних процесів, виявляючи специфіку застосування наукової методології у подоланні викликів, які мають характеристики глобальних і складних проблем сучасності. Вже зараз різні науки мають значні здобутки у реалізації завдань щодо вивчення причин зміни клімату та винайдення інноваційних технологій для їх усунення (зменшення викидів парникових газів, використання відновлювальних джерел енергії, адаптації соціуму до зміни клімату тощо).

На цьому тлі розроблення та застосування штучного інтелекту відкриває безліч можливостей для розвитку людства і водночас збільшує потенціал майбутніх ризиків. У поле зору філософів потрапляють різноманітні аспекти використання ШІ: від впливу цієї технології на суспільство до зміни характеристик людини загалом. Одні з найбільш обговорюваних питань – можливість збільшення соціальної нерівності й несправедливості, узурпації влади за рахунок доступу й оперування великими масивами даних, моральні виклики тощо. Водночас варіанти безпечного застосування потенціалу ШІ відкривають нові перспективи у розв'язанні проблеми зміни клімату.

Отже, як демонструє попередня історія людства, наукові відкриття та інноваційні винаходи хоча й відкривають нові ризики, водночас містять потенціал для їхнього подолання. Так само й зміна клімату та розвиток штучного інтелекту є вагомими викликами сучасності, для отримання відповідей на які людство прагне проаналізувати та переосмислити традиційні цінності, створити підґрунтя для сталого розвитку в інтересах сучасних та майбутніх поколінь. Це вимагає консолідованих зусиль політичних лідерів, наукової спільноти, громадськості та приватного сектору. Така консолідація не виключає не лише обговорень, а й гострих дискусій. Злагодженість стосується передусім спіль-

них намірів подолати труднощі та розв'язати проблеми, цілеспрямованих дій, які можуть забезпечити виконання поставлених завдань, але аж ніяк не одностайності в поглядах під час пошуку ефективних рішень для майбутнього людства та планети.

Філософський підхід до постановки актуальних проблем загалом і проблеми зміни клімату та розвитку штучного інтелекту зокрема передбачає звернення як до переднього краю наукових дискусій, так і фундаментальних аспектів існування людської цивілізації. У цьому розділі ми обговоримо, як штучний інтелект може сприяти боротьбі з кліматичними змінами і яких сценаріїв розвитку подій можемо очікувати.

У сучасних інтелектуальних практиках досить часто зустрічається термін «виклик», зокрема «виклик XXI століття». Згідно з тлумаченням зі Словника української мови, одне зі значень слова «виклик» – це «заклик до змагання, до участі в чому-небудь». «Кидати (кинути) виклик» означає «робити категоричну, різку пропозицію вступити в боротьбу, поєдинок» [5]. З цього ракурсу, «виклик XXI століття» позначає ситуацію, в якій людство змушене протистояти загрозам, небезпекам, боротися з перепонами та труднощами на шляху свого розвитку. За змістом, це словосполучення частково збігається з поняттям «глобальна проблема сучасності», оскільки обидва вирази вказують на труднощі загального цивілізаційного характеру, які виявляються на сучасному етапі розвитку природи, суспільства, економіки, технологій тощо. Вони віддзеркалюють негативні наслідки цивілізаційного поступу та кризи, з якими світова спільнота стикається нині. Однак у значенні цих виразів наявні смислові нюанси, конотації, на які треба звернути увагу, щоб досягти термінологічної точності.

По-перше, відмінності у значеннях двох термінів визначаються часовими проміжками. Вказівка на XXI століття дає більш вузький хронологічний діапазон, порівняно із «сучасністю». Сучасністю, в широкому контексті, називають період XX–XXI століть (а з погляду світової історіографії, це загалом період історії людства після середньовіччя).

І це цілком відповідає логіці вживання словосполучення «глобальна проблема сучасності». М. Книш та Л. Котик у статті «Актуальні наукові підходи до трактування глобальних проблем» зазначають, що широко використовувати наукову категорію «глобальні проблеми» почали в 60-х роках XX ст. [6, с. 276]. Зважаючи на цей аспект, не всі глобальні проблеми належать до викликів XXI століття. На відміну, скажімо, від обговорення наслідків зміни клімату, у XX столітті загрози використання штучного інтелекту могли обговорюватися лише в контексті футурологічних студій.

По-друге, наявні відмінності між значеннями слів «виклик» і «проблема», які стосуються теоретичного та практичного аспектів. Згадані дослідники [6] звертають увагу, що у спеціальній науковій літературі чітко визначені значення слів «глобальний» та «проблема». Зокрема, слово «глобальний», що має корені у французькому слові global («загальний» або «всесвітній») і латинському globus («куля»), може описувати щось, пов'язане з усією нашою планетою, а також щось загальне. А термін «проблема» використовується для позначення теоретичного питання, яке потребує аналізу та розв'язання. Тоді як «виклик» такої конотації з теорією, зокрема науковою, не має, позначаючи практичний заклик до дії.

По-третє, як виклики, так і проблеми мають не лише загальнолюдський, глобальний вимір, а й інші рівні їхньої

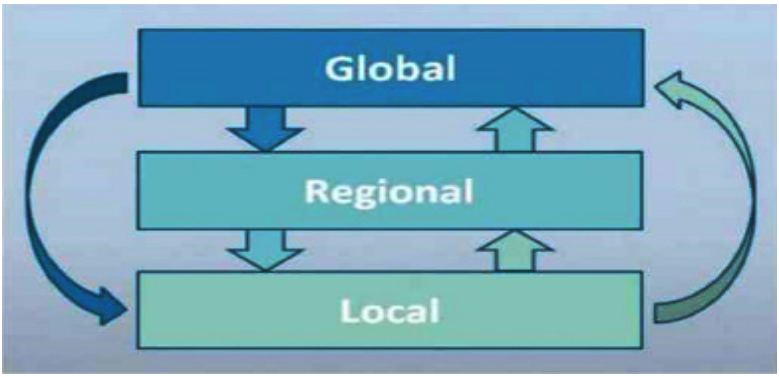

Рис. 1. ***Взаємодія локального, регіонального та глобального рівнів***

постановки та розв'язання. У спільному з Т. Радзиняк дослідженні «Специфіка трансдисциплінарних досліджень: від глобального до локального рівня» [31] ми виокремили різні рівні взаємодії стейкголдерів у трансдисциплінарних дослідженнях. Серед іншого акцентовано увагу на одновимірності глобального підходу. Щоб розв'язати досліджувану проблему прийнятним способом, як було зазначено, потрібно розглядати її, крім глобального, також на регіональному та локальному рівнях [31, с. 127, рис. 1], що призводить до глокалізації як вияву різнобічно спрямованих тенденцій сучасності.

Рис. 2. ***Зацікавлені сторони на заявлених рівнях***

У такий спосіб можна збільшити залучення різних зацікавлених сторін на заявлених рівнях (державні органи, неурядові організації, громади, бізнес-компанії, науковці, інші учасники, зацікавлені в дослідницькому процесі та/або прийнятті рішень та його результатах) [31, с. 127, рис. 2].

У підсумку, незважаючи на те, що глобальні проблеми мають світовий масштаб, їх причини безпосередньо пов'язані з місцями виникнення. А от наслідки виявляються як на рівні витоків, так і на універсальному рівні. І пошук можливих шляхів подолання здійснюється на всіх щаблях. Отже, спільні зусилля глобальних, регіональних та локальних інституцій можуть бути успішними, якщо всі зацікавлені сторони залучені до усунення причин, зменшення ризиків та подолання наслідків [31, с. 128].

Термін «виклик» містить конотацію, пов'язану з цією різнорівневою структурою. У ньому, на відміну від «глобальних проблем сучасності», не закладено обмеження глобальністю. Його можна застосовувати відносно будь-якого щаблю локалізації, зберігаючи при цьому актуальність, яку містить поняття «проблема сучасності». Наприклад, В. Малиновський у своїй праці «Україна і виклики XXI століття» [10] обрав національний рівень, а У. Кошетар, С. Литвинська, А. Сібрук у статті «Перспективи наукових комунікацій у контексті цивілізаційних викликів XXI століття» [8] – глобальний.

Враховуючи зазначене, підведемо короткий підсумок щодо вживання термінів «виклик» та «проблема». Обидва поняття мають спільне семантичне поле й використовуються для опису різних аспектів предметів, явищ та процесів. Проблема – це питання, випадок або ситуація, яка вимагає уваги, вивчення та пошуку можливого розв'язання. Проблеми можуть бути різноманітними – від побутових до наукових, від технічних до смислу життя, від соціально-економічних до екологічних. Відповідно, існує чимало причин для їх виникнення, включаючи обмежені ресурси, брак знань, технічні недоліки, конфлікти інтересів тощо. Виклик так само ставить перед людиною чи групою (організацією, суспільством, людством) завдання, які потрібно виконати, щоб подолати труднощі. Виклики зазвичай виникають унаслідок проблем, але вони можуть також бути наслідком несприятливого прогнозу чи спеціального задуму, мета якого – стимулювання розвитку й позитивних змін. Отже,

основна відмінність у вживанні цих двох термінів полягає в тому, що проблема – це небажана, шкідлива, загалом негативно оцінена ситуація, яку потрібно усунути чи подолати, тоді як виклик має більш широке значення, яке включає не тільки проблеми, а й можливості для розвитку та досягнення визначених цілей.

Отже, зміна клімату постає перед людством як проблема, а поява штучного інтелекту – як виклик, який поряд із загрозами містить потенціал для його, людства, розвитку.

4.2. Філософсько-науковий підхід до розвязання проблем

В історії формування сучасного типу цивілізації містяться першопричини філософського та соціокультурного взаємозв'язку проблем зміни клімату та використання штучного інтелекту. Основа цього зв'язку – прагнення людства контролювати стан навколишнього середовища задля гарантування безпеки власного майбутнього.

Філософсько-науковий підхід до розв'язання проблеми передбачає звернення до коріння наукового мислення та методології. Перед дослідниками постає питання про те, як штучний інтелект взаємодіє з людським пізнанням і сприйняттям природи, а також про вплив результатів таких роздумів на процес прийняття рішень і динаміку формування картини світу. І в цьому контексті філософія науки має певні переваги як над науково-технічними, так і узагальнено філософськими підходами у цій галузі, не звужуючи сприйняття сутності проблеми й водночас не претендуючи на універсальність. До прикладу, візьмімо глобалістику. Серед її обмежень, викликаних зосередженням на планетарному рівні локалізації об'єкта дослідження й вибору проблеми як центрального поняття, додається ще одна – претензія на досягнення позитивістського ідеалу науки як деякої цілості. Зокрема, М. Книш та Л. Котик розглядають глобалістику як такий узагальнювальний підхід до дослідження «глобальних проблем сучасності» [6, с. 278]. Окрім оче-

видної редукції філософії до окремого підходу, автори також звужують коло її завдань: «Філософський підхід розкриває сутність, структуру і складні механізми взаємодії та взаємозалежності глобальних проблем в їхній єдності, цілісності, забезпечуючи інші науки, які вивчають окремі глобальні проблеми … світоглядними та методологічними засадами. Він сприяє інтеграції конкретних наук, які в процесі дослідження глобальних проблем потребують узгодженості та координації» [6, с. 278].

Сучасні тенденції розвитку наукового знання виходять за рамки інтеграційних проєктів. Поширення набувають між- та трансдисциплінарні дослідження, методологія яких втрачає характеристику єдності, зумовлену орієнтацією на провідну дисципліну. Вона постає набором різних інструментів і формується безпосередньо під час наукового процесу. Суттєву роль у дослідженні відіграє спілкування під час командної взаємодії вчених. Так здійснюється безперервне підсилення методологічного потенціалу: збільшення оперативних можливостей дослідницьких практик. Одним із інструментів регуляції стає комунікативна раціональність. У спільному з Т. Радзиняк дослідженні «Комунікативна раціональність трансдисциплінарних досліджень» [12] докладно розглянуто методологічні можливості сучасної філософії на прикладі аналізу дисциплінарної та між- і трансдисциплінарної моделі науки. З цього погляду, глобалістика суперечить міждисциплінарному підходу. Як дисциплінарна структура, ця нова «наука» має на меті формування єдиних дисциплінарних рамок для різних наук, нехтуючи їхніми особливостями, специфічними рисами і завданнями. Це віддзеркалення позитивістського ідеалу науки.

Філософія науки розглядає свій предмет у трьох вимірах: як знання, метод пізнання і соціальний інститут. У кожному з них наука постає своєрідною цілістю – єдністю, що формувалася довгий час, втілюючи ідеали модерної доби. Підхопивши їх, позитивізм поставив собі за мету створити проєкт науки як цілісної структури, яку М. Фуко назвав «дис-

циплінарною наукою» [21, с. 11]. Продуктом дисциплінарної науки, відповідно, стало «дисциплінарне знання» – вид знання, підпорядкований однаковій формі. «Однорідність» науки, її методу посилює здатність до протистояння іншим – ненауковим способам пізнання, а відтак – владу в суспільстві. Уподібнення й універсалізація знання створює підґрунтя для внутрішньонаукового дискурсу. З цією метою одним із завдань позитивістського проєкту стало закріплення спільних норм, яким мало підпорядковуватися знання, вироблене в різних галузях науки. Початок унормування й гомогенізації науки позначив життєздатність цієї ідеї та перетворився на свідчення її прогресу. Формальні та природничі науки торували цей шлях. За ними йшли гуманітарні науки, але так і не спромоглися досягти очікуваного успіху – позитивістського наукового стандарту.

Водночас поява глобалістики свідчить про те, що тиск позитивістської доктрини має місце в сучасності. Він зумовлює ситуацію пастки «надмірних очікувань», в яку все ще потрапляють гуманітарні науки, намагаючись втиснути себе в рамки «позитивного» знання, відповідаючи вимогам формальної єдності науки. Філософ та історик науки Т. Кун у своїй фундаментальній праці «Структура наукових революцій» [9] пояснює її крізь призму поняття парадигми. Зазвичай, у період «нормальної» науки, вчені діють за усталеними шаблонами – формами організації, здійснення та оцінки наукових досліджень. Тривалий час вони відтворюють одну й ту саму парадигму. І лише під час криз відбувається злам старої парадигми, який позначає період революції в науці.

Саме в дисциплінарному способі своєї організації наука набуває формальної єдності. Дисциплінарність – це результат унормування різнорідних галузей знань за однаковим зразком. Кульмінацією цього процесу стало Просвітництво. Це час, коли позитивістське знання боролося з релігійним і метафізичним і значною мірою перемогло їх. Принаймні в системі освіти.

ХХ століття стало поворотним пунктом в історії науки. На противагу дисциплінарній доктрині позитивізму, сучасна

філософія науки звертає увагу на між- та трансдисциплінарні способи організації наукових досліджень і, відповідно, вироблених у цьому процесі знань. Випадки спільної роботи вчених над розв'язанням конкретних проблем підсвітили значущу роль комунікації спеціалістів з різних галузей у досягненні поставлених цілей. Під час таких практик наукові дисципліни залишаються відносно самостійними утвореннями, зберігають специфіку своїх методологій та змісту теоретичних знань, урізноманітнюючи й форми комунікації та взаємодії. Ю. Міттельштрасс зауважує, що введення в обіг терміна «трансдисциплінарність» свідчить про втрату домінантної ролі позитивістського стандарту науки (див.: [28]). Ці тенденції, на нашу думку, загалом демонструють появу нової якісної характеристики організації науки – постдисциплінарності. «Постдисциплінарні дослідження відрізняються від дисциплінарних тим, що вони не мають попередньої чіткої методології, термінології тощо, а розробляють їх у процесі свого просування. За цих умов зростає роль і значення комунікації між дослідниками, адже вони постійно повинні не лише узгоджувати свої дії, а й досягати консенсусу щодо цілей, засобів, методів, термінів, формулювань висновків тощо. Передумовою успішного дослідження у такому випадку стає успішна комунікація, заснована, своєю чергою, на спільно визнаних принципах» [11, с. 174]. Так, у процесі комунікації актуалізується новий тип знання, відмінний від формального зразка. Це своєрідний гібридний продукт, результат «спільнотворення смислу».

Поряд із міждисциплінарними дослідженнями в актуальній практиці суспільних процесів важливе місце посідають трансдисциплінарні проєкти. Їхнє призначення – розв'язувати проблеми, які потребують залучення як учених, так і інших представників суспільства. Науковці не просто надають свої «послуги» не-науковцям, а потребують їх безпосередньої участі в реалізації проєкту як повноправних зацікавлених гравців. Різність форм знання, як-от наукового, технічного, соціально-культурного та інших, часто вимагає додаткових зусиль щодо медіації – посередництва між усі-

ма залученими сторонами як на етапі постановки, так і виконання завдань проєкту. Що, своєю чергою, ще раз підкреслює неспроможність як позитивістської вимоги редукції однієї форми знання до іншої, так і домінування універсального методу науки.

Європейська філософія, починаючи з середини XX століття, акцептує різні форми розмаїття без їхнього зведення до цілісності. До цього часу принцип єдності-цілісності протиставлявся розмаїттю – поєднанню відмінних концептів чи ідей. Нині цінність одноманітного відходить у минуле, а її місце заступає заклик до визнання цінності й комунікації різноманітного. Паралельно до цих філософських тенденцій і соціокультурних процесів зазнають змін і підходи до оцінки результатів наукової праці. Якщо в дисциплінарній науці вчені мали повну автономію в ухваленні рішень про наукову цінність знань, то в практиці трансдисциплінарності доречні консультації з експертним середовищем, до якого мають входити не тільки науковці. Крім того, зростає важливість питань, яким раніше не надавалося значення, наприклад, дискусії щодо обмеження виробництва знань, технічних винаходів, цифрових розробок, в когорті яких звучать і алармістські твердження про загрозу штучного інтелекту тощо.

Підводячи підсумок, зауважимо, що сучасна філософія науки не ігнорує питання, пов'язані з існуванням дисциплінарної науки, не розглядаючи між- та трансдисциплінарні дослідження як її антиподи чи кращі альтернативи. Дисциплінарність – це нормальний спосіб існування науки, що дозволяє їй бути ефективною в різних галузях соціального розвитку. Але водночас такий спосіб організації досліджень має свої обмеження і навіть вади (автономізація знань, дилетантизм, консерватизм тощо). Філософія науки досліджує новий інструмент для роботи з науками дисциплінарного типу на засадах комунікативної раціональності [12, с. 30]. Цей інструмент ще у процесі розроблення, потрібно визначити не лише його методологічну специфіку, а й критерії оцінки відповідності та результативності.

Зміна клімату та робота штучного інтелекту – виклики, що характеризуються наявністю розгалужених зв'язків різних явищ і процесів суспільного життя та їхньої взаємодії з природою. Очевидна умова їх дослідження – врахування їхньої комплексної, між- та трансдисциплінарної природи, що передбачає не лише залучення різних наукових, інформаційних і технічних галузей знання, а й апеляцію до різних сфер життєсвіту, врахування специфіки і контексту кожної з них. Наважимося констатувати достатній методологічний потенціал сучасної філософії науки для реалізації цього завдання.

Аналіз траєкторії історичного становлення науки засвідчує, що впродовж століть людство прагнуло пізнати природу як суперника у боротьбі за своє виживання й розвинути технології для підкорення природних стихій. Нині ми переосмислюємо результати пізнання й підкорення природи, усвідомлюючи її роль як умови нашого існування. Поява штучного інтелекту, основою роботи якого постає аналіз та оперування великими базами даних, цілком вписується в цю нову парадигму не боротьби, а комунікації, взаємодії з природою. Зміна клімату, поряд з іншими глобальними проблемами, підштовхнула людство до чергової «переоцінки всіх цінностей», зокрема нашого ставлення до природи й технологічного прогресу, в якому наслідки цифрової революції відіграють провідну роль.

4.3. Проблема зміни клімату: локальні та глобальний контексти

Аналіз проблеми зміни клімату також почнімо з термінологічних уточнень. Увага до семантики в нашому дослідженні може здатися надмірною, але вона дозволяє чітко розмежувати буденні уявлення й науковий дискурс.

Звернімо увагу на словосполучення «зміна клімату» та «глобальне потепління», які в багатьох матеріалах, присвячених темі кліматичних перетворень, вживаються як синоніми. Це іноді, на наш погляд, створює перепони для чіткого розуміння суті проблеми.

Термін «глобальне потепління» описує проблему зростання температури на нашій планеті, яка набула загрозливих рис упродовж останніх десятиліть. Відповідно, глобальне потепління – це лише один з аспектів проблеми зміни клімату, що не вичерпує собою всього його змістового наповнення. Глобальне потепління має стосунок передусім до зростання середньорічних температур на планеті, що призводять до різноманітних екстремальних погодних явищ: засух, повеней, штормів тощо. «Явище глобального потепління, – зазначають українські кліматологи Б. Басок та Є. Базєєв, – пояснювалося посиленням парникового ефекту внаслідок підвищення в атмосфері Землі концентрації так званих «парникових» газів (CO_2, CH_4, N_2O, O_3 та ін.)» [3, с. 4].

Учені називають «незворотні драматичні» наслідки глобального потепління, які, своєю чергою, провокують настання «ланцюгових» змін. Серед найбільш прогнозованих: «підйом рівня світового океану внаслідок танення льодовиків, що призведе до затоплення низинних територій ряду прибережних і острівних країн та підвищення кислотності океанів; порушення біологічної різноманітності: деякі види тварин і рослин не зможуть пристосуватися до нових умов і можуть зникнути, що в свою чергу може викликати зниження врожайності ряду сільськогосподарських культур; нестача питної води, міграція комах і, як наслідок, поширення епідемій (лихоманка, малярія); ускладнення доступу до водних і продовольчих ресурсів, що може спричинити загострення міждержавних відносин; збільшення витрат енергії на кондиціювання будівель (приміщень) в містах» [3, с. 5].

Водночас, окрім негативних, вчені називають також «позитивні» наслідки глобального потепління. Зокрема, вони зазначають, що: 1) у багатьох частинах світу скоротиться опалювальний сезон, а отже, знизяться витрати енергоресурсів; 2) кордон землеробства на Півночі пересунеться вище за широтою; 3) потепління в Арктиці місцями полегшить судноплавство й сприятиме освоєнню родовищ вуглеводневих ресурсів на морському шельфі [3, с. 5].

Звернімо увагу на деякі приклади з названих пунктів, зокрема, на підйом рівня води у світовому океані внаслідок танення льодовиків. Професор Центрального екологічного управління Шрі-Ланки Сивакумаран Сивараманан зазначає у своєму дослідженні «Глобальне потепління та зміна клімату, причини, наслідки та пом'якшення», що «з 1969 року всі океани в середньому потеплішали на «0,302 градуса за Фаренгейтом» [32, с. 11]. Маса льодових покривів у Гренландії та Антарктиді суттєво зменшилася.

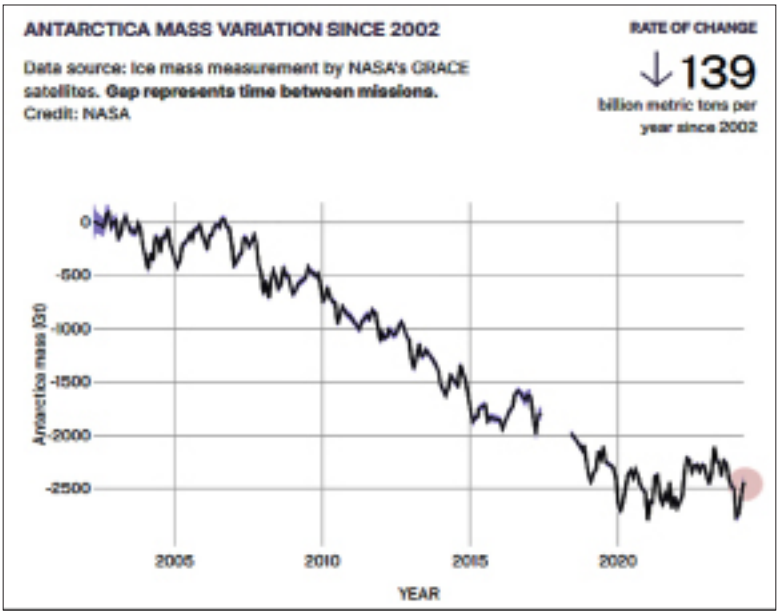

Рис. 3. ***Зацікавлені сторони на заявлених рівнях***

Зокрема, «Гренландія втрачала 150–250 км^3 льоду на рік у період між 2002 і 2006 роками, а Антарктида близько 152 км^3 льоду з 2002 по 2005 рік». За даними «NASA-GCC-Land ice» за 2015 рік, втрата маси льоду в Антарктиді становить на сьогоднішній день «147 мільярдів метричних тонн льоду на рік з 2003 року, це становить 258 мільярдів метричних тонн на рік у Гренландії … Арктична морська крига тане зі швидкістю 13,3% за десятиліття. За супутниковими даними,

найменша довжина арктичного льоду зафіксована у 2012 році» [32, с. 11-12]. Окреслені кліматичні зміни візуально виглядають так (рис. 3, 4) [23]):

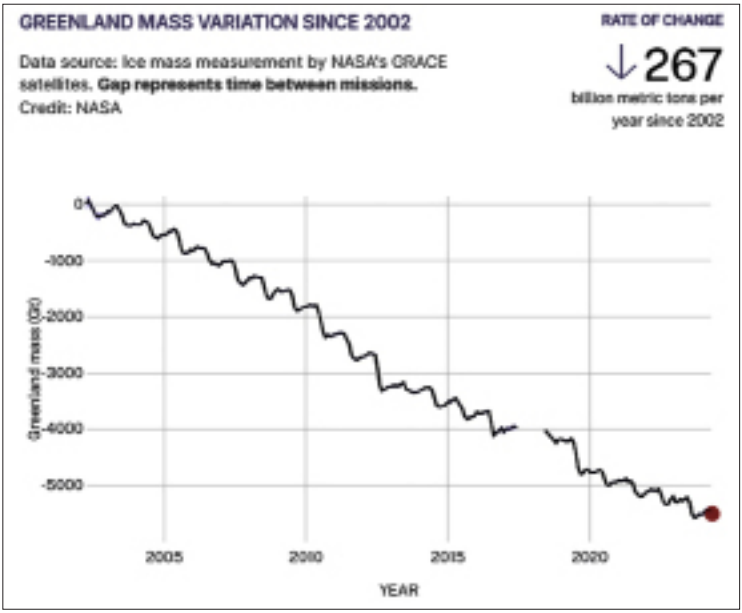

Рис. 4. ***Зацікавлені сторони на заявлених рівнях***

С. Сивараманан також не обходить увагою позитивні наслідки глобального потепління, про які пишуть Б. Басок та Є. Базєєв. Зокрема, він зазначає, що «відкривається більше шляхів морського транспорту, наприклад Північно-Західний прохід Канади [32, с. 16]. Мовиться про легендарний морський шлях від Атлантичного до Тихого океану через групу безлюдних та малонаселених канадських островів, відомих як Арктичний архіпелаг. Пошук проходу між ними почався ще у XV столітті й був практично безуспішним через наявність крижаних покривів та суворість місцевого клімату. Так тривало аж до 2019 року – часу, коли цей шлях виявився придатним до судноплавства.

Щодо терміна «зміна клімату» зауважмо, що він охоплює більший набір значень, пов'язаних з позначенням наявних

і передбачуваних проблем клімату. Він містить не лише «глобальне потепління», а й вказує на зміни в розподілі опадів, рівні моря, розподілу екстремальних погодних явищ та інші чинники. І, що важливо для обраної нами філософсько-наукової методологічної оптики дослідження, «зміна клімату» містить посилання як на глобальні тенденції, так і на регіональні відмінності, а також враховує різноманітні причини – як природного, так і антропогенного характеру.

Отже, виклики, перед якими постає людство через зміни клімату, охоплюють різноманітні явища та процеси. Серед них такі: 1) глобальне потепління (докладно розглянули вище); 2) зміни в кількості, інтенсивності та розподілі опадів на рівні світового океану та суходолу; 3) підйом рівня моря – постійне зростання рівня моря внаслідок танення льодовиків та глетчерів (рухомі маси льоду в горах та приполярних районах суходолу), а також теплового розширення води в океанах; 4) екстремальні погодні явища – збільшення частоти та інтенсивності таких погодних явищ, як засухи, повені, бурі, торнадо, урагани град та шторми; 5) зміни в міжнародних морських течіях (таких як Гольфстрім), що впливають на кліматичні умови вздовж морських берегів; 6) зміни в розподілі і видах рослинності; 7) втрати біорізноманітності – знищення та вимирання видів, які не можуть адаптуватися до швидких змін клімату; 8) зміни в сільському господарстві та харчовому забезпеченні – зміни в урожайності та вирощуванні культурних рослин, а також зміни в розподілі та доступності харчових ресурсів.

При цьому географія катастрофічних змін клімату має свої особливості. С. Сивараманан, зокрема, наголошує, що ймовірність повеней та зсувів, які спричинили чимало горя населенню нашої планети, найбільша у Бангладеші, Хартумі, Нідерландах, Єгипті та Судані; урагани та торнадо, викликані підвищенням температури океану і як наслідок швидкості вітру, найчастіше трапляються у США; посухи стали звичайним явищем у Сахелі та країнах Східної Африки, таких як Ефіопія і Судан; лісові пожежі частіше трапляються в Австралії та

Індонезії; від хвиль спеки найбільше постраждали регіони Індії (Андхра-Прадеш, Телангана, Пенджаб, Уттар-Прадеш, Одіша та Біхар).

Зазначені зміни є головними виявами процесів зміни клімату, серед яких найвагомішою постає проблема «глобального потепління». Її вплив на різні сфери життя суспільства настільки суттєвий, що викликає відгук не лише в наукових товариствах, а й у суспільно-політичних колах. Іноді це призводить до термінологічних і медійних казусів. Подібну ситуацію детально розкриває дослідження, проведене вченими Пусанського національного університету (Південна Корея) – М. Лайнманом, Ю. До, Д. Ю. Кімом та Г.-Дж. Джу.

Дослідники звертають увагу, що терміни «глобальне потепління» і «зміна клімату» набули в буденній масовій свідомості політичного значення, що має мало спільного з тим, що вони насправді означають. Головна провина в цьому, на думку науковців, засобів масової інформації: «Ці два терміни «глобальне потепління – (GW)» і «зміна клімату – (CC)» відіграють роль у тому, як широка громадськість сприймає природний світ і зміни, що відбуваються в ньому. Вони використовуються інформаційними агентствами в інтерактивному режимі, без рефлексії щодо їхнього справжнього значення [25, с. 2]. Це призвело до усталення тенденції маніпулятивного використання термінів задля впливу на суспільну свідомість. Словосполучення випадковим способом отримують позитивну чи негативну конотацію, яка не має наукового підґрунтя: «політизація наукового слова як засобу спрямування громадської обізнаності означає приписування одному словосполученню («зміна клімату») позитивного значення, а іншому («глобальне потепління») – негативного [25, с. 3].

При цьому, на наш погляд, наявні маніпуляції суспільною свідомістю через емоційне забарвлення того чи того терміна в цьому конкретному випадку лише підкреслюють вагомість значення проблем клімату. Семантика публічного дискурсу обирає лише актуальну лексику, породжену гострими вик-

ликами сучасності. Тому ця ситуація некоректного вживання понять і термінів належить радше до варіанта норми, а не виходить за її межі.

Наступний ракурс досліджень проблеми зміни клімату стосується причин їхнього виникнення. За типологією їх поділяють на дві групи: антропогенні та природні. Джерелом першої, що втілено в її назві, є людина, а другої – природа. На їхній основі розробляють два відповідних теоретичних підходи.

Антропогенна теорія зміни клімату стверджує, що головною причиною глобального потепління та зміни клімату постає людська діяльність. Викиди парникових газів зумовлені, по-перше, спалюванням вугілля, нафти, природного газу тощо у тих чи інших цілях (побутових, промислових, військових та ін.), по-друге, веденням сільського господарства. Так, потужним джерелом метану (CH_4) є жуйні тварини (корови, вівці, кози та ін.). Збільшення об'ємів закису азоту (N_2O) – наслідок використання азотних добрив. Збільшення площі орних земель часто пов'язане з вирубкою лісів, які є природним регулятором вмісту вуглекислого газу (CO_2) у атмосфері. Парникові гази викликають зростання температури на Землі. Відповідно, чинники, пов'язані з людиною, її життям та діяльністю – збільшення чисельності населення, темпи промислового зростання, розширення регіонів урбанізації та ін. – зумовлюють зростання впливу названих причин. Наприклад, в опалювальний сезон в регіонах з холодним кліматом на обігрів однієї людини йде 1–2 тонни вугілля. Спалювання 1 тонни – це викид в атмосферу 2,5–3 тонн вуглекислого газу. У північних регіонах Землі проживає приблизно 1,2 мільярда людей, відповідно, можна розрахувати, скільки викидів CO_2 через це отримуємо.

Важливою частиною наукової лексики антропогенної теорії є термін «вуглецевий слід» (Carbon Footprint) (див.: [34]). Він використовується для визначення сукупності шкідливих викидів в атмосферу, спричинених діяльністю окремих організацій, підприємств чи навіть окремих осіб. Вуглецевий слід є мірою кількості парникових газів, які викидаються у

процесі виробництва, використання й утилізації продуктів і послуг. Зауважмо, що термін стосується всіх видів парникових газів, а не тільки вуглецю. Вуглецевий слід є також у штучного інтелекту. Оцінка його рівня – складне завдання, успіх виконання якого залежить від багатьох чинників, зокрема: типу апаратного та програмного забезпечення, енергоспоживання, інфраструктури тощо. Менш ефективні алгоритми потребують більше обчислювальних ресурсів, більше енергії. Відповідно, оптимізація алгоритмів і підвищення ефективності обчислень знижують енергоспоживання. Енергія, яка використовується для живлення й охолодження центрів збору, збереження й обробки даних (дата-центрів) для штучного інтелекту, генерується переважно з невідновлюваних джерел. А це сприяє збільшенню викидів парникових газів. Географічне розташування дата-центрів і їх енергоефективність можуть суттєво впливати на вуглецевий слід. Так, центри, розташовані в регіонах з великою часткою відновлюваних джерел енергії, матимуть менший вуглецевий слід.

Природна теорія зміни клімату спирається на силу природних факторів, зокрема таких, як зміни в сонячній активності, вулканічна активність, особливості земної орбіти тощо. Вона апелює до фактів, які акцентують увагу на тому, що зміни клімату – це частина природного циклу Землі, який не підпорядковується людській діяльності. Є. Михайлова зазначає: «До того, як людство приступило до активного розвитку промисловості, основними джерелами парникових газів були випаровування з поверхні Світового океану, вулканічна діяльність і лісові пожежі» [29, с. 28]. Природні чинники дієві і в наш час. Наприклад, під час останнього виверження вулкану Еяф'ятлайокютль, яке відбулося у 2010 році, в атмосферу потрапило приблизно 150 тисяч тонн парникових газів, включаючи вуглекислий газ, діоксид сірки та водяну пару. А, якби сталося виверження супервулкану Єллоустоун, то в атмосферу впродовж короткого часу могло потрапити від 10 до 100 мільйонів тонн парникових газів, а в перспективі – декілька мільярдів.

Очевидно, кожна з теорій має своїх прихильників. Водночас, згідно з офіційною позицією ООН, «зміна клімату означає довгострокові зміни температур і погодних умов. Такі зрушення можуть бути природними через зміни в активності сонця або потужні виверження вулканів. Але, починаючи з 1800-х років, людська діяльність є основним чинником зміни клімату, насамперед через спалювання викопного палива, наприклад вугілля, нафти та газу» [35]. Саме такий підхід вважають на міжнародному рівні найбільш послідовно обґрунтованим. З погляду сучасної філософії науки, засадничі твердження якої формувалися, зокрема, під впливом критичного раціоналізму Карла Поппера, до будь-якої наукової теорії має бути застосована вимога фалібілізму. Як зазначають українські кліматологи Б. Басок і Є. Базєєв: «Є прихильники як антропогенного, так і природного впливу на зміну клімату. І ті й інші відстоюють свої концепції, наводячи, з їх точки зору, переконливі аргументи. Але треба… дотримуватися і такого принципу: скільки б сил не було витрачено на вашу теорію, не можна ігнорувати дані, що суперечать їй… слід звертати більше уваги на пошук даних, що суперечать вашій теорії, ніж доказів, що підтверджують її» [3, с. 12]. Так, науковцям слід уникати упереджень і стереотипів, але не можна уникнути й вимоги прагматизму: використовувати під час визначення цінності теорії, включаючи наукову, критерій її впливу на життєдіяльність людини. Одне із завдань знання, з погляду Ч. С. Пірса, – зменшувати невизначеність, спричинену наявністю випадковості у Всесвіті (тихізм). Не маючи змоги досягти об'єктивної істини, ми змушені задовольнятися частковим знанням, цінність якого зростає, якщо ми зменшуємо невизначеність під час ухвалення рішень. Отже, людство стоїть перед викликами, які вимагають відповідей і дій, тобто конкретних рішень. Антропогенна теорія, з цього погляду, дозволяє ухвалювати рішення, які, якщо й не допоможуть уникнути катастрофи, то принаймні зменшують ризики й відтерміновують її настання.

Відповідно, у полі зору вчених залишається питання глобального потепління як найбільш значущого фактора зміни клімату. Чому збільшення середньої температури навіть на 1 градус наближає глобальну катастрофу?

Звернімося до графіка з медіарелізу Бернського університету (рис. 5) [19].

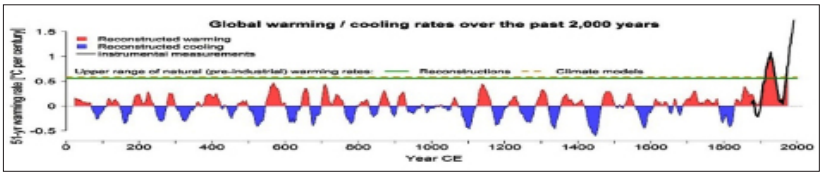

Рис. 5. ***У XX столітті клімат уперше за 2000 років почав змінюватися одразу в усіх регіонах Землі***

Автори унаочнюють зміни рівнів глобального потепління й охолодження, акцентуючи увагу на незмінності тенденції потепління впродовж попередніх двох століть одразу в усіх регіонах Землі. При цьому на більш ніж 98% земної кулі останні 50 років виявилися найтеплішими за 2000 років н.е. Крім того, реконструкції змін клімату палеокліматологами (рис. 6) підтверджують припущення про те, що сучасні тенденції не мали аналогів за всю історію існування планети [15]. Коливання температури відбувалися на значному рівні. Але вони тривали тисячоліттями й ніколи не були таким швидкими, як нині.

Звернімо увагу, що група експертів МГЕЗК ООН ще у 2007 році виявила, що у XXI столітті середня температура на

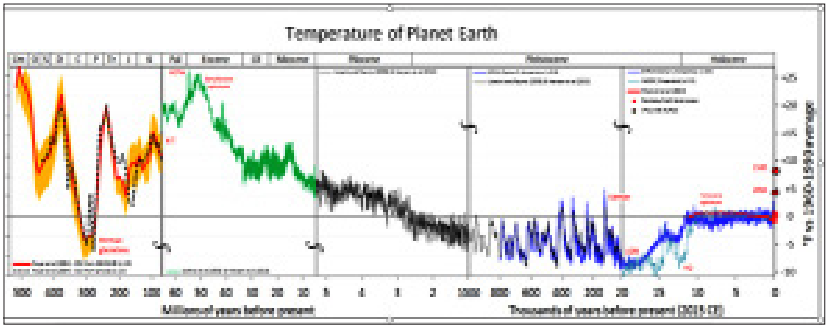

Рис. 6. ***Температурні зміни на планеті Земля (реконструкція)***

планеті може збільшитися в діапазоні від 1,1 до 6,4°С [24]. А у пресрелізі Всесвітньої метеорологічної організації (ВМО) від 5 червня 2024 року зазначено, що існує 80-відсоткова ймовірність того, що принаймні один з наступних п'яти років буде найтеплішим за всю історію спостережень, перевищивши температурні показники 2023 року, коли глобальна середня приземна температура була на 1,45°С (з похибкою ± 0,12°С) вище доіндустріальної базової лінії. І хоча ця температурна аномалія була зумовлена природним явищем – сильним Ель-Ніньо, якому в найближчий час протистоятиме прохолодна течія Ла-Нінья, більш висока температура по всій планеті до кінця десятиліття буде спричинена парниковими газами. Карло Буонтемпо, директор Служби зміни клімату Copernicus, зауважив, що: «Ми живемо в безпрецедентні часи, але ми також маємо безпрецедентні навички моніторингу клімату, і це може допомогти інформувати наші дії» [22].

Нині у людства з'явився новий інструмент – штучний інтелект, який може стати при нагоді для отримання точної інформації як на локальному, так і глобальному рівнях.

4.4. Штучний інтелект: панацея чи загроза?

Багатьма дослідниками світу штучний інтелект (ШІ) – англійською Artificial intelligence (AI) – визначається як найважливіша технологія з тих, що були винайдені людством за весь час свого існування [14, с. 18].

Ця технологія, на думку В. Хаустової, М. Хаустова, О.Решетняк, В.-А. Зінченка, вчених Науково-дослідного центру індустріальних проблем розвитку НАН України, багато в чому виникла завдяки військовим потребам: «саме оборонний комплекс є джерелом виникнення багатьох проривних технологій» [14, с. 18]. Понад те, вона приречена на постійний розвиток та вдосконалення через увагу військово-оборонних комплексів провідних країн світу: «більшість напрямків технологічного розвитку військового потенціалу та обороноздатності пов'язані з розвитком штучного інте-

лекту» [14, с. 22]. Звісно, у військової економіки є зворотна сторона – конверсія технологій, які застосовуються цивільним населенням у побуті. Сучасні можливості ШІ стисло можна описати так.

Штучний інтелект уже нині забезпечує високу автоматизацію промислових та інших процесів, що дозволяє значно збільшити ефективність виробничої діяльності. За допомогою машинного навчання й аналітики даних, ШІ може обробляти великі обсяги інформації швидше і точніше, ніж люди. Перехід до систем глибокого навчання ШІ, а від них – до подальшого вдосконалення ШІ дозволяє підвищити ефективність контрольованих процесів. ШІ може аналізувати великі обсяги даних (big data) та робити неочевидні для людей висновки. Це допомагає в розробці нових винаходів, оптимізації економіки, діагностиці захворювань тощо, зокрема й прогнозування погоди.

ШІ пришвидшує появу нових відкриттів у різних галузях науки й техніки. Наприклад, у медицині він допомагає розробляти інноваційні методи лікування в галузі персоналізованої медицини. Крім того, технології ШІ сприяють розвитку робототехніки, безпілотних транспортних засобів та інших передових технологій. ШІ також допомагає вирішувати технічну сторону безпекових систем, зокрема розпізнавання облич з публічних камер спостереження, пошуку викраденої власності тощо. Незамінним стає його використання в оперуванні автономними системами в космічній галузі.

Штучний інтелект вже зараз суттєво впливає на характер соціальних та економічних зв'язків. Система інтернету речей робить повсякденність комфортнішою. Нині нас оточують найрізноманітніші побутові системи ШІ: від персональних асистентів у смартфонах до розумних будинків і автомобілів. Він генерує можливості для створення нових ринків і бізнес-моделей, сприяє розвитку нових індустрій і допомагає запроваджувати нові робочі місця.

Технологія корисна для досягнення цілей поліпшення якості освіти за допомогою адаптивного, інклюзивного

навчання та інших тенденцій сучасності. ШІ також допомагає урізноманітнювати напрямки розвитку творчості, інженерії та інших царин. Він може підтримувати художників у генеруванні нових ідей, появі творів мистецтва, допомагати вченим у складних розрахунках, візуалізації теоретичних моделей, упорядкуванні фактичного матеріалу, а інженерам – у проєктуванні інноваційних рішень. І, що важливо для нашого дослідження, ШІ успішно застосовується для розв'язанні проблем змін клімату.

Отже, штучний інтелект постає інноваційною та ефективною технологією сьогодення, змінює способи нашого життя, те, як ми працюємо і взаємодіємо зі світом. Він має потенціал для поліпшення життя людей, шляхом розв'язання простих і складних проблем, відкриваючи нові горизонти в науці, техніці, освіті, мистецтві й інших царинах.

Названі переваги ШІ демонструють лише репрезентативну частину цієї технології – те, завдяки чому вона набула популярності. Це, так би мовити, реклама ШІ. Водночас сутність технології закладає підвалини для нових викликів.

Т. Коцко у своїй статті «Безпекові аспекти розвитку технологій штучного інтелекту» звертає увагу на загрози, які містить ШІ. Дослідниця застерігає про те, що: «Штучний інтелект – одна з найбільших потенційних загроз у найближчому майбутньому» [7, с. 139]. Оцінка ризиків безпосередньо пов'язана з оцінкою впливу: чим більш розповсюдженим і впливовим ставатиме ШІ, тим більшою ставатиме його потенційна небезпечність. Зокрема, Т. Коцко, порівнюючи загрози ШІ з викликами зміни клімату, оцінює «ймовірність того, що зміна клімату призведе до вимирання людства» як меншу за 1% [7, с. 139]. (При цьому дослідниця не вказує ступінь ризику, пов'язаного із розвитком ШІ в процентах, але наполягає на посиленні уваги щодо питань безпеки у сфері ШІ).

Чи справді поява й розвиток штучного інтелекту породжує стільки небезпеки, що виклики, пов'язані зі змінами клімату, порівняно з ним, відступають на задній план?

Щоб відповісти на це питання, погляньмо на наявні оцінки ризиків.

Головний науковий співробітник НДІ інтелектуальної власності НАПрН України Г. Андрощук у статті «Штучний інтелект: економіка, інтелектуальна власність, загрози» докладно оцінює проблеми, пов'язані з можливостями ШІ. Зокрема, науковець аналізує за рангом рівні небезпеки злочинного застосування ШІ, яке підпадає під кримінальну відповідальність [2]. Він розрізняє три рівні: високий, середній та низький. До першого Г. Андрощук зараховує: аудіо- та відеоуособлення, безпілотні автомобілі як зброю, індивідуальний фішинг, масштабний шантаж, порушення різноманітних ШІ-систем та фейкові новини, згенеровані ШІ. До другого: військових роботів, так звану зміїну олію («snake oil» – продукти або технології, які рекламуються як ефективні безпекові рішення, а насправді такими не є), псування даних, кібератаки на основі навчання, автономні атакувальні дрони, онлайн-виселення, обман розпізнавання облич, вибух ринку. А до третього – використання зміщення, ухилення від виявлення ШІ, переслідування за допомогою ШІ та підроблені огляди, створені ШІ.

Звернімо увагу на перший пункт високого рівня небезпеки ШІ, визначений Г. Андрощуком – «аудіо- та відеоуособлення». Вчений зазначає, що: «Експерти передбачили широкий спектр кримінальних додатків для такої технології, як deepfake, щоб використовувати приховану довіру людей до цих засобів масової інформації» [2, с. 64]. Детальний аналіз окремих аспектів безпекових викликів технології «deepfake» проведено нами у спільному з І. Руснаком дослідженні [13]. Використовуючи попередньо висвітлені матеріали, коротко опишемо сутність цієї технології.

«Deepfake» визначають як синтетичний медіапродукт, створений за допомогою ШІ. З англ. «deep» – «глибокий» вказує на зв'язок терміна з Deep learning, що в поєднанні з англ. «fake» – «обман» буквально означає «обман, створений за допомогою нейромереж». Цим терміном позначають сферу виробництва «гіперреалістичних цифрових фальсифікацій

зображень, відео чи аудіо». Раніше підробки такого роду створювались на основі синтезу реальних зображень, відео- або звукового ряду, але використання штучного інтелекту дозволило створення цифрової заміни реальності.

Технологія «deepfake» тісно увійшла в наше життя, впливаючи на наше сприйняття світу та викликаючи емоції. Такі медіапродукти можуть не тільки спотворювати дійсність, а й заповнювати інформаційні прогалини, доповнюючи реальність відповідно до намірів автора чи замовника. Зміст таких фальсифікатів сам собою не є феноменом, а передає певну інформацію, яка обробляється реципієнтом і викликає відповідну реакцію. Намір створення таких продуктів може бути як позитивним (мистецтво, сфера послуг, розваги), так і злочинним (дискредитація осіб або держав, провокація конфліктів, правопорушення).

Повертаючись до дослідження Г. Андрощука [2], звернімо увагу на відомі йому способи застосування цієї технології. Зокрема, злочинці можуть видавати себе за дітей людей похилого віку і за допомогою відеодзвінків «виманювати» їхні кошти, також використовувати відеопідробки для запиту доступу до захищених систем (напр., банківських, корпоративних), створювати фальшиві відео з метою дискредитації публічних діячів, коли ті можуть виголошувати нісенітниці чи злочинні промови, або здійснювати негідні дії.

Можемо пересвідчитися, що можливості використання технології ШІ зі злочинними намірами, про які пише Г. Андрощук, наявні як на глобальному, так і локальному рівнях. Дійсно, діпфейки можуть задіюватися для політичних маніпуляцій, шантажу чи дискредитації осіб у будь-якій країні. Це глобальна загроза, оскільки інформаційні війни та кампанії дезінформації можуть мати міжнародні наслідки.

Показовим прикладом подібної маніпуляції та її непередбачуваних наслідків стала ситуація в Габоні у 2018–2019 рр., про яку мовиться у згаданому дослідженні [13]. Чинний президент А. Бонго з кінця жовтня до січня наступного року не з'являвся на публіці через хворобу.

Країною ширилися чутки про його недієздатність або навіть смерть. Щоб запобігти можливій політичній кризі, з нагоди Нового 2019 року було записано відеозвернення президента. А. Бонго повідомив про одужання й заплановану зустріч із громадянами. Однак опоненти запідозрили, що відео може бути фейковим. Це посилило кризу, і на початку січня 2019 р. відбувся військовий переворот. Пізніше експерти не підтвердили підозри в підробці відео, однак їхні висновки вже нічого не змінили. Це підтверджує тезу про те, що сама ймовірність використання діпфейк-технології постає критичним чинником, який може впливати, зокрема, на політичні процеси й мати глобальні наслідки.

На основі цього прикладу неважко уявити аналогічну картину на локальному рівні. Наприклад, у певному місті чи області зловмисники можуть дискредитувати місцевих політичних лідерів або кандидатів на виборах, створюючи діпфейки і поширюючи їх через місцеві медіа, впливаючи на результати виборів.

Цим оцінка загроз діпфейків не вичерпується. Названа технологія, з філософсько-наукового погляду, володіє значною епістемною небезпекою для «фундаментальних сфер співіснування людей... Дискредитація понять «віра», «довіра», «переконання» та «істина-правда» матиме наслідки як для конкретної особистості, окремих соціальних груп, так і суспільства загалом» [13, с. 73].

Найбільший масштаб небезпек використання ШІ, які описують футурологи, пов'язаний із його розвитком. Мовиться передусім про появу так званого загального, або сильного, ШІ (англ. скороч.– «AGI», на противагу «ANI» – вузькій, або слабкій, версії, яка по суті позначає «машинне навчання»). Загальний ШІ, за визначенням, є аналогом людського розуму. Тобто він вмітиме раціонально мислити, навчатися та творити, а також володітиме самосвідомістю. Ця остання риса радикально відрізнятиме сильний штучний розум від його слабкого варіанта, який обмежений лише інтелектуальними здібностями. Загальний ШІ не лише мислитиме як людина,

а й розумітиме, хто він, і зможе діяти на основі вільного вибору. Проте загальний ШІ, у футурологічних прогнозах, – ще не кінець розвитку цієї технології. Незабаром після появи загального ШІ, через 25-40 років, очікується виникнення Супер-ШІ (ASI), «машинної свідомості». Це буде Надрозум, який перевершить людину в усіх її здібностях і виявах розуму, свідомості. Він буде самостійним і розвиватиметься без втручання людини. Передбачається, що створення ШІ такого рівня – справа близької перспективи. Принаймні кроки у цьому напрямі здійснюються вже зараз. Зокрема, Reuters повідомляють, що американські IT-гіганти Microsoft та OpenAI (з англ. «відкритий ШІ» – одна з назв загального ШІ) працюють над планами реалізації проєкту центру обробки даних, який може коштувати до 100 мільярдів доларів і включає суперкомп'ютер зі штучним інтелектом під назвою «Зоряні ворота», який планується запустити в 2028 році [27]. Цей суперкомп'ютер буде, по суті, дослідницьким майданчиком, на якому втілюватиметься в життя ідея Супер-ШІ.

Зауважимо, що передбачення поведінки Супер-ШІ – завдання для філософів, які вони намагаються реалізувати в межах «філософії штучного інтелекту». Останню цілком правомірно вважати відгалуженням філософії науки – її своєрідною еволюційною ланкою. Більшість наявних нині прогнозів песимістичні. У крайніх випадках – сценарії розвитку подій описують різні варіанти апокаліпсису. Серед обнадійливих сподівань – використання Супер-Ші для розв'язання глобальних проблем людства й запобігання майбутнім викликам. Одна з таких надій пов'язана з реалізацією завдань щодо зниження ризиків зміни клімату.

4.5. Переваги й обмеження використання ШІ для розв'язання проблем зміни клімату

Темі застосування ШІ у сфері боротьби з негативними наслідками зміни клімату присвячують увагу чимало дослідників з різних галузей. Зі значної кількості публікацій

за останні роки (близько ста) для нашого аналізу було обрано три: 1) Пушпа Маморіа, Раджив Кумара Шак'я «Роль штучного інтелекту у розв'язанні проблеми зміни клімату» [26]; 2) Лінь Чен, Чжунхао Чен, Юбін Чжан, Юньфей Лю та ін. «Рішення щодо зміни клімату на основі штучного інтелекту: огляд» [16]; 3) Андреас Цамадос, Маріаросарія Таддео, Джош Коулз, Лучано Флоріді «ШІ гамбіт: використання штучного інтелекту для боротьби зі зміною клімату – можливості, виклики та рекомендації» [17].

Перелічені дослідження цікаві своєю географією та загальними оцінками переваг і недоліків використання ШІ для боротьби з викликами зміни клімату. Дослідники з Британії, Індії, Ефіопії, Єгипту, Саудівської Аравії, Китаю, Японії представляють, з одного боку, різні регіони світу, а з іншого – спільні транснаціональні наукові проєкти. Оцінки коливаються від позитивних до нейтральних і стриманих. У першій статті висловлюються позитивні прогнози щодо перспектив використання ШІ для подолання окресленого виклику. У другій – сумніви щодо цих перспектив, а в третій – чітке розуміння, що ШІ як засіб боротьби з викликами змін клімату має як «світлий», так і «темний» боки.

П. Маморіа, Р. К. Шак'я детально описують, що вже зроблено у сфері застосування ШІ задля розв'язання проблеми зміни клімату і які напрямки продовжують розвиватися. І, що важливо зауважити, з погляду сучасної філософії науки, у публікації віддзеркалено принципи між- та трансдисциплінарних досліджень, різні рівні локалізації процесів, спільнотворення смислу, застосування комунікативних технік та інші методологічні аспекти взаємодії сучасної науки та технології. Певною мірою ця зауважа стосується й двох інших статей.

Вже у вступі вчені наголошують на тому, що зміна клімату – одна «з найскладніших наукових проблем, з якою коли-небудь стикалося людство» [26, с. 31]. Така оцінка статусу проблеми задає критичних тон щодо будь-яких псевдонаукових маніпуляцій масовою свідомістю, в яких

тема глобального потепління постає проблемою дуже віддаленого майбутнього. Зміни клімату, на думку П. Маморіа та Р.-К. Шак'я, – зовнішній вияв складноорганізованої системи природних і штучних процесів, у якій діють найрізноманітніші чинники. Побудова моделі цієї системи – це вже виклик, з яким людині самотужки не розібратися. На поміч може прийти ШІ, але з низкою застережень. Наприклад, потрібно «пам'ятати, що штучний інтелект – це інструмент, і, як і будь-який інший інструмент, його можна використовувати як для добра, так і зла» [26, с. 35].

Дослідники послідовно зупиняють свою увагу на головних досягненнях використання ШІ для різних аспектів розв'язання загальної проблеми зміни клімату: 1) моделювання та прогнозування клімату: є чимало свідчень про те, що ШІ дозволяє поліпшувати надійність передбачень зміни клімату; 2) питання енергоефективності і використання відновлюваних джерел енергії задля зниження загального вуглецевого сліду: алгоритми ШІ спрямовані на оптимізацію споживання енергії та підвищення енергоефективності; 3) питання адаптації та запобігання зміні клімату: здатність ШІ опрацьовувати великі обсяги інформації дозволяє проаналізувати масив різних історичних даних у тому вигляді, в якому це не здатна зробити людина, і дати відповідні рекомендації для тої чи тої спільноти щодо побудови кліматичної стратегії пристосування.

Порівнюючи джерельну базу, використану в першій і другій статтях, ми маємо змогу порівняти також виділені дослідниками «вузлові точки» використання ШІ для розв'язання комплексної проблеми, визначити їх актуальність та валідність. Так, Л. Ченом, Чж. Ченом, Ю. Чжаном, Ю. Лю та ін. виділяють такі тематичні розділи профільних досліджень, як: системи енергоменеджменту, прогностичне обслуговування, виявлення та діагностика несправностей, автоматизація та управління будівлями, контроль заповнюваності та комфорту, інтеграція відновлюваної енергетики, реакція попиту, управління на-

копиченням енергії [16, с. 2527–2529] та використання штучного інтелекту у прогнозуванні погоди [16, с. 2532–2533]. Отже, порівнюючи здійснений авторами двох статей розподіл тематичних блоків проаналізованих ними джерел, можна стверджувати, що найбільш актуальними питаннями, щодо яких застосовують зараз ШІ, є питання енергоефективності та прогнозування зміни клімату. Решта питань знаходять те чи те відображення у всіх трьох дослідженнях, але не настільки виразно, як названі нами.

Зупинимося на причинах, через які підвищення енергоефективності стає ключовим завданням в контексті відповідей на виклик кліматичних змін. Справа в тім, що зі зростанням світової економіки та населення попит на енергію значно збільшився. При цьому традиційні моделі виробництва енергії виявилися шкідливими для навколишнього середовища. Досі ситуацію практично не вдавалося змінити. Але технологія штучного інтелекту стала тим інструментом в енергетичному секторі, який зміг запропонувати перспективний напрямок розвитку. ШІ допоміг пом'якшити наслідки зміни клімату в енергетичному секторі, прогнозуючи попит на енергію та підвищуючи енергоефективність для зменшення забруднення.

Щодо використання ШІ для прогнозування клімату, у відповідному розділі [26, с. 32–33] П. Маморія та Р. К. Шак'я аналізують наявні методи та підходи у цій справі. Зокрема, вони наголошують на таких можливостях ШІ, як:

1) здатність оперувати великими масивами даних, виявляти закономірності в кліматичній обстановці, розраховувати тенденції її подальшого розвитку;

2) великі дані потрібні не тільки для аналізу кліматичної ситуації, а й розрахунку спричинених наслідків на основі аналізу даних соціальних та політичних середовищ;

3) методи машинного навчання (ML), які дозволяють створювати статистичні моделі змін клімату;

4) здатність створювати різноманітні загальні моделі (як статистичні, так і інші) дозволяє працювати над прогнозуванням і виявленням кліматичних ризиків;

5) узагальнення інформації, отриманої з різноманітних джерел спостереження за кліматичною ситуацією в регіонах та на всій планеті (автоматичних буїв, датчиків, супутників, метеостанцій тощо), за певними алгоритмами.

Ще ширша картина відкривається з результатів аналізу, проведеного авторами другої статті. Вони демонструють позитивний вплив ШІ на ситуацію зі зміною клімату не тільки у сфері прогнозування, а й у сфері суспільного виробництва та життя людини загалом. Лінь Чен, Чжунхао Чен, Юбін Чжан, Юньфей Лю та ін. виокремлюють вісім напрямків: енергоефективність і поглинання та зберігання вуглецю (Direct air capture); стале землекористування, системи раннього попередження та прогнозування екстремальних погодних явищ; прогнозування відновлюваної енергії за допомогою управління електромережами; енергоефективне проєктування та реконструкція будівель; раціоналізація процесів вирубки лісів і управління природними ресурсами; оптимізація транспортних систем; розумне сільське господарство, з меншим використання добрив і хімікатів; розумні міста для забезпечення стабільного розвитку[1] (рис. 7) [16, с. 2526].

Автори третього дослідження [17] виокремлюють тринадцять напрямів фактичного та потенційного позитивного застосування ШІ у справі врегулювання проблеми зміни клімату:

1. Електроенергетичні системи: генерація електроенергії з низьким вуглецевим слідом, зменшення негативного впливу діючої енергосистеми, підтримка глобальних систем управління енергосистемами[2].

---

[1] Наприклад, «Штучний інтелект можна застосовувати до різних аспектів управління відходами, таких як трансформація відходів в енергію, сортування, моделі утворення відходів, піроліз пластику, логістика, утилізація та відновлення ресурсів … Завдяки застосуванню штучного інтелекту в логістиці відходів відстань транспортування можна скоротити до 36,8%, заощадити кошти до 13,35% і заощадити час до 28,22%» [16, с. 2545].

[2] Марно очікувати позитивного результату в ситуації зі зниженням негативного впливу у сфері регулювання змін клімату, якщо одна країна дотримуватиметься рекомендованих норм, а інша – ні. З іншого

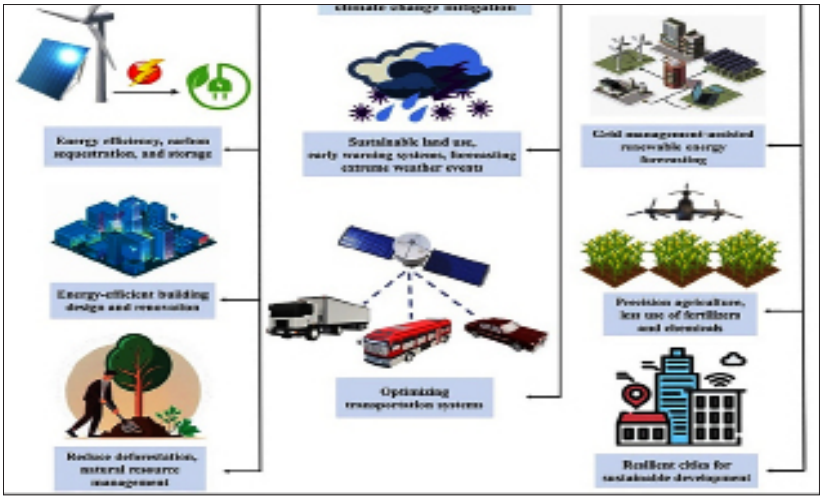

Рис. 7. ***Застосування ШІ у різних галузях суспільного виробництва та життя людини задля поліпшення ситуації, пов'язаної із негативною ситуацією зі змінами клімату***

2. Транспорт: зменшення транспортної активності, підвищення ефективності транспортних засобів, використання альтернативних видів палива, електрифікація, перехід на нові види транспорту.

3. Будівлі та міста: оптимізація будівель, планування майбутнього вигляду міст.

4. Промисловість: оптимізація ланцюжків постачань, виробництва та енергетичних мереж; поліпшення матеріалів.

5. Ферми та ліси: дистанційне зондування викидів парникових газів, розвиток розумного сільського господарства, моніторинг торфовищ, управління лісами.

6. Утилізація вуглекислого газу: безпосередній забір повітря, поглинання CO_2.

7. Прогнозування клімату: об'єднання даних, ML і кліматичні науки, прогнозування екстремальних подій.

8. Соціальні наслідки: екологія, інфраструктура, криза соціальних систем.

боку – локальний та регіональні рівні є природними майданчиками відпрацювання технологій збереження клімату. Тому варто починати з них, перед тим як переходити до глобального рівня регулювання.

9. Сонячна геоінженерія: дослідження нових та удосконалення вже існуючих аерозолів[1], розробка планетарної системи контролю клімату, моделювання впливів змін клімату на планету.

10. Індивідуальні дії: усвідомлення того, що вуглецевий слід є у кожного, формування кліматозберігальних моделей поведінки для індивідів.

11. Колективні рішення: моделювання соціальних взаємодій, спеціальна інформаційна політика, проєктування ринків.

12. Освіта: створення освітніх програм, спрямованих на підвищення екологічної грамотності населення.

13. Фінанси: передусім корпоративна соціальна відповідальність (або ESG – Environmental, social, and governance – Екологічні, соціальні та управлінські питання, які враховуються у стратегії корпоративного управління), а також різні стратегії автоматизації фінансових та торгових операцій [17, с. 288].

Як бачимо, деякі з названих напрямів перегукуються з трендами застосування ШІ, які визначають автори попередньо проаналізованих у цьому розділі досліджень.

Тут варто згадати рекомендацію П. Маморіа та Р.-К. Шак'я: «методи ШІ слід використовувати в поєднанні з традиційними кліматичними моделями та експертними знаннями. Хоча методи штучного інтелекту можуть розширити можливості.., їх все таки слід розглядати як додаткові інструменти, які підтримують і доповнюють традиційні наукові підходи» [26, с. 32–33]. Ця методологічна настанова спрямована на визнання обмежень використання ШІ. Це не «філософський камінь», здатний творити дивовижні перетворення. Принаймні на цьому етапі розвитку технології правомірно вести мову

[1] Розпилення стратосферних аерозолів – один із методів сонячної геоінженерії. Він полягає в тому, що на висоті близько 20 км в стратосфері викидаються мікроскопічні частинки різних хімічних сполук – сернистий ангідрид (SO_2), карбонат кальцію ($CaCO_3$), титановий діоксид (TiO_2) тощо – задля того, щоб зменшити шкідливий вплив сонячної енергії. Ці частинки здатні утворювати аерозольну хмару, яка віддзеркалює частину сонячного світла назад у космос, що охолоджує планету.

тільки про зростання інструментальних можливостей для науковців, інженерів та політиків. Час, коли ШІ розв'язуватиме проблеми без втручання людини, ще, як бачимо, далеко. При цьому, як слушно зауважують Андреас Цамадос, Маріаросарія Таддео, Джош Коулз і Лучано Флоріді, «штучний інтелект не є ідеальним засобом – він не «єдиний інструмент у шухляді» для боротьби зі зміною клімату..., тим не менше… зусилля щодо використання ШІ для боротьби зі зміною клімату зростають надзвичайними темпами» [17, с. 286].

Проаналізовані дослідження засвідчують, що ШІ активно застосовується для боротьби з викликами зміни клімату і має чимало перспектив для розвитку. Наводяться приклади численних стартапів і проєктів, як на рівні індивідуальних досягнень окремих вчених, так і на рівні корпорацій. Зокрема: «Carbon Clean Solutions» та «Opus 12» – утилізація CO_2 та інших парникових газів; «Climacell» – моделювання погоди для гіперлокальних прогнозів погоди; Climate Change AI (CCAI) – організація, утворена «добровольцями з наукових кіл та промисловості, які вважають, що боротьба зі зміною клімату вимагає узгоджених суспільних дій, у яких машинне навчання може відіграти важливу роль» [17, с. 289]; «Tomorrow.io» та «ClimateAi» пропонує користувачам стратегію запобігання ризикам, пов'язаним з погодою; «SilviaTerra» – система моніторингу лісів; «Bluefield Technologies» – стартап по моніторингу та аналізу водних ресурсів; «Solar AI» – оптимізація роботи сонячних панелей для максимізації виробництва екологічно чистої енергії; «Carbon Tracker» – моніторинг вуглецевого сліду різних промислових підприємств; Oxford AIxSDG – база даних, керована ШІ, яка допомагає об'єднувати зусилля різних проєктів, спрямованих на поліпшення ситуації зі зміною клімату.

Серед згаданих проєктів є й ті, чиє завдання – забезпечення комунікації між спільнотами, об'єднаними спільною метою – застосовувати ШІ задля розв'язання кліматичних проблем. Факти такої комунікації підтверджують напрямок розвитку сучасної філософії та методології науки, спрямованої

на формування між- і трансдисциплінарних моделей науки. Очевидно, що традиційна дисциплінарна наука не здатна впоратися з наявними викликами.

Останнє, на чому варто зупинитися в контексті завдань цього розділу, – виявлення негативних аспектів застосування ШІ у боротьбі зі зміною клімату.

Як уже зазначалося, А. Цамадос, М. Таддео, Дж. Коулз, Л. Флоріді застерігають, що, попри значні можливості ШІ для глобальної зміни клімату, але їх використання «передбачає жертви (етичні ризики та потенційне збільшення вуглецевого сліду) з огляду на дуже значну вигоду (більш ефективна відповідь на виклик зміни клімату). Іншими словами – це гамбіт, який вимагає чуйного та ефективного управління, щоб стати виграшною стратегією» [17, с. 284]. (Про етичні ризики використання ШІ див.: [13, с. 71–79]).

Щодо потенційного збільшення вуглецевого сліду, вважається, що зростання використання технологій ШІ може призвести до збільшення енергоспоживання, особливо в галузі великих обчислень та обробки даних. А це, своєю чергою, може викликати зростання викидів парникових газів від енергетичних джерел, які використовуються для живлення комп'ютерних серверів та інфраструктури обробки даних. Крім того, розроблення та використання нових технологій ШІ може супроводжуватися використанням рідкісних матеріалів, добування яких може мати негативний вплив на екологію та створювати нові соціальні виклики. Отже, хоча технологічний прогрес у сфері ШІ може допомогти зменшити або змінити наслідки зміни клімату, він також стає причиною появи нових ризиків. Чи є цей нюанс достатньою підставою для відмови від ШІ задля менш ефективних, але відомих своїми наслідками технологій запобігання викликам зміни клімату?

Історія, враховуючи історію науки, має відповідь на це питання: розвиток науки і поява нових технологій – один із небагатьох відомих людству способів виживання, який довів свою ефективність. І попри виправдане обмеження

екстенсивного розвитку людства цілями сталого розвитку, наразі ми, очевидно, не готові відмовитися від досягнень цивілізації і повернутися до лона природи (і така можливість, швидше за все, вже втрачена). Тому все, що маємо зробити – знизити ризики й діяти для запобігання їхній появі, розробляючи необхідні правила і засоби безпечного використання ШІ. Над цим зараз працюють усі зацікавлені сторони, включаючи представників України в міжнародних організаціях на рівні ЄС та світу.

ШІ на боці глобальних сил і ШІ в руках зловмисників будуть володіти різною якістю. Злочинний задум буде нейтралізуватися силою глобального ШІ, який мусить існувати, бо інакше світ стане заручником злих намірів.

Людство ще має інтервал часу, коли небезпека зміни клімату не відчувається на особистому рівні кожної людини, а її настання здається справою далекого майбутнього [7, с. 139]. Але вже скоро з'являться симптоми, ігнорувати які не зможе ніхто з нас. ШІ – це шанс упоратися з посталим викликом. І яким би мізерним він не видавався, це одна з небагатьох можливостей, якою ми можемо скористатися.

Література

1. Авксентьєва О. О. Штучний інтелект та сучасні фітобіотехнології: теоретичні та практичні аспекти використання. *Технології доброчесного використання штучного інтелекту у сфері освіти та науки* : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 31 липня – 10 вересня 2023 року. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2023. С. 9–12.
2. Андрощук Г. О. Штучний інтелект: економіка, інтелектуальна власність, загрози (2 ч.). *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2021. № 3. С. 45–56.
3. Басок Б., Базєєв Є. Глобальне потепління: проблеми, дискусії та прогнози. *Світогляд*. 2020. №6 (86). С. 4–15.
4. Бусол О. Ю. Потенційна небезпека штучного інтелекту. *Інформація і право*. 2015. № 2. С. 121–128.
5. «Виклик». *Словник.UA.* URL : https://slovnyk.ua/index.php? swrd=виклик

6. Книш М., Котик Л. Актуальні наукові підходи до трактування глобальних проблем. *Грааль науки*. 2022. №20, С. 276–281. URL : https://doi.org/10.36074/grail-of-science.30.09.2022.055 (дата звернення: 11.05.2024)
7. Коцко Т. А. Безпекові аспекти розвитку технологій штучного інтелекту. *Технології доброчесного використання штучного інтелекту у сфері освіти та науки* : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 31 липня – 10 вересня 2023 року. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2023. С. 138–142
8. Кошетар У., Литвинська С., Сібрук А. Перспективи наукових комунікацій у контексті цивілізаційних викликів XXI століття. Науковий збірник *«InterConf+»*. 2022. № 26 (129), С. 106–118. DOI: https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.10.2022.011 (дата звернення: 11.05.2024)
9. Кун Т. Структура наукових революцій. К. : Port-Royal, 2001. С. 186-223.
10. Малиновський В.Я. Україна і виклики XXI століття. В*існик Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. № 3 (26). С. 228–230.
11. Рупташ О. Комунікативні аспекти дисциплінарної та постдисциплінарної науки. *Гуманітарно-наукове знання: комунікативні засади* : матеріали Міжнародної наукової конференції 6-7 жовтня 2017 р. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2017. С. 172–175.
12. Рупташ О., Радзиняк Т. Комунікативна раціональність трансдисциплінарних досліджень. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.* Серія: Філософія. Вип. 813. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. С. 26–32. URL : http://www.philosophy.chnu.edu.ua/res/philosophy/813.pdf#page=25
13. Руснак І., Рупташ О. Безпекові виклики та культуротворчий потенціал технології deepfake. *Феномен безпеки: соціально-гуманітарні виміри* / за заг. наук. редакцією Віталія Мудракова. Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2022. С. 57–83.
14. Хаустова В. Є. Напрямки розвитку технологій штучного інтелекту в забезпеченні обороноздатності країни / В. Є. Хаустова, О. І. Решетняк, М. М. Хаустов, В. А. Зінченко. *Бізнес Інформ*. 2022. № 3. С. 17–26.

15. «All palaeotemps.svg.» *Wikimedia Commons.* 20 Apr 2024, 12:33 UTC. URL : https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:All_pala eotemps.svg&oldid=869754547
16. Artificial intelligence-based solutions for climate change: a review / *Chen Lin et al.* Environmental Chemistry Letters 2023. №21 (5). P. 2525–2557. DOI : https://doi.org/10.1007/s10311-023-01617-y
17. Cowls, J., Tsamados, A., Taddeo, M. et al. The AI gambit: leveraging artificial intelligence to combat climate change-opportunities, challenges, and recommendations. *AI & Soc*. 2023. №38, P. 283–307. DOI : https://doi.org/10.1007/s00146-021-01294-x.
18. Crow L. Demis Hassabis on AI's potential. *The Economist*. 2020. URL : https://theworldin.economist.com/edition/2020/article/17385/demis-hassabis-ais-potential
19. "File: Media release. The climate is warming faster than it has in the last 2,000 years". July 19, 2019, URL : https://mediarelations.unibe.ch/media_releases/2019/medienmitteilungen_2019/the_climate_is_warming_faster_than_it_has_in_the_last_2000_years/index_eng.html
20. Flachs A., Strombergsson S. Artificial intelligence and climate change: an overview of current research and applications. *Environmental Innovation and Societal Transitions*. 2019. № 32. P. 130–141.
21. Foucault M. Society Must Be Defended: Lectures at the College de France 1975-1976. New York: Picador, 2003. 310 p.
22. "Global temperature is likely to exceed 1.5°C above pre-industrial level temporarily in next 5 years. Press Release". *World Metereological Organization.* 05 June 2024. URL : https://wmo.int/news/media-centre/global-temperature-likely-exceed-15degc-above-pre-industrial-level-temporarily-next-5-years
23. "Ice Sheets". *NASA Science*. URL : https://climate.nasa.gov/vital-signs/ice-sheets/?intent=111
24. IPCC. Climate Change 2007: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change / Eds: S. Solomon and others. Cambridge, New York : University Press, 2007. 18 p. URL : http://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar4/wg1/ar4-wg1-spm.pdf (дата звернення: 11.05.2024).
25. Lineman M, Do Y, Kim JY, Joo G-J. Talking about Climate Change and Global Warming. *PLOS ONE.* 2015. № 10 (9): e0138996. DOI: https://doi:10.1371/journal.pone.0138996

26. Mamoria, P., & Shakya, R. K. The role of artificial intelligence in addressing climate change. *Fusion of knowledge: multidisciplinary perspectives in research.* 2023. №4. P. 31–36. DOI : https://doi.org/10.25215/9392917953.06.
27. "Microsoft, OpenAI plan $100 billion data-center project, media report says". *REUTERS*. URL : https://www.reuters.com/technology/microsoft-openai-planning-100-billion-data-center-project-information-reports-2024-03-29/ (дата звернення: 29.05.2024).
28. Mittelstrass J. The Order of Knowledge: From Disciplinarity to Transdisciplinarity and Back. *European Review*. 2018. № 26 (S2). P. 68–75.
29. Mykhailova E. Analysis of the greenhouse gas emissions problem and the methods of their disposal. *The scientific paradigm in the context of technological development and social change* : Scientific monograph / Scientific editor and project director: Anita Jankovska. Riga : Baltija Publishing, 2023. Part 2. P. 25–60.
30. Rayhan, Abu & Rayhan, Shahana. The role of artificial intelligence in climate change mitigation and adaptation. *Artificial Intelligence.* 2023. №10. P. 31–36. DOI : https://doi.org/10.25215/9392917953.06.
31. Ruptash O., Radzyniak T. Specificity of Transdisciplinary Research: From Global to the Local Level. *Transformations and Challenges in the Global World* / Edited by Mario Marinov; Valentina Milenkova; Boris Manov. Cambridge : Cambridge Scholars Publishing, 2022. P. 124–135.
32. Sivaramanan Sivakumaran. Global Warming and Climate change, causes, impacts and mitigation. *Central Environmental Authority.* 2015. № 2 (4). P. 1–26.
33. Verma Jaya, Laura Sandys, Allan Matthews, Saurav Goel. Readiness of artificial intelligence technology for managing energy demands from renewable sources. *Engineering Applications of Artificial Intelligence*, Volume 135, 2024, 108831. URL : https://doi.org/10.1016/j.engappai.2024.108831.
34. "What is a carbon footprint?". *Conservation.org*. URL : https://www.conservation.org/stories/what-is-a-carbon-footprint
35. "What Is Climate Change?". *United Nations, Climate Action.* URL : https://www.un.org/en/climatechange/what-is-climate-change

Розділ V
АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО ДОСВІДУ РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТУ В СОЦІАЛЬНОМУ ЗАХИСТІ НАСЕЛЕННЯ

Оксана Гнатчук

Система соціального захисту є важливою складовою державної політики, спрямованою на забезпечення соціального добробуту громадян, зменшення соціальних нерівностей та підтримку тих, хто опинився в складних життєвих ситуаціях. Однак ця система стикається з численними проблемами, включаючи низький рівень соціальних виплат, корупцію, дефіцит фінансування, демографічні виклики, низьку якість та доступність соціальних послуг, а також соціальні нерівності. Окрім того, Україна знаходиться в умовах війни та наслідків коронавірусної пандемії, що породжують нові виклики та завдання у системі соціального захисту населення.

Аналіз українського досвіду ризик-менеджменту в соціальному захисті населення є важливим етапом дослідження, оскільки дозволяє з'ясувати сильні та слабкі сторони системи управління ризиками, визначити пріоритети та розробити рекомендації для поліпшення стабільності та ефективності соціального захисту в країні.

Ключові слова: *соціальний захист, ризик-менеджмент, соціальні послуги, соціальні виплати, корупція, дефіцит фінансування, інституційний потенціал, міжнародні стандарти.*

5.1. Загальний огляд системи соціального захисту в Україні

Аналіз українського досвіду ризик-менеджменту в соціальному захисті населення є важливим етапом дослідження, оскільки дозволяє з'ясувати сильні та слабкі сторони системи управління ризиками, визначити пріоритети та розробити рекомендації для поліпшення стабільності та ефективності соціального захисту в країні. Історичний розвиток системи соціального захисту в Україні має свої особливості, спричинені політичними, економічними та соціокультурними змінами.

Становлення й розвиток вітчизняної системи соціального захисту після отримання незалежності в 1991 році були складними та багатоетапними процесами. Соціальний захист став однією з ключових складових національної соціальної політики, спрямованої на поліпшення якості життя громадян та забезпечення їхнього добробуту [8; 53].

Умовно період становлення системи соціального захисту можна поділити на такі етапи: Період ранньої незалежності (1991–1997); Період економічної трансформації (1998–2004); Період змін та реформ (2005–2014), Період модернізації та перспектив (2015 – до сьогодні) [5].

Перший етап становлення системи соціального захисту в Україні відзначався труднощами перехідного періоду та обмеженими ресурсами. Проводилися реформи, що передбачали перехід від радянської моделі соціального захисту до більш ринкової та гнучкої системи. Після розпаду СРСР Україна стала незалежною державою і зіткнулася з важкими економічними та соціальними викликами. У цей період було ухвалено кілька ключових законів, що вплинули на систему соціального захисту, зокрема Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про зайнятість населення», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми». Однак тогочасна система соціального захисту зазнала численних труднощів через економічні реформи та нестабільність. [16; 12; 20]. Другий період – з 1998 по 2004 рр. – характеризувався подальшими змінами у системі соціального захисту, особливо в умовах ринкової реформи. У 2000-х роках Україна здійснила кроки у напрямку реформування системи соціального захисту. Були прийняті закони, які стосувалися пенсійної реформи, реформування системи соціальних допомог, створення механізмів зайнятості тощо. Однак деякі реформи зіштовхнулися з опозицією населення, оскільки вплинули на рівень соціального захисту. Почався процес зростання рівня безробіття, виникли економічні труднощі, що ставили під питання фінансову стійкість системи соціального захисту [14]. Період з 2005 до 2014 р. позначений посиленням зусиль у на-

прямку поліпшення системи соціального захисту та реформування її ключових елементів. Важливими досягненнями було прийняття Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», запровадження облікових стандартів та системи електронного управління пенсійним фондом [15;16].

З 2015 року і по сьогоднішній день система соціального захисту в Україні перебуває в процесі модернізації та вдосконалення. На сучасному етапі система соціального захисту України стоїть перед багатьма викликами, як-от: підвищення рівня соціального захисту, забезпечення більшої інклюзивності та доступності соціальних послуг, підтримка вразливих груп населення, а також адаптація до змін, пов'язаних з технологічним прогресом і демографічними змінами [36].

Усі ці етапи й реформи вплинули на структуру та функціонування системи соціального захисту в Україні. Тому в нинішніх умовах важливий пошук балансу між економічною стійкістю країни та забезпеченням адекватного рівня соціального захисту населення, що вимагає комплексного обґрунтованого підходу до розробки соціальних політик та програм.

Загалом, історичний розвиток системи соціального захисту в Україні свідчить про постійний пошук оптимальних рішень для забезпечення соціальної підтримки населення та пристосування до змін у суспільстві. Продовження реформ і впровадження інноваційних підходів допоможуть створити більш ефективну та адаптивну систему соціального захисту в Україні. Система соціального захисту в Україні пройшла складну та багатоетапну історію розвитку, включаючи перехід від радянської моделі до більш сучасної та гнучкої системи. Незважаючи на численні виклики та перешкоди, Україна розвиває свою систему соціального захисту, забезпечуючи громадянам необхідний рівень соціального добробуту та підтримки. Перспективи розвитку системи соціального захисту включають подальше реформування та модернізацію з метою підвищення якості та сталості соціального захисту.

Перед Україною стоїть завдання забезпечити доступність медичних послуг для всіх верств населення, підвищити рівень соціальних гарантій та розширити програми соціального страхування [58].

Визначення основних законів і реформ, які впливали на структуру та функціонування системи соціального захисту в Україні, – важлива складова аналізу історичного розвитку соціальної сфери країни. Нижче наведемо найбільш значущі закони та реформи, що суттєво вплинули на систему соціального захисту. Насамперед Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (1991 р.), що прийнятий невдовзі після отримання Україною незалежності й визначив основи системи пенсійного страхування в країні. Він передбачав уведення обов'язкових пенсійних внесків заробітчан і розподіл пенсійних виплат залежно від стажу та внесків [17; 18]. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (1992 р.) передбачав надання державної допомоги сім'ям з дітьми для забезпечення їхніх основних потреб. Він встановлював порядок призначення та розмір допомоги в залежності від доходів сім'ї [13].

У 2004 році проведена пенсійна реформа, яка передбачала зміни в системі пенсійного забезпечення. Відбувся перехід від пенсійного забезпечення до системи пенсійного страхування, який базувався на чіткому розподілі матеріального забезпечення в старості залежно від трудової участі громадян у здійсненні соціального внеску до системи пенсійного страхування. Запровадження трирівневого пенсійного забезпечення мало розширити можливості для підвищення добробуту населення та економічного зростання в Україні. Цей закон закріпив права та гарантії громадян на отримання державної соціальної допомоги в разі потреби [21].

Медична реформа 2017 р. мала метою поліпшення доступності та якості медичних послуг. Вона передбачала перехід до нової моделі організації медичної допомоги, розвиток сімейної медицини та впровадження електронної

медичної картки [22]. Закон України «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю та дітям-інвалідам» (2019 р.) установив новий порядок призначення та розміру допомоги особам з інвалідністю та дітям з інвалідністю.

Закон України «Про державне соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань» (2011 р.) визначає порядок надання соціальних гарантій та компенсацій працівникам, які постраждали внаслідок нещасного випадку на роботі або професійного захворювання [24]. У рамках реформи соціальних послуг (2017–2019 рр.) здійснено зміни в організації та наданні соціальних послуг населенню. Зокрема, створені Центри соціальних служб для надання послуг у сфері соціального захисту та підтримки різних категорій населення [25].

Медична реформа (2020 р.) спрямована на поліпшення медичних послуг та створення умов для ефективного функціонування системи охорони здоров'я. Вона включає створення Національної служби здоров'я та розширення медичної допомоги в рамках державних гарантій [56]. Закон України «Про державну підтримку сімей з дітьми» (2021 р.) передбачає надання державної підтримки сім'ям із дітьми, включаючи матеріальну допомогу та соціальні послуги для забезпечення добробуту дітей [27].

Війна, яку розпочала Росія проти України в 2022 році, внесла корективи до законодавчих норм щодо соціального захисту (4; 41; 42; 33, с. 10–14; 37, с. 92–94; 43; 26; 44; 45].

У сучасному контексті система соціального захисту в Україні стоїть перед такими важливими викликами та перспективами:

– одним із ключових завдань є підвищення рівня соціального захисту громадян, особливо уразливих груп, таких як малозабезпечені сім'ї, особи з інвалідністю, пенсійного віку та діти. Важливо забезпечити достатній розмір соціальних виплат, що дозволить покрити основні потреби людей;

– забезпечення інклюзивності означає створення системи соціального захисту, яка враховує потреби всіх груп населення, незалежно від їхньої соціальної, етнічної, культурної та фізичної характеристик. Інклюзивний підхід передбачає зменшення нерівностей та дискримінації в системі соціального захисту;

– необхідно розпочати системну реформу системи соціального захисту. Це включає перегляд і оптимізацію соціальних програм, удосконалення механізмів надання соціальної допомоги та підтримки, а також забезпечення ефективного використання бюджетних ресурсів;

– важливо розвивати дошкільні установи та школи високого рівня підготовки та якості, допомагати молодим батькам у вихованні дітей, надавати матеріальну й медичну підтримку для дітей;

– розгляд варіантів реформування пенсійної системи, що враховуватимуть демографічні тенденції та економічну стійкість країни, є актуальним завданням;

– важливий аспект соціального захисту – забезпечення можливостей працевлаштування для різних верств населення. Програми підтримки зайнятості, розвиток кваліфікації та роботодавців можуть сприяти забезпеченню стабільного працевлаштування;

– впровадження цифрових технологій та автоматизація у системі соціального захисту можуть поліпшити ефективність та точність надання соціальних послуг;

– аналіз впливу пандемії COVID-19 на систему соціального захисту в Україні передбачає визначення заходів, які були вжиті для підтримки населення під час кризи, та оцінку їхньої ефективності [51, с. 27–33];

– розробка та аналіз проблем соціального захисту під час та у післявоєнний період. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну в 2022 стало викликом для сфери соціального захисту, яка опікується вразливими, малозахищеними та незахищеними категоріями населення [7, с.152-155; 56; 6].

Вищезазначені закони та реформи, на тлі інших змін у соціально-економічному середовищі, мають суттєвий

вплив на структуру та функціонування системи соціального захисту в Україні. Вони ставлять перед системою нові виклики та завдання, а також спрямовані на забезпечення більшої соціальної справедливості, зменшення нерівності та поліпшення якості життя громадян. Проте важливо постійно вдосконалювати законодавство, забезпечувати ефективне виконання реформ, щоб домогтися належного рівня соціального захисту населення та створити стійку й ефективну систему соціального забезпечення в Україні. Динаміка розвитку системи соціального захисту в Україні свідчить про важливість цієї галузі соціальної політики та її вплив на підвищення якості життя громадян. Попри численні виклики та обмежені ресурси, Україна продовжує розвивати та удосконалювати систему соціального захисту для забезпечення гідного стандарту життя всіх своїх громадян. Для цього доцільно продовжувати впроваджувати реформи, поліпшувати управління та співпрацювати з міжнародними партнерами з метою досягнення найкращих результатів у цій важливій сфері соціальної політики.

Система соціального захисту в Україні є важливою складовою соціальної політики та спрямована на забезпечення соціального добробуту громадян, підтримку тих, хто потребує особливого захисту. Ця система включає різні компоненти та програми, спрямовані на забезпечення життєвих потреб населення.

Виокремимо основні складові системи соціального захисту в Україні.

Пенсійна система. Пенсійна система є однією з ключових складових соціального захисту в Україні. Вона включає різні види пенсій, зокрема пенсії за віком, через інвалідність, втрату годувальника та інші. Пенсійна система забезпечує фінансову підтримку людям у похилому віці, особам з інвалідністю та іншим категоріям громадян, які мають право на пенсійну допомогу.

Медичне страхування та охорона здоров'я. Система медичного страхування та охорони здоров'я – це насамперед

програми медичного страхування, які забезпечують доступ до медичних послуг та лікування всіх громадян. Охорона здоров'я включає лікарські заклади, медичних працівників та програми профілактики та лікування різних захворювань. Метою цієї складової є забезпечення громадянам доступної та якісної медичної допомоги.

Соціальна допомога та пільги. Соціальна допомога та пільги передбачає різні програми та види підтримки для громадян, які опинилися в складних життєвих обставинах. Це може включати допомогу сім'ям із дітьми, безробітним, особам з інвалідністю, ветеранам, іншим категоріям населення. Соціальна допомога забезпечує мінімальний рівень забезпеченості громадян та допомагає розв'язувати соціальні проблеми.

Соціальні послуги та установи. Система соціального захисту також включає різні соціальні послуги та установи, призначені для надання допомоги та підтримки особам, які потребують особливого захисту. Це, зокрема, дитячі будинки, помешкання для безпритульних, центри соціально-психологічної допомоги та інші установи, які сприяють соціальній інтеграції та підтримці громадян.

Перелічені складові соціального захисту мають ключове значення для соціально-економічного розвитку країни та забезпечення добробуту населення. Їх ефективна робота допомагає зменшити соціальні ризики, поліпшити якість життя та забезпечити стабільність у суспільстві. Однак необхідно дбати про постійне вдосконалення і адаптацію цих програм до змінних потреб та умов соціального середовища. Розвиток та вдосконалення цих складових є важливим завданням, що уможливить поліпшення якості життя громадян, побудову справедливого та соціально відповідального суспільства.

Важливим інструментом соціальної політики в Україні, який спрямований на забезпечення соціального захисту та поліпшення якості життя громадян, є система соціальних виплат та пільг. «Класифікація пільг дозволяє впорядкувати їх, зробивши тим самим певний внесок у нормотворчий процес. У зв'язку з великим переліком пільг існують різні

підстави їх класифікації. Така класифікація пільг досить умовна і визначається в кожному випадку конкретною метою того чи іншого дослідження…» [1, с. 91–99; 34, с. 184–189].

Система соціальних виплат та пільг – невід'ємна частина соціального захисту населення в Україні. Вона забезпечує соціальну підтримку громадян у різних життєвих ситуаціях, таких як безробіття, інвалідність, вагітність та пологи, дитяча підтримка і багато інших. Розглянемо основні види соціальних виплат та пільг, які існують в Україні, їхні цілі та значення у сучасних умовах.

Першим і одним із найважливіших видів соціальних виплат в Україні є пенсійні виплати. Пенсії призначаються громадянам, які досягли певного віку та набули право на пенсію, а також особам з інвалідністю, сім'ям померлих військовослужбовців та іншим категоріям. Пенсійна система України базується на обов'язкових страхових внесках, які сплачуються працівниками та роботодавцями протягом робочого життя. Виплати можуть бути визначені на основі внесків, середньої зарплати, тривалості страхового стажу та інших факторів.

Ще однією важливою складовою соціальних виплат є допомога дітям та сім'ям, а саме грошові виплати на дітей, матеріальна допомога при народженні дитини, соціальні виплати сім'ям з низькими доходами, а також інші види підтримки для сімей з дітьми. Метою цих виплат є забезпечення адекватного добробуту дітей та підтримка сімей в умовах економічних труднощів.

У країні також надають соціальну підтримку особам з інвалідністю, що включає пенсії для такої категорії людей, матеріальну допомогу, безплатний проїзд та інші види пільг. Основною метою цих виплат є полегшення життя осіб з інвалідністю та забезпечення їхньої інтеграції в суспільство. У випадках надзвичайних ситуацій, таких як природні катастрофи або воєнний конфлікт, Україна надає соціальну допомогу постраждалим громадянам. Це може включати грошові виплати, надання житла, медичну допомогу та інші види підтримки.

Пільги в оплаті житлово-комунальних послуг – ще одна важлива складова соціального захисту в Україні. Ці пільги надаються особам з низькими доходами, ветеранам, пенсіонерам та іншим категоріям громадян. Вони можуть включати в себе знижені тарифи на електроенергію, газ, водопостачання та опалення, а також можливість отримання субсидій для оплати комунальних послуг. Ці виплати мають на меті забезпечити достойний рівень життя для різних категорій населення та допомогти розв'язати соціальні проблеми. Важливим аспектом є те, що система соціального захисту постійно адаптується до сучасних викликів та потреб суспільства. Вона базується на принципах справедливості, солідарності та громадянської відповідальності. Незважаючи на труднощі та фінансові обмеження, Україна продовжує розвивати свою систему соціального захисту, забезпечуючи підтримку тим, хто найбільше потребує цієї допомоги.

Критерії надання соціальних виплат та пільг в Україні визначаються законодавством та зазвичай базуються на таких чинниках: доходи та матеріальний стан (громадяни з низькими доходами та ті, хто опинилися у складних матеріальних умовах, зазвичай мають більший доступ до пільг та соціальних виплат), сімейний стан (деякі пільги та соціальні виплати призначаються сім'ям з дітьми, одиноким матерям, великим сім'ям тощо), інвалідність та інші особливі статуси (особи з інвалідністю мають право на спеціальні пільги та виплати; існують також програми для ветеранів, пенсіонерів та інших осіб з особливим статусом).

Соціальні виплати та пільги в Україні мають велике соціальне значення. Вони допомагають зменшувати бідність і соціальну нерівність, забезпечують доступ до медичної допомоги та освіти, поліпшують якість життя осіб з інвалідністю та інших вразливих категорій населення. Крім того, вони сприяють соціальній стабільності та розвитку суспільства і є невід'ємною частиною системи соціального захисту, яка спрямована на підтримку громадян та забезпечення їхнього гідного життя. Ці програми ви-

значаються національним законодавством та мають чітко визначені критерії надання, що забезпечують їх справедливий розподіл та доступність для тих, хто потребує підтримки. Отже, система соціальних виплат та пільг в Україні є важливим інструментом соціального захисту громадян, який сприяє поліпшенню їхнього життя та забезпеченню соціальної справедливості.

До основних проблем сфери соціального захисту належать: недостатність державного ресурсу для забезпечення збільшених обсягів соціальних видатків; відсутність законодавчо обґрунтованої національної стратегії соціального забезпечення населення; наявність розходжень між зобов'язаннями держави щодо соціального захисту громадян, які закріплені нормативно-правовими документами, державними стандартами та можливостями держави їх зреалізувати; неефективність системи соціальних допомог через складність і розпорошеність законодавчої бази; відсутність економічно обґрунтованого планування різноманітних соціальних виплат та пільг. Саме тому обсяги фінансування менші за потреби населення. Нові умови кидають виклик державній соціальній політиці, вимагають реформування системи соціального захисту населення та соціально-економічного забезпечення громадян. Система соціального захисту має відповідати міжнародним фінансовим стандартам та стандартам якості надання послуг; бути мобільною та швидко реагувати на задоволення потреб населення в умовах підвищеної вітальної та соціальної небезпеки; бути різноаспектною, передбачати можливість обирати надавачів-суб'єктів та види соціальної допомоги [54, с. 7–16].

Забезпечення соціальної справедливості та підтримки громадян, які опинилися в складних життєвих ситуаціях, вимагає великих ресурсів. Одним із основних джерел фінансування системи соціального захисту є державний бюджет. Уряд виділяє кошти на фінансування пенсійних виплат, соціальних допомог, медичного страхування та інших

соціальних програм. Це найбільше джерело фінансування, і велика частина видатків на соціальний захист покривається з бюджету [3, с. 120–126].

У багатьох країнах, включаючи Україну, фінансування системи соціального захисту здійснюється через соціальні страхові внески. Це означає, що працівники та роботодавці сплачують обов'язкові внески в спеціальний фонд, який використовується для фінансування пенсій, медичного страхування та інших соціальних програм. Соціальні страхові внески забезпечують стабільність фінансування й уможливлюють участь працівників у системі соціального захисту.

Загальні податки, які сплачують громадяни та підприємства, також є важливим джерелом фінансування системи соціального захисту. Частина податків спрямовується на соціальні програми та допомогу. Це дозволяє забезпечити додаткові ресурси для системи соціального захисту та розширювати обсяги соціальних послуг.

Окрім державного бюджету, соціальна система також може фінансуватися з джерел позабюджетного характеру. Такими є, зокрема, благодійні внески, гранти від міжнародних організацій, фонди та інші джерела. Ці кошти допомагають розширити можливості системи соціального захисту та забезпечити додаткову допомогу громадянам. Вони, наприклад, можуть спрямовуватися на допомогу воїнам та ветеранам ЗСУ, дітям із малозабезпечених сімей, особам з інвалідністю, іншим вразливим категоріям. Благодійні внески та допомога від громадян і організацій можуть доповнювати державні фінансові ресурси, допомагати у забезпеченні соціальної підтримки тим, хто перебуває у складних життєвих обставинах. Однак важливо забезпечити прозоре та ефективне використання цих коштів та їх адекватний розподіл між різними категоріями населення, щоб максимально забезпечити потреби тих, хто потребує допомоги найбільше.

Аналіз ефективності використання благодійних внесків та допомоги включає оцінку, наскільки ці кошти використовують-

ся для підтримки соціальних програм, які мають реальний позитивний вплив на життя людей. Такий аналіз допомагає виявити ефективність окремих благодійних ініціатив та їх вплив на забезпечення соціального захисту населення.

Враховуючи фінансові виклики для функціонування системи соціального захисту населення, такі як демографічний виклик, фінансова стійкість, адаптація до змін, нерівність та соціальна справедливість, корупція та недостатня прозорість необхідно розвивати сталий та ефективний механізм фінансування, спрямований на забезпечення достойних умов життя, соціального захисту для всіх категорій населення. Застосування інноваційних підходів, удосконалення фінансових механізмів та раціональне використання ресурсів можуть допомогти подолати фінансові, забезпечити стабільну та ефективну систему соціального захисту.

Отже, джерела фінансування системи соціального захисту включають державний бюджет, соціальні страхові внески, загальні податки та джерела позабюджетного фінансування. Ці джерела дозволяють забезпечити стабільне фінансування для соціальних програм та допомогти громадянам, які потребують соціального захисту. Важливо забезпечувати ефективне використання цих ресурсів і здійснювати справедливий розподіл соціальних виплат та пільг для підтримки всіх верств населення.

Забезпечення соціальної справедливості та підтримки громадян, особливо тих, хто перебуває в складних життєвих ситуаціях, – основа соціальної політики та стратегії України. Тому серед пріоритетних завдань у цій сфері такі:

– пенсійна реформа та політика пенсійного забезпечення як одна з ключових складових соціального захисту. Вона включає реформу системи пенсійного забезпечення, збільшення пенсійних виплат, поліпшення умов для виходу на пенсію та розвиток додаткових пенсійних програм [32, с. 126–134];

– політика соціальної допомоги та пільг, спрямована на підтримку тих, хто опинився в складних життєвих обставинах.

Це, зокрема, допомога сім'ям із дітьми, безробітним, особам з інвалідністю, ветеранам та іншим вразливим категоріям населення;

– політика забезпечення доступу до якісних медичних послуг та медичного страхування як важлива складова соціального захисту. Медична реформа передбачає поліпшення інфраструктури медичних закладів та доступність лікування для всіх громадян;

– політика створення та підтримки соціальних послуг та установ, спрямована на надання допомоги особам, які потребують особливого захисту. Це можуть бути дитячі будинки, притулки для безпритульних, центри соціально-психологічної допомоги та інші установи;

– одне з ключових завдань – зменшення соціальних нерівностей та забезпечення рівних можливостей для всіх громадян. Соціальна політика має бути спрямована на те, щоб ніхто не залишався без доступу до необхідних соціальних послуг;

– збільшення фінансування соціальних програм для ефективного функціонування соціальної системи. Важливо забезпечити стабільне та регулярне фінансування для всіх соціальних програм та політик;

– політика сприяння економічному розвитку та створення нових робочих місць, що повинна також сприяти економічному розвитку, це дозволить забезпечити сталий дохід для громадян та поліпшити їхні життєві умови.

Аналіз основних соціальних політик і стратегій, спрямованих на поліпшення стану соціального захисту населення, визначає необхідність ретельної розробки й впровадження цих політик для забезпечення соціальної справедливості та підтримки громадян. Завдання полягають у зменшенні соціальних нерівностей, збільшенні фінансування соціальних програм, підвищенні якості та доступності соціальних послуг, а також сприянні економічному розвитку.

Крім того, слід пам'ятати про необхідність співпраці між урядом, громадськими організаціями та міжнародними парт-

нерами для досягнення цих цілей. Спільні зусилля дозволять створити більш ефективні та прозорі соціальні програми, які сприятимуть поліпшенню стану соціального захисту населення та підвищенню якості життя громадян.

Система соціального захисту в Україні відіграє важливу роль у забезпеченні соціального добробуту громадян та зменшенні соціальних нерівностей. Однак вона стикається із численними проблемами та викликами, які ускладнюють її функціонування та здатність задовольнити потреби населення. Як зазначалося вище, для поліпшення ситуації необхідно звернути увагу на підвищення рівня соціальних виплат, боротьбу з корупцією, забезпечення стабільного фінансування, а також підвищення якості та доступності соціальних послуг. Вирішення цих питань вимагає комплексного підходу і співпраці між урядом, громадськими організаціями й міжнародними партнерами.

У кожній країні світу система соціального захисту має свої особливості та виклики. Вивчення досвіду інших країн у сфері соціального захисту може стати цінним джерелом знань і можливостей для поліпшення власної системи соціального захисту та для розвитку міжнародної співпраці. Міжнародна співпраця у сфері соціального захисту може мати різні форми, включаючи обмін досвідом, технічну допомогу та спільні проєкти. Одним із прикладів є співпраця з міжнародними організаціями, такими як Організація Об'єднаних Націй, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) та Міжнародний валютний фонд, які надають технічну допомогу та експертну підтримку для поліпшення системи соціального захисту в Україні.

Одна з ключових переваг вивчення досвіду інших країн – можливість адаптації та застосування успішних практик у власній системі соціального захисту. Це включає аналіз моделей соціального захисту, які дозволили іншим країнам забезпечити високий рівень соціального добробуту та підтримки для свого населення. Деякі конкретні напрямки вивчення досвіду інших країн у сфері соціального захисту включатимуть:

- моделі пенсійних систем;
- системи медичного страхування та охорони здоров'я;
- соціальні програми та допомоги по безробіттю.

Вивчення досвіду інших країн у сфері соціального захисту та міжнародна співпраця є важливими компонентами розвитку та вдосконалення системи соціального захисту в Україні. Співпраця з міжнародними організаціями та партнерами дозволяє залучити додаткові ресурси та знання (гранти, фінансову допомогу, технічну підтримку та технології) для підвищення інституційного потенціалу системи соціального захисту, фінансову підтримку для реалізації соціальних програм та реформ в Україні. Це безумовно, підвищить її здатність реалізовувати соціальні програми та реформи. Участь України в міжнародних програмах та ініціативах дозволяє спільно працювати над розв'язанням глобальних соціальних викликів та забезпеченням сталого розвитку. Однак при впровадженні зарубіжного досвіду слід враховувати особливості українського суспільства, культури, економічних та політичних умов. Кращі практики необхідно адаптувати до національного контексту, забезпечуючи соціальну справедливість, доступність послуг і захист прав громадян. Міжнародна співпраця постає важливим кроком на шляху до вдосконалення системи соціального захисту в Україні та підвищення якості життя громадян [46].

Транснаціональна співпраця, інтернаціоналізація досліджень, експорт досвіду, партнерство та об'єднання зусиль, використання міжнародних стандартів – усе це складові вищезазначеного процесу. Україна може використовувати міжнародні стандарти та рекомендації для вдосконалення системи соціального захисту та ризик-менеджменту. Наприклад, стандарти Міжнародної організації праці (МОП) та Європейського союзу можуть послужити основою для розробки національних політик і законодавства [59; 40].

Забезпечення адекватних соціальних допомог і розробка програм для малозабезпечених сімей та вразливих груп населення – ще одне нагальне завдання. Добре розроблені

стратегії повинні передбачати профілактику соціальних проблем, таких як безробіття, бідність, наркоманія, дитяча безпритульність тощо, а також забезпечувати соціальну адаптацію вразливих категорій населення. Серед таких успішних програм – соціальне страхування, основною метою якого є захист населення від соціальних ризиків. Такі системи повинні бути стабільними, прозорими та адаптованими до змін у соціальному середовищі й економіці. Забезпечення належної підтримки дітям і сім'ям також серед основних завдань соціального забезпечення. Сім'я – основний елементом суспільства, а отже, ефективні соціальні політики повинні сприяти забезпеченню гідних умов життя дітей, гарантуванню їхнього права на захист, освіту та розвиток.

Розвиток програм пенсійного забезпечення, які надаватимуть адекватні пенсії та соціальні послуги для літніх громадян, рівні права та можливості для людей з інвалідністю та осіб з обмеженими можливостями, забезпечення доступу до якісної медичної допомоги та збереження здоров'я населення, застосування інноваційних підходів у соціальній сфері – пріоритетні завдання соціального захисту на сучасному етапі. Вони можуть варіюватися в залежності від конкретних умов та потреб суспільства. Важливо задіяти системний підхід до розвитку соціальних політик і стратегій, який базується на аналізі потреб населення, прогнозуванні ризиків та використанні ефективних інструментів для досягнення цілей соціального захисту та підвищення якості життя громадян.

Розуміння проблем та викликів, з якими стикається система соціального захисту в Україні, – важливий крок у розвитку та вдосконаленні цієї системи. Спільні зусилля уряду, громадських організацій та міжнародних партнерів можуть сприяти досягненню цілей сталого розвитку та поліпшенню якості життя українського населення. Для цього можуть бути запроваджені такі заходи:

– реформа соціальних програм (потрібно переглянути та оновити існуючі соціальні програми, спростити процедури отримання допомоги та забезпечити їхню адаптацію до

реальних потреб населення, при цьому важливо зосередитись на тих, хто дійсно потребує допомоги найбільше);

– забезпечення доступності соціальних послуг (розвивати інфраструктуру та забезпечувати доступність якісних медичних, освітніх, соціальних та інших послуг для всього населення, включаючи віддалені регіони);

– посилення контролю та прозорості (необхідно забезпечити ефективний контроль за використанням фінансових ресурсів у сфері соціального захисту, їхній ефективний моніторинг та оцінку);

– підтримка вразливих груп (спрямовувати увагу на потреби та підтримку соціально вразливих груп, забезпечити їх інтеграцію в суспільство, доступ до освіти, працевлаштування та інші можливості для розвитку);

– розвиток соціального партнерства (слід взаємодіяти з неприбутковими організаціями, бізнесом та іншими зацікавленими сторонами для спільного розв'язання соціальних проблем і підтримки населення);

– постійне вдосконалення системи соціального захисту (зацікавлені сторони повинні постійно працювати над розвитком та вдосконаленням системи соціального захисту, враховуючи зміни в суспільстві, економіці та демографії).

Отже, система соціального захисту є важливою складовою державної політики, спрямованою на забезпечення соціального добробуту громадян, зменшення соціальних нерівностей та підтримку тих, хто опинився в складних життєвих ситуаціях. Система соціального захисту в Україні включає різноманітні компоненти, як-от пенсійна система, медичне страхування, соціальні програми та допомога по безробіттю. Однак ця система стикається з численними проблемами, включаючи низький рівень соціальних виплат, корупцію, дефіцит фінансування, демографічні виклики, низьку якість та доступність соціальних послуг, а також соціальні нерівності. Окрім того, Україна знаходиться в умовах війни та наслідків коронавірусної пандемії, що породжують нові виклики та завдання у системі соціального захисту населення.

Для поліпшення системи соціального захисту в Україні необхідно приділити увагу питанням підвищення рівня соціальних виплат, боротьби з корупцією, забезпечення стабільного фінансування, а також поліпшення якості та доступності до соціальних послуг. Уряд та Міністерство соціальної політики постійно повинні розробляти та впроваджувати ефективні політики, програми, спрямовані на підтримку вразливих груп населення, на забезпечення соціального добробуту громадян.

5.2. Сучасні стандарти щодо вимог управління ризиками в соціальній сфері

Ризик-менеджмент є необхідним компонентом управління системою соціального захисту в сучасному світі. Оскільки система соціального захисту спрямована на забезпечення підтримки та допомоги громадянам, які опинилися в складних життєвих ситуаціях, роль ризик-менеджменту полягає у процесі ідентифікації, оцінки, керування та мінімізації ризиків, які можуть вплинути на її функціонування. Він допомагає зберігати стійкість системи соціального захисту в умовах зміни ризиків та ускладнень, адаптуватися до змін і зберігати свою ефективність, ефективно управляє фінансами системи соціального захисту, запобігаючи фінансовим кризам та дефіцитам. Окрім того, громадяни відчувають більшу довіру до системи соціального захисту, яка ефективно управляє ризиками та надає допомогу в разі необхідності, дозволяє зосередити увагу на поліпшенні якості й доступності соціальних послуг для громадян. У сучасному світі, де зміни та невизначеність стали нормою, ризик-менеджмент набуває дедалі більшої актуальності, стає критично важливим.

Оцінка рівня поінформованості управлінців та працівників системи соціального захисту щодо ризиків і потенційних загроз дає розуміння необхідності втілення ризик-менеджменту в соціальну діяльність. Вона переконливо за-

свідчує його важливість для стійкого функціонування соціальних програм та використання різних інструментів ризик-менеджменту, таких як SWOT-аналіз, аналіз сценаріїв, матриця ризиків та інші. На перший план виходять також питання визначення ролі та відповідальності державних органів у ризик-менеджменті системи соціального захисту щодо забезпечення координації дій між різними відомствами. Використання ризик-менедменту в соціальному захисті визначає ступінь залучення різних стейкхолдерів (громадських організацій, експертів, академічних установ) до процесу, врахування їх пропозицій та рекомендацій при прийнятті рішень.

Украй необхідні розгляд інцидентів та кризових ситуацій, які трапилися у сфері соціального захисту, оцінка ефективності дій управлінців у забезпеченні стійкості системи, огляд рівня прозорості та відкритості в прийнятті рішень щодо ризик-менеджменту, визначення наявності й розвитку культури ризик-менеджменту серед працівників системи соціального захисту тощо. Аналіз вищезазначених аспектів допоможе з'ясувати, наскільки система соціального захисту населення в Україні готова до впровадження ефективних стратегій ризик-менеджменту та реагування на негативні впливи. Відповідно, зможуть бути зроблені рекомендації щодо удосконалення ризик-менеджменту та забезпечення сталого розвитку соціального захисту.

Ризик-менеджмент є ключовою складовою в управлінні системою соціального захисту в сучасних умовах. Система соціального захисту стикається з різноманітними ризиками, які можуть вплинути на її ефективність та стійкість. До основних ризиків у цій сфері відносять:

– зменшення кількості працездатного населення та збільшення частки літнього населення, що може призвести до збільшення фінансових навантажень на пенсійну систему та інші соціальні програми (демографічний ризик);

– коливання економічного стану країни, безробіття, інфляцію та інші економічні фактори, що можуть впливати

на фінансування соціальних програм та збільшувати потребу в соціальній допомозі (економічний ризик);

– зміни в політичному керівництві та політичних рішеннях, які можуть впливати на прийняття та фінансування соціальних програм (політичний ризик);

– зміни в соціокультурних цінностях та структурі сім'ї, що здатні позначатися на соціальній підтримці та потребі в соціальних послугах (соціокультурний ризик).

Зарубіжний досвід стандартизації управління ризиками в соціальному захисті може бути корисним для розробки ефективних стратегій та практик у сфері соціального захисту в Україні. Стандартизація в управлінні ризиками є ключовим елементом процесу ефективного управління ризиками в різних галузях, включаючи соціальний захист. Значення та роль стандартизації в управлінні ризиками полягає у тому, що вона встановлює загальноприйняті процедури та методи управління ризиками, що допомагає уникнути розбіжностей і неоднозначностей в розумінні й застосуванні методів управління ризиками. Зазначене також сприяє розробці найкращих практик та методологій управління ризиками, що підвищує якість процесів управління та зниження ймовірності виникнення ризиків. Стандартизація, крім того, дозволяє розробити процедури та практики, які відповідають вимогам законодавства, а це в свою чергу зменшує ризики порушення правил і норм у сфері соціального захисту. Стандартизовані підходи до управління ризиками сприяють: зменшенню ризиків для клієнтів і громадян, витрат на їх впровадження та виконання. Використання стандартів управління ризиками зумовлює підвищення довіри споживачів, партнерів та інших стейкхолдерів до організації чи установи в сфері соціального захисту. У підсумку, стандартизація в управлінні ризиками відіграє важливу роль у забезпеченні ефективності та надійності систем соціального захисту, а також у поліпшенні якості та безпеки надання соціальних послуг громадянам [9; 10; 39].

Аналіз міжнародних стандартів допомагає визначити загальні вимоги до управління ризиками в соціальному

захисті населення та забезпечити їх виконання. Важливо враховувати, що стандарти можуть відрізнятися в різних країнах і сферах соціального захисту. Проте загальні принципи та методи можуть бути адаптовані для конкретних потреб і контексту. До основних міжнародних стандартів відносять ISO 31000:2018 «Менеджмент ризиків. Загальні принципи та орієнтири», що розроблений Міжнародною організацією зі стандартизації (ISO) і встановлює загальні принципи управління ризиками, які можуть бути застосовані в соціальному захисті. Він надає методологічний каркас для ідентифікації, оцінки, контролю та моніторингу ризиків. Ще один важливий стандарт ISO 22301:2019 «Системи управління неперервністю бізнесу. Вимоги». Він визначає вимоги до систем управління неперервністю бізнесу. В сфері соціального захисту це вкрай важливо, оскільки забезпечення безперебійності надання соціальних послуг є критичним аспектом [38].

Кожна країна може розробляти власні стандарти та рекомендації для управління ризиками в соціальному захисті. Ці стандарти можуть визначати специфічні вимоги та практики для конкретної держави. Національний стандарт управління ризиками в соціальному захисті зазвичай розроблений органами управління соціальним захистом. У багатьох країнах існують закони та нормативні акти, які регулюють управління ризиками в соціальному захисті. Ці документи можуть встановлювати правові зобов'язання та вимоги щодо ризик-менеджменту в цій сфері. В Україні існують певні національні стандарти та нормативні документи, які визначають підходи до управління ризиками в різних галузях, а саме: ДСТУ ISO 31000:2015 «Менеджмент ризиків. Загальні принципи та орієнтири». Ця національна стандартизація України відповідає міжнародному стандарту ISO 31000 і встановлює загальні принципи управління ризиками. Вона застосовується в різних галузях, включаючи соціальний захист. Ще одним стандартом управління ризиками в соціальному захисті є Проєкт Закону України про

стратегію сталого розвитку України та системи соціального захисту населення, зокрема до 2030 року [53; 50].

Згадана декларація визначає стратегічні напрямки розвитку системи соціального захисту населення, включаючи управління ризиками, що можуть вплинути на соціальний захист громадян. Закон України «Про соціальний захист військовослужбовців та членів їх сімей» встановлює правові механізми управління ризиками, пов'язаними з соціальним захистом військовослужбовців та їх сімей, а Стратегія соціальної захищеності населення України визначає основні напрямки соціального захисту населення в Україні та включає аспекти управління ризиками в сфері соціального захисту. Ці документи та стандарти встановлюють рамки та вимоги для управління ризиками в соціальному захисті в Україні. Важливо враховувати їхню актуальність та дотримуватися їхніх вимог для забезпечення ефективного управління ризиками в цій сфері.

Очевидно, що стандартизація управління ризиками в соціальній сфері вимагає застосування методологічних підходів, які враховують специфіку цієї галузі. Серед таких підходів є голістичний підхід, що враховує всі аспекти соціальної сфери та їх взаємозв'язки при управлінні ризиками. Він базується на розумінні того, що ризики можуть впливати на різні аспекти життя громадян, зокрема економічні, соціальні, психологічні та інші. Голістичний підхід у ризик-менеджменті соціального захисту передбачає розгляд усієї системи соціального захисту населення як єдиного комплексу, включаючи всі аспекти та взаємозв'язки між ними. Цей підхід враховує, що ризики та їхні наслідки можуть бути відчутними в різних сферах життя громадян, і вимагає системного підходу до їх управління. Він охоплює всі компоненти системи соціального захисту, включаючи соціальні програми, послуги, фінансування, законодавство, інфраструктуру тощо й допомагає розглядати систему в цілому, виявляти зв'язки між її складовими. Такий підхід передбачає аналіз і врахування потреб та інтересів громадян як основний критерій при управлінні ризиками. Це означає

забезпечення доступу до соціальних послуг та програм, які задовольняють потреби різних груп населення. Окрім того, за допомогою цього підходу можна провести аналіз ризиків на різних рівнях управління – від макроекономічного рівня до мікроекономічного, що сприяє виявленню загальних та специфічних ризиків, які можуть вплинути на різні аспекти соціального захисту. Цей підхід вимагає забезпечення ефективної координації між різними установами та організаціями, які займаються соціальним захистом. Це може включати спільне планування, обмін інформацією та ресурсами. Важливо, що використання цього підходу покладає відповідальність за управління ризиками на всіх учасників системи соціального захисту, включаючи громадян та громадські організації, а участь громадськості допомагає враховувати потреби і думки громадян.

Стандартизація в соціальній сфері може включати в себе різні методи інструментів управління ризиками, такі як аналіз, моделювання, стрес-тести, моніторинг і т. д. Методологічний підхід повинен дозволяти використовувати різні інструменти в залежності від конкретних завдань. Методологія також має враховувати специфіку ризиків, які можуть виникнути в соціальній сфері, такі як ризики втрати праці, соціальні конфлікти, демографічні ризики тощо. Залучення різних стейкхолдерів, включаючи громадські організації та представників громадськості, є важливим методологічним підходом до стандартизації в соціальній сфері. Це допомагає враховувати різні думки та інтереси при управлінні ризиками. Слід зауважити, що методологія повинна бути спрощеною та доступною для різних учасників процесу управління ризиками в соціальному захисті, зокрема працівників, які можуть не мати спеціалізованої освіти у сфері ризик-менеджменту, а також передбачати взаємодію з іншими галузями, такими як економіка, медицина, освіта тощо, оскільки ризики в соціальній сфері можуть мати вплив на інші аспекти суспільства. Зазначені методологічні підходи сприяють ефективному та адаптивному управлінню ризиками в соціальній сфері, дозволяючи враховувати специфіку цієї

галузі та забезпечувати соціальний захист громадян на відповідному рівні.

Зарубіжний досвід стандартизації управління ризиками в соціальному захисті включає впровадження різних методів та підходів для ефективного управління ризиками в цій галузі. Тому багато країн розвинули стандарти та методології для управління ризиками в соціальній сфері. Наприклад, в Сполучених Штатах існують стандарти, розроблені агентствами федерального уряду, які визначають, як проводити аналіз ризиків та встановлювати стратегії управління ними в різних програмах соціального захисту. Зарубіжні країни активно використовують технології для моніторингу та аналізу ризиків у соціальному захисті. Вони розробляють програмні засоби й аналітичні інструменти, які допомагають ідентифікувати потенційні ризик, ефективно контролювати їх. Вони також активно залучають громадські організації, експертів та інших стейкхолдерів до процесу управління ризиками в соціальному захисті. Це сприяє більшій прозорості та врахуванню різних голосів при прийнятті рішень. Зарубіжні країни акцентують на адаптивності систем соціального захисту до зміни обставин і готовності реагувати на кризові ситуації. Наприклад, під час пандемії COVID-19 багато країн швидко зреагували на зміни та внесли корективи до соціальних програм. Для того, щоб вчасно виявляти проблеми та коригувати стратегії в зарубіжних країнах приділяють велику увагу моніторингу й оцінці результативності соціальних програм і заходів управління ризиками. А міжнародний обмін досвідом у сфері управління ризиками в соціальному захисті через міжнародні організації та ініціативи, стає щоденною практикою. Загалом зарубіжний досвід стандартизації управління ризиками в соціальному захисті слугує прикладом того, як системи можуть бути адаптовані й удосконалені для забезпечення ефективного та сталого соціального захисту населення.

Щодо питання про стан та перспективи зарубіжного досвіду стандартизації управління ризиками в соціальному захисті, то вони визначаються різними факторами, такими

як конкретна країна, її соціально-економічна ситуація, політичний контекст та інші обставини. Однак загальною тенденцією є зростання уваги до управління ризиками в соціальному захисті та постійне вдосконалення методів і підходів. Зарубіжні країни продовжують розширювати свої соціальні програми та послуги, щоб відповідати різним викликам та потребам суспільства, оскільки це призводить до збільшення ризиків і зумовлює потреби в більш розвинутому управлінні ними. До того ж вони активно використовують інформаційні технології та аналіз даних для ідентифікації та оцінки ризиків. Це дозволяє забезпечити більш точне та швидке реагування на можливі загрози. Глобалізація та міжнародний обмін досвідом допомагає виробляти найкращі практики та стандарти. Сучасні системи управління ризиками в соціальному захисті включають адаптацію до цих викликів. Перспективи стандартизації управління ризиками включатимуть, на нашу думку, розвиток гнучких та адаптивних систем управління ризиками, які можуть швидко реагувати на нові обставини та вимоги суспільства. Загальна тенденція вказує на необхідність постійного розвитку та вдосконалення систем управління ризиками в соціальному захисті з метою забезпечення сталого й ефективного соціального захисту населення.

Світ стає більш складним і зазнає впливу різних загроз, включаючи економічні кризи, зміну клімату, демографічні та геополітичні виклики. У цьому контексті управління ризиками постає ключовим інструментом для забезпечення сталості та ефективності соціального захисту. Міжнародні стандарти управління ризиками допомагають сприяти співпраці між країнами і організаціями. Вони забезпечують єдиний своєрідний каркас (фреймворк) і мову для обговорення та вирішення ризиків на міжнародному рівні. Завдяки стандартизації управління ризиками, країни та організації можуть забезпечити сталість та стійкість своїх соціальних програм, послуг. Це особливо важливо в умовах зростання несприятливих факторів. А дотримання міжнародних стандартів управління ризиками сприятиме

підвищенню довіри до організацій і країн, що діють у соціальній сфері. Це може мати позитивний вплив на їхню репутацію та відносини із зацікавленими сторонами. Зарубіжний досвід стандартизації відкриває можливості для впровадження інноваційних рішень у сфері управління ризиками в соціальному захисті, що може поліпшити якість та ефективність послуг.

Отже, міжнародні стандарти управління ризиками в соціальному захисті визнані як ключовий інструмент для забезпечення стійкості, сталості та якості соціальних програм і послуг. Співробітництво між країнами та організаціями у цій сфері важливе для подолання сучасних викликів і забезпечення гідного соціального захисту населення.

5.3. Виклики та можливості управління ризиками в соціальній сфері України

Питання викликів та перспектив ризик-менеджменту в соціальному захисті важливе й актуальне в контексті забезпечення ефективного та стійкого соціального захисту населення. З'ясування цих питань дозволить проаналізувати поточні та потенційні ризики, яких зазнає соціальний захист населення, висвітлити можливості впровадження ризик-менеджменту для забезпечення більш ефективного й адаптивного підходу до здійснення соціальних програм.

Суттєвим викликом у сучасному суспільстві є виклик інклюзивності, який включає проблеми доступності та інклюзивності соціальних програм для різних груп населення, таких як люди з інвалідністю, малозабезпечені сім'ї, мігранти, члени етнічних меншин тощо. Слід з'ясувати, які групи населення найбільш вразливі перед ризиками та як забезпечити їхню соціальну захищеність. Інклюзивність в соціальному захисті населення визначається здатністю суспільства забезпечити рівний доступ до соціальних послуг, захисту та можливостей для всіх громадян, незалежно від їхнього віку, статі, фізичних можливостей, етнічної приналежності, сексуальної орієнтації, соціального статусу

та інших характеристик. Однак в Україні існують серйозні виклики щодо досягнення цієї інклюзивної мети.

Розвиток технологій може спричинити як позитивні, так і до негативні наслідки у сфері соціального захисту. Наприклад, автоматизація та роботизація здатні спричинити зменшення робочих місць, що впливає на зайнятість і соціальний статус людей. З іншого боку, використання цифрових інструментів, аналіз даних можуть поліпшити ефективність та точність соціальних програм.

Зважаючи на постійні зміни в соціально-економічному середовищі, розгляд викликів і перспектив ризик-менеджменту критичний для ефективного функціонування системи соціального захисту та забезпечення благополуччя населення. Особливу увагу слід звертати на інноваційні підходи та технології, що можуть сприяти адаптації соціальних програм до змінних умов та поліпшенню якості життя громадян. Зокрема, розвиток соціальних стартапів та імпакт-проєктів дозволяє застосовувати нові ідеї та задіювати підходи до розв'язання соціальних проблем. Ці проєкти можуть бути спрямовані на поліпшення різних аспектів соціального захисту, як-от забезпечення доступу до освіти, медичних послуг, трудової зайнятості тощо. Соціальні стартапи та соціальні імпакт-проєкти – це інноваційні ініціативи, спрямовані на розв'язання соціальних, екологічних або економічних проблем задля досягнення позитивного впливу на суспільство та довкілля. Ці ініціативи поєднують підприємництво та соціальну відповідальність для досягнення сталого розвитку і поліпшення якості життя людей.

Основною характеристикою соціальних стартапів та соціальних імпакт-проєктів є соціальна місія, а головною метою цих ініціатив – розв'язання конкретних соціальних проблем, таких як бідність, безробіття, освіта, охорона здоров'я, забезпечення доступу до питної води, екологічні проблеми та багато інших. Стартапи та проєкти створюються задля створення позитивного соціального імпакту. Соціальні стартапи мо-

жуть використовувати бізнес-моделі для фінансування своєї діяльності. Вони можуть приносити прибуток, але також фокусуються на досягненні своєї соціальної місії. Деякі з них використовують модель «прибутку з поверненням» (impact investment), де інвестори інвестують гроші в проєкт з очікуванням фінансового прибутку, а водночас з усвідомленням, що їхні інвестиції сприятимуть досягненню соціальних цілей. Важливою частиною соціальних стартапів та імпакт-проєктів є вимірювання їхнього соціального імпакту. Це дозволяє визначити, наскільки успішно вони розв'язують соціальну проблему і як можна поліпшити їхню діяльність [35, с. 116–119].

Соціальні ініціативи часто співпрацюють із різними сторонами, включаючи урядові органи, неприбуткові організації, бізнес-середовище та активістські групи. Можуть також працювати над проєктами з розв'язання екологічних проблем, таких як зменшення викидів CO^2 (вуглекислого газу), створення альтернативних джерел енергії або боротьба зі забрудненням водойм. Інші можуть концентруватися на забезпеченні доступу до освіти, зокрема дітей з обмеженими можливостями. Важливою рисою є те, що ці ініціативи завжди спрямовані на створення позитивного соціального імпакту в населення і поліпшення якості життя. Стартап може створити онлайн-платформу для навчання дітей з малозабезпечених родин або дітей із важкими життєвими обставинами. Ця платформа надає доступ до якісної освіти та навчальних матеріалів безкоштовно або за символічну плату. Соціальний імпакт полягає створенні можливостей для отримання освіти та підвищенні кваліфікації цільової аудиторії, що зумовить поліпшення економічної ситуації у майбутньому. Екологічний імпакт-проєкт, зокрема, може спрямовуватися на захист навколишнього середовища, наприклад, створення програми з видалення пластикового сміття з водойм. Це допомагає зберегти природні ресурси та знизити рівень забруднення навколишнього середовища, що корисно для здоров'я людей і біорізноманіття.

Можливий проєкт зі створення робочих місць для людей з обмеженими можливостями, коли підприємство буде спеціалізуватися на створенні робочих місць для людей із фізичними або інтелектуальними обмеженнями. Це не лише допомагає цільовій аудиторії отримати роботу та фінансову незалежність, а й також впливає на загальну інклюзивність суспільства. Щодо соціального стартапу у сфері охорони здоров'я, то результатом може бути створення медичного центру, який надає якісну медичну допомогу малозабезпеченим і потребуючим групам населення. Такий стартап може робити лікування та медичні консультації доступними для тих, хто має обмежені можливості.

Використання блокчейн-технології в соціальному захисті теж може сприяти збільшенню ефективності, відкритості та безпеки цієї сфери. Однак важливо враховувати питання конфіденційності даних та регулювання цього процесу для забезпечення прав та інтересів користувачів. Ці технології в соціальному захисті зможуть відкрити широкі можливості для поліпшення функціонування та оптимізації цієї важливої сфери. Блокчейн – це розподілена система обліку даних, яка забезпечує безпеку, надійність та неперебoрну тривіальність. Блокчейн може бути використаний для гарантування безпеки та надійності соціальних виплат, таких як пенсії, допомога по безробіттю, соціальні субсидії. Спрощення та автоматизація процесів виплат може зменшити випадки шахрайства та забезпечить точну та швидку доставку грошей отримувачам, допоможе в збереженні й захисті особистої інформації клієнтів системи соціального захисту. Кожен користувач має унікальний цифровий ідентифікатор, і доступ до його даних контролюється за допомогою смарт-контрактів, що забезпечує конфіденційність. За допомогою блокчейну можна створити систему для збору та аналізу даних про соціальний захист, яка б дозволила визначити ключові тенденції та потреби споживачів. Це допомагає уряду більш ефективно реагувати на соціальні проблеми та вдосконалювати програми підтримки [57, с. 269–275].

Блокчейн може забезпечити відкриту й прозору систему управління соціальним захистом, в якій всі транзакції та рішення фіксуються в реальному часі. Це сприяє залученню громадськості, громадян до процесу управління та контролю. Важливою функцією його є полегшення міжнародних переказів, коштів для мігрантів і сімей, які отримують соціальну підтримку з інших країн. За цієї умови вдасться зменшити витрати на комісії та швидко доставляти кошти адресатам.

Страхування соціальних ризиків у системі соціального захисту нації відіграє ключову роль у забезпеченні фінансової стабільності, захисті громадян від негативних подій та життєвих обставин. Роль страхування соціальних ризиків може бути розглянута з кількох аспектів: фінансова стабільність (однією з основних ролей страхування соціальних ризиків є забезпечення фінансової стабільності для тих, хто опиняється у складних життєвих ситуаціях. Страхові внески від споживачів і державне фінансування сприяють створенню фондів, які можуть бути використані для виплати пільг і компенсацій); захист від фінансової кризи (страхування соціальних ризиків допомагає громадянам уникнути фінансової кризи у випадках, коли вони зіштовхуються з негативними подіями, такими як втрата роботи, тяжка хвороба або інвалідність. При цьому страхові виплати можуть покрити витрати на медичні послуги, пенсії, а також надати фінансову допомогу); соціальна справедливість (страхування соціальних ризиків сприяє забезпеченню соціальної справедливості, оскільки воно розподіляє фінансове навантаження більш рівномірно між всіма верствами населення. Всі сплачують страхові внески в залежності від свого доходу, а пільги надаються тим, хто цього потребує); збереження життєвого рівня (страхування соціальних ризиків допомагає зберегти життєвий рівень громадян, навіть коли вони зіштовхуються з негативними обставинами. Наприклад, підтримка у випадках безробіття або інвалідності може допомогти уникнути бідності); заохочення до превентивних

заходів (страхові програми можуть стимулювати людей до збереження та попередження ризиків. Зокрема, страхування здоров'я може заохочувати громадян вести здоровий спосіб життя) тощо. Соціальні ризики, які підлягають страхуванню, можуть включати безробіття, хвороби, інвалідність, втрату годувальника, втрату працездатності та інші. У кожній країні перелік соціальних ризиків і умови страхування можуть відрізнятися відповідно до законодавства та соціальної політики.

Багато країн успішно впроваджують системи страхування соціальних ризиків як частину своєї системи соціального захисту. Так, Німеччина має одну з найрозвинутіших систем соціального страхування в світі. Сюди входять системи страхування від безробіття, медичного страхування, страхування від тяжкої хвороби, страхування від нещасних випадків на роботі та пенсійна система. Швеція, зокрема, славиться своєю соціальною системою та страховими програмами, які забезпечують громадян з доступом до медичної допомоги, пільгами та компенсаціями у разі хвороби, інвалідності та інших соціальних ризиків. У Франції теж працює широка мережа соціального страхування, включаючи медичне страхування та страхування від безробіття. Головною особливістю її системи є широкий спектр послуг та висока якість медичної допомоги тощо [2, с. 22–29].

Ці інноваційні підходи та технології можуть сприяти поліпшенню ефективності соціального захисту населення, забезпечити кращий адаптивний підхід до умов, які змінюються, та врешті-решт поліпшити якість життя громадян. Сучасні інструменти дозволять оптимізувати надання послуг, забезпечуючи доступність та якість допомоги.

Україна, як і багато інших країн, стикається з численними ризиками у сфері соціального захисту населення. Однак існують успішні практики та ініціативи ризик-менеджменту, які були запроваджені для забезпечення більш ефективного та стійкого соціального захисту. Однією з успішних практик є

впровадження в Україні електронних систем моніторингу та аналізу соціальних даних, що дозволяють зібрати, обробити та аналізувати інформацію про населення та соціальні програми. Це допомагає ідентифікувати потенційні ризики та вчасно реагувати на зміни у сфері соціального захисту. Налагоджена співпраця між державними органами, громадськими організаціями та бізнес-сектором у сфері соціального захисту, що допомагає виявляти й усувати ризики більш комплексно. Партнерство сприяє обміну досвідом та ресурсами для удосконалення соціальних програм [49].

Впровадження інноваційних підходів у сфері соціального захисту, таких як цифрові технології, блокчейн, сприяє поліпшенню ефективності та якості соціальних послуг і програм. Розробка та впровадження програм профілактики та раннього втручання допомагає уникнути або пом'якшити наслідки деяких соціальних ризиків. Наприклад, програми здоров'я населення та освіти профілактики зловживання наркотиками. Ці успішні практики та ініціативи дозволяють забезпечити більш ефективний та стійкий соціальний захист населення в Україні, знизити ризики для найбільш вразливих груп населення. Проте необхідно постійно вдосконалювати та розширювати такі практики для ефективного ризик-менеджменту в сфері соціального захисту.

Програма гарантованих послуг у сфері охорони здоров'я: Україна впровадила систему гарантованих послуг для населення, що дозволяє забезпечити безкоштовний доступ до певного переліку медичних послуг та процедур. Це сприяє поліпшенню доступності та якості медичної допомоги, зменшенню ризиків для здоров'я населення [47].

Україна запровадила електронну систему соціальних виплат, що дозволяє зменшити корупцію щодо виплат на адресу отримувачів, а також спрощує процедуру отримання соціальної допомоги. Це допомагає забезпечити більш ефективний і справедливий розподіл соціальних ресурсів.

Програми профілактики ВІЛ/СНІДу: Україна реалізує програми профілактики ВІЛ/СНІДу серед вразливих груп населення, таких як наркозалежні, сексуальні меншини та

інші. Ці програми спрямовані на попередження поширення інфекції, забезпечення доступу до медичної допомоги й підтримки [28].

Деякі компанії в Україні надають працівникам страхові поліси від нещасних випадків на роботі. Це допомагає захистити працівників та їхні сім'ї від негативних наслідків нещасних випадків і допомагає забезпечити стабільність на робочому місці. Програми підтримки дітей-сиріт: Уряд України сприяє створенню та функціонуванню соціальних служб і програм підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Це дозволяє забезпечити дітям належні умови для розвитку та зменшує ризики соціальної дезадаптації [29]. Уряд України надає різні форми соціальної підтримки сімей із дітьми, такі як сімейні видатки, пільги на дитячий одяг та харчування [30; 31].

Програми соціального житлового будівництва: Уряд сприяє реалізації програм житлового будівництва для малозабезпечених верств населення. Це допомагає розв'язати проблему житлового обмеження та забезпечує належні умови проживання для вразливих груп населення [48].

Україна, як сучасна держава, стикається зі складними викликами у сфері соціального захисту населення. Отже, для адекватного реагування на вищезазначені виклики необхідно активно використовувати можливості, що надають наявні підходи й інструменти управління ризиками: по-перше, треба розробляти та впроваджувати стратегії соціального захисту, які відповідають демографічним та економічним реаліям. Це включає перегляд системи пенсійного забезпечення, а також розробку механізмів стимулювання збереження робочої сили; по-друге, важливо розробити та впровадити ефективні системи моніторингу та контролю за використанням соціальних ресурсів, що сприятиме зменшенню корупції та забезпечить справедливий розподіл фінансових потоків; по-третє, важливо вдосконалити інформаційні та комунікаційні технології в сфері соціального захисту, щоб підвищити доступність та якість соціальних послуг. А впровадження

електронних систем управління даними і електронних сервісів для громадян може значно полегшити процес надання допомоги та спростити взаємодію між державними органами та громадянами; по-четверте, важливо залучати громадян та громадські організації до участі у формуванні та моніторингу соціальних програм. Це дозволить забезпечити більшу відповідність програм потребам населення та збільшити їхню підтримку та легітимність.

Управління ризиками у соціальній сфері України є надзвичайно важливою задачею, оскільки воно впливає на якість життя громадян і соціальну стабільність країни. Виклики, що виникають у цій сфері, потребують комплексних підходів та інноваційних рішень. Правильне управління ризиками може сприяти забезпеченню соціальної справедливості, підвищенню якості соціальних послуг та створенню стійкого соціального захисту нації.

Щодо можливостей, то в Україні існують програми соціальної підтримки, що допомагають людям, які опинилися у складних життєвих ситуаціях, отримати нову професію або перекваліфікуватися. Це робить їх більш конкурентоспроможними на ринку праці та допомагає знизити ризики безробіття. Водночас впроваджуються різні соціальні програми для підтримки осіб з інвалідністю, таких як надання технічних засобів реабілітації, створення інклюзивного освітнього середовища, надання пільг та підтримки при працевлаштуванні. Це сприяє соціальній інтеграції та поліпшенню якості життя осіб з інвалідністю. Державні програми соціального захисту та законодавчі акти містять інформацію про запроваджені заходи ризик-менеджменту та їхні результати. Наприклад, програми профілактики ВІЛ/СНІДу, програми підтримки сімей та інші. А державні органи, крім того, займаються моніторингом та оцінкою реалізації соціальних програм. Звіти цих органів містять дані про успішні практики та ефективність впроваджених заходів. Науковці часто проводять дослідження у сфері соціального захисту, включаючи аналіз ризиків та заходів

ризик-менеджменту, їхні публікації містять доказові дані про ефективність певних практик. Проте, якщо вести мову про перспективи удосконалення системи ризик-менеджменту в соціальному захисті населення України, то, на нашу думку, слід закцентувати неабияку увагу на зміцненні інституційного потенціалу в цій сфері, залученні міжнародного досвіду та підвищенні рівня прозорості підзвітності.

Література

1. Андріїв В. М. Класифікація соціальних пільг. *Соціальне право.* № 2/2017. С.91–99. URL : http://ceslii.knu.ua/images/Files_for_Alexandria_book_library.pdf.
2. Березіна С. Б. Соціальне страхування як інструмент соціального ризик-менеджменту. *Економіка та держава*. 2018. № 7. С. 22–29. URL : http://www.economy.in.ua/index.php?op=1&z=4100&i=4 .
3. Болотіна Є. В., Шубна О. В. & Бившева Л. О. Особливості фінансування та управління системою соціального захисту населення в Україні. *Вісник економічної науки України*. 2021. № 1 (40) С. 120–126. DOI : https://doi.org/10.37405/1729-7206.2021.1(40).120-126 URL : http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/180113/16-Bolotina.pdf?sequence=1.
4. Головко В.В. Особливості державної політики соціального захисту населення в умовах воєнного стану в Україні. 2022. DOI: 10.52363/2414-5866-2022-2-8. URL : http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/16874/1/Golovko.pdf.
5. Гончаров А.В. Щодо питання періодизації історії соціального захисту населення України. *Вісник Донецького національного університету*. Економіка і право. 2014. №2. С. 103–106. URL : https://jvestnik-c.donnu.edu.ua/article/view/599
6. Гринько Р. В., Мота А. Ф. & Петреченко С. А. Соціальний захист військовослужбовців в умовах воєнного стану. *Право і суспільство.* 2022. № 3. С. 161–166. DOI : https://doi.org/10.32842/2078-3736/ 2022.3.24. URL : http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2022/3_ 2022/ 24.pdf.
7. Гудзь А.О. Фінансування недержавного соціального забезпечення в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. С. 152–155. DOI : https://doi.org/10.32782/2307-3322.58-1.32. URL : http://surl.li/msoxs.

8. Длугопольська Т. Історія розвитку законодавства про соціальний захист населення:міжнародний аспект. *Актуальні проблеми правознавства.* 2016. Випуск 3 (7). С. 58–63. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична. Випуск 38/2023 213. URL : http://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/viewFile/80/80.
9. ДСТУ ISO 31000:2018 Менеджмент ризиків. Принципи та настанови (ISO 31000:2018 Risk Management – Principles and guidelines on implementation, IDT). [Чинний від 2019-01-01. URL : https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:31000:ed-2:v1: en.
10. ДСТУ ISO/TR 31004:2013 Управління ризиками – Керівництво з впровадження ISO 31000 (Risk management – Guidance for the implementation of ISO 31000, IDT). [Чинний від 2019-01-01]. URL : https://www.iso.org/standard/56610.html?browse=tc
11. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» : від від 23.09.1999 р. № 1105-XIV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text
12. Закон України. «Про зайнятість населення. Із змінами і доповненнями, внесеними Законами України». № 406-VII. 2013. URL : https://ips.ligazakon.net/document/T125067
13. Закон України. «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (Відомості Верховної Ради України (ВВР). № 5, ст.21) 1993. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text
14. Закон України. «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» (Відомості Верховної Ради України (ВВР). № 12–13, ст.82): 2012. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3668-17#Text
15. Закон України. «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Із змінами і доповненнями, внесеними Законами України» № 1878-IV. 2004. URL : https://ips.ligazakon.net/document/view/t031058?an=&ed=2011_07_08&dtm= .
16. Закон України. «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 р. за № 1058-XV (остання редакція від 09.02.2011). В*ідомості Верховної Ради України*. 2003. № 49–51. С. 376. URL : http://zakon1.rada.gov.ua.
17. Закон України. «Про пенсійне забезпечення». № 3. ст. 10. 1991. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12#Text
18. Закон УРСР «Про зайнятість населення». *ВВР УРСР* від 01.03.91. №4, ст.171. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/155802___600454

19. Закон України. Про внесення змін до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» щодо надання допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами та ефективного використання бюджетних коштів при фінансуванні одноразової натуральної допомоги «пакунок малюка» Документ 1359-IX, чинний, поточна редакція Прийняття від 30.03.2021. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1359-IX#Text
20. Закон України. «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР). № 5, ст.21) (1993). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text
21. Закон України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю». *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2004. № 33–34, ст. 404). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1727-15#Text
22. Закон України. «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення». *Відомості Верховної Ради* (ВВР). № 5, ст.31). (2018). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text
23. Закон України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю». *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2004. № 33–34, ст. 404). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1727-15#Text
24. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2007, № 22, ст. 292). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/717-16#Text
25. Закон України. «Про соціальні послуги». (*Відомості Верховної Ради* (ВВР). № 18, ст. 73). 2019. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 2671-19#Text
26. Закон України. «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях». № 2193-IX. 2022. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2193-20#Text.
27. Закон України. «Про державну допомогу сім'ям з дітьми». № 2812-XII. 1993. URL : https://ips.ligazakon.net/documen t/T281100

28. Закон України. «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» щодо застосування сучасних підходів до профілактики, тестування і лікування ВІЛ-інфекції відповідно до керівних документів Всесвітньої організації охорони здоров'я». В*ідомості Верховної Ради України,* 2011. № 30. ст. 274. 2014 р. № 2–3. ст. 41) URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2869-20#Text.
29. Закон України. «Про охорону дитинства» (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР). № 30. ст.142. (2001). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
30. Закон України. «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР). № 42, ст. 213. 2001. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/227677___568005
31. Закон України. «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2000. № 35. ст.290). URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/213684___595536 .
32. Зеленко Н. М. Аналіз ринку недержавного пенсійного страхування в Україні: соціальноекономічний вимір. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку.* Львів. Видавництво Львівської політехніки. Том 1. 2019. № 2. С. 126–134. doi.org/10.23939/smeu2019.02.126. URL : https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2020/jan/20674/zelenko.pdf
33. Кадикало О.І. Актуальні питання соціального захисту населення України в умовах воєнного стану. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2022. № 2. С. 10–14. DOI : https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2022.2/02 URL : https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/2_2022/2.pdf.
34. Лопушняк Г. С. Соціально–економічні аспекти розвитку вищої освіти України. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2015. № 3. С. 184–189. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/frvu_2015_3_42.
35. Марухленко О.В. Impact Investing як інструмент розвитку соціального потенціалу. *Інвестиції: практика та досвід.* № 8/2019. С.116-119. DOI: 10.32702/2306-6814.2019.8.116. URL : http://www.investplan.com.ua/pdf/8_2019/21.pdf .
36. Махортов Ю.О. & Гурочкіна В.В. Стратегічні напрями інклюзивного розвитку України. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку*. 2018. № 17. С. 35–43. URL : https://doi.org/10.33813/2224-1213. 17.2018.04.

37. Миколюк С.М. Соціальна допомога та виплати в умовах воєнного стану. С. 92–94. URL : http://nauksgf.wunu.edu.ua/index.php/npsgf/article/view/126/122.
38. Овандер Н. Огляд міжнародних та українських стандартів з управління ризиками з погляду сучасних викликів та загроз. *Економіка та суспільство*. 2021. (27). DOI : https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-27-26 URL : https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/ 441/ 423.
39. Офіційний сайт Міжнародної організації зі стандартизації (International Organization for Standardization, ISO). URL : https://www.iso.org/committee/629121/x/catalogue/ .
40. Офіційний сайт Мінекономіки. Нормативно-правові акти з питань соціального діалогу URL : https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=e10817c7-5b4f-4b32-af9ca5d7cc93d16e&title=NormativnopravovaBazaZPitanSotsialnogoDialogu (дата звернення 17.10.2023).
41. Постанова Кабінету Міністрів від 2.10. 2022 № 1195 «Деякі питання використання коштів для задоволення потреб евакуйованих осіб та осіб, які проживають в деокупованих населених пунктах». URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1195-2022-%D0%BF#Text
42. Постанова Кабінету Міністрів України. «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам» від 20.03.2022 р. № 332.: URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-%D0%BF#Text.
43. Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 р. № 168. Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-%D0%BF#Text.
44. Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Порядку компенсації витрат за тимчасове розміщення (перебування) внутрішньо переміщених осіб». № 333. 2022. URL : https://ips.ligazakon.net/document/kp220333.
45. Постанова Кабінету Міністрів України «Про особливості виплати та доставки пенсій, грошових допомог на період введення воєнного стану» від 26.02.2022 р. № 162. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/162-2022-%D0%BF#Text .
46. Постанова Кабінету Міністрів України «Про єдиний державний реєстр міжнародних організацій, членом яких є Україна» від 4 квітня. № 327. 2001. URL : http:///www.mfa.gov.ua.

47. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення перевірки достовірності інформації та документів, що внесені до електронної системи охорони здоров'я (крім інформації про стан здоров'я людини), на підставі яких формуються звіти, що є підставою для оплати наданих медичних послуг, лікарських засобів та медичних виробів за програмою медичних гарантій, або які містять персональні дані пацієнтів, медичних працівників, яким (якими) надано відповідні медичні послуги, лікарські засоби та медичні вироби». Від 19 липня. № 807. 2022. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-2022-%D0%BF#Text
48. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання реалізації Закону України про житловий фонд соціального призначення» від 23 липня. № 682. 2008. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/682-2008-%D0%BF
49. Проект міжнародної технічної допомоги «Партнерство для розвитку міст». Соціальне підприємництво та інклюзія. Досвід українських міст. Кейс-стаді. 2020. Федерація канадських муніципалітетів. URL : http://pleddg.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Case_Study_PLEDDG_SocP.pdf.
50. Розпорядження Кабінету міністрів України «Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року від 14 квітня 2021 р.» № 366-р Київ URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80# Text
51. Скиба О.О., Корнус О.Г., Тонкопей Ю.Л. & Корнус А.О. Державна політика в сфері громадського здоровя в період пандемії COVID-19 як фактор сталого соціально-економічного розвитку. February 2022. *Україна Здоров'я нації.* 2022. (1):27–33. DOI : 10.24144/2077-6594.1.1.2022.254632. С.27-32. URL : file:///C:/Users/HP/Downloads/ 254632-pdf.
52. Стопчак А. Ю. Історичні аспекти виникнення та еволюції соціального захисту населення в Україні. В*існик Хмельницького національного університету.* Економічні науки. Хмельницький, 2010. №1. Т. 1. С. 60–64. URL : http://surl.li/kroyr
53. Стратегія сталого (збалансованого) розвитку України на період до 2030 року (проект). URL : https://www.sd4ua.org/wp-content/uploads/2015/02/Strategiya-stalogo-rozvytku-Ukrayiny-do-2030-roku.pdf.
54. Тополь О., & Сухицька Н. Соціальні виплати, компенсації та пільги як напрями соціального забезпечення населення

України. *Проблеми і перспективи економіки та управління.* 2022. 4(28). С. 7–16. DOI : 10.25140/2411-5215-2021-4(28)-7-16. URL : http://ppeu.stu.cn.ua/article/view/262321.
55. Урядовий портал. Медична реформа. URL : https://www.kmu.gov.ua/reformi/rozvitok-lyudskogo-kapitalu/reforma-sistemi-ohoroni-zdorovya
56. Шутяк І., Іншеков М. & Євтушок В. Захист цивільного населення в умовах воєнного стану. January 2019. 2019. SWorldJournal. License. CC BY 4.0 .DOI:10.30888/2663-5712.2023-17-01-009 С. 11–16. URL : https://www.sworldjournal.com/index.php/swj/article/view/swj17-01-00.
57. Ющенко Н.Л. Розвиток блокчейн-технологій в Україні та світі. *Економіка і суспільство.* 2018. Випуск 19. С.269-275. DOI : https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-19-40. URL : https://economyan dsociety.in.ua/journals/19_ukr/40.pdf.
58. Яремчук С.С, Гнатчук О.С. & Шестакова К.Ю. Еволюція системи соціального захисту: від концепцій до сучасної практики. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права.* Серія економічна. Серія юридична. Випуск 2023. 38. 206. с. 206–214. URL : http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8318761.
59. An official website of the European Union. Document 12016M003. Text Consolidated version of the Treaty on European Union TITLE I - COMMON PROVISIONS Article 3 (ex Article 2 TEU) URL : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12016M003

Розділ VI
УПРАВЛІННЯ ПРОЄКТАМИ В ЦЕНТРАХ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ (АНАЛІЗ ПОЛЬСЬКОГО ДОСВІДУ)

Катерина Шестакова

Беручи до уваги тісну взаємодію між Україною та країнами ЄС у сфері соціального захисту населення, цікавим видається практичний аналіз процесу розробки, впровадження та управління соціальними проєктами, які фінансуються з коштів ЄС, у центрах соціальної допомоги Польщі.

Управління проєктами – важлива складова функціонування закладів соціальної сфери в усьому світі, насамперед у державах ЄС. Проєктна діяльність допомагає установам подолати ризики, проблеми, оптимізувати повсякденне планування. Аналіз науково-практичних джерел дозволяє припустити, що реалізація соціальних проєктів закладами соціальної сфери, як показав досвід Польщі, набуває неабиякого значення у період соціально-економічної трансформації. Проєктування постає як соціально-наукова діяльність та цінність. Центри соціальної допомоги в Польщі виступають суб'єктами проєктної діяльності, насамперед у рамках фінансування ЄС. Аналіз роботи центрів соціальної допомоги і центрів підтримки сім'ї в окремих воєводствах засвідчив, що існує низка зовнішніх та внутрішніх чинників, які впливають на успішність виконання проєкту і прийняття управлінських рішень на різних етапах реалізації проєкту. Управління проєктом неможливе без створення команди і консультаційної підтримки на різних етапах проєкту, вкрай важливу роль набуває процес залучення потенційних учасників проєктних перетворень.

Ключові слова: *соціальний проєкт, соціальне забезпечення, управління, Польща, Європейський Союз, проєктна діяльність, сталий розвиток, наука, методологія, цінність.*

6.1. Соціальні проєкти та проєктна діяльність в об'єктиві дослідників

Управління проєктами – важлива складова функціонування закладів соціальної сфери в усьому світі, зокрема у країнах Європейського Союзу. Проєктна діяльність до-

помагає установам справитися з ризиками, проблемами, повсякденним плануванням, аналізом вимог до їх роботи. Додатково у державах ЄС проєктна діяльність – невід'ємна частина процесу залучення коштів з європейських фондів, що дозволяє реалізовувати програми розвитку та модернізації установ, розширювати напрямки їх діяльності. (Насамперед, це актуально для країн Центрально-Східної Європи, або так званих нових членів ЄС) [10]. Саме тому важливо вивчати досвід країн ЄС у питаннях розробки та управління проєктами у соціальній сфері.

Не варто також забувати, що в управлінні проєктами важливу роль відіграє саме управлінська складова. Як підкреслював Ф. Фукуяма, остання доба відчутно зосередилась на належному управлінні. «Управління – це, грубо кажучи, те, що роблять уряди (хоча існує велика література, у якій йдеться про управління як про діяльність, схожу на діяльність уряду, здійснювану будь-ким, крім уряду)» [9]. На думку філософа, у реальному світі управління часто полягає у здатності створювати речі – дороги, мости, електричні мережі, аеропорти та будівлі, які є передумовами для економічної діяльності. Втім, цей список можна продовжити, адже управління – це й соціальна допомога, підтримка, соціальне забезпечення.

Управління проєктами доцільно розглядати в рамках різних теоретико-методологічних підходів та наукових дисциплін. Зокрема, йдеться про соціологію управління, філософію управління, психологію управління тощо. В українських та зарубіжних наукових розробках найчастіше проєктування постає у формі соціально-наукової діяльності та як засіб перетворення навколишньої дійсності. Серед низки досліджень у цьому напрямку найбільш значущими видаються праці, опубліковані Інститутом проєктного менеджменту [42] та спільне дослідження М. Воярської й Р. Маркс-Бєльської [60]. Варто також навести низку публікацій, в яких проєктна діяльність організації розглядається в рамках проєктного менеджменту й управління організацією.

Як правило, це практичні рекомендації щодо реалізації проєктів, опубліковані польськими та американськими дослідницькими центрами [43; 62].

Аналіз науково-практичних джерел дозволяє зробити висновок, за аналогією з Ф. Фукуямою, що управління – це також поліпшення соціальної ситуації у суспільстві. Своєю чергою реалізація соціальних проєктів набуває неабиякого значення у період соціально-економічної трансформації. Беручи до уваги євроінтеграційні прагнення України, аналіз польського досвіду міг би допомогти у процесі реалізації соціальних проєктів, які фінансуються з джерел Європейського Союзу. Надто враховуючи той факт, що Україна вже отримали певний доступ до коштів ЄС зі структурних фондів.

Враховуючи вищенаведене, постає питання: у чому полягає специфіка процесу управління соціальними проєктами у центрах соціальної допомоги? Для отримання відповіді постає необхідність проаналізувати проєктну діяльність, яка фінансуються з коштів Європейського Союзу, у центрах соціальної допомоги Республіки Польща.

Практичний вимір сучасних соціогуманітарних дисциплін та управлінської діяльності невід'ємно пов'язаний з проєктною діяльністю. Це означає, що опрацювання та втілення конкретних ідей, спрямованих на перетворення соціальної дійсності, вимагає чіткого плану, детального опрацювання усіх складових.

За даними аналітиків, у період після пандемії ковід-19 приблизно 20% глобальної економічної діяльності пов'язані з проєктною діяльністю. Цей показник зростає до 30% у країнах з економікою, що розвивається [47, с. 7]. За оцінками Price Water House Coopers, глобальні витрати на державні інвестиційні проєкти зростуть з 4 трильйонів доларів США у 2012 році до майже 9 трильйонів доларів США у 2025 році [44].

Як підкреслюють науковці, «управління проєктами ґрунтується на мінімізації витрат, своєчасному виконанні проєкту, якісних результатах проєкту, а також на певній задоволеності усіх сторін цього процесу. Дослідження ефективності проєкт-

ної діяльності свідчать, що у тих проєктах, якими управляють менеджери з відповідною підготовкою, професійно спеціалізуються на проєктному менеджменті, спостерігається більша ефективність управління проєктами, такі проєкти осягають значно більший успіх» [11, с. 61].

Утім, такий обнадійливий посил вимагає розібратись у надзвичайно широкій термінології, пов'язаній з проєктуванням, адже термін «проєктування» доволі популярний в українському науковому обігові, а також має різні конотації і трактовки в англомовній науковій літературі.

У сучасному світі проєкти поширені всюди. В українській науково-практичній думці проєкт розглядають як діяльність, спрямовану на розвиток, поліпшення та зміну існуючої ситуації [5, с. 9].

Різноманітність проєктів вражає, адже за масштабами та охопленням вони можуть стосуватись як висадки дерев у громадському просторі, так і технологічних стартапів. У соціальних і культурних контекстах можна знайти чималу кількість прикладів, формулювань і застосувань проєктів. На думку Е.Граана, проєкт як цілеспрямована та трансформаційна дія оживляє соціальне середовище в усьому світі. «Як соціальна форма, проєкти становлять різноманітну організаційну структуру, що ґрунтується на управлінні часом, завданнями та ресурсами для досягнення певної заздалегідь визначеної, нерутинної цілі. Проєкти поєднують логістичні практичні міркування з далекоглядними прагненнями. Вони легко з'являються в галузях науки, освіти, бізнесу, уряду та мистецтва» [21, с.736]. Спираючись на аналіз праць М. Фуко, Граан доходить до висновку, що «проєкт формує як операційні, так і узагальнені логістичні підходи до збору даних, планування, бюджетування та складання графіків, які закріплюють нові практики та сфери соціального управління» [21, с. 737].

Група польських авторів визначає проєкт як цінність, яку можна уявити з точки зору успішності виконання з огляду на час, вартість, якість, ресурси та ризики, а також як цінність, що пов'язує проєкти з довгостроковим впливом на суспільство та організації [37, с. 2].

Беручи до уваги наведені визначення, можна дійти до висновку, що слово «проєкт», яке в українській мові формально постає як іменник, в практичному вимірі набуває значення дієслова. Це означає що англійське слово project в українському контексті можна цілком впевнено перекласти за допомогою двох термінів: «проєкт» та «проєктування». З огляду на це, як підкреслює О. Безпалько, серед найбільш поширених дефініцій проєктування у вітчизняній та зарубіжній літературі можна виокремити такі визначення проєктування: «1) визначення версій чи варіантів розвитку або зміни певного явища або об'єкта; 2) конструювання варіантів оптимального майбутнього стану об'єкта; 3) форма випереджального відображення і перетворення дійсності, спрямована на конструювання системи параметрів майбутнього матеріального об'єкта або якісно нового його стану; 4) прийняття рішень в умовах невизначеності» [1, с. 4].

Усі визначення проєкту передбачають певні умови, які мають бути виконані, щоб конкретний проєкт називався проєктом. Серед них 5 елементів:

– разове використання, тобто реалізація унікального проєкту;

– цілеспрямованість, тобто результат певної стратегії;

– відокремленість, тобто відсутність зв'язків зі звичайною, рутинною діяльністю компанії;

– обмеженість у часі, тобто наявність терміну реалізації проєкту;

– структурна незалежність, тобто відокремлення реалізації проєкту як окремої структури в компанії [36, с. 8].

Отже, можна погодитися з твердженням, що «п*роєкт – тимчасова ініціатива, спрямована на створення унікального продукту або послуги, де тимчасовість означає, що конкретна ініціатива має чітко визначені початок і кінець, а унікальність свідчить, що продукт або послуга чітко відрізняються від усіх подібних продуктів чи послуг*» [36, с. 9]. До певної міри наведені вище напрацювання відображені у визначенні проєкту, запропонованому Європейською

Комісією. Зокрема, проєкт – це «ряд заходів, спрямованих на досягнення чітко визначених цілей упродовж визначеного періоду часу та визначеного бюджету. Це визначення мало чим відрізняється від інших стандартів управління проєктами» [50, с. 7].

Проєктний менеджмент (або управління проєктами) давно перетворився на важливу складову освітніх та практичних ініціатив і став самостійним відгалуженням менеджменту як науки та емпіричної діяльності. Проєкти стали невід'ємним елементом функціонування організацій і підприємств у сучасній економіці. Вони є рушійною силою впровадження інновацій, які дуже важливі для конкурентоспроможності організацій у глобальній економіці [10, с. 10]. Відкриття нових видів діяльності, проведення організаційних змін, впровадження нових продуктів, реалізація стратегій – усі ці заходи здійснюються у формі проєктів.

У дискусії про *управління проєктами* автори нерідко задаються питанням, чим насправді є управління проєктом. На перший погляд здається, що йдеться про ініціювання, планування, виконання, моніторинг та завершення проєктів. Однак, як підкреслює у своєму дослідженні Р. Ерне [17], слід розрізняти поняття «проєкт», «завдання» та «випадок» (case). Це пояснюється тим, що кожна з цих категорій передбачає різні зусилля в управлінні.

Невдовзі після приєднання Польщі до ЄС польські дослідники фіксували підвищений інтерес до цієї сфери управління, а також підкреслювали, що польські менеджери проєктів не мали на той момент достатніх навичок управління проєктами. Підтвердженням цього була чимала частка провалених великих проєктів, реалізованих за державні кошти. Зокрема, йшлося про комп'ютеризацію підрахунку голосів на виборах 2002 року або проблеми із системою IACS, пов'язаною з реєстрацією сільськогосподарських тварин [36, с. 5].

У цьому ключі можна навести приклади діяльності великих наукових ініціатив, присвячених дослідженню та аналізу

проєктної діяльності. Це чи не найбільший у світі американський Інститут проєктного менеджменту [42] або регіональна африканська програма Project Management And Scientific Journal [41]. Як зазначено на сайті організації, «*Академічне наукове та науково-дослідне товариство докладає зусиль для просування та поширення знань у складній міждисциплінарній сфері управління, науки та технологій*» [42].

6.2. Соціальний проєкт як засіб перетворення навколишньої дійсності

Отже, чим є саме соціальний проєкт? Що ми вкладаємо у зміст проєктів із соціального забезпечення? Відповідь на ці питання можна шукати, наприклад, у європейському конкурсі соціальних інновацій, який проводиться за підтримки Європейської комісії від 2013 р. Ініціатива *European Social Innovation Competition* (EUSIC) знайшла відгук у всіх країнах ЄС, а також у державах, які беруть участь у програмі Horizon Europe [22] за підтримки Європейської інноваційної ради (*European Innovation Council*, EIC [18]). Щороку в конкурсі розглядається конкретна соціальна проблема, з якою стикається Європейський Союз. Три премії в розмірі 50 тис. євро присуджуються за найкращі соціально інноваційні проєкти, покликані змінити наше суспільство на краще.

Наприклад, темою проєкту 2021 року стала «*Навички для завтрашнього дня – формування зеленого та цифрового майбутнього*». Соціальні інновації, започатковані в рамках конкурсу, «*сприятимуть створенню робочих місць, зростанню та європейській конкурентоспроможності, допомагаючи людям, підприємствам та галузям визначати, розвивати та зміцнювати навички, які забезпечать зелену та європейську економіку і цифрове майбутнє*». Окрім цього, конкурс покликаний виявляти і фіксувати прогалини у навичках людей та установ, а також розвивати підходи до розвитку та навчання, які допоможуть людям змінювати або підвищувати кваліфікацію [49].

Важливо також розуміти, що проєкт необхідно відокремлювати від «операційної» діяльності. Зокрема, «у кожній організації існують два види діяльності: операційна і проєктна. «*Операційна діяльність – це виконання рутинних, повторюваних дій. Наприклад, проєктом не буде щоденна робота державних службовців щодо вирішення питань, з якими звертаються громадяни. Це робота, яка повторюється, до того ж вона належить до типових завдань органу публічної влади. Проєкти – це діяльність, яка спрямована на розвиток, поліпшення та зміну існуючої ситуації*» [5, с. 9].

У літературі можна знайти аналіз соціальних ефектів проєкту, який виражається у низці показників [4]. Серед іншого, до важливих ефектів належать: «розвиток соціальної інфраструктури громади, зниження рівня депривації населення громади, зниження конкуренції за соціальні послуги в громаді, підвищення якості соціальних послуг в громаді та якості життя населення, розвиток соціальних практик та взаємодії [4, с. 8].

На думку Г. Нагорної, «*соціальне проєктування в процесі реформування держави і суспільства потрібно розглядати як особливу технологію створення нової державної та політичної системи*» [7, с. 97]. Деякі дослідники [8] вважають, що доцільніше вести мову не так про соціальні проєкти як такі, як про проєктування у соціальній роботі, що можна визначити як «*індивідуалізовану творчість соціального працівника, особистісний стиль, ідеологію менеджера соціальної роботи*». Тобто проєкт конструює соціальну дійсність. Як підкреслює Л. Романовська [8, с. 105], проєктування можна розглядати як складову частину управління соціальних установ.

Соціальний проєкт, як підкреслює Б. Масна, повинен відповісти на нижченаведені запитання:

– що ми хочемо змінити?

– до якої групи одержувачів / бенефіціарів звертається соціальний проєкт? Кому він служить?

– які часові рамки проєкту, період реалізації?

– де відбувається реалізація соціального проєкту?

– які проєктні заходи будуть здійснені? Якими методами та інструментами буде реалізований проєкт?

– яким буде бюджет проєкту? [30].

Українські вчені В. Колтун і А. Рачинський підкреслюють, що розуміння соціального проєкту можливе з точки зору «громадської цінності». При цьому, саме поняття громадської цінності в науковій літературі обертається навколо споріднених, проте аж ніяк не тотожних понять «громадський інтерес», «послуги загального інтересу», «громадські цілі» тощо [3]. Отже, дослідники пропонують три підходи до розуміння громадської цінності. Це, зокрема, *процесний* підхід, що дає змогу отримати відповіді на запитання «як повинна поводити себе організація»; *стейкхолдерський* підхід, який пропонує операціоналізувати громадські цінності, а також *універсальний* підхід. Останній, як підкреслюють автори, «базується на тому, що громадські цінності є універсальними та повинні бути захищені владою. На прикладі випадків приватизації громадської інфраструктури, такі цінності мають включати: якість обслуговування; загальний доступ до певних об'єктів; рівність доступу всіх громадян; впевненість у наданні послуг; низька ціна; захист споживача тощо» [3, с. 6].

Отже, дослідники виводять своє бачення сутності соціального проєкту, цінність якого полягає у «позитивних соціальних змінах для певного суспільства чи окремої громади, які настають внаслідок його реалізації та відповідають очікуванням усіх його заінтересованих сторін. Особливістю цінності соціального проєкту є врахування та досягнення усіх вигід за проєктом як для суб'єкта, що його реалізує, так і для суспільства, певної території чи галузі в цілому» [3, с. 14].

Деякі науковці підкреслюють, що в основі сталого управління життєвим циклом проєкту лежить ідея того, що слід враховувати економічні, екологічні та соціальні наслідки життєвих циклів ресурсів і продукту. Зазначається, що в більшості проєктів звучить порада розглядати соціальні критерії у методології управління проєктами, оскільки всі

критерії доречні на певному етапі життєвого циклу проєкту. Однак К. Лабушайн [27] підкреслює, що соціальні критерії можуть бути включені в управління проєктами. Зокрема, йдеться про: а) етап виконання проєкту (охоплює соціальні аспекти проєкту на конкретних стадіях та результати наприкінці конкретного етапу), б) етап евалюації (охоплює соціальні аспекти перед виконанням проєкту та у процесі прийняття рішень під час здійснення проєкту).

Отже, щоб методологія управління проєктами містила соціальні критерії, необхідно опрацювати [23, с. 135]: контрольні опитувальники для визначення можливих соціальних ризиків та/або наслідків; методи оцінки для вимірювання прогнозованих соціальних впливів; структуру системи управління проєктом з індикаторами, які будуть використовуватися для аналізів після впровадження проєкту; рекомендації щодо планів соціального розвитку; удосконалити методику оцінки проєкту або розробити нові методики.

Враховуючи вищенаведене, приходимо до висновку, що проєктування загалом та соціальні проєкти зокрема вписуються у концепцію сталого розвитку, яка набула широкої популярності у світовому науковому співтоваристві й передбачає «виділення трьох підходів: економічного, соціального та екологічного, що відображають їх особливу значимість, наявність між ними взаємозв'язку і взаємозалежності, при цьому ігнорування хоча б однієї з них може підірвати загальну стійкість системи» [2]. Тобто «сталий розвиток визначається як форма взаємодії суспільства і природи, при якій забезпечується виживання людства та збереження навколишнього середовища, нинішні покоління забезпечують свої життєві потреби, не позбавляючи майбутні покоління можливості також задовольняти власні потреби» [6].

Сталий розвиток містить соціальну складову. Наприклад, для України ця складова була визначена як «створення умов для повного здійснення громадянами права на працю, гарантування рівних можливостей у виборі професії та роду

трудової діяльності, встановлення пенсій, інших соціальних виплат, які могли б забезпечити високий рівень життя» [6].

Сталий розвиток – один із найважливіших викликів нашого часу. Аналізуючи роль проєктів у сучасному світі, Г. Сільвіус підкреслює, що інтеграція принципів сталого розвитку вимагає загального переосмислення та переосмислення бізнес-стратегій, продуктів/послуг, процесів і ресурсів. А отже, існує тісний взаємозв'язок між сталим розвитком та управлінням проєктами [48, с. 100–106].

У згадуваній раніше роботі М. Альнсур [12] підкреслює, що імплементацію сталого розвитку до проєкту, а також встановлення взаємозв'язку між цими практиками можна визначити на основі низки питань. Саме ці запитання й були сформульовані під час досліджень у Йорданії серед менеджерів на предмет використання ідей сталого розвитку в їхніх проєктах.

– Чому стійкість не є частиною практики управління проєктами в Йорданії?

– Які переваги та недоліки акценту на сталості в управлінні проєктами?

– Чому вартість сталого розвитку вважається проблемою для управління проєктом?

– Як ви визначаєте необхідність управління проєктами?

– На якому етапі, на вашу думку, інтеграція стійкості в управлінні проєктами є важливою?

– Чому стійкість має бути інтегрована на цьому етапі?

– Хто забезпечує стратегічне узгодження між цілями сталого розвитку та цілями організації? Як і коли ви досягнете стратегічного узгодження між ними?

– Чи може процес ефективно досягти цього узгодження?

– Які вимоги сталого розвитку необхідні з точки зору навколишнього середовища, суспільства та економіки, і на якому етапі їх слід інтегрувати?

Насамкінець зазначимо, що аналіз проєктування як соціально-наукової діяльності вимагає особливо прискіпливого пошуку методологічних засад, оскільки міждисциплінарність досліджуєваної проблеми є вкрай висока. Саме тому теоретико-

методологічною основою дослідження обрано уґрунтовану теорію А. Штрауса і Б. Глейзера [20; 53]. В науковій літературі можна знайти чимало доволі суперечливих трактувань цього методологічного напряму, перш за все, через методологічний детермінізм у соціогуманітарному знанні. Можна погодитися з німецьким дослідником Х. Легеві в тому, що «обґрунтована теорія веде до систематичного документування від індикаторів явищ, як вони ідентифікуються в текстових документах, до дедалі більш абстрактних понять у межах ієрархії нової теорії чи моделі» [28]. Моаві Альнсур [12] пропонує використовувати уґрунтовану теорію в її модифікованій версії в управління проєктами. Теорія дозволяє збирати інформацію від респондентів з подальшим аналізом отриманих даних. Вивчаючи процеси сталого розвитку в Йорданії, автор стверджує, що управління проєктами – складний процес. Стале управління проєктами – ще складніша процедура. За відсутності системних підходів до аналізу методології управління проєктами, «стійке управління проєктами є складним, оскільки воно має тенденцію бути або якісним, або кількісним». М. Альнсур підкреслює [12, с. 2], що інтерес до впровадження практик сталого розвитку в управлінні проєктами зростає в усьому світі, однак у країнах, що розвиваються, зацікавленість у впровадженні практики сталого розвитку в управлінні проєктами була менш пріоритетною. Беручи до уваги, що дослідницька проблема не береться «нізвідки», натомість має цілком реальне коріння, саме якісні підходи допомагають отримати реальні відповіді на актуальні проблеми, які важко виділити за допомогою кількісного підходу. Отже, уґрунтована теорія використовує якісні дані для розв'язання реальних проблем у досліджуваній галузі.

Міждисциплінарний характер наук про управління викликає у деяких дослідників труднощі з вибором методології дослідження. У 2010 р. у Польщі спостерігалось домінування дедуктивного підходу, рекомендувалося проведення кількісних досліджень [16, с. 243]. Однак якісні дослідження, зокрема й уґрунтовану теорію, активно застосовують у менеджменті. Фактично менеджмент, будучи наукою, не повинен роз-

робляти власну оригінальну методологію, а вдаватися до еклектизму, використовуючи той наявний і відомий метод дослідження, який вирішить проблемне питання [16, с.244]. Можна погодитися з К. Локом [29, с.2001], що, перш за все, уґрунтована теорія дозволяє охопити організаційну складність, пов'язати теорію з практикою, полегшити теоретичну роботу в галузях, які не були добре досліджені іншими вченими.

Метод уґрунтованої теорії вдало застосовують у соціальній роботі та суміжних галузях (спираючись на теорії символічного інтеракціонізму, ідеї якого важливі і для соціальної роботи, і для уґрунтованої теорії) [33]. Уґрунтована теорія особливо придатна для вивчення явищ, пов'язаних зі сферою управління бізнес-процесами [46].

Підсумовуючи, зазначимо, що проєктування правомірно тлумачити як соціально-наукову діяльність та цінність. Насамперед, проєктна діяльність постає як засіб перетворення навколишньої дійсності. Отже, проєктну діяльність організації, яка сприяє перетворенню соціально-економічної ситуації у суспільстві, варто розглядати в рамках проєктного менеджменту та управління організацією. Хоча в дискусії про управління проєктами немає однозначно прийнятого визначення, чим є проєкт та проєктування, нами прийняте робоче визначення проєкту як *діяльності, обмеженої в часі та просторі, покликаної втілювати зміни*. Проєктування у соціальній допомозі, або соціальний проєкт, окрім вищенаведених рамок, передбачає позитивні соціальні зміни для певного суспільства або громади.

6.3. Установи соціальної допомоги як суб'єкти проєктної діяльності

Враховуючи модель соціальної політики, на яку пристала Польща у 1991 році, після трансформаційних змін, необхідно було опрацювати та імплементувати інструменти соціальної

допомоги та соціального забезпечення. Ще до моменту вступу в ЄС польський уряд почав розробляти стандарти управління проєктами у державному управлінні. Сьогодні на офіційних порталах можна знайти величезний обсяг інформації, методичні матеріали щодо управління проєктами, програмами та портфоліо окремих програм і проєктів. Опрацьовані рекомендації базувалися на консультаціях з міністерствами, огляді існуючих методичних посібників, що діють в окремих міністерствах, і врахуванні передового міжнародного досвіду.

Окремо функціонує *Урядовий офіс моніторингу проєктів* (Rządowe Biuro Monitorowania Projektów), який було створено у 2018 році на основі досвіду роботи Департаменту управління проєктами Міністерства розвитку. Завдання офісу такі: 1) впровадження культури управління програмами та проєктами в державному управлінні; 2) розробка та підтримка впровадження єдиної методології моніторингу програм і проєктів; 3) моніторинг програм та проєктів; 4) підтримука управління вибраними програмами та проєктами. *Урядовий офіс моніторингу проєктів* є частиною аналітичного департаменту Центру стратегічного аналізу.

На допомогу авторам проєктів Офіс опрацював та опублікував чотири засадничі документи, які охоплюють рекомендації з управління стратегічними проєктами [56], а також практичні підказки з управління проєктами [43]. Один із посібників спрямований на встановлення базових принципів процесу призначення та подальшого функціонування організаційних структур, відповідальних за управління портфелями програм і проєктів в органах державного управління. Наводяться перевірені методи управління, які відповідають світовим стандартам і покликані підвищити ефективність реалізації сотень програм і проєктів, що здійснюються щороку, насамперед стратегічного для розвитку країни характеру. Описані в посібнику принципи – лише рекомендації і передбачають адаптацію їх до організаційної культури у кожному конкретному проєкті [35]. Цим самим документом

визначено дефініцію проєкту як *виокремлений зі сталої діяльності захід, спрямований на впровадження змін, які передбачають створення унікального продукту чи послуги в межах певного часу та бюджету і відповідають певним якісним і кількісним вимогам* [35, с. 36].

З моменту вступу Польщі до ЄС почалася повноцінна інтеграція польської системи соціальної допомоги до європейських структур та виділення значних фінансових ресурсів з Європейського Соціального Фонду. Європейська соціальна модель, як підкреслює Р. Ковальський, «це бачення суспільства, в якому стійке економічне зростання поєднується зі зменшенням економічної та соціальної нерівності шляхом перерозподілу доходів, забезпечення високого рівня соціального захисту та загального доступу до основних соціальних послуг» [26]. На думку Л. Зелека, «реалізація проєктів соціальної допомоги, що співфінансуються з фондів ЄС, змусила запровадити рішення, які поєднують політику соціальної допомоги з ринком праці та політикою активізації» [64, с. 182].

Із закінченням бюджетної перспективи 2007–2013 рр. проведено розподіл коштів ЄС на 2014–2020 рр., де акцент зроблено на діяльності у сфері протидії соціальному відчуженню та активній інтеграції людей із групи ризику, бідності та соціальної ізоляції шляхом розвитку високоякісних соціальних послуг. Сучасні завдання закладів соціального захисту спрямовані на надання інструментів людям, які перебувають у групі ризику бідності та соціального відчуження, з метою усунення та зменшення маргіналізації цих людей шляхом підвищення професійної кваліфікації та використання комплексу якісних соціальних послуг [64, с. 182].

Соціальна допомога – це інститут державної соціальної політики, спрямований на надання можливості громадянам та сім'ям подолати складні життєві ситуації, які вони не можуть подолати, використовуючи власні права, ресурси та можливості. Соціальна допомога організовується органами урядової адміністрації (міністром, відповідальним за соціальне забезпечення, воєводами) та місцевою

адміністрацією (воєводські маршалки, старости на рівні повітів і голови гмін, мери (президенти міст) на рівні гмін).

Одним із критеріїв успішності проєкту, які пропонує *Путівник по управлінню*, є соціальна відповідальність. У таких проєктах реалізуються ідеї, які сприяють поліпшенню якості життя громади. Серед іншого, це вирівнювання життєвих можливостей для різних груп людей, полегшення доступу до різноманітних послуг для тих, хто має обмеження, дбайливе ставлення до природного середовища тощо [43, с. 28].

Бюджет Європейського Союзу складається в основному з доходів держав-членів. Річні бюджети встановлюються в межах, визначених довгостроковим фінансовим планом, також відомим як фінансова перспектива Європейського Союзу. Завдяки цьому витрати здійснюються прогнозовано. П'ять основних фондів підтримують економічний розвиток усіх країн ЄС відповідно до цілей стратегії «Європа 2020». Це:

Європейський фонд регіонального розвитку. Його метою є зменшення відмінностей у рівні розвитку регіонів у ЄС, зміцнення економічної, соціальної та територіальної згуртованості ЄС у цілому. «Гроші з Європейського соціального фонду збільшують можливості працевлаштування та освіти. З її фондів співфінансується допомога різним регіонам і соціальним групам, зокрема людям, які перебувають у зоні ризику бідності, і молоді, яка виходить на ринок праці. Європейський соціальний фонд спрямований на сприяння зайнятості в ЄС. Це допомагає державам-членам зробити європейську робочу силу та компанії краще підготовленими для протистояння новим глобальним викликам». [58, с. 2]. Бюджет Фонду обговорюється та приймається державами-членами ЄС, представленими у Раді Європейського Союзу, Європейському парламенті та Європейській комісії. На цій основі плануються і затверджуються семирічні оперативні програми.

Фонд згуртованості – це фонд, призначений для держав-членів, чий валовий національний дохід (ВНД) на душу населення становить менше 90% від середнього в ЄС. Його мета –

зменшення економічної та соціальної нерівності та сприяння сталому розвитку головно шляхом великих інвестицій у транспортну інфраструктуру й охорону довкілля [46].

Європейський сільськогосподарський фонд розвитку сільських територій сприяє трансформації структури сільського господарства та підтримує розвиток сільських територій [15], а Європейський фонд морського та рибного господарства – реструктуризацію рибного господарства держав-членів.

Структурні фонди спрямовані на зміцнення згуртованості, економічного та соціального добробуту шляхом сприяння гармонійному та сталому розвитку економічної діяльності, високих рівнів зайнятості, рівного ставлення до жінок і чоловіків та високого рівня захисту й поліпшення навколишнього середовища.

Спосіб функціонування фондів визначається єдиним набором правил, загальних для всіх держав-членів. Вони покликані забезпечити використання коштів Фондів відповідно до стратегії «Європа 2020». Регламенти також забезпечують кращу координацію та узгоджену реалізацію проєктів і максимально простий доступ до Фондів для потенційних бенефіціарів.

Хоча на сьогоднішній момент Стратегія «Європа 2020» як багаторічна фінансова програма завершилась, вона стала основним документом, який формував напрями розвитку ЄС у період 2010-2020 рр. Програма визначала п'ять головних цілей, які необхідно було досягти до 2020 року, а саме:

– підвищити зайнятість (75% людей у віці 20-64 років повинні мати роботу);

– збільшити кількість досліджень та розробок (виділити 3% ВВП ЄС на інвестиції у дослідження та розробки);

– звернути увагу на зміну клімату та стале використання енергії (викиди парникових газів мають бути зменшені на 20% порівняно з рівнем 1990 року, або навіть на 30%, якщо умови сприятливі; 20% енергії має надходити з відновлюваних джерел, енергоефективність має підвищитися на 20%);

– обмежити кількість тих, хто передчасно залишає навчання у школі, до 10%; принаймні 40% людей у віці 30-34 років повинні мати вищу освіту);

– вести боротьбу з бідністю та соціальною ізоляцією (зменшити кількість людей, яким загрожує бідність та соціальна ізоляція, принаймні на 20 мільйонів) [52].

Програма «Європейський план дій із соціальних прав» [57] розрахована до 2030 року. Програма визначає 20 ключових принципів і прав. Її мета – справедливий та вправно функціонуючий ринок праці та систем соціального захисту. Забезпечення соціальних прав є спільною відповідальністю для інституцій ЄС, національних, регіональних та місцевих органів влади, соціальних партнерів та громадянського суспільства.

За перші два роки членства в Європейському Союзі Польща використала лише 11,6% від суми структурних фондів, отриманих у розмірі 8,2 млрд євро на 2004–2006 рр. Найбільший обсяг фінансування ЄС у рамках польської Національної стратегії згуртованості (Narodowa Strategia Spójności) 2007-2013 станом на 31 серпня 2015 року (дані в млн злотих,) з розбивкою на окремі категорії бенефіціарів, отримали підприємства (92 244 млн зл., що становить 32%), органи місцевого самоврядування (88 970 млн зл, що становить 31%) та органи державного управління (63 309 млн зл, що становить 23%) [51, с. 149]. В подальшому загальний обсяг коштів, виділених країнам-членам ЄС у 2014-2020 рр. на регіональну політику, значно зріс. За підрахунками дослідників, Польща є найбільшим бенефіціаром допомоги ЄС [51, с. 153]. При цьому дослідження показують, що засвоєння коштів, які виділяються ЄС, можна вважати ефективним та вдалим [59].

Опитування працівників місцевого самоврядування та аналіз використання коштів ЄС у 2014–2020 рр. свідчить: якщо в окремих проєктах суб'єкти самоврядування «могли розраховувати на дуже високу частку коштів ЄС у співфінансуванні поточних витрат, то в загальних витратах цієї категорії ця частка була невеликою і не перевищує 2%, оскільки проєкти ЄС доповнюють основну діяльність місцевої

влади. Що стосується капітальних витрат, реалізовані проєкти отримали фінансування ЄС у розмірі від 60% до 75% їх вартості. Ці проєкти становили значну частину інвестицій місцевого самоврядування, тому частка коштів ЄС у фінансуванні всіх капітальних видатків також була високою» [31].

Окремо слід віддати належне інформаційній політиці в ЄС загалом і в Польщі зокрема, яка стосується доступу до інформації щодо підготовки та реалізації проєктів, фінансованих із коштів Євросоюзу. Один з найбільш відомих – офіційний державний Портал Європейських Фондів [40], який містить інформацію як загальну про діяльність структурних фондів, так і детальні вказівки про інформаційні пункти у кожному воєводстві. Портал надає практичну підтримку, проводить тренінги та семінари, на яких навчає, як подавати заявки, з чого розпочинати новачкам, а також наводить зразки документації для різного типу проєктів.

Управління проєктами ЄС охоплює обсяг фінансових ресурсів з бюджету ЄС, виділених на заздалегідь визначені цілі та пріоритети. У 1992 році Європейська комісія почала працювати над розробкою власного методу управління проєктами, адже на той момент постала гостра необхідність уніфікації термінології в ході реалізації програм допомоги. Вже за рік були опрацьовані рекомендації щодо методології створення і реалізації проєктів з використанням європейських фондів. Цим рішенням передбачено, що усі подібні проєкти спиратимуться на методику Управління циклом проєкту (*Project Cycle Management* – PCM). Відтоді PCM став єдиним офіційним методом управління проєктами, реалізованих за кошти Європейського Союзу.

Метою PCM є вдосконалення процесу управління проєктами шляхом кращого врахування основних питань під час розробки та впровадження проєктів. Ця методика – комбінація відносно простих концепцій, завдань і методів, до якої входять: концепція проєктного циклу; аналіз зацікавлених сторін; інструмент планування – матриця проєкту; ключові фактори якості; графік діяльності та графік

використання ресурсів; уніфіковані структури основних проєктних документів [38, с. 2].

Інструменти РСМ охоплюють: аналіз зацікавлених сторін, дерево проблем, дерево цілей, аналіз стратегії, логічна матриця, графік проєкту [38, с. 2].

Окремі фази проєкту взаємозалежні – кожна наступна фаза може настати лише після втілення попередньої фази. Наприклад, навчання безробітних вимагає попередньо сформувати групу безробітних осіб. Розподіл проєкту на етапи полегшує розбивку всіх дій на кілька керованих етапів.

Отже, РСМ передбачає точне визначення цілей, завдань і очікуваних ефектів проєкту, при цьому не забуває про мінімізацію ризику провалу підготовленого проєкту. Передбачається, що методика покликана надати необхідні інструменти для завершення проєкту впродовж визначеного часу, за умови збереження запланованого бюджету й отримання очікуваних результатів.

Управління циклом проєкту переважно зосереджується на забезпеченні того, щоб проєкт повністю відповідав очікуванням сторони, що фінансує проєкт. Це доволі інтегрований підхід, що дозволяє управляти життєвим циклом проєкту.

На основі опрацювання Т. Собестьянчика [50, с. 9], цикл РСМ передбачає такі етапи:

– програмування – фаза, що передує подальшій операційній діяльності бенефіціара в контексті посилання на мікро- та макроцілі й загальні стратегії розвитку даного підрозділу;

– ідентифікація, яка передбачає поглиблений аналіз проблем середовища бенефіціара у загальних і детальних рисах;

– формулювання – фаза, безпосередньо пов'язана з емпірично підтвердженим аналізом перевірених проблемних ситуацій навколо проєкту чи його середовища, тобто йдеться про стан поточного середовища бенефіціара до моменту впровадження проєкту;

– реалізація – фаза, що свідчить про те, в який спосіб будуть здійснюватися попередньо визначені дії, тобто опрацювання завдань чи контрактів в операційному та матеріально-технічному плані,

– оцінка та аудит – фаза проєкту, зосереджена на оцінці досягнення передбачуваних цілей і виконання всіх основних і детальних вихідних припущень проєкту, а також на висловленні висновків для користувачів щодо оцінюваної діяльності. Оцінка та аудит є відповідальністю інших сторін. Це передбачає моніторинг та оцінку як всередині проєкту бенефіціаром, так і ззовні сторонніми установами.

Затвердження проєкту відбувається під час оцінки заявки на фінансування, у процесі чого перевіряється відповідність положень заявочної документації визначеній операційній програмі. Вимоги до написання проєктів, які фінансуються зі структурних фондів ЄС, передбачають, що проєкт має право на підтримку лише у випадку відповідності конкретним умовам:

– проєкт подає заявник або уповноважена ним особа;

– проєкт узгоджується з операційною програмою та детальним описом пріоритетних напрямків, а також відповідає положенню про конкурс і містить усю необхідну документацією;

– сприяє реалізації конкретних цілей даного пріоритетного напрямку або його складових частин;

– узгоджується з горизонтальною політикою Європейського Союзу;

– відповідає критеріям відбору, які запропоновані й затверджені моніторинговим комітетом операційної програми [13, с. 89].

Незважаючи на складність процесу подачі заявок на конкурс проєктів, польські бенефіціари вирізняються дуже високим рівнем освоєння коштів, запланованих у рамках фінансування операційних програм. Наприклад, станом на 2015 рік найвищий рівень освоєння коштів зафіксовано у Нижньосілезькому та Опольському воєводствах – 99% асигнувань для регіональних операційних програм. Високий

рівень освоєння притаманний також Люблінському, Поморському, Підкарпатському, Свєнтокшиському та Вармінсько-Мазурському воєводствам (рівень засвоєння 96-98% асигнувань) [13, с. 92]. З 16 регіональних операційних проєктів вартістю 56 млрд зл. було засвоєно 78% коштів.

Серед тих, хто скористався можливістю взяти участь у проєктах і подав заявку, яка згодом отримала фінансування, можна навести такі групи бенефіціарів. Зокрема, станом на 31 грудня 2015 р. 32% проєктів були реалізовані фірмами та підприємствами, 31% – суб'єктами господарювання публічного фінансового сектора, 23% – органами публічної адміністрації, 8% - ЗВО та наукові осередки, 3% – позаурядові організації. Ці проєкти були реалізовані в рамках Національної Стратегії Згуртованості 2007–2013 (Narodowa Strategia Spójności). Треба враховувати, що близько ¾ коштів, які виділялись на реалізацію проєктів представниками органів публічної адміністрації, покривались за рахунок коштів, що виділялись Генеральною дирекцією національних доріг і автомагістралей (пол. Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych і Autostrad, GDDKiA) [61, с. 5].

Підкреслимо, що суб'єктами господарювання публічного фінансового сектора, відповідно до польського Закону про публічні фінанси від 27 серпня 2009 р., є такі установи та інституції [63]:

– органи державної влади, зокрема й органи державного управління, державного контролю та охорони законодавства, а також суди і спеціальні суди (трибунали);

– органи місцевого самоврядування та їх структурні частини;

– метрополійні спілки (związki metropolitalne);

– бюджетні установи;

– бюджетні установи місцевого самоврядування;

– органи виконавчої влади;

– державні цільові фонди;

– органи соцстраху (Zakład Ubezpieczeń Społecznych) та фонди, якими він керує, а також Каса соціального страхування

сільського господарства (Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego) та фонди, якими керує Голова Каси соціального страхування сільського господарства;

– Національний фонд здоров'я;

– державні заклади охорони здоров'я;

– державні університети;

– Польська академія наук та її організаційні підрозділи;

– державні та місцеві заклади культури;

– інші державні юридичні особи або такі, що підпорядковуються місцевому самоврядуванню, створені на підставі окремих актів з метою виконання державних завдань, за винятком підприємств, науково-дослідних інститутів, інститутів, що діють у межах науково-дослідної мережі Лукасевича, банків і комерційних компаній;

– Банківський Гарантійний Фонд (Bankowy Fundusz Gwarancyjny).

Загальний обсяг субсидій для органів місцевого самоврядування у 2022 році сягнув 95,5 млрд злотих, це на 3,3% більше, ніж у 2021 році. У структурі субсидій переважають кошти на ініціативи у сфері державного управління (43,2 млрд злотих) та кошти з Фонду протидії COVID-19 (18,8 млрд. злотих). У 2022 році були виділені кошти з Фонду допомоги громадянам України, в обсязі майже 7 млрд злотих [19].

Цікавим видається аналіз розподілу загальних видатків, які припадали на проєкти ЄС (станом на кінець 2015 року), та джерела їх фінансування (співфінансування ЄС, видатки з державного бюджету та бюджетів органів місцевого самоврядування). Польські дослідниці підкреслюють, що, незважаючи на певне домінування Мазовецького воєводства із центром у Варшаві в отриманні європейських коштів, у більшості воєводств фінансування було доволі рівномірним [31, с. 99]. Відзначимо також диверсифікацію залучення місцевої влади до фінансування проєктів, насамперед у Поморському, Західно-Поморському, Куявсько-Поморському, Нижньосілезькому та Сілезькому воєводствах, а також у Свєнтокшиському, Вармінсько-Мазурському, Любуському

і Люблінському. В інших воєводствах витрати держави та місцевого самоврядування були на подібному рівні або переважали витрати державного фонду.

Заклади соціальної допомоги, будучи установами соціальної сфери, виступають суб'єктами проєктної діяльності, насамперед в рамках фінансування Європейським Союзом. До них можна зарахувати всіх суб'єктів соціальної політики в країні. Між іншим, це окремі міністерства, державні адміністрації усіх рівнів, установи державного страхування, а також заклади [23], що входять до системи соціальної допомоги, а саме: регіональні центри соціальної політики, районні центри підтримки сім'ї, центри соціальної допомоги, центр соціальних послуг, будинки соціальної допомоги, спеціалізовані консультаційні заклади, зокрема центри підтримки сім'ї, центри підтримки, центри кризового втручання.

До завдань районних центрів допомоги сім'ї входить виплата допомоги з метою допомогти їм стати самостійними у житті, допомоги прийомним сім'ям та допомоги біженцям. Пільги, які надають районні центри допомоги сім'ї, адресовані переважно прийомним сім'ям. Серед іншого допомога охоплює: часткову матеріальну допомогу на дитину, покриття витрат на її утримання, одноразову допомогу на покриття витрат, пов'язаних з потребами дитини, прийнятої до сім'ї, одноразову та періодичну допомога. Сюди ж входять пільги на оплату праці осіб, які виконують функції багатодітної спеціалізованої професійної прийомної сім'ї, винагороди за надання невідкладних сімейних послуг та на оплату праці осіб, які знаходяться у режимі очікування [39, с. 64].

При цьому варто додати, що, за даними Євростату, працівники сектору соціального захисту у Польщі (станом на 2014–2016 рр.) складали до 1% загальної чисельності населення. До цієї групи країн також входили Болгарія, Кипр, Румунія, Греція, Литва, Латвія, Словаччина, Естонія, Хорватія, Італія, Словенія, тобто переважно країни Центрально-Східної Європі, які приєдналися до ЄС на останній фазі розширення Євросоюзу [25, с. 51].

У 2006 році у Лодзькому воєводстві проведено дослідження серед соціальних працівників, 104 особи [54]. Хоча дослідження не було репрезентативним для всієї країни, висновки цілком можна екстраполювати на всі регіони Польщі. Отже, опитування показало, що, за шестибальною шкалою, 36% опитаних оцінили задоволення від роботи на 4 бали. Найгірші оцінки за шкалою від 0 до 2 балів обрали 25,5% опитаних. У цілому 53% соціальних працівників були незадоволені і швидше незадоволені умовами праці (0-3 бали), натомість 47% працівників були задоволені та дуже задоволені (4-6 балів). 80,8% опитаних вважали, що в їх локальному середовищі діяльність соціального працівника не користується великим престижем. Ці висновки перегукуються з дослідженням 2017 р. [24] та публікацією від 2015 р. [14], в яких автори констатують, що професія соціального працівника, яка вважається важкою, – малооплачуване заняття з низьким соціальним престижем. При цьому від професійних помічників вимагають володіння високими компетенціями.

Враховуючи ці висновки, можна припустити, що додаткова підготовка цих фахівців була надзвичайно потрібним кроком.

У контексті вищенаведеного варто виокремити питання підготовки фахівців закладів соціальної допомоги, які мають навички роботи з проєктами, які фінансуються зі структурних фондів Європейського Союзу. Оцінюючи кадрові потреби в установах соціальної допомоги, П. Олексяк підкреслює, що серед бажаних умінь і навичок майбутніх спеціалістів закладів соціальної допомоги – уміння ініціювати проєкти соціального спрямування і працювати над їх реалізацією в команді [34, с. 38].

Результати досліджень, проведених Регіональним центром соціальної політики в Зеленій Гурі у 2013 р., засвідчили, що кадрова політика у центрах соціальної допомоги має враховувати певні особливості. Наприклад, керівництво центрів повинно підтримувати працівників, наголошувати

на їх здобутках і успішній роботі, а також змінювати систему оплати праці залежно від обсягу та якості роботи. Близько 90% опитаних соціальних працівників підкреслювали, що необхідно зменшити рівень «бюрократії» в організації робочого часу. Важливо, що соціальні працівники усвідомлювали необхідність постійного підвищення кваліфікації, хоча й наголошували на небезпеці професійного вигорання [34, с. 38].

У підсумку, як підкреслюють дослідники, ключовим елементом стратегічного розвитку організації соціальної сфери повинен стати розвиток людських ресурсів. Насамперед підвищення кваліфікації та навчання працівників повинно враховувати розвиток компетенцій співробітників в управлінні проєктами [34, с. 39]. Власне кажучи, це корелює з іншим висновком про те, що в органах місцевого самоврядування Польщі все ще наявна слабкість підготовки працівників у сфері управління проєктами [32, с. 98], а отже, можлива співпраця та кооперація між установами соціального захисту та локальною владою у проєктній діяльності може бути послаблена цим чинником.

Прагнучи попрацювати над кваліфікацією персоналу, деякі центри соціальної допомоги реалізували окремі проєкти, присвячені підвищенню кваліфікації працівників соціального захисту. Наприклад, Регіональний центр соціальної політики у Кракові у період 2008–2015 рр. реалізував системний проєкт «*Навчання та професійний розвиток персоналу соціальної допомоги*». Ініціатива співфінансувалась Європейським соціальним фондом у рамках Операційної програми «*Людський капітал*» (Пріоритет VII – Сприяння соціальній інтеграції, Захід 7.1 Розвиток та поширення активної інтеграції, Підзахід 7.1.3. Підвищення кваліфікації персоналу соціальної допомоги та інтеграції) [55, 2015]. Мета цього проєкту полягала в розвитку активних форм соціальної інтеграції, підвищення ефективності та якості функціонування закладів соціальної допомоги та інтеграції у Малопольщі. Серед іншого, працівники закладів соціальної

допомоги отримали знання та навички застосування правових основ в управлінні проєктами Європейського соціального фонду.

Щоб зрозуміти процес управління соціальним проєктом подібного типу, необхідно знати специфіку виділення коштів з європейських структурних фондів, адже фінансування передбачає суворі критерії еволюції та моніторингу здійснених проєктів. Серед іншого, Європейський союз передбачає використання єдиної методики управління циклом проєкту, до якого входять в обов'язковому порядку аналіз концепції проєкту, аналіз стейкхолдерів, інструментів планування, оцінка факторів якості втіленого проєкту, пропрацьований графік діяльності та використання ресурсів, чіткі уніфіковані вимоги до проєктної документації.

Незважаючи на складність процесу подачі заявок на конкурси проєктів, центри соціальної допомоги у Польщі вирізняються високим рівнем освоєння коштів. Хоча існують регіональні відмінності, в цілому, саме місцеве самоврядування було одним з найбільших бенефіціарів фінансової підтримки Європейського Союзу. Відтак і центри соціальної допомоги входять у найбільшу групу бенефіціарів дотацій із Фондів ЄС.

Проєктна діяльність – важливий елементом економічної діяльності. У сучасному світі глобальні витрати на проєкти щороку зростають. Про важливість проєктів опосередковано свідчить зростання інтересу науковців до різного роду проєктів, а також зростання кількості спеціалізованого програмного забезпечення, спрямованого на управління проєктом. Незважаючи на таку зацікавленість, у сучасній науковій термінології існує чимала кількість трактовок поняття «проєкт». У цілому правомірно стверджувати, що проєкт – це комплекс заходів, спрямованих на досягнення визначених цілей у певних часових проміжках із залученням фінансових ресурсів. Більшість дефініцій проєкту містять спільні елементи, серед яких можна виокремити цілеспрямованість, обмеженість у часі та структурну незалежність.

Проєктний менеджмент перетворився на важливу частину практичних ініціатив і є невід'ємною складовою роботи організації та підприємств. З цієї точки зору, аналізуючи методологічні підходи до розуміння проєкту, важливо пам'ятати про множинність існуючих стратегій, а також про необхідність міждисциплінарного підходу до управління соціальними проєктами. У цьому сенсі неабияку роль відіграє обґрунтована теорія, яка дозволяє до певної міри відступити від усталеного алгоритму наукового пошуку, розпочавши з так званого польового етапу, і лише після збору емпіричної інформації проводити теоретичні розвідки.

Проєкти бувають дуже різними, однак з точки зору соціальної політики неабиякого значення набуває соціальний проєкт. Проте навіть у цьому випадку його трактовки різняться у різних авторів. Для оцінки значення і ролі проєктної діяльності, яка фінансується з коштів Європейського Союзу, як робочу ідею можна використати розуміння проєкту, що міститься у рекомендаціях Європейської Комісії, а також у практичних розробках українських та зарубіжних авторів. Безумовно, соціальний проєкт спрямований на зміну соціальної ситуації громади та її членів за умови врахування всіх вигід і для суб'єкта, який реалізує проєкт, і для суспільства в цілому.

Фінансова політика Європейського Союзу виходить із розуміння, що соціально-економічний розвиток неможливий без належної фінансової підтримки з боку державних урядів, а також самого Європейського Союзу. Практично з моменту модернізації ЄС на початку 1990-х років, європейська спільнота передбачає можливість залучення коштів для впровадження соціально-економічних змін зі спеціалізованих фондів. Ці так звані структурні фонди спрямовані на зміцнення згуртованості та підвищення рівня економічного і соціального добробуту громадян на основі ідеї про гармонійний і сталий розвиток європейських суспільств.

Засадничі ідеї, які мають на меті поліпшення ситуації, містились у кількох програмних документах Європейського Союзу. Це, зокрема, стратегія «*Європа-2020*», яка вже завершилась у 2020 р., а також «*Європейський план із соціальних прав*», розрахований до 2030 року. Саме в останньому документі визначено двадцять ключових принципів і прав, спрямованих на соціальну підтримку населення країн ЄС. Відповідальність за забезпечення цієї політики лягає на плечі загальних інституцій ЄС, національних, регіональних та місцевих органів влади, а також соціальних партнерів та громадянського суспільства.

Республіка Польща, яка вступила до ЄС у 2004 р., отримала широкий доступ до фінансових інструментів ЄС. Темпи використання коштів, отриманих зі структурних фондів, коливались у різні періоди. Серед іншого, польське суспільство могло залучати кошти окремих фондів на поліпшення ситуації у галузі соціального розвитку громад та регіонів, соціальної політики в цілому, зокрема на захист та підтримку людей, що опинилися у складних життєвих обставинах, на розвиток освітніх ініціатив, підтримку охорони здоров'я, гендерну рівність, тобто структурні перетворення.

З метою оптимізації управління проєктами польський уряд ще напередодні вступу до ЄС створив спеціалізовані інституції, покликані впроваджувати культуру управління проєктами у державному управлінні, розробити методологію моніторингу програм, надавати підтримку в управлінні проєктами різним суб'єктам. Фінансовою підтримкою, що надавалася в рамках операційних програм ЄС, у Польщі змогли скористатися приватні підприємці, органи державної влади та місцевого самоврядування, освітні та медичні заклади, наукові установи, органи виконавчої влади, різноманітні заклади культури і окремо центри соціального захисту всіх форм підпорядкування.

Аналіз управління проєктами у закладах соціальної сфери варто проводити з точки зору публічного управління. Адже центри соціальної допомоги у Польщі – це суб'єкти державного господарювання і підкоряються стандартам управління

проєктами, прийнятими у державному управлінні. Польська влада серйозно підійшла до опрацювання вимог щодо управління проєктами і програмами конкретних ініціатив. Зокрема, опрацьована низка рекомендацій з управління стратегічними проєктами. Були проведені заходи, спрямовані на підвищення рівня організаційної культури, навчання з розробки та управління проєктів. Польські дослідники підкреслюють, що соціально відповідальне управління проєктами прямо залежить від зрілості організації, яка здійснює проєкт. При цьому зрілість не пов'язана з досвідом роботи на ринку, натомість вона означає рівень розвитку організації, мотивацію її членів до здійснення перетворень.

Реформа соціальної політики Польщі після розпаду соціалістичної системи передбачала зміну законодавства, створення нових органів контролю та управління місцевими закладами соціальної сфери. Відтак почалась інтеграція польської системи соціальної допомоги до європейських структур. Оскільки європейська соціальна модель мала на меті зменшення соціальної нерівності серед населення, високий рівень соціального захисту і загальний доступ до соціальних послуг, реалізація проєктів соціальної допомоги, які фінансуються з фондів ЄС, вимагала детально опрацьованих рішень.

Цей етап трансформації триває дотепер. Проте одним із головних критеріїв розробки та втілення проєктів стала соціальна відповідальність усіх суб'єктів соціальної політики в країні. Отже, до впровадження соціальних змін долучились усі суб'єкти соціальної допомоги, а саме, центри соціальної допомоги та центри підтримки сім'ї усіх рівнів, спеціалізовані заклади надання соціальної допомоги.

Аналіз конкретних прикладів роботи центрів соціальної допомоги і центрів підтримки сім'ї в окремих воєводствах засвідчив, що існує низка *зовнішніх* та *внутрішніх* чинників, які впливають на успішність виконання проєкту і прийняття управлінських рішень на різних етапах реалізації проєкту. Акцентуємо найважливіші моменти, на які потрібно звернути увагу. *По-перше*, управління проєктом неможливе

без створення команди і консультаційної підтримки на різних етапах проєкту (від подачі заявки до підведення підсумків). *По-друге*, вкрай важливу роль відіграє процес залучення потенційних учасників проєктних перетворень. Ідеться про мотивацію та зацікавлення жителів громади, яким адресований проєкт. *По-третє*, у процесі планування проєктної діяльності треба враховувати ситуацію на місцевому ринку праці.

До зовнішніх чинників успішності управління та реалізації проєктів слід віднести підтримку органів місцевого самоврядування у процесі впровадження проєкту, виважений підхід до оплати праці проєктної команди, а також ретельний аналіз об'єктів інфраструктури, в яких, власне, і відбуватиметься проєкт (за необхідності).

Насамкінець підкреслимо, що польський досвід в управлінні проєктами, який реалізуються установами соціального захисту і фінансується з коштів ЄС, може бути добрим прикладом для України у процесі розвитку євроінтеграційних ініціатив. Враховуючи, що вже сьогодні Європейський Союз посилив фінансову підтримку України у сфері структурних перетворень і привідкрив джерела фінансування окремих ініціатив, Україна повинна буде подбати про опрацювання культури, стратегії та управлінських рішень у процесі реалізації подібних проєктів. У цьому смислі досвід Польщі допоможе нам оптимізувати цей процес, враховуючи недоопрацювання польської системи соціального захисту у процесі реалізації соціальних ініціатив, співфінансованих із бюджету ЄС.

Література

1. Безпалько О. В. Соціальне проектування : навчальний посібник. Київ, 2010.
2. Зайцева, Л. Складові концепції сталого розвитку. *Ефективна економіка*. 2019. № 11. DOI : 10.32702/2307-2105-2019.11.55. URL : http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7401
3. Колтун В., & Рачинський А. Цінність соціального проєкту: концептуалізація визначення. Електронний журнал «*Державне*

управління: удосконалення та розвиток». 2023. № 3. DOI : http://doi.org/10.32702/2307-2156.2023.3.2. URL : https://www.researchgate.net/publication/369661013_THE_VALUE_OF_A_SOCIAL_PROJECT_CONCEPTUALISATION_OF_THE_DEFINITION

4. Кравчук І., Пильгун Л., & Савва М. Моніторинг оцінювання соціального впливу проекту. *Практичний посібник для виконавців проектів Надзвичайної кредитної програми з відновлення України*. 2016. URL : https://issuu.com/irf_ua/docs/mio_framework_final_web
5. Кулініч О. В. (Ed.). Основи грантрайтингу та управління проектами в публічній сфері: методичні рекомендації для органів влади та недержавних організацій. Харків: Золоті Сторінки, 2017.
6. Мартюшева О. Проекти концепції сталого розвитку України: можливість їх вдосконалення та застосування. *Аналітична записка*. 16 Червня. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2014. URL : https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/proekti-koncepcii-stalogo-rozvitku-ukraini-mozhlivist-ikh
7. Нагорна Г. Використання соціального проектування у процесі підготовки та реалізації державних реформ. *Ефективність державного управління*. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 42. URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/efdu_2015_42_12.pdf
8. Романовська Л. Особливості соціального проєктування в соціальній роботі. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. Т. 1. URL : 23.pdf (kpu.zp.ua)
9. Фукуяма Ф. Ми програємо Китаю. Що розучилися робити США. NV. 1 квітня 2023 р. URL : https://nv.ua/ukr/opinion/ssha-programyayut-kitayu-frensis-fukuyama-pro-te-shcho-ne-vdayetsya-robiti-amerikancyam-50314758.html
10. Шестакова К. Ю. Управління та реалізація проєктів, які фінансуються з фондів ЄС, в установах соціальної сфери (на прикладі центрів соціальної допомоги Республіки Польщі): кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістр за спеціальністю "8.232.00.01 – Управління установами соціальної сфери". Львів, 2023. URL : https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/10744

11. Ackah D. Project Management Methods, Methodologies, and Frameworks: An Exploration for Study Guild for Project Management Practitioners of Ghana, Project Management Scientific Journal, Volume 1, Issue 5, 61–66, May 2019 . DOI: 10.15373/22501991 61.
12. Alnsour M. Using modified grounded theory for conducting systematic research study on sustainable project management field. *MethodsX.* Volume 9, 101897. 2022. URL : https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S221501612200276X
13. Bera M., Zaremba A. Formalnoprawne aspekty realizacji projektów finansowanych ze środków Unii Europejskiej. In: Kokiel, A. (2016). Kreatywność i innowacyjność w zarządzaniu – egzemplifikacje teoretyczne i empiryczne. redakcja naukowa. *Studia Zarządzania i Finansów Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu*. Nr 10. Poznań: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu, 2016. URL : https://wydawnictwo.wsb.pl/sites/wydawnictwo.wsb.pl/files/czasopisma-tresc/SZiF10.pdf
14. Brenk M. Ośrodki Pomocy Społecznej w systemie polityki społecznej państwa. *Praca Socjalna.* 2015. Nr 5. P. 138–149. URL : https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/8a8b6e5a-d74a-4fbc-87ec-432af0b8623f/content
15. Common agricultural policy funds. 2023. URL : https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/financing-cap/cap-funds_en
16. Ćwiklicki M. Przesłanki stosowania teorii ugruntowanej w naukach o zarządzaniu. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica.* 2010. Vol. 234. URL : https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.hdl_11089_285
17. Erne R. Learn Project Management – How to Apply Lean Thinking to Project Management. Deutschland: Springer Fachmedien Wiesbaden, 2022
18. European Innovation Council. 15.11.2020. URL : https://eic.ec.europa.eu/index_en
19. Finanse JST. Raport Roczny. Analizy Sektorowe. 13 kwietnia 2023. Warszawa: Departament Analiz Ekonomicznych PKO Bank Polski S.A. URL : https://www.pkobp.pl/media_files/04af735b-79cb-4821-b102-a4dbaeb318e9.pdf
20. Glaser B. Basics of Grounded Theory Analysis, Mill Valley, CA: The Sociology Press, 1992.
21. Graan A. What was the project? Thoughts on genre and the project form. *Journal Of Cultural Economy.* 2022. VOL. 15, NO. 6, 735–752. DOI : 10.1080/17530350.2022.2087716. URL : https://www.

researchgate.net/publication/361628218_What_was_the_project_Thoughts_on_genre_and_the_project_form
22. Horizon Europe. Nov 02, 2023. URL :https://www.euspa.europa.eu/opportunities/horizon-europe
23. Instytucje pomocy społecznej. 08.12.2022. URL : https://www.gov.pl/web/rodzina/instytucje-pomocy-spolecznej
24. Kanios A. Trudności w pracy zawodowej pracowników socjalnych – wybrane konteksty. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska.* Lublin – Polonia. 2017. XXX, 3. Sectio J.
25. Karmela Z. Efektywność wydatków na ochronę socjalną w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej – analiza z wykorzystaniem metody DEA. *Przegląd Prawno-Ekonomiczny*. 2022. № 3. DOI : https://doi.org/10.31743/ppe.12593. URL : https://czasopisma.kul.pl/index.php/ppe/article/view/12593/12371
26. Kowalski R. Polityka społeczna w Polsce wobec przemian europejskiego modelu społecznego. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*. Ekonomia. 2013. 902: 85–106. URL : https://www.researchgate.net/publication/360720585_Polityka_spoleczna_w_Polsce_wobec_przemian_europejskiego_modelu_spolecznego
27. Labuschagne C. Sustainable project life cycle management: Development of social criteria for decision-making. University of Pretoria, 2005. URL : https://repository.up.ac.za/bitstream/handle/2263/28609/06chapter 6.pdf?sequence=7&isAllowed=y
28. Legewie H. Grounded Theory In Action Research And Project Management. *Paper presented at Anselm Strauss' Grounded Theory Seminar*. San Francisco, 1994. URL : https://www.researchgate.net/publication/280936523_GROUNDED_THEORY_IN_ACTION_RESEARCH_AND_PROJECT_MANAGEMENT
29. Locke K. Grounded Theory in Management Research. London: Sage Publications Ltd, 2001. URL : http://www.sxf.uevora.pt/wp-content/uploads/2013/03/Locke_20011.pdf
30. Masna B. Tworzenie projektu socjalnego – jego etapy i struktura. Doradca w pomocy społecznej. 21 czerwca 2019. URL : https://doradcawpomocyspolecznej.pl/artykul/tworzenie-projektu-socjalnego-jego-etapy-i-struktura
31. Musiałkowska I., & Wiśniewski M. Fundusze europejskie w finansowaniu rozwoju regionalnego i lokalnego przez samorząd terytorialny w Polsce. *Studia BAS.* 2017. Nr 1(49). 87–107. URL: https://orka.sejm.gov.pl/wydbas.nsf/0/9F39879C125149C9C125813200447235/%24File/4.%20Ida%20Musia%C5%82kowska%2C%20

Marcin%20Wi%C5%9Bniewski%20Fundusze%20europejskie%20w%C2%A0finansowaniu%20rozwoju%20regionalnego%20i%C2%A0lokalnego%20%20przez%20samorz%C4%85d%20.pdf
32. Nowakowska A. Living LAB –Oktay, J. Introduction to Grounded Theory and Its Potential for Social Work. Grounded Theory. Pocket Guides to Social Work Research Methods. Online edn, Oxford Academic, 24 May 2012. URL : https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199753697.003.0001, accessed 2 Nov. 2023.
33. Oleksiak P. Specyfika zarządzania zasobami ludzkimi w jednostkach organizacyjnych pomocy społecznej. *Rzedsiębiorczość I Zarządzanie.* Łódź – Warszawa: Wydawnictwo SAN, 2016. Tom XVII. Zeszyt 4. Część 2. 31–43. URL : http://piz.san.edu.pl/docs/e-XVII-4-2.pdf
34. Organizacja biura portfela. Rekomendacje dla administracji publicznej. Wersja 1/2020. URL : https://www.gov.pl/web/zarzadzanie-projekta mi/materialy-do-pobrania
35. Pietras P., & Szmit M. Zarządzanie projektami. Wybrane metody i techniki. Łódź: s.c. P. Sycan, M. Szymczak, 2023.
36. Piwowar-Sulej K., Sołtysik M., Jarosz Sz, & Pukała R. The Linkage between Renewable Energy and Project Management: What Do We Already Know, and What Are the Future Directions of Research? Energies 2023, 16. DOI : 10.3390/en16124609. URL : https://www.researchgate.net/publication/371417282_The_Linkage_between_Renewable_Energy_and_Project_Management_What_Do_We_Already_Know_and_What_Are_the_Future_Directions_of_Research
37. Podręcznik – Zarządzanie Cyklem Projektu. Warszawa: Ministerstwo gospodarki i pracy, 2004. URL : http://pokl.wup.kielce.pl/files/podr_zarz_cykl_proj.pdf
38. Pomoc społeczna w Polsce w latach 2005–2009. *Studia i analizy statystyczne.* Warszawa: GUS, 2011. URL : https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/zos_pomoc_spoleczna_w_Polsce_w_latach_2005-2009.pdf
39. Portal Funduszy Europejskich. URL : https://www.funduszeeuropejskie.gov.pl
40. Project Management And Scientific Journal. URL : https://damaacademia.com/pmsj/
41. Project Management Professional (PMP). Project Management Institute. URL :https://www.pmi.org/
42. Przewodnik po zarządzaniu. Praktyczne wskazówki dla zarządzających programami i projektami. Warszawa: Kancelaria

Prezesa Rady Ministrów, 2020. URL : https://www.gov.pl/web/zarzadzanie-projektami/materia ly-do-pobrania
43. PWC. Capital Projects and Infrastructure Spending, Outlook to 2025. London: PriceWaterhouse Coopers, 2014.
44. Regulation (EU) 2021/1058 of the European Parliament and of the Council of 24 June 2021 on the European Regional Development Fund and on the Cohesion Fund. PE/48/2021/INIT. (2021). URL : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32021R1058
45. Seidel S., & Recker J. Using grounded theory for studying business process management phenomena. In: *The 17th European Conference on Information Systems, 8–10 June 2009, Faculty of Economics of the University of Verona*, Verona. URL : https://www.researchgate.net/publication/27476320_Using_grounded_theory_for_studying_business_process_management_phenomena
46. Selamoglu A., & Camgöz A. H. "Project Burnout": Proposing a NewDefinition for Burnout in the Project Management Context with the Purpose of Supporting Sustainable Project Economies. EREM 79/1 Journal of Environmental Research, Engineering and Management. 2023. Vol. 79 / No. 1. URL : https://www.researchgate.net/publication/ 369942886_Project_Burnout_Proposing_a_New_Definition_for_Burnout_in_the_Project_Management_Context_with_the_Purpose_of_Supporting_Sustainable_Project_Economies.
47. Silvius G. Making Sense of Sustainable Project Management. Ann Soc Sci Manage Stud. 2019. 2(4): 555594. URL : https://www.researchgate.net/deref/http%3A%2F%2Fdx.doi.org%2F10.19080%2FASM.2019.02.555594?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6Il9kaXJlY3QiLCJwYWdlIjoicHVibGljYXRpb24iLCJwb3NpdGlvbiI6InBhZ2VDb250ZW50In19
48. Skills for tomorrow. European innovation counsil. 03.05.2021. https://challengeworks.org/broader-programmes/european-social-innovation-competitions/
49. Sobestiańczyk T. Standardy zarządzania projektami w Unii Europejskiej na przykładzie metodyki PCM. Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej. Zarządzanie. 2012. Nr 5. P. 7–16. URL : http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.ekon-element-000171437236
50. Sorychta-Wojsczyk B., & Musioł-Urbańczyk A. Analiza wykorzystania funduszy europejskich w Polsce – nowa perspektywa, nowe wyzwania dla rozwoju województw. *Organizacja i Zarządzanie* :

kwartalnik naukowy. 2016. Nr 1. P. 145–162. URL : http://yadda.icm.edu.pl/baztech/element/bwmeta1.element.baztech-ae34e0e9-8fe3-4567-85ac-9b459520f17c
51. Strategia “Europa 2020”. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu. Bruksela: Komisja Europejska, 2020. URL : https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologia/strategia-europa-2021
52. Strauss A. Qualitative Analysis for Social Scientists, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
53. Szarfenberg R., & Grewiński M. (Ed.) Sytuacja w pomocy społecznej w województwie mazowieckim i łódzkim w opinii pracowników socjalnych – raport z badań. Praca socjalna w środowisku lokalnym, Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2009.
54. Szkolenie i doskonalenie zawodowe kadr pomocy społecznej – projekt zakończony. (30.11.2015). Kraków: Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Krakowie. URL : https://rops.krakow.pl/o-rops/zakonczone-projekty,szkolenie-i-doskonalenie-zawodowe-kadr-pomocy-spolecznej-projekt-zakonczony-30112015
55. Szymborska M., Charchuła P., Duma J., Janka T., Karpińska A., Kwiatek K., & Nocoń M. Zarządzanie projektami strategicznymi. Rekomendacje. Opracowanie: Rządowe Biuro Monitorowania Projektów Centrum Analiz Strategicznych. Kancelaria Prezesa Rady Ministrów. 14 lipca 2021. URL : https://www.gov.pl/web/zarzadzanie-projektami/materialy-do-pobrania
56. The European Pillar of Social Rights Action Plan. 2021, January. URL : https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/economy-works-people/jobs-growth-and-investment/european-pillar-social-rights/european-pillar-social-rights-action-plan_en
57. The European Social Fund And Social Inclusion. European Union. 2010. URL : https://ec.europa.eu/employment_social/esf/docs/sf_social_inclu sion_en.pdf
58. Wantoch-Rekowski J., & Tatì E. Controlling the Spending of EU Funds in Italianand Polish Law Against the Background of EU Regulations. Białostockie Studia Prawnicze. 2023. Vol. 28 no. 2. DOI: 10.15290/bsp.2023.28.02.08. URL : https://www.researchgate.net/publication/371584303_Controlling_the_Spending_of_EU_Funds_in_Italian_and_Polish_Law_Against_the_Background_of_EU_Regulations
59. Wojarska M., & Marks-Bielska R. Fundusze Unii Europejskiej jako źródło finansowania rozwoju lokalnego gmin województwa

warmińsko-mazurskiego. *Optimum. Studia ekonomiczne.* 2015. Nr 4 (76). 103–120. URL : https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/ 3740/ 1/07_Magdalena%20WOJARSKA.pdf
60. Wykorzystanie środków UE w ramach narodowej strategii spójności 2007 – 2013. Informacja miesięczna za grudzień 2015 r. Warszawa: Ministerstwo rozwoju. Styczeń, 2016. URL : https://www.funduszeeuropejskie.gov.pl/media/14013/NSRO_miesieczna_grudzien_2015.pdf----------
61. Zasady przygotowania, realizacji i rozliczania projektów systemowych Ośrodków Pomocy Społecznej, Powiatowych Centrów Pomocy Rodzinie oraz Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki 2007–2013. Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2013. URL : https://www.wup.pl/images/uploads/VII.FUNDUSZE_EUROPEJSKIE/system_realizacji_PO_KL/ 17627_Zasady_2013_po_erracie_pokl_022013.pdf
62. Bera, M., Zaremba, A. Formalnoprawne aspekty realizacji projektów finansowanych ze środków Unii Europejskiej. In: Kokiel, A. Kreatywność i innowacyjność w zarządzaniu – egzemplifikacje teoretyczne i empiryczne. redakcja naukowa. *Studia Zarządzania i Finansów Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu*. Nr 10. Poznań: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu, 2016. URL : https://wydawnictwo.wsb.pl/sites/wydawnictwo.wsb.pl/files/czasopisma-tresc/SZiF10.pdf
63. Zelek, L. System pomocy społecznej w Polsce w świetle nowych koncepcji zarządzania publicznego. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas*. Zarządzanie. 2018 (3). 177–198. DOI : 10.5604/01.3001.0013.0058. URL : https://zeszytyhumanitas.pl/resources/html/article/details?id= 186313&language=pl

Розділ VII
ВЕКТОРИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЧАСІВ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ: ПОСТСЕКУЛЯРНИЙ КОНТЕКСТ АКСІОЛОГІЇ

Марія Чікарькова

У розділі окреслено ключові аспекти впровадження концепту «рускаго міра» в Україні через різні культурні механізми, а також проаналізовано деякі з сучасних виявів релігійності в мистецтві України в умовах визвольної війни (2014–2024). Актуальність проблематики визначається необхідністю розуміння аксіологічного підґрунтя ідеологічної експансії, що впливала на суспільні процеси, а також потребою осмислення ролі релігії та мистецтва в конструюванні національної ідентичності в постсекулярному суспільстві в умовах війни.

Розглянуто, як відбувалася трансляція російської ідеології через релігію, освіту, мистецтво та інші чинники культури, наголошуючи на стратегічному використанні Росією цих інструментів для формування ціннісних орієнтирів і зміцнення символічної влади. Насамперед висвітлено спроби легітимації концепту через релігійні наративи, що впливали на колективну свідомість українського суспільства.

Особливу увагу приділено релігійній тематиці в українському мистецтві періоду війни. Досліджено інтерпретацію сакральних образів у модернізованому іконописі, псалмодіях і різдвяних шопках, які стали формами збереження ціннісної основи та трансформації духовної спадщини. Окремо розглянуто репрезентативні форми масового мистецтва – графіті та меми, в яких релігійна складова, поєднана з патріотичною, набула статусу культурного спротиву.

Запропоновано аналіз релігійного феномену у кризові періоди, демонструючи, як через мистецькі практики переосмислюються духовні цінності, формуються нові аксіологічні моделі, що сприяють зміцненню національного духу та єдності.

Ключові слова: *національно-визвольна війна, концепт «рускій мір», аксіологія, культура України, духовні цінності, релігійний феномен, постсекулярність.*

7.1. Культуротранслюючі механізми впровадження концепту «руского міра» в Україні

Inter arma silent Musae?

Ідея «руского міра» як нібито синоніма непорушної єдності «трьох братніх православних народів» – російського, українського і білоруського – остаточно сформувалася як пропагандистський штамп порівняно недавно, протягом першої половини XIX століття, коли російський царат, який фактично складався виключно з німців, з усією гостротою відчув брак доказів слов'янського походження «велікоруссов». Симптоматично, що вже Катерина II офіційно заборонила традиційну самоназву цього народу *московити* (москвітянє) і наказала йому іменуватися росіянами. Утім, історія та культурна спадщина вперто опиралися цим зусиллям. Так, наприклад, розкопки могильників т. зв. Середньо-Руської рівнини археологом О. Уваровим (до речі, родичем відомого своєю шовіністичною формулою «православ'я, самодержавство, народність» міністра просвіти С. Уварова) засвідчили, що серед більш як 7 тисяч поховань немає жодного слов'янського, всі вони виявилися фінно-угорськими. «*Изменники–злодеи украинцы*» («Полтава» Пушкіна) від часів Мазепи були під постійною підозрою; їхня мова була оголошена неіснуючою, видання літератури українською – заборонене, особистості кшталту Т. Шевченка репресовані; навіть церкви будувати «в украінском стілє» було заборонено. З білорусами теж було непросто: Микола I, добре відчуваючи, що «сей край, чуждающийся России», потребує активних заходів впливу, насильно запровадив перехід білорусів у православ'я, заборонивши пануючу тут греко-католицьку віру, й підтвердив указ Катерини II про офіційне ужиття виключно російської мови. В імперії поспіхом і штучно почав формуватися «рускій стіль» церков у дусі собора Василя Блаженного (Покровського), який нагадав маркізу де Кюстіну коробку для цукерок; виник цілий напрям в історичному живописі, де

поставала уявна дерев'яна архітектура середньовічних «рускіх» палаців і теремів (А. Васнєцов) тощо. Продуктом цього першого масового «промивання мізків» стала «патріотична» істота, якій за щастя пропонувалося віддати «жизнь за царя» – пригадаймо знамениту оперу М. Глінки, покликану емоційно закріпити міф про Івана Сусаніна. У російського поета-західника цієї пори М. Некрасова з іронією змальовано довірливу жертву цієї пропаганди, пересічного мужика, котрий «…каких-то слов особенных. Наслушался: *Отечество, Москва первопрестольная, Я – русский человек*». Симптоматично, що трубадура «руского стіля» критика Стасова А. Чехов охарактеризував нищівно: «Деяких людей природа нагородила дивною здатністю п'яніти навіть від помиїв». Але за півстоліття, яке лишилося царатові, й майже сторіччя, відведене історією спадкоємцям поваленого ними царату більшовикам, ідея «руского міра трьох братскіх народов» встигла міцно вкоренитися.

Характерно, що, як у всіх без винятку псевдоісторичних ідеологемах, у рашизмі відсутня перспектива руху в майбутнє, в світ технологій та опанування стихій природи, у світ розкріпачення людського «я» та зростання духовної самостійності особистості. Будучи органічним породженням архаїчного «азійського» мислення, відполірованого в катівнях КДБ та ФСБ, рашизм обернений у минуле, у світ штучно сконструйованих з уламків безнадійно застарілих уявлень, «скреп», що являють собою суміш «омосковленого» замшілого політичного візантійства та адаптованих ним колись реліктів язичницького культу держави, що сформувався в античному Римі.

Особливо цікавою для аналізу постає ситуація спроб впровадження побудованої на фальсифікаціях доктрини «руского міра» в український культурний простір, що призводить до онтологічного зіткнення минулого з майбутнім: адже великоруська доктрина, вкорінена у минулому, зіштовхується з живим пориванням сучасних вітчизняних митців до майбутнього, яке виражається як у переосмисленні тра-

диційних жанрів (як, наприклад, іконопис), так і у новітніх (меми, графіті тощо). Особливо важливо взяти до уваги, що ці нерідко епатуючі мистецькі експерименти часто надихаються власними, українськими духовно-релігійними традиціями, набагато глибше вкоріненими в народну ментальність і набагато більш життєздатними.

Зіткнення на теренах сучасної України штучного, архаїзуючого, фальшивого концепту «руского міра» з живою імпровізаційно-суб'єктивною творчістю сучасних українців є показовою ситуацією, яка на повний зріст вимальовується лише з часом. Тим не менш на нас, як на свідках цього конфлікту, лежить обов'язок дослідити принаймні ґенезу цих явищ та їх внутрішню зумовленість тим, що І. Тен називав «історичним моментом», що його ми всі сукупно переживаємо сьогодні.

Насамперед спробуємо дослідити ті культуротранслюючі механізми, завдяки яким кремлівські керманичі пробували прищепити ідеї «руского міра», цього чергового неоколоніалістського підступу.

Цей аспект проблеми фактично ще не привертав уваги дослідників, які найчастіше пишуть про «рускій мір» у річищі реміфологізації радянської ідеології [36] або розглядають цей концепт як один зі способів тиску та проявів «м'якої сили» сучасної Росії [39, p. 29] тощо. Типовий також розгляд «руского міра» із врахуванням категорії ментальності. Процитуємо доволі репрезентативну думку О. Батанової, для якої «рускій мір» є позначенням цивілізаційного, соціокультурного та наднаціонального простору, що охоплює всіх російськомовних людей, які мають духовні та ментальні ознаки російськості й переймаються долею Росії та збереженням й розвитком російського культурного простору [5]. Зауважимо, що при цьому згаданий концепт претендує на наднаціональність – саме в такий спосіб можна долучити до цього соціокультурного простору всіх людей, які відчувають себе росіянами, але при цьому проживають у різних країнах. Іншими словами, саме сфера культури відіграє дуже важливу роль у концепції «руского міра» – навздогін

воєнній агресії та брутальному політичному тиску. Це може виглядати як нібито «звільнення свідомості» від «вузьких етноцентричних рамок», прагнення об'єднати людей в річищі доцентрового культурного руху. Так, Н. Козловцева намагається закцентувати добровільність приєднання до російського культурного світу: «"Рускій мір" являє собою трансграничну надетнічну соціокультурну спільноту, яка характеризується гнучкістю та динамічністю адаптації до світових змін, об'єднує на основі добровільної участі всіх людей, котрі цікавляться та поділяють цінності російської культури і небайдужі до долі Росії, незалежно від країни їх походження та проживання, віросповідання чи рідної мови, з метою збереження і трансляції цінностей російської культури засобами формування адекватного образу Росії на світовій арені» [23, с. 288]. Утім, як ми можемо фіксувати тепер, ця «трансляція цінностей російської культури» просто передує воєнно-політичному насильству.

До повномасштабного вторгнення 2022 року багато наших співвітчизників не розуміли всієї небезпечності концепту «руского міра», і навіть не завжди всерйоз замислювалося над власною соціокультурною ідентичністю. Так, за даними Радіо «Свобода», в яких було наведено результати опитування Інституту соціології НАН України у 2020 році майже 40% українців тільки шукали свою ідентичність, причому більшість (61,7%) ідентифікували себе як громадяни Україні, але й чимало – лише як мешканці якогось села, міста, області (27,4%), а ще невелика частина бачила себе громадянами колишнього СРСР (3,4%) (цит. за: [11].

Наша ідентичність формується, зокрема через культуру, але вже після початку війни 2022 року були вимовлені слова, що самі по собі стали мемом – «какая разница». І не лише чимало наших співгромадян поділяли цю позицію, але й дослідники часто намагалися зберігати толерантність щодо Росії. Категорично-принципові оцінки, що характеризували концепцію «руского міра» як «антилюдську ідеологію», «фашистську теорію», «східну чуму», «нацистську пропаганду»

тощо [10, с. 3–4; 19, с. 77], звучали нечасто й нерідко викликали суспільний спротив як «мова ненависті».

Цією розмитою позицією намагалася скористатися Росія, яка просувала ідеї «руского міра» на всіх рівнях культури – релігійному, політичному, освітньому, мистецькому тощо. Хоча політика і є частиною культури, ми не будемо зупинятися на політичній складовій ситуації: адже про це сказано й написано вже дуже багато. Тому фокусуємо увагу на інших сферах культури, що досі не часто привертали дослідницьку увагу.

Мабуть, найактивніше експансія ідей «руского міра» виявляє себе у сфері релігії, оскільки саме через духовну складову вдається маніпулювати свідомістю величезної кількості людей. Можна сказати, що релігійний чинник у концепції «руского міра» – фундаментальний, хоча він невід'ємний від чинника політичного, що дає змогу, наприклад, П. Павленко цілком справедливо характеризувати цю концепцію як «російський політично-православний проєкт «… спільний витвір В. Путіна і Патріарха Московського Кирила» [29, с. 281]. Ситуація спирається на Російську Православну Церкву Московського Патріархату як основу ментального формування російської спільноти (у т. ч. за межами Росії). Приналежність до російського народу визначається не «біологічною ідентичністю», а ставленням до Російської Православної Церкви [21, с. 123]. РПЦ МП виступає духовним центром «руского міра» [30, с. 18].

РПЦ в Україні, в основному завдяки проросійським симпатіям деяких попередніх державних можновладців, здавна володіла основними й найшановнішими духовними центрами на кшталт Київської та Почаївської лавр (і лише у 2022–2023 рр. поставлено питання про правомірність цього), найзначнішими храмами в багатьох населених пунктах, де нерідко служба Божа традиційно правилася церковнослов'янською мовою, що психологічно сприймалося як невід'ємний варіант російської мовно-культурної традиції й використовувалося як засіб пропаганди проти

вільної України та незалежності її україномовної Церкви. Патріарх Кирил з часів повномасштабного вторгнення почав уникати відвертих відсилок до «руского міра», але в його виступах завжди звучить тема «святої Русі»: «Якщо коротко підсумувати його найяскравіші виступи з цього періоду, то він трактує російське повномасштабне вторгнення в Україну як чергову «священну» війну, оскільки її ціллю є захист центральної цінності «святої Русі» – єдності України, Білорусі і Росії» [4, с. 240]. Доволі вагомий внесок у впровадження ідей «руского міра» у свідомість громадян України (особливо на східних територіях) зробив колишній Президент України В. Янукович, який позиціонував себе як православного, сприяв відкриттю православних храмів РПЦ МП, особливо на Донбасі. Його дружина патронувала проведення конкурсів дитячої творчості «Донбас православний».

Важливу роль у насадженні ідей «руского міра» зіграли й певні громадяни Росії. Ми не торкаємося тут тих, завдяки кому був захоплений Крим і частина Донбасу, але зупинимося на «тіньових» фігурах, які під егідою меценатства руйнували державність України. Так, громадянин Росії, мільярдер В. Нусенкіс спонсорував «церковний сепаратизм», «контролював проросійську частину українського єпископату та щомісячно жертвував Київській митрополії РПЦ МП 1 млн грн. Усі основні храми Донецької єпархії збудовано на кошти В. Нусенкіса, який на власних підприємствах заснував 50 православних громад, побудував 35 храмів, відкрив 15 молитовних кімнат. У 2009 р. він взяв участь у помісному соборі РПЦ від мирян Донецької єпархії УПЦ. Щомісяця мільярдер віддавав на потреби РПЦ 1/5 своїх прибутків та виступає проти зменшення залежності УПЦ від МП. Влітку 2011 року він призупинив фінансову підтримку митрополії, коли йому здалося, що в УПЦ перемагають відцентрові тенденції. В січні 2015 року СБУ висунула В. Нусенкісу звинувачення у фінансуванні терористів [22, с. 291–292]. Інший російський олігарх К. Малофеєв, один із особисто наближених до Путіна людей, був ідейним натхненником «руской вєсни» в

Україні, громадянин Росії мільярдер В. Новинський (пізніше В. Янукович надав йому громадянство України) був уведений в український парламент і виступав за надання російській мові в Україні статусу державної, домінантність у нашій країні РПЦ МП тощо. Подібних прикладів можна навести чимало, і всі вони створювали те тло, на якому почали розгортатися воєнно-політичні події 2014 року.

Для привернення уваги до начебто існуючих переслідувань росіян в Україні, насамперед – вірян, які належать до РПЦ, використовуються й церковне життя, й церковні авторитети. Навіть святкування Пасхи було зайвим інформаційним приводом нагадати про нібито стан приниженості РПЦ МП в Україні та «неканонічність» Української Православної Церкви. Так, у 2019 р. голова Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московського Патріархату митрополит Волоколамський Іларіон підкреслив, що для православних віруючих України переживання Світлого Христового Воскресіння пов'язані також з надіями на припинення гонінь і переслідувань, що нібито панували за Президентства Порошенка, і висловив сподівання, що новий Президент Зеленський виправить «допущені раніше помилки». Порошенку приписували рейдерські захоплення власності РПЦ МП і взагалі насильницькі дії щодо церковних справ: «Що робив Порошенко, який спочатку ходив до храму Московського Патріархату, потім причащався в уніатів, потім став ходити до розкольників? Після цього він зайнявся добуванням Томосу і докладав до цього чимало зусиль, тиснув на Константинопольського Патріарха (нині ми це знаємо). Був момент, коли Константинопольський Патріарх був готовий взяти тайм-аут, готовий відмовитися від цього, але Порошенко йому телефонував і буквально вимагав, аби Томос був виданий, незважаючи на перешкоди, що виникли. Я дуже сподіваюся, що нині це припиниться і кожний буде займатися своєю справою: Президент буде керувати країною, а Церква – займатися духовним окормлінням віруючих» (Митрополит Волоколамський). Отже, як бачимо, Росія ніколи

не припиняла вести справжню інформаційну війну проти України, зокрема вустами релігійних лідерів, продовжуючи створювати негативний образ Незалежної України та популяризувати ідеї «руского міра» з їхніми лицемірними гаслами про мир, братерську любов і єдність тощо.

Напередодні Президентських виборів 2019 р., у березні фондом «Русский мир» опубліковано статтю під назвою «Переслідування Української Церкви напередодні українських виборів», в якій йшлося виключно про переслідування віруючих УПЦ МП, що нібито відбувалося з моменту отримання Томосу, але загострилося на фоні Президентських перегонів.

Російська Церква здавна займалася просуванням ідей «руского міра» в нашій державі, але це не єдина структура подібного роду. Потрібно згадати також і фонд «Русский мир», створений у 2007 році. Його фундаторами були Міністерство закордонних справ РФ і Міністерство освіти та науки РФ, і саме він став одним із найвпливовіших інститутів імплементації доктрини «руского міра» на різних рівнях. Цілями цієї організації є: популяризація російської мови та культури, встановлення й укріплення міжнародних зв'язків, підтримка та видання науково-навчальної літератури, пов'язаної з ідеями розповсюдження «руского міра», формування позитивного іміджу Росії, підтримка викладачів російської мови та літератури, укріплення зв'язків з російськими діаспорами й допомога у збереженні національної ідентичності, експертний, науковий та освітній обміни тощо. Фонд регулярно проводить численні культурно-освітні акції (конференції, конкурси, фестивалі та ін.) з тематики розповсюдження та популяризації ідеологеми «руского міра»: фестиваль «Великое Русское слово», педагогічний форум Руского міра, програми «Профессор Русского мира», «Студент Русского мира», відзначення Дня російської мови тощо. Щорічно у листопаді відбувається міжнародна Асамблея Руского міра, спрямована на об'єднання інтелектуальних сил, так чи інакше пов'язаних з великоросійською доктриною –

через міждисциплінарні дискусійні панелі, конференції, круглі столи тощо.

Пріоритетні в діяльності фонду створення російських центрів за кордоном, кабінетів «Русского мира», проведення грантових, освітніх програм, інформаційних проєктів, міжнародних фестивалів російської культури тощо. Грантові програми фонду включають підтримку російськомовних ЗМІ, проведення міжнародних свят і фестивалів, пов'язаних з російською мовою і культурою, забезпечення підручниками та методичними матеріалами викладачів-русистів, організацію курсів російської мови.

Робота фонду з реалізації цільових програм «Кабинеты Русского мира», «Профессор Русского мира» і «Стажировка Русского мира» виразно демонструє, яке значення надається російській мові в рамках концепції «руского міра». Важливим кроком стало створення у 2002 році Міжнародної ради російських співвітчизників, націленої на роботу з російською діаспорою – насамперед щодо підтримки та розвитку російської мови, поширення та координації діяльності контрольованих громадських об'єднань співвітчизників. Лише з повномасштабним вторгненням став остаточно зрозумілим антиукраїнський характер діяльності цього Фонду, який багатьма раніше сприймався під егідою гасла «культура поза політикою». Нині фонд перебуває у санкційних списках не лише України, а й Євросоюзу, Канади тощо як організація, що поширює дезінформацію, виправдовує агресію та порушення норм міжнародного права.

«Українське питання» у Росії, особливо протягом останніх десятиліть, постійно на порядку денному: статус російської мови, «утиски» етнічних росіян і вірних РПЦ МП, ненависть Західної України до російської культури – це лише невеликий перелік питань, які постійно фігурують серед публікацій фонду «Руского міра». Ось деякі із заголовків статей, розміщених на сайті: «Президента України попросили повернути в кінотеатри російськомовні фільми», «Постпред РФ при ОБСЄ: "Україна давно живе поза рамками правового

поля"», «Російська весна – Крим, Донбас – це події світового значення», «Націоналісти розбили пам'ятник генералу Ватутіну під Черніговом», «"Майстра та Маргариту" на Україні вважають "загрозою національній безпеці"», «Викладач українського медвишу звільнився після наклепу студента про лекції російською мовою» та численні інші. Зрозуміло, що все це повинно створювати образ країни, в якій панує анархія, безлад і відверте переслідування всього, що пов'язане з Росією (або спільним радянським минулим, якому відводиться роль «золотого століття», коли нібито панували мир, злагода і гармонія всіх народів, що були братерськими).

Величезна роль у розповсюдженні ідей «руского міра» завжди відводилася ЗМІ та тематичним сайтам: газета «Русский мир. Украина», сайти «Русская весна», «Народный корреспондент» та ін.

В Україні навіть після початку війни 2014 року продовжували існувати виразно антиукраїнські за своїм спрямуванням суспільні організації, як-от Всеукраїнський правозахисний громадський рух «Російськомовна Україна» та Всеукраїнська громадська організація «За Україну, Білорусь і Росію». Вони проголошували ідеї надання російській мові статусу другої державної, розроблення єдиної спільної валюти для України, Росії та Білорусі, що начебто стане основою для тісної економічної співпраці тощо. Існували й подібні громадські рухи релігійного спрямування: Союз православних братств України, Союз православних громадян України, Всеукраїнське громадське об'єднання «Православний вибір» тощо. Прикриваючись гаслами релігійної єдності, вони впроваджували ідеї «руского міра». Деякі організації намагаються поєднувати світську та релігійну складові – як, наприклад, «Спілка православних журналістів», яка під гаслами нібито боротьби за мораль та чистоту віри роздмухує релігійну ворожнечу, створюючи Україні імідж нетолерантної держави, нетерпимої до інших релігій. Організація зареєстрована в Києві, але провадить відверто антиукраїнську політику. Показово, що на сайті

відсутні дані про засновників, як і інформація про членство у цій організації, а велика кількість матеріалів є анонімними. Ця організація розповсюджує матеріали на підтримку УПЦ (МП), зберігає й поширює сепаратистську літературу тощо. Так, після отримання Томосу однією з головних тем тут стали конфлікти між УПЦ та РПЦ МП, причому саме Українська Православна Церква зображується як зачинателька всіх конфліктів. Автори дописів настільки критично налаштовані до неї, що деякі їхні матеріали ставлять під сумнів приналежність цієї Церкви до християнства – як, наприклад, у статті «Чи має право ПЦУ називати себе християнською організацією?», де для характеристики ПЦУ вжито формулу «непроглядне невігластво» і «маріонетковість свідомості». Сайт постійно наповнюється історіями про «захоплення храмів», про «оббріхування» священників УПЦ (МП) тощо. Звісно, усе це покликане свідчити про наявність гострих релігійних конфліктів в Україні та порушення прав людини. Відповідно, це створює «доказову» базу для російської пропаганди й надає «докази», формуючи Україні негативну репутацію.

Надзвичайно важливим чинником пропаганди ідей «руского міра» є науково-освітня культурна складова, що відіграє особливу роль у новостворених псевдореспубліках. Для цього використовуються різні засоби, які штучно активізувалися після окупації цих територій. Вже у перші роки окупації тут розпочалася активна робота щодо «промивання мізків», особливо молоді. У «ДНР» і «ЛНР» регулярно проводяться конференції (форуми), центральною темою яких є концепт «руского міра». Так, у жовтні 2018 року в Донецьку проведена міжнародна науково-практична конференція «Русский мир: проблемы духовно-нравственного, гражданско-патриотического воспитания и пути их решения». Матеріали цієї конференції рясніють твердженнями, що етнічна ідентичність донецьких підлітків демонструє близькість до росіян, міркуваннями про трансформації парадигми соціальної роботи в «ЛНР» у контексті феномену «рускій мір», твердженнями про ру-

софобський характер українських масмедіа [6, с. 70, 76–77, 384] тощо. Деякі статті містять відверто ангажовані оцінки, що не мають нічого спільного з науковим дослідженням – українці тут називаються «монстрами», а нинішню Україну характеризують лише «фашизм, націоналізм, брехня, продажність і зради». Очевидно, що національно-патріотичне виховання (а саме воно проголошується основним пріоритетом в освіті новостворених республік) будується на ідеї принадливості всього російського та огидності – українського. У «ЛНР» проводяться показові уроки патріотизму, під час яких, серед традиційних концертних номерів – також номери, що демонструють прийоми рукопашного бою, вміння поводитися зі зброєю. Раз у раз проводяться паралелі з Великою Вітчизняною війною (як іменують у Росії та у псевдо-республіках Другу світову війну) та подіями на Донбасі, з акцентом на справедливості цієї «священної війни» з боку «ЛНР» і «ДНР». Зрозуміло, що виховна робота ведеться також у численних гуртках мілітаристського спрямування. Так, «Рускій медведь» (м. Донецьк) учить хлопців прийомам бійки, а «Амазонки» (м. Горлівка) навчає дівчат збирати та розбирати автомат Калашнікова. За підтримки Російської Федерації (і фонду «Русский мир» зокрема) на території «ЛНР» у березні 2019 року в Луганську організований і проведений форум «Идеология Русского мира в построении мировоззрения гражданского общества на территории постсоветского пространства», який охопив усі вищі навчальні заклади Луганська. У 2014 р. донбасівці організували спільноту «Дари добро», в яку також активно залучають молодь. Її мета – допомога повстанцям, біженцям, патріотичне виховання, «повернення до джерел російської культури». На Донбасі активно діють суспільні рухи «Донецкая республика» та «Свободный Донбасс». Так, наприклад, у 2015 р. за участю та організацією «Донецкой республики» проведений флешмоб «Донбасс говорит по-русски», який мав продемонструвати прихильність до російської мови. Під час цього заходу діти малювали героїв

російських казок, молодь виступала з плакатами «Я думаю на русском», «Русский мир – наш мир» тощо.

З 2015 року проводяться з'їзди добровольців Донбасу з передбачуваними темами виступів: провокації з боку української армії і жертовність донбаських добровольців. Передбачувано також, що у з'їзді брали участь не лише представники «ЛНР», «ДНР» і Криму, а й також різних регіонів Росії.

Уже традиційно щороку на Донбасі проводиться також форум молодих журналістів «Весна Донбасса», гостями якого виступають редактор газети «Новороссия», кореспонденти журналу «Русский репортер» (назви промовисті вже самі собою).

Для просування та популяризації ідей «руского міра» постійно нагадують про статус російської мови та належність до російської культури. Наприклад, 2019 рік у «ДНР» оголошено роком російської мови. Зрозуміло, що всіляко підтримується тут і творчість російською мовою. Так, у 2015 р. за підтримки фонду «Русский мир» виходить збірка «Час мужества. Гражданская поэзия Донбасса 2014–2015 годов». Ця книга отримала спеціальну премію у номінації «Поезія» на Московській міжнародній книжковій ярмарці 2015 року, а перша презентація цієї збірки відбулася в Державній Думі Росії. Подібні збірки відтоді друкувалися неодноразово, й основний їхній пафос – неприйняття України: «Мы не вернемся к тебе, Украина!» [8, с. 114]. Водночас тут фіксується «природне» єднання з Росією та «Рускім міром»: «Мы соединились с Русским миром, / Слово «мама» молвив в первый раз» [8, с. 105].

Долучаються до антиукраїнського руху і знані російські поети. Так, Юнна Моріц, колись відома своїми романтичними віршами, тепер активно долучається до антиукраїнської тематики. Наприклад, у її вірші «Кривозащитники» Україна постає «маріонеткою Америки», де «проживають фашисти», які «розстріляли Олеся Бузину» й підтримують «майданскую демократь». Звісно, не могла не потрапити у цей вірш і фейкова

історія про «розіп'ятого хлопчика»: «Кривозащитники, а где же ваша братия, // Когда страна, Америки волчок, // Кладёт на крест – для казни – для распятия // Мальчишку мирного протеста?.. Вы – молчок!».

Ідеї «руского міра» імплементуються не лише через мову та літературу, а й через мистецтво загалом. Так, у 2017 р. в Донецьку встановлено пам'ятник «Дітям Донбаса» (скульптор – Д. Селезньов), присвячений вбитим і пораненим через обстріли українською стороною дітям (на цьому особливо наголошувалося під час його відкриття). Зараз тут уже функціонує меморіальний комплекс – із плитою, де закарбовано дитячі прізвища, навпроти кожного з яких є запис «загинув від ВСУ» або «загинув під час детонації української бомби» тощо. Це не єдиний пам'ятник, присвячений цим дійсно нещасним загиблим дітям. Проте постає риторичне питання: з чиєї вини. У Донецьку на Алеї янголів встановлено пам'ятник скульптора-коваля В. Міхіна, що являє собою арку із троянд, причому троянди викуті з гільз снарядів, які прилетіли, як наголошується, нібито з української сторони. У 2024 році в Єнакієво встановили пам'ятник, що зображує хлопця, який на руках несе поранену дівчинку. Зрозуміло, що саме тема дітей і війни викликає найбільший емоційний відгук, і російські маніпулятори вміло грають на цих особливостях людської психіки, моделюючи в суспільній свідомості образ українця-ворога. Це створення нової «політики пам'яті», в якій українці повинні поставати ворогами.

У Донецьку діє група художників (імена невідомі), що створює карикатури на АТО, образ українця і т. ін. На роковини початку «руской вєсни» на Донбасі вони створюють серії злобних карикатур.

І, нарешті, до побудови «руского міра» активно долучають молодь. І це робить не лише фонд «Русский мир» своїми спеціальними програмами для учнів, студентів, молоді загалом. Так, у 2005 р. започатковано проведення Всеросійського молодіжного форуму «Селігер». З'їзд 2014

року наочно продемонстрував пов'язаність із доктриною «руского міра». Присутній на форумі Президент Росії В. Путін акцентував ідею «братерства народів» і необхідність «захисту співвітчизників» в усьому «рускому мірі» [9]. Зрозуміло, що Україна імпліцитно розглядається тут також найважливішою частиною «світу російської культури». І основним регістром виступає педалювання православної релігії та церкви як нібито непорушних «скріп» якоїсь начебто особливої, неповторної й незрівнянно вищої за своїми духовними можливостями й здобутками «слов'янської цивілізації», в якій, очевидно, рушійним моментом є Росія та «рускій мір». Не кажучи вже про те, що перед нами, з теологічного погляду, давно відома єресь етнофілетизму, тобто жертвування загальноцерковними інтересами на користь піднесення власного народу, зауважимо, що немає християнства російського, українського чи ефіопського, а є національні Церкви, в яких уславляють Бога відповідно до тих чи інших традицій національної культури, а трайбалізм – висування на перший план особливостей і інтересів власного роду-племені, є не християнством, а замаскованим язичництвом, невмотивованим, ірраціональним, варварським, по суті, піднесенням свого народу над іншими народами. Певною мірою цей алгоритм копіює старозавітну ідею Ізраїлю як «обраного народу». Але при цьому не помічається, що Ізраїль обрано Богом не за дотримання власної національної самоідентифікації, а, навпаки, за готовність зректися її в ім'я Господа й укладення з Ним угоди, метою якої було стати «народом святим», і саме викоріненням власного язичницького минулого були в основному зайняті вожді й законодавці старозавітного Ізраїлю.

Такий ракурс змушує нас більш пильно зосередитися на тому, як резонує це спрямування пропагандистів «світлого минулого» в середовищі українських митців, особливо ж у сфері спонтанної народної творчості в умовах визвольної війни українського народу проти російського агресора. При цьому, якщо сприймати ситуацію виключно з погляду

західного лібералізму, може видатися, що найбільш характерні моменти цього українського мистецтва, обпеченого війною, «архаїчні», надихані живим християнським почуттям, а отже, наївні й невідповідні загальним тенденціями сучасності. Але потрібно згадати, що релігійна індиферентність і політкоректність нинішнього Заходу кувалися в полум'ї Реформації, коли питання про достовірність того чи того вчення, про право людини на обрання тієї чи іншої світоглядної доктрини відбувалося за найактивнішої участі Церков та мови релігійного мистецтва. Колоніальне минуле України загальмувало вибух цих ініціатив на сторіччя, але саме цей вибух загальнонародного поривання до Добра й Правди поставив сьогодні українців на перший край у захисті тих традиційних європейських цінностей, що сприймаються нині на Заході в редукованому, ослабленому, секуляризованому дусі. І, що особливо небезпечно, ця духовна розмагніченість Заходу призводить до певної розгубленості перед натиском-реваншем різноплеменних орд з-поза меж цивілізованого світу, які, за архаїчними стереотипами часів монгольської експансії, охоче маскуються під християнські цінності й ідеали, не залишаючи насправді ані грану від цієї спадщини. І життєздатність українського супротиву все ще визначається значною мірою релігійним чинником, який відіграє тут роль фундаменту, на якому будується і наша аксіологічна шкала, і дух нашого спротиву.

7.2. Вияви сучасної релігійності у мистецтві України часів визвольної війни (2014–2024)

Сучасна Україна, поруч із гаслами мови й армії, ставить як неодмінний інгредієнт свободи ще й віру. Ліберальна думка може вбачати в непохитній релігійності нинішніх українців щось архаїчне, але будь-яка національна самоідентифікація в Європі часів Реформації починалася із самоідентифікації релігійної, й Україна, чия історія обтяжена століттями колоніального існування, прийшла до цього історичного мо-

менту лише сьогодні. Натомість релігія, всупереч прогнозам мислителів просвітницько-марксистського гатунку, не щезає, а модифікується, і тепер епоху секуляризації змінила постсекулярна доба (а не атеїстична, як проголошували представники радянської ідеології).

За С. Гантінгтоном, кордони між сферами впливу давніх релігійних культур і досі визначають лінії геополітичної напруженості між різними регіонами сучасного світу. Понад те, навіть радикальна секуляризація культури, що відбулася в західному світі від часів Просвітництва до наших днів, не змогла зняти остаточно проблеми глибинного впливу традиційних релігійних систем на сучасну культуру – досить пригадати концепцію «політичної теології» К. Шмітта, який звернув увагу на феномен імпліцитної трансформації етичних постулатів традиційної релігії на політичні ідеали сучасного суспільства [40]. І дуже проблематично, чи відбулося б це неймовірне духовне піднесення українського народу, який сьогодні, заплющуючи очі на негаразди та невлаштованість свого суспільства, зі зброєю в руках одчайдушно боронить кордони свого краю перед лютим, цинічним і бездуховними ворогом, якби він не відчував як живий поклик щиру любов до Бога.

Звичайно, таке багатоаспектне явище, як релігійна складова у мистецтві часів визвольної війни лише через роки буде комплексно описане та витлумачене. Проте перші висновки можна зробити вже сьогодні.

Українські культурологи вже замислюються й над спрямуванням, змістовністю та вагомістю тих нерідко нерозрахованих на довготривалий вплив та академічне вивчення явищ сучасної культури воєнного часу, позаяк цей духовний досвід безцінний для українського культурного майбутнього. Не приховуються труднощі й проблемні моменти молодіжного креативного експерименту, який іноді відверто іменують контркультурою або навіть антикультурою, оскільки тут часом ігноруються будь-які ідеологічні та художньо-естетичні канони. О. Товканець зазначає: «У молодіжному середовищі

з'явилися нові тенденції в розумінні культури. Визнаючи об'єктивне існування історико-культурних цінностей, національних культурних традицій, молодь, тим не менш, не проявляє активності в їх освоєнні, вважаючи це проблемою другорядною, що не має практичної значущості в реальному соціально-політичному та історичному контексті, приділяє більше уваги іміджевим технологіям, які не мають глибоких культурних основ. Культура підміняється етикетом, зміст – формою» [35, с. 170]. Важливо, що наші дослідники відчувають глибинні основи цього явища. Так, фольклористка О. Кузьменко, докторка філологічних наук, ведучи мову про те, як катастрофи XX століття відобразилися у фольклорі українців та якою є народна творчість у сучасній війні, вказує на те, що це явище не спонтанно-тимчасове, а спирається на глибоку культурно-історичну традицію. «Досліджуючи воєнний фольклор XX століття, а це тема, якою займаюся 20 чи то більше років, розумію, що він виник не на голому місці. Адже маємо потужний козацький епос. І цей пласт української народної творчості не що інше, як воєнний фольклор. Адже відомо, що козаки брали участь у війнах, а в минулому вони були численними. Залишився спадок у формі дум, історичних пісень, героїчних переказів. На цій добротній основі кількасотлітньої народної історії викарбовувалося те нове, що приніс модерний час і Перша світова війна» [24]. Зустрічаються й спроби культурологічного окреслення типології цього явища, як-от, у розвідці В. Грибовського «Лицар у вовчій шкурі» [13], в якій автор аналізує воскресіння архаїчних язичницьких моделей психіки. Утім, дослідження феномену сучасного вітчизняного мистецтва часів російсько-української війни як такого ми досі не маємо, а наша тематика – релігійна складова цього мистецтва – взагалі ще не потрапляла у поле уваги науковців.

У межах цієї розвідки мусимо обмежитися хіба що кількома репрезентативними напрямками вияву сакрального у мистецтві воєнного часу. Але сподіваємося, що наведені приклади дадуть змогу побачити специфіку пошуку

нових експресивних способів вираження релігійного почуття у ці непрості часи.

Найперше варто звернути увагу на стихію сучасної – воєнних часів – усної народної творчості. Саме у фольклорі, в стихії красного слова, найповніше визначаються асксіологія та ідейно-естетична орієнтація пасіонарної частини українського народу.

Цей фольклор має, звичайно, глибокі традиції – з часів «Слова про Ігорів похід» і, особливо, козацької доби з її думами й історичними піснями. Хоча слід взяти до уваги думку докторки філологічних наук О. Кузьменко, яка вважає, що саме сучасний національний воєнний фольклор зародився 100 років тому (пісня «Ой, у лузі червона калина», яка, до речі, нині переживає «повторну фольклоризацію»). Науковиця зазначає: «З кінця ХХ століття, з епохою діджиталізації дуже змінився спосіб поширення фольклорних новотворів, адже суттєво змінилися самі форми комунікації у суспільстві. Якщо сучасний фольклорист хоче зрозуміти реакцію значної частини суспільства на той чи інший фольклорний продукт, то не завжди потребує брати диктофон й одразу їхати «на село», «у поле», як це було, скажімо, 30 років тому, коли я починала свою практику фольклористки. <…> Тепер достатньо набрати у пошуковику інтернету назву пісні, щоб побачити, чи вона є в активному репертуарі, хто її виконує, словом, чи «жива». Можливо, що її «оживили», тобто вона на стадії повторної фольклоризації з допомогою гуртів автентичної музики чи естрадного виконання» (див.: [24]). Війна повертає до життя призабуті фольклорні жанри, і це вже відзначається дослідниками як певний мистецький феномен. Подібних досліджень з'являється дедалі більше; вкажемо на цікаве дослідження К. Годік «До свого коріння: як війна повернула елементи фольклору у сучасні пісні» [12].

Сьогодні спостерігається виразна тенденція до відродження жанрів, які видаються відверто архаїчними: прокльони, лайка, замовляння тощо. Згадаймо лише один із таких прикладів – вірш «Враже («Буде тобі, враже, так, як відьма

скаже»)» авторства Л. Горової, що став мегапопулярним і нині вже перекладений багатьма мовами. Вірш авторський, але за своєю стилістикою це – реалізація фольклорного жанру закляття з притаманними фольклору художніми прийомами: паралелізм, повтори тощо.

Залишається додати, що, поруч із відродженням фольклорної спадщини язичницьких часів, яка виражає закономірні емоції – неприйняття, ненависть і відразу, не кажучи вже про відвоювання прав обсценної лексики, спостерігається й досить широке звертання до невичерпних можливостей біблійно-церковної псалмодії, причому вперше за багато років відновлюється практика складання молитов не церковно-слов'янською, а живою українською мовою. Звичайно, елементи професійні, моменти класичної церковної гімнографії тут трапляються (згадування біблійних персонажів, тем та сюжетів, апеляція до теологічних постулатів, певні усталені стилістичні прийоми тощо), але це закономірно, оскільки такі моменти відіграють у цій ситуації жанротвірну роль.

Ось, наприклад, зразок молитви за захисників України часів сьогодення. Хоча цей текст за своєю природою радше риторичний, ніж поетичний, він являє собою гідний й проникливий зразок самодіяльної ліричної релігійної творчості наших днів.

МОЛИТВА ЗА УКРАЇНСЬКОГО ВОЇНА

Передвічний Творче, Боже миру і добра, своєю незбагненною потугою стань сьогодні на захист твоїх вірних синів і доньок, що, ризикуючи власним життям, стали на захист свого народу.

Будь для кожного з них силою і міццю, вірною опорою у митi випробувань і світлим обрієм у сутінках загроз. Увінчай їхні зусилля перемогою добра над злом, правди над брехнею, справедливості над кривдою. Підведи кожного, хто спіткнеться; поверни кожного, хто загубиться; звесели кожного, зраненого серцем; воскресіння даруй усім полеглим за своїх братів і сестер. Зроби їх надійною опорою для

українського народу – його щитом і його надією. А в грізному клекоті бою дай кожному з них сили й відваги не зійти з дороги, що веде до остаточної перемоги.

Боже, нехай буде завтра, і нехай буде мирний світанок, а на його сторожі нехай вірно стоїть відважний захисник України – український воїн! [27].

Наведемо ще один приклад анонімної молитви-оберега, сповнений живого й хвилюючого почуття пошуку шляху до Божества й прохання про захист.

МОЛИТВА ІСУСУ ХРИСТУ ВІД ВІЙНИ

Господи Ісусе Христе, Сину Божий. Врятуй народ православний від ворожих куль жорстокої війни. Захисти милістю своєю дітей та жінок. Крий від смерті людей похилого віку та матерів. Збережи від поранення, захисти від муки. Молюся тобі за весь народ, хай світ скоріше прийде. Хай буде Твоя воля. Амінь [32].

Ці живі й безхитрісні тексти різко контрастують, наприклад, із тим псевдоблагочестивим багатослов'ям, що його засуджував сам Христос (Мв.: 7-8), і яке щедро пропонує своїй українській пастві, ще й часто церковнослов'янською мовою, Московська Церква, яка не відірвалася від звичних трафаретів і фальшивої єлейності. Подаємо для порівняння молитву до князя Олександра Невського, колись канонізованого на догоду царській владі, хоча сьогоднішні українські історики викривають його ганебну роль зрадника світового християнства й підлабузника властителів Золотої Орди:

Скорый помощниче всех усердно к тебе прибегающих и теплый наш пред Господом предстателю, святый благоверный великий княже Александре*! Призри милостиво на мя недостойнаго, многими беззакониии непотребна себе сотворшаго раба твоего (имя), к раце мощей твоих (ко святей иконе твоей) ныне притекающа и из глубины сердца*

к тебе взывающа. Ты в житии твоем ревнитель и защитник православныя веры был еси: и нас в ней теплыми твоими к Богу молитвами непоколебимы утверди. Ты великое возложенное на тя служение тщательно проходил еси: и нас твоею помощию пребывати коегождо, в неже призван есть, настави. Ты, победив полки супостата, от пределов Российских того отгнал еси: и на нас ополчающихся всех видимых и невидимых врагов низложи. Ты, оставив тленный венец царства земнаго, избрал еси безмолвное житие, и ныне праведно венцем нетленным увенчанный на небесех царствуеши: исходатайствуй и нам, смиренно молим тя, житие тихое и безмятежное, и к вечному Царствию шествие неуклонное твоим предстательством устрой нам. Предстоя же со всеми святыми престолу Божию, молися о всех православных христианех, да сохранит их Господь Бог Своею благодатию в мире, здравии, долгоденствии и всяком благополучии в должайшая лета, да присно славим и благословим Бога в Троице Святей славимаго, Оца и Сына и Святаго Духа, ныне и присно и во веки веков [28].

Це звертання до захисника «пределов Російскіх» вражає своїм казенним і внутрішньо мертвим звучанням та невідповідністю нашому сучасному світосприйняттю, зокрема й сприйняттю війни, яка буквально падає на голови українців смертоносними російськими ракетами. Дзеркально повторюються всі трафарети подібного кшталту в новітній спробі якогось анонімного московського священника створити подібний текст; автор намагається дотримуватися тих давно застарілих зразків, чия риторика ти стилістика виглядають нині цілковито архаїчно.

МОЛИТВА О МИРЕ И ИЗБАВЛЕНИИ ОТ ВРАЖДЫ И МЕЖДОУСОБНОЙ БРАНИ МЕЖ УКРАИНОЙ И РОССИЕЙ ПО БЛАГОСЛОВЕНИЮ БЛАЖЕННЕЙШЕГО МИТРОПОЛИТА ОНУФРИЯ

Владыко Вседержителю, Господи многомилостивый, приими коленопреклонныя молитвы и смиренныя слезы наша, приносимыя пред Святым Алтарем Твоим в сие время

беды и скорби народа Твоего, приими предстательство всех святых сродников наших, коих призываем ныне на помощь и заступление, дабы свет любве Твоея, явленныя на Кресте Твоем, просветил всякаго человека страждущаго в мире сем, во тьме вражды и беззаконий сущем.

Приими ходатайство святаго и благовернаго князя Владимира, крестителя и просветителя земли нашея; приими молитву страстотерпцев святых Бориса и Глеба, научающих не поднимати руки своея на брата своего;

приими заступничество угодников Твоих Антония и Феодосия и с ними всех преподобных мужей и жен, слезами покаяния души свои паче снега убеливших;

приими подвиги новомучеников и исповедников, страданиями своими спасительную веру в Тя нам сохранивших;

приими прошения всех святых Церкве Твоея, трудами своими землю нашу освятивших. Наипаче приими молитвенный Покров Пресвятыя Матере Твоея, Владычицы нашея Богородицы и Приснодевы Марии, Ея же непостыдным предстательством люди Твоя многажды избавленни быша от всякия вражды и междуусобныя брани.

Услыши ны, Боже, Спасителю наш, и милостив, милостив буди Владыко ко всем страждущим и обремененным, и остави нам долги наша, научая и нас оставляти обиды должником нашим, и преклони гнев Твой на милость Твою, усмиряя всякия крамолы и нестроения в державе нашей, яко Ты еси един благий и человеколюбивый Бог наш, и Тебе славу возсылаем Отцу и Сыну и Святому Духу, ныне и присно и во веки веков.

Аминь [26].

Ми вже писали вище про оберненість «руского міра» до минулого, і наведені тексти російських молитов у цьому плані виглядають дуже репрезентативно.

Наступним об'єктом нашого аналізу постає українське релігійне малярство сучасності. Але перш ніж перейти до нього, повернемося до такого моменту, як перебудова художньої мови церковного мистецтва в рамках програми

«руского стіля», і наведемо кілька прикладів, які видаються глибоко символічними.

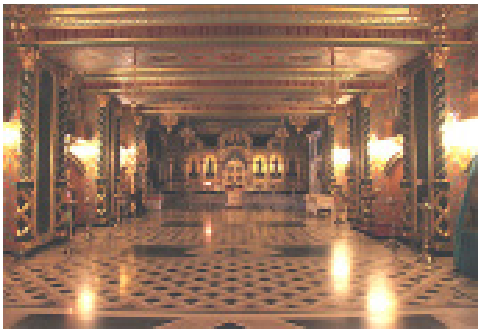
У церковному мистецтві «руского міра», при всіх реверансах у бік «одвічно православної традиції», незмінно культивувалася офіціозна орієнтація на «ошляхетнення» візантійської традиції всюди – в архітектурі, музично-співочій сфері, в іконописі, – з метою надання цій традиції «пристойного», «європейського», західного вигляду, оскільки після Петра І було узято курс на повне наслідування західноєвропейських зразків. Микола І, обираючи серед проєктів побудови собору св. Ісаакія в Петербурзі, не приховував, що класицистичний купол споруди має нагадувати купол головного собору Католицької Церкви – римського собору св. Петра. Середньовічний візантійський канон та своєрідна експресивність візантійської архітектурно-малярської спадщини непомітно «виправлялися» в дусі західної постренесансної традиції. Так, в іконописі зворотна перспектива замінялася на центральне проеціювання, з'явилася й повітряна перспектива; канонічні пози та символи почали трактуватися в «реалістичній» манері; пейзаж і предметні аксесуари втратили підкреслену умовність та символічне насичення. Візантійські зразки почали переписуватися в дусі класицистичного академізму, що, звичайно, справляло певний ідейно-естетичний ефект, але було, по суті, імітацією, навіть театралізацією релігійного почуття, що обмежувалася поверхневим ефектом. Наприклад, у розписах петербурзького собору св. Ісаакія, де поруч з Брюлловим та Бруні працювали, як це не дивно, й маляри-самоуки, стикаємося начебто із вправним, професійним моделюванням ракурсів людських облич і фігур, що справляє враження живості та невимушеності.

Але це суто зовнішній ефект. Персонажі ікони внутрішньо роз'єднані; один із них вдягнений у хітон та гіматій античної пори і тримає в руках архаїчний сувій,

а другий – в середньовічний чернечий одяг; він чомусь пише гусячим пером – за відсутності чорнильниці – у сучасного типу книзі, вже переплетеній, тобто готовій до вжитку, в такій книзі поправок зазвичай уже не роблять. І обличчя, й одяг персонажів, і перетворений на застиглий візерунок золотий фон, що символізує Царство Небесне, створені хоча й професійно вправно, але мляво, статично. І якщо анахронізм сполучення цих двох персонажів в одному художньому просторі ікони ще можна пояснити її глобальною настановою на відтворення точки зору sub specie aeternitatis, то емоційну заціпенілість та холодне позування натурників, які покликані замінити живе релігійне почуття, автор навіть не знаходить за потрібне приховувати.

У великих багатофігурних композиціях цього собору панують шаблонні театральні пози XIX століття та штамповані ефекти. Характерно, що цей академізм в іконописі «руского стіля» у фахівців і новаторів від самого початку наражався на відразу з боку серйозних митців. Так, у представників російського арт нуово (журнал «Мир искусства») викликав гостре заперечення стиль розписів В. Васнєцова у Володимирському соборі Києва, затаврованого як «фальшивий». І загалом церковна традиція кінця XIX – початку XX століття залишила у спадщину буремному XX ст. саме цей симбіоз візантійства й західної академічної манери як певного роду новий канон. Блискучим зразком цієї системи став Спасо-Преображенський собор у класицистичному стилі міста Одеса, зруйнований більшовиками і відбудований уже за української незалежності.

Холодно-розкішний ансамбль, в якому панує застигла релігійна й естетична догматика, не залишає простору для самовиразу сучасного митця й абсолютно поглинає відвідувача собору. Ця пам'ятка, яку

можна вважати немовби візитівкою «руского міра», занесена, попри все, в списки ЮНЕСКО, зруйнована російськими бомбами влітку 2023 року. Показова реакція з боку митрополита Одеського Агатангела, одного з найбільш затятих прихильників «руского міра», який доклав величезних зусиль до відновлення зруйнованої більшовиками святині й дуже пишався цією спорудою (в народі навіть жартома іменували цей храм «мавзолеєм Агатангела»). Друге нищення храму примусило митрополита розкрити уста вже не для благословення інтервентів, а до гнівного засудження їх. Цей акт самознищення «руского міра» є сумним свідченням тієї духовної деградації, до якої він доходить в результаті власного внутрішнього розвитку, що примушує згадати відомі слова Христа про те, що царство, яке розділилося всередині себе, не встоїть (Мф. 12:25).

Натомість народному українському мистецтву часів війни нерідко бракує професіоналізму, який компенсується щирою суб'єктивністю, духовною глибиною та загостреною експресивністю. Часом воно постає у форматі примітиву, але історія світового мистецтва навчила нас ставитися до примітиву без зневаги. Імена Анрі Руссо, Ніко Піросмані або Марії Приймаченко вже давно вимовляються з пошаною.

Українська визвольна війна та породжене нею загострене сприйняття митцем і реципієнтом щонайдрібніших деталей імпрези стимулювали оригінальне явище сучасного українського народного релігійного мистецтва.

Значним модифікаціям почав піддаватися сам іконописний канон, який суттєво не змінювався з часів Візантії. Утім, події Майдану, а згодом – російсько-української війни позначилися на іконописі, викликавши бажання осучаснити його, додати персонажів сьогодення, наново актуалізуючи

християнські сюжети. Так на стінах церкви Матері Божої Неустанної Помочі (Львів) з'явилися постаті героїв Небесної Сотні та воїнів АТО. Як справедливо зауважує релігієзнавець Т. Антошевський, «в українських церквах дійсно була традиція зображати актуальні події. Він пропонує пригадати козацькі часи, де на іконах зображали козаків, гетьманів – захисників Вітчизни» [7]. На стінах цієї церкви можна побачити також президента Росії Путіна та голову РПЦ Кирила Гундяєва, які чекають на Судний день.

Бажання змішати різні часові пласти, підкресливши актуальність минулого для сьогодення, притаманно й українському іконописцю Романові Барабаху. «На іконах Романа архангел Михаїл зображений не з традиційним вогняним мечем, а з сучасною зброєю – Джавеліном, біблійна Рахиль плаче над українськими дітьми, які загинули під ракетними обстрілами, а у терновому вінці Христа закодоване слово «Азов» [17]. Він пише ікони насамперед для фронту, і вони зазвичай маленькі – такі, що можуть поміститися у долоні. Один із традиційних сюжетів – ікона Покрови Божої Матері; вона ще з козацьких часів вважалася захисницею війська. Р. Барабах пише цю ікону на замовлення 103-ої бригади тероборони, і під покровом Богородиці знаходять своє місце військові, медики, пекар, волонтери, а на одязі Діви Марії Марії можна побачити шеврон цієї бригади та тризуб.

Ще більших модифікацій зазнав образ св. Юрія Змієборця, який постає у військ-

ковому однострої Збройних сил України. Він не топче змія конем, як це пропонує звичний церковний канон при зображенні цього святого, але збиває змія у повітрі за допомогою байрактара.

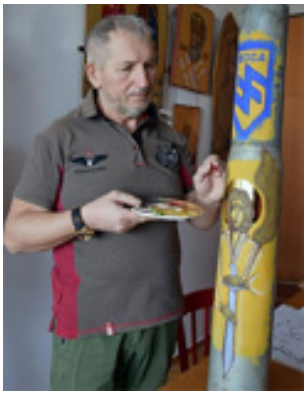

Подібного осучаснення зазнають в інтерпретації художника всі святі. Так, святі Сергій та Вакх виглядають з люків бронемашини, святий Дмитро тримає у руках не спис зі щитом, а автомат і шолом, архангел Михаїл має не вогняний меч, але протитанкову зброю тощо.

Багато хто з сучасних українських іконописців відчув поштовх до іконописання саме з початком війни Так, Лев Скоп до війни був дослідником українського іконопису, автором кількох книжок, а з 2014 року став практикуючим іконописцем. Саме він розмальовував щити майданівців, а тепер почав малювати ікони для фронту [34]. Маючи академічні знання щодо іконописного канону, Л. Скоп нерідко не порушує його. Але, з нашого погляду, для мистецтвознавчого аналізу насамперед заслуговують на увагу ті роботи, в яких канон модифікується, осучаснюється. Наприклад, одна з найбільш популярних ікон, створених митцем – «Архангел Михаїл», який знищує двоголового орла. Ця прозора символіка перемоги сил світла над

тією пітьмою, яку являє собою сучасна Росія, дуже сподобалася українським воїнам, для яких і створювалося це зображення. Звертає також на себе увагу сумний вираз обличчя архангела – тут немає бравурності від почуття перемоги, радше сум через те, що подібне зло існує. Лев Скоп може використовувати незвичні матеріали для своїх образів, як, наприклад, гонт. Гонт, який знімають із церковного даху, отримує друге життя завдяки таланту іконописця. І це лише один з численних прикладів такого роду.

Заслужений майстер народної творчості України Володимир Шерстій – автор серії робіт під назвою «Ікони, обпалені війною» [38]. Він пише образи святих на матеріалі, який символізує війну та смерть – на відстріляних гільзах зі снарядів. Це антагоністичне поєднання символіки життя та смерті стає однією з характерних ознак українського мистецтва часів війни. Так, на збройовій гільзі виконана ікона «Янгол з мечем», яка талановито сполучає традиції візантійського іконопису та видовжені хвилясті лінії, притаманні стилю модерн. Символіка жовто-блакитної кольорової гами промовиста сама собою, як і знак Азову.

Отже, навіть якщо мовиться про працю професіонала та збереження ним іконописного канону, сам матеріал для ікони, як показує цей феномен, може обернутися додатковим експресивним чинником, який надає традиційному, здавалося б, шаблону неочікуваної сучасності й гостроти. Згадаймо, наприклад, образ Богоматері, написаний на залишках бронежилету – твір, який президент Зеленський вручив як пам'ятний дарунок Папі Римському під час візиту у травні 2023 р. Цей твір пронизаний трагічним символізмом – постать Богоматері проступає в аурі крові, яка, своєю чергою, нібито проявляється у фактурі бронежилету, волаючи до неба про справедливу відплату, а символіка золото-блакитного

українського прапора, який виникає й розгортається від дотику руки Марії, постає своєрідним запереченням гарячого кольору крові, являючи собою начебто простір небесного блиску. Картина просякнута трепетним містичним почуттям, вона виступає аналогом молитви до Пресвятої Заступниці роду християнського, проханням про припинення кровопролиття.

Бронежилет – не єдиний незвичний матеріал, на якому пишуться в сьогоднішньому духовному контексті подібні ікони. Так, Олександр Клименко ще з 2014-го пише ікони на ящиках з-під зброї [18]. Окрім того, що ікони здавна писалися на деревині, це, як каже сам художник, ще створює ефект «зістарення» ікони, яка може виглядати так, ніби їй вже 800 років, тому що дерево, на якому вона писалася, «побито війною».

«Що відчувають іноземці, стоячи перед Розп'яттям, написаним на ящику з-під набоїв?» – ставить питання кореспондентка Я. Задубінна [15]. Вона розповідає у своєму репортажі про художника Олександра Клименка, який уже понад 8 років пише ікони на ящиках з-під боєприпасів, розгорнувши в кінцевому варіанті свій задум у форматі проєкту, представленому в різних країнах світу. Правда, канон тут не той академічний симбіоз візантійської традиції та західного постренесансного академізму, про який щойно йшлося як про

характерну ознаку естетики «руского міра». Молодий художник дотримується саме канону візантійського, доводячи його до максимального ступеня вишуканості. Артистично витончена лінія та скупий, наче «вицвілий» колорит на бляклому сірому тлі дошки можуть на перший погляд видатися манерництвом. Але коли усвідомлюєш, що це не просто дошки, а ящики з-під набоїв, то це нагадує, що нині священнодійство часом звершується під свист куль: адже сьогодні оборона справи Христа знову обертається на сповідництво й мучеництво. І цей бляклий сірий фон не менш потужно, ніж золотий фон традиційної ікони, виступає гідним символом Царства Небесного, яке тут осягається з таким трудом і самозреченістю. О. Клименко каже, що головна ідея проєкту – «перетворення смерті, символом чого є ящик з-під набоїв, на життя, яке символізує ікона, стає реальністю, а наші ікони – немов животворними. Також у багатьох циклах робіт ми акцентуємо увагу на темі загиблих українських військових, на темі пам'яті про них. І тоді кошти від продажу ідуть на допомогу їхнім родинам» [15].

Водночас народна творчість цього спрямування, не зумовлена строгим каноном чи теологічними догматами, може продукувати й епатажні образи.

У Росії прикметним стало явище, яке не можна визнати за його ідейно-естетичною ґенезою й способом поширення ані національним, ані християнським. Мовиться про поширений у росіян культ штучної сакралізації недостойних об'єктів, причому це відверто пов'язується із задачами політичної пропаганди ідей «руского міра». Це холопські за своїм духом і відверто ан-

тицерковні за змістом портрети-«ікони» політичних ватажків більшовицького руху та очільника сьогоднішньої Росії Путіна. Власне, царистська психологія має великий резонанс в Росії понині. Згадаймо хоча б справді масовий, народний культ Миколи II (відомого в дореволюційні часи як «Микола кривавий» – через безжальний розстріл 9 січня 1905 року натовпу з іконами та портретами царя). Звичайно, суто людське співчуття загиблим членам царської сім'ї й відраза до бездушності та мстивості більшовиків на чолі з Леніним, які здійснили це звіряче вбивство, теж зіграли свою роль, але роль святого Миколі II менш за все пасувала. Тим не менш в лоні РПЦ пішли назустріч цій народній потребі в сакралізації самодержавної влади, й царську сім'ю, всупереч серйозним сумнівам експертів, які досліджували тіла загиблих, таки канонізували. Холопське самопринижение перед тиранією знайшло свій вираз у поширенні псевдоікон Сталіна. Холопська психологія нерідко притаманна тут і священникам: нещодавно в російській глибинці православний ієрарх, який освячував черговий пам'ятник Сталіну на просторах путінської Росії, запропонував дякувати тиранові вже за те, що він, катуючи російську Церкву, збільшив тим само кількість новомучеників. А в останнє десятиліття неодноразово виринає вже й сюжет про «святого Путіна, захисника Русі», та з'являються ікони цього воєнного злочинця, який може правити в російській та світовій історії за еталон аморальності. Так, на Великдень 2023 року окупанти отримали незвичні доповнення до святкових наборів – ікони зі стилізованим зображенням Путіна-святого. Це були подарунки від партії «Единая Россия» [31].

Узагалі в часи російсько-української війни російська політична релігія почала швидко збагачуватися багатьма новими

«героями», навіть без їхньої офіційної канонізації, як народних кумирів, що захищають «святую Русь». Так, з'явилася ікона вбивці і зрадника Арсенія Павлова (відомого більше під кличкою «Моторола»), а вже на наступний день після загибелі вбивці й терориста Євгена Пригожина з'явилася і його ікона.

Почасти піддалися цій спокусі й деякі українці, що не можуть вирватися з лабет колоніально-царистського мислення. Так, бачимо спроби потрактувати як православну ікону портрет президента Зеленського, який, заслуговуючи на належну пошану як політик, який не губиться в непростих обставинах, усе ж не може претендувати на святість не лише через певні проблемні моменти його соціальної позиції, а й хоча б тому, що він не хрещений і християнства не сповідує. Подібного роду ініціативи свідчать про таку ж саму духовну нерозвиненість і відсутність почуття міри, як і в тих випадках, коли йдеться про подібні явища в сучасній Росії. І справа зовсім не в єврейському походженні Зеленського (євреями були сам Христос, Богоматір та апостоли, св. Василь Великий та ін). Справа в тому, що подібні експерименти сіють штучну й фальшиву екзальтацію, яка викликає відчуття глибокої нещирості, хоча образ виконаний достатньо професійно з погляду малярської техніки.

Очевидно, що самим лише іконописом релігійні аспекти сучасного мистецтва

часів війни не вичерпуються. Не можна обійти увагою такі «супутні» жанри церковного мистецтва, як різдвяні шопки, здавна популярні в Україні. Тут відкривається простір для оригінальних рішень і самостійного потрактування традиційного сюжету.

Сучасний український іконописець Роман Зілінко та працівники львівського скансену «Шевченківський гай» узимку 2022 року підготували Різдвяну шопку для встановлення на одному з блокпостів Донецької області (в'їзд до міста Костянтинівка).

Окрім традиційних різдвяних героїв, сюди додано постаті українських військових та волонтерів. Р. Зілінко зауважує, що цьогорічне свято примушує нас заново відкрити для себе Різдво: «Історія Різдва в наших теперішніх умовах стає дуже актуальною з того огляду, що Йосиф, Марія і народжений Ісус теж були переселенцями. І тепер люди є поза домом, не можуть бути в своїх оселях, в родині, а ховаються по якихось стаєнках. Це також нагадування тієї дійсності. І зараз, в часі цього Різдва, коли багато родин є розділеними, коли чоловіки воюють, а жінки з дітьми виїхали за кордон, то це теж стає близьким і набуває певного сенсу. Крім комерціалізованого сприйняття Різдва, воно стає дуже щемливим» [37].

Композиція цієї шопки пронизана болісним почуттям пошуку притулку, захисту. У Новому Завіті немає докладного опису прихистку, в якому народився Спаситель, згадано тільки, що було зимно, а всі «готелі» у Вифлеємі були переповнені. У старовинній іконографічній традиції сцену Різдва зображують або у хліві, або в гроті, що ніяк не суперечить одне одному: адже відомо, що у Середземномор'ї з його численними печерами останні часто використовувалися саме як хлів для худоби. Нашому народному майстрові всі ці історичні подробиці, можливо, не такі важливі (або й невідомі), і він вміщує своїх персонажів у надійно захищений простір, де тісно, але темрява глибини приміщення не пригнічує – в ній прочитується архетип мирного, райського співіснування людей та худоби. Зверху цей хлівець покрито новеньким

бляшаним (черепичним?) дахом, як воно й має бути в справжнього ґазди. Можна також вловити тут і риси структури Світового Дерева: верхній, небесний ярус утворюють янголи з Різдвяною Зіркою, які славословлять народження Бога в людському тілі; середній ярус – люди й звірина, персонажі земного існування, й, нарешті, рослинний орнамент, який прикрашає основу колиски Спасителя, переходить у буяння рослинності нижнього / першого плану. Хоча надворі ще зима, ця смужка квітучої землі натякає на близьке оновлення природи й творчі потенції рослинного світу; жахи хтонічного буття, притаманні язичницькому розумінню міфу Землі, образи хтонічних чудисьок, що живуть у стародавньому фольклорі, знято; панує мажорний пафос, як воно й личить Різдву. У світі людей – своя, середньовічна за ґенезою, ієрархія. Марію, Йосипа та Немовля зображено крупним планом, їхні постаті штучно збільшено, причому центральний образ Дитяти, туго перевитого білими пеленами, викликає ще додаткові конотації й натяки на Велетенське Яйце, з якого народжується Космос у багатьох міфологіях світу. Люди, свідки цієї події, як у старовинній церкві, розділені на жіночу та чоловічу групи. Цікаво й характерно, що на «жіночій» половині присутній лагідний котик, а на чоловічій – більш рухливий, із задертою головою пес; це вочевидь додаткові сиґніфікації чоловічої та жіночої вдачі. Молитовний настрій персонажів передано через синхронне здіймання розкритих у молитві долонь, що нагадує фризові композиції архаїчного мистецтва найдавніших часів. До психологічного потрактування характерів тут, зрозуміло, ще дуже далеко, але порівняння виразу обличчя персонажів шопки з архаїчною посмішкою найдавніших грецьких

статуй перші витримають цілком гідно.

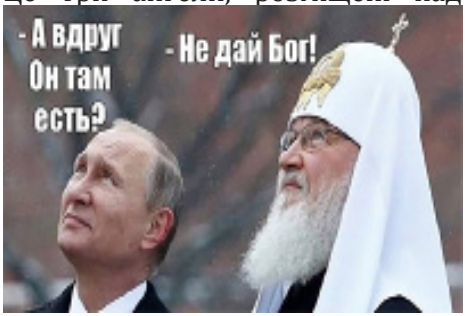
В історико-культурному заповіднику «Нагуєвичі» (Львівська область) у 2022 р. Різдвяна шопка отримала ще неочікуванішу інтерпретацію: тут, серед скульптури, виконаної в дусі пізньокатолицької церковної традиції, з дотриманням певного рівня історизму й натуралістичності, з'явилися фігури Степана Бандери та Джо Байдена [14].

Не кажучи вже про різностильність шаржованого зображення американського президента та романтизованої за стилістикою постаті Бандери, перед нами свідомий, підкреслений анахронізм, порушення того традиційного, з певними труднощами досягненого протягом XIX століття історизму, про який ми згадували. Утім, тим само начебто стихійно поновлюється більш рання, середньовічно-ренесансна традиція модернізації Священної історії, акцентуація в ній моментів, що гостро дотикаються сучасності. Подібне постійно робиться, до речі, в церковній проповіді, покликаній розкрити вічний й нетлінний зміст біблійного тексту через живі, усім зрозумілі, приклади з життя. Те, що американський очільник і національний герой України розміщені в самому центрі, навіть перед Марією й апостолами, безпосередньо обабіч ясел із Божественним Немовлям, виказує палку вдячність західному світові й надію на його допомогу в нашій боротьбі. Таке «осучаснення» сюжету вертепу, розміщення в одному сакралізованому просторі персонажів євангельської та сучасної історії виявляє дух боротьби та волю до перемоги.

У Тернополі у церкві святого Апостола Петра у 2023 р. встановили найбільшу в Україні Різдвяну шопку. Звісно, ключовою постаттю залишається Ісус Христос, а центром вертепу – селище Вифлеєм.

Особливістю цієї шопки є те, що вона органічно вписується в інтер'єр храму і виконана доволі професійно, виступає як така собі подальша «матеріалізація» фрескового розпису, організація простору як історичної декорації, де реципієнт начебто крокує цілком «матеріальною» вулицею стародавнього Вифлеєму. Це створює неочікуваний «ефект присутності» й загострює переживання причетності до містерії Різдва. Тетрапод з іконою і свічники обабіч його стають органічною частиною цього простору, надаючи йому загостреного духу сакральності. Утім, якщо загальна панорама Вифлеємської вулиці покликана поглибити ефект «машини часу», наблизити нас до історичного ґрунту події Різдва, то інші деталі, навпаки, розширюють простір Священної історії й вносять потужне дихання сучасності, відчуття належності українського краю до цієї цивілізаційної першооснови. Так, отримала тут осучаснену інтерпретацію традиційна система образів вертепу. Окрім біблійних персонажів, сюди вміщено фігурки численних славетних українців: князя Володимира Великого, митрополита Андрея Шептицького, патріарха Йосифа Сліпого та ін. «Цьогоріч до неї (шопки) додали особливі деталі, які пророчать довгоочікувану Перемогу над ворогом. Це три ангели, розміщені над центральною частиною

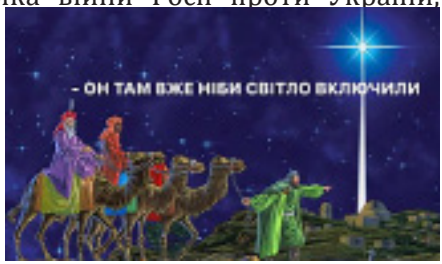
вертепу, прямо над фігуркою Ісуса Христа, а також дві будівлі у кольорах національного стягу» [20]. Додали сюди також зруйновані будинки, які одразу відбудовуються, що символізує перемогу

світла над темрявою, радісний пафос Різдва та незламний дух українського народу.

Звичайно, сферою самого лише сакрального мистецтва справа не обмежується. Війна з Росією спричинила справжній вибух такого жанру цифрового мистецтва, як меми. Напевно, тисячі мемів створюють щомісяця з перших днів повномасштабного вторгнення, й нерідко вони мають релігійну семантику. Хоча й понині ведуться дискусії щодо того, чи можна вважати меми одним з видів сучасного мистецтва, вони впевнено відвоювали собі місце як один з видів цифрового фольклору.

Меми – мистецтво сьогодення, яке моментально реагує на те, що відбувається у світі: нерідко не встигне з'явитися новина, а соцмережі вже рясніють мемами щодо цієї події. Ми зупинимося на тих мемах, що використовують мову сакрального, оскільки часто й політичні персонажі, і злободенні події накладаються на релігійну символіку або асоціації. Зі світлини президента Росії Путіна та патріарха Кирила, відомого прибічника війни Росії проти України, вже на початку повномасштабного вторгнення створили мем, обігравши фразу російською «Не дай Бог» як застереження чи побоювання. Вкладена в уста очільника Російської церкви як нібито відповідь на сумніви Путіна, чи справді десь у небі є Бог, фраза звучить уїдливо й нищівно.

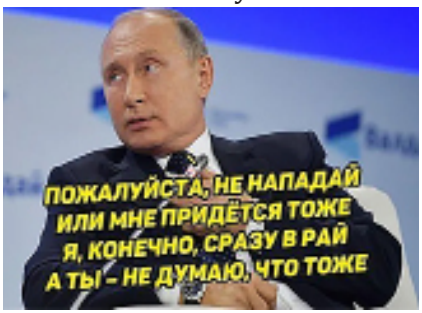
Утім ця – не занадто помітна в цілому – хвиля скептично-антиклерикального присмаку спрямовується, як пра-

вило, на адресу інших, нехристиянських релігій. Так, непроста зима 2022 і 2023 років із перманентними відключеннями електроенергії породила хвилю мемів відповідної тематики. Іронічно переосмислюється, зокрема, медитативна практика буддизму, вміння опановувати себе, що подається в контексті деструкції нормального життя й частого, зокрема, вимкнення світла, як не дуже серйозно вмотивоване зниження сакральних постулатів цієї релігії.

Проте виникає також і низка доволі ризикованих інтерпретацій євангельських сюжетів, що переосмислюються в дусі гостроактуальних соціополітичних подій сьогодення. Наприклад, Різдвяна зірка – символ одного з найбільш шанованих свят у християнстві, інтерпретується в нових реаліях знижено-побутово, що одними реципієнтами сприймається з посмішками, а іншими – зі скепсисом або й несприйняттям. Напевно, тут хоВається відлуння атеїстичного світовідчуття радянських часів, попри те, що кожний має право на власний погляд.

Інколи для створення мемів досить однієї фрази. Такою популярною основою для численних мемів стало висловлювання Путіна з погрозами ядерної війни: «ми» (росіяни) одразу відправимося у рай, а вони (всі інші) – «просто здохнуть». Це викликало лавину мемів. На наведеному нижче прикладі відтворено атмосферу хоррора, де закривавлені персонажі (один з них – у традиційному російському кокошнику) як після справжньої бойні претендують на місце у раю, який, як випливає з натяку, вони «відбили».

На іншому – слова Путіна зміксовані зі словами відомої пісні співачки Земфіри, що створює подвійний сатиричний ефект. Ми не бачимо, до кого звертається Путін (його уявний комунікант, напевне, – Байден, уособлення Америки як ворога Росії), але у цьому контексті це не так важливо.

І, нарешті, не можна лишити поза увагою таке характерне явище, як патріотично-релігійне графіті, причому не лише в Україні: дедалі більше вуличних розписів на підтримку України з'являються в цілому світі. Але ми тут обмежимося низкою яскравих прикладів такого роду, узятих із сучасного українського життя. Одразу зазначимо, що нині графіті національно-патріотичного спрямування – дуже чутлива тема. Так, у Києві на вулиці Грушевського розгромили магазин, де було необачно знищено графіті часів Євромайдану; подібні явища спостерігали й у Харкові. Мурали стають чимраз популярнішими, й образи за мотивами фраз-мемів наших непростих днів з'являються не лише у столичному Києві, а й в Одесі, Запоріжжі, у Кривому Розі, в Глухові, на території Донбасу тощо.

Характерно, втім, що й тут не щезає релігійна тема, але вона набуває гострого воєнно-політичного потрактування. Почнімо з дуже відомого графіті, вкоріненого у вірусному мемі. «Історія цього мема почалась у 2012 р., коли американський художник Кріс Шоу намалював серію картин, на яких Мадонна замість сина тримає різні предмети – пляшку лікеру, телевізор, а також автомат Калашникова. 2018 року, коли Україна вперше отримала від Америки протитанковий ракетний комплекс Javelin, невідомий автор прималював Мадонні замість «калашникова» «джавелін»,

а на німб додав українські тризуби. Перед повномасштабним вторгненням Росії канадський маркетолог Крістіан Борис, який довго жив і працював в Україні, натрапив на «Святу Джавеліну» в інтернеті та зробив із неї наліпку. Її він почав продавати, аби назбирати 500 доларів на підтримку України. З початком великої війни картинка стала вірусною, бо українці підбивали «джавелінами» російські танки» [33]. Згодом у Києві з'являється мурал «Свята Джавеліна», створений графічним дизайнером Є. Шалашовим, який надихався відомою у 2010-ті картиною «Мадонна Калашнікова» К. Шоу. Так, образ Богородиці, який від початку нашої державності асоціювався з уявленням про Мати-Заступницю в знаменитій Оранті Київського Софійського собору, знаходить неочікуване вирішення, коли в руках Пресвятої матері бачимо не Божественне Немовля, а сучасну зброю.

Хтось, можливо, запитає: а чим тоді, власне, відрізняється таке потрактування від помпезного, урочистого проголошення патріархом Кирилом Богоматері покровителькою російських ракетних військ? Різниця принципова й кардинальна, оскільки в акті глави РПЦ демонструється неприхована агресивність, погроза, несумісні з самим духом християнства. А в українському муралі, розміщеному на стіні типового багатоповерхового будинку, Богородиця тримає зброю мов дитину, бережно й з якоюсь сумною ніжністю. Зброя у цьому випадку – не маніфестація смерті й агресії, а метонімічне означення українського воїна-захисника, який на момент війни ніби злився зі своєю зброєю, знаряддям оборони миру для рідного краю. Християнська повага до справедливої, визвольної війни поєднується з теплим материнським почуттям, з ліричним переживанням трагічної й страшної долі українського воїна, для якого немов просить

у Матері Божої захисту художник. Цікаво також, що мафорій Богоматері, який за каноном має бути червоним (символ страждання), тут – зеленого, «захисного» кольору, як військовий піксель, і це порушення канону лише підкреслює прохання прихистити, захистити й оборонити воїна в його страшному протистоянні силам Зла.

Показово, що навколо муралу розгорнулися бурхливі дискусії щодо припустимості подібної інтерпретації. Поєднання традиційного християнського образу з воєнною тематикою, та ще й розміщене у публічному просторі в багатьох викликало вкрай негативне ставлення. Так, з точки зору Всеукраїнської Ради Церков, подібна рецепція вважалася неприйнятною, що було зазначено в офіційному зверненні до Президента України та мера Києва, де, серед іншого, йшлося про «категоричне несприйняття та протест таким виразам публічного псевдомистецтва, які використовують релігійні почуття та символи як об'єкт пародії» [3]. У результаті комунальні служби замалювали німб на зображенні. Це, зі свого боку, викликало обурення й звинувачення у порушенні прав митців на самовираження, через що у конфлікт змушені були втрутитися правозахисники, які зафіксували, що історія зі «святою Джавеліною» є черговим прикладом давнього конфлікту між свободою слова та свободою релігій.

Сповнені імпліцитних смислів роботи італійського художника Сальваторе Бенінтенде (псевдонім – TvBoy), який відвідав кілька українських міст, залишивши там свої графіті. Так, на одному з будинків у Бучі можна побачити дівчину з ореолом навколо голови і знаком «Стоп», який вона тримає у руках. Дівчина – наша сучасниця, протягує до світу руки з проханням зупинити цей жах, який прокотився вулицями міста і за яким вона ніби спостерігає. Німб навколо її голови нагадує

про всі ті безневинні жертви, які спричинила путінська Росія. Кольори українського прапора, які повторюються і на знаку «стоп», і у вбранні дівчини, створюють конотації для «декодування» цього образу.

Всесвітньо відомий райтер Володимир Манжос, колишній учасник знаменитого дуету «Interesni kazki» – напевно, найвідомійшого з усіх українських графіті-гуртів, створив у Києві мурал «Час змін». Картина репрезентує перемогу українського богатиря над російським ведмедемі, із лап якого випадають символи радянської імперії – серп і молот. Картина виконана в гротесковому стилі, з порушенням пропорцій і зміщеною перспективою, але це створює додатковий іронічний ефект (як і розташований на задньому плані вулик, який захищає козак). З того боку, де розташоване все українське (тин, козак, вулик) – усе осяяне сонцем і водночас – над цією частиною картини простягає долоні Богородиця, що тримає рушник зі славетними рядками з поеми Кобзаря «Кавказ»: «І вам, сині гори, кригою окуті, і вам рицарі великі, Богом не забуті. Борітеся – поборете! Вам бог помагає». По суті, ця сцена є ілюстрацією до згаданих рядків. Рушник Покрови тут, як і вірш Кобзаря, постають символами українського народу.

Ми зупинилися на тих зразках, які репрезентативно представляють вітчизняне мистецтво часів російсько-української війни. Звісно, це лише деякі приклади, і сьогодення дає нам новий і новий матеріал. З усією очевидністю можна стверджувати, що, як не парадоксально, але саме агресія Росії проти нашої країни дала новий поштовх розвитку української культури (і сприяла виникненню цікавості з боку інших країн), а митці з гідністю продовжують боротися на своєму арт-фронті, де сакральна складова нашого постсекулярного світу отримує нові імпульси для розвою та переосмислення традиційних шаблонів. Сучасне мистецтво України вже самим фактом свого існування спростовує фантасмагоричні міфологеми чужинської ідеології про «один народ» і якусь нібито одвічну «вторинність» українського духовного досвіду.

Література

1. Адамович Н. Рада церков проти муралу «Свята Джавеліна»: образа вірян чи обмеження свободи вираження поглядів? *Zmina*. 26.05.22. URL : https://zmina.info/articles/svyata-dzhavelina-proty-rady-czer kov-ekspert-ne-pobachyv-porushen-z-boku-tvorcziv-muralu/.
2. Бабинський А. Війна за «русский мир» чи «святу Русь»? Ідеологічні корені російської агресії. *Наукові записки УКУ.* Серія: Богослов'я. Вип. 10. 2023. С. 225–251.
3. Батанова О. Н. Русский мир как реальность и цивилизационный проект. *Право і політика*. 2008. № 12. С. 3017–3021.
4. Беспалова С., общ. ред. Русский мир: проблемы духовно-нравственного, гражданско-патриотического воспитания и пути их решения: м-лы международ. науч.-практ. конф. (Донецк, 24 октября 2018 г.). Донецк: ДонНУ, 2018. 475 с.
5. Власюк Г. «Це буде хороше нагадування для наступних поколінь». *Zahid.net.* 6 квітня 2015. URL : https://zaxid.net/ tse_bude_horoshe_nagaduvannya_dlya_nastupnih_pokolin_n1346902.
6. Выбор Донбасса. Литература народных республик. *Альманах Союза писателей ЛНР*. Луганск: Большой Донбасс, 2017. 671 с.
7. Выступление Владимира Путина на форуме «Селигер». URL : http://ria.ru/politics/20140829/1021869087.html.
8. Галунько В. В. Вітчизняна війна українського народу 2014–2015 рр. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2015. № 2. С. 3–10.
9. Гмиря А. Ідентичність: як зрозуміти, що я – українець? *Радіо Свобода.* 25.07.22. URL : Ідентичність: як зрозуміти, що я – українець? (radiosvoboda.org).
10. Годік К. До свого коріння: як війна повернула елементи фольклору у сучасні пісні. *Neformat*. 03.10.22. URL : https://www.neformat.com.ua/articles/do-svogo-korinnya-yak-viyna-povernula-elementi-folkloru-u-suchasni-pisni.html
11. Грибовський В. Лицар у вовчій шкурі (частина І). *Український тиждень*. 19.06.23. URL : https://tyzhden.ua/lytsar-u-vovchij-shkuri-chastyna-i/.
12. Давосир І. На Львівщині встановили шопку із фігурами Байдена та Бандери. *Твоє місто*. 23.12.22. URL : https://tvoemisto.tv/news/na_lvivshchyni_vstanovyly_shopku_iz_figuramy_dzho_baydena_ta_stepana_bandery_141394.html.

13. Задубінна Я. Що відчувають іноземці, стоячи перед Розп'яттям, написаним на ящику з-під набоїв. *АрміяInform*. 17 березня 2023. URL : https://armyinform.com.ua/2023/03/17/shho-vidchuvayut-ino zemczi-stoyachy-pered-rozpyattyam-napysanym-na-yashhyku-z-pid-naboyiv/.
14. Іванченко Л. І. Молодіжні субкультури в сучасному світі. *Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді.* 2016. Вип. 20 (1). С. 201–210.
15. Ікони у долоню, або як створюються незвичайні ікони для бійців ЗС. *Волиньinfo*. 28 січня 2023. URL : https://volyninfo.com/ikonu-u-dolonyu-abo-yak-stvoryuyutsya-nezvychajni-ikony-dlya-bijtsiv-zsu/.
16. Ікони художників України на ящиках від боєприпасів. *Радіо Свобода.* 06.04.21. URL : https://www.radiosvoboda.org/a/ikony-na-jashykach-vid-bojeprypasiv/31190030.html.
17. Ілларіонов А. Четверта світова війна. *Економіст*. 2014. № 6. С. 75–78.
18. Іноземцева Ю. Біблійні персонажі та зруйновані війною будинки. Як виглядає найбільша в Україні Різдвяна шопка? 20 хвилин. 02.01.23. URL : https://te.20minut.ua/Kult-podii/bibliyni-personazhi-ta-zruynovani-viynoyu-budinki-yak-viglyadae-naybil-11755337.html.
19. Коваленко В. Д. «Русский мир» как перспектива для России. *Наука. Образование. Личность.* 2015. № 3. С. 122–126.
20. Козловська В. В. Культурні трансформації Донбасу під впливом доктрини «Русского мира» (кінець XX–початок XXI ст.). *Науковий вісник національного музею історії України*. 2018. С. 287–298.
21. Козловцева Н. А. «Русский мир» как теоретическое понятие в современном социально-гуманитарном знании. *Обсерватория культуры*. 2017. № 14/3. С. 284–292.
22. Кузьменко О. Воєнний фольклор українців. *Локальна історія.* 20.02.23. URL : https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/ukrayinskii-voiennii-folklor-iak-zrozumiti-sebe-i-svogo-voroga-oksana-kuzmenko/.
23. Митрополит Волоколамский Илларион: Для православных верующих Украины переживания Пасхи связаны и с надеждами на прекращение гонений. URL : http://www.patriarchia.ru/db/text/5428697.html.
24. Молитва о мире и избавлении от вражды и междоусобной брани меж Украиной и Россией. *Cxid.info*. 24 февраля 2022. URL : https://cxid.info/162843_molitva-o-mire-i-izbavleniiot-vrazhdy-i-mezhdousobnoi-brani-mezh-ukrainoi-i-rossiei.html.

25. Молитви за українських воїнів та Україну. Три тексти за мир. *Твоє місто*. 2022. 24 лютого. URL : https://tvoemisto.tv/ news/molytvy_za_ukrainskyh_voiniv_ta_ukrainu_tekst_128249.html.
26. Молитвослов. Православные молитвы. URL : https://azbyka.ru/molitvoslov/molitvy-o-voinax.html#n5.
27. Павленко П. «Русский мир» як ідеологія російського неоімперіалізму: українські реалії. *Волинський Благовісник*. 2015. № 3. С. 281–286.
28. Пенькова Е. А. Русский мир как фактор социальной идентификации российской молодежи: автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. соц. наук: 22.00.04. Москва, 2012. 25 с.
29. «Путінський оберіг»: мобілізованим росіянам надіслали іконки з Путіним. *Varta1*. 18 квітня 2023. URL : https://varta1.com.ua/news/putinskiy-oberig-mobilizovanim-rosiyanam-nadislali-ikonki-z-putinim-foto-video_363867.html
30. Савєльєва С. Молитви під час війни: найсильніші слова до Бога та святих. URL : https://liza.ua/uk/lifestyle/self-development/molitvi-pid-chas-vijni-najsilnishi-slova-do-boga-ta-svyatih/.
31. Спалєк М. Скажи «паляниця». 15 мемів, що з'явилися в час великої війни. URL : https://ms.detector.media/trendi/post/31240/2023-02-23-skazhy-palyanytsya-15-memiv-shcho-zyavylysya-u-chas-velykoi-viyny/.
32. Терещук Г. Ікони для фронту: іконописець-волонтер Лев Скоп вірить, що вони бережуть життя воїнів. *Радіо Свобода.* 13 вересня 2022 р. URL : https://www.radiosvoboda.org/a/ikona-front-voyin-vira-boh-viyna/32029742.html.
33. Товканець О. С. Молодіжна субкультура і девіантна поведінка. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Педагогіка, соціальна робота». 2011. Вип. 22. С. 170–172.
34. Топалова С. «Русский мир» та радянський комуністичний міф: нова форма при незмінності змісту. E*uropean political and law discourse.* 2015. № 2/2. С. 114–120.
35. Шиян О. Шопка на фронті. Різдвяний подарунок для українських бійців. *Zaxid.net*. 22.12.22. URL : https://zaxid.net/rizdvo_na_blokposti_ rozmova_z_tvortsyami_vertepu_dlya_peredovoyi_n1554957.
36. Шот М. Ходив іконописець на війну. *Урядовий кур'єр.* 18.03.23. URL : https://ukurier.gov.ua/uk/articles/hodiv-ikonopisec-na-vijnu/.

37. Popescu N., Wilson A. The Limits of Enlargement-lite: European and Russian Power in the Troubled Neighbourhood. London: European Council on Foreign Relations, 2009. 70 p.
38. Schmitt C. Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty / Trans. G. Schwab. Cambridge, Mass: MIT Press, 1985. P. 36–52.

Розділ VIII
АКСІОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕЛІГІЇ У ВИМІРІ БЕЗПЕКИ

Віталій Мудраков, Семен Абрамович

Розділ присвячено гострим безпековим викликам з увагою до їхніх світоглядних контекстів.

Перший параграф концентрує увагу на ідеології як джерелі гуманітарної агресії з боку Росії і, зокрема, на політичній інструменталізації віри та церкви в ідеологічних цілях. Розглянуто деякі інструменти концептуальної оптики зв'язку релігії і безпеки в українському суспільстві. Увага екстраполюється на практику й безпекові виклики православних структур в Україні.

Окреслено дослідницькі напрями гуманітарної безпеки як академічної діяльності й загальної практики під час війни (чи інших соціальних потрясінь). Проведений теоретичний аналіз відзначається чітким ціннісним вектором, узгодженим із гуманістичними запитами сьогодення.

Другий параграф зміщує ракурс розгляду на віддалені в історичній ретроспективі реалії старозавітних часів. Однак вимір осмислення заповіді «не вбивай» у ціннісному плані резонує з реальними обставинами життєвого вибору сучасних українців і ізраїльтян у час війни. А зважаючи на те, що більшість громадян обох країн позиціюють себе як юдеї і християни і перебувають в умовах війни, очевидним постає світоглядний вплив біблійних наративів на життєву й ціннісну практику.

Ключові слова: *безпека, війна, справедлива війна, гуманітарний, ідеологія, релігія, Церква, православ'я, Старий Завіт, християнство.*

8.1. Релігія та безпека в Україні: до релігійних аспектів концепції «гуманітарна безпека»

Віталій Мудраков

Російська інвазія в Україну конкретизувала величезний спектр безпекових проблем. Цьому спектру можна й варто присвятити велике й не одне дослідження *про передумови*

війни в Україні. І якщо це дослідження матиме об'єктивний характер, то навряд чи в ньому не йтиметься про те, що як українське суспільство, так і українська держава не надто працювали над розбудовою власних спроможностей у системі безпеки. Хай там як, а надолужувати треба зараз, завтра і ще якийсь час.

Зачатки в цій справі, на які можна спиратися, – це певна класифікаційна рамка згаданого спектра безпеки, яка, до речі, була прийнята напередодні війни. Йдеться про завершення підготовки *галузевих безпекових стратегій* як новий цикл стратегічного планування в *Стратегії національної безпеки України* (2020) [29]. Очевидно, що цей документ після закінчення війни матиме не тільки більший обсяг, а й інший зміст та чіткіші формулювання; не виключено, що його доповнюватимуть і підкріплюватимуть інші безпекові нормативно-правові акти за участі міжнародних партнерів; загалом ці документи, однак прогнозовано, стосуватимуться військового та економічного партнерства. Мені ж до справи важлива та *галузь*, що в названій *Стратегії* позначає гуманітарний простір. Цікаво, що в цьому документі – Указ Президента України – в одному формулюванні *щодо дій держави з метою безпеки* називається як загроза в цьому просторі, так і шляхи її подолання: «рішуче протистояти гуманітарній агресії, розвивати українську культуру як основу консолідації української нації та зміцнення її ідентичності» [29]. Я визначаю цьому простору перше місце як у згаданому списку, так і в майбутніх документах щодо захисту, тому що «спочатку відповідь на питання: *"хто я?"*, а тоді вже: *"що я можу купити?"*, адже, не знаючи, *"хто я!"*, мені можна буде *"продати все!"*, що завгодно» [27, с. 32]. Себто гуманітарний простір – це «поле бою», де чиниться опір гуманітарній агресії, а засобом у цьому протистоянні є саме культура (в широкому та вузькому розумінні водночас). Однак найважливіше тут стосується саме *предмета війни*, тобто того, «проти чого!» – з боку агресора

(Росії) і «за що!» – з боку захисту (України) здійснюється протистояння. Отже, йдеться про *безпеку ідентичності*, тобто про те, за що відбувається ця війна – за «право на *власний спосіб бути*» [26, с. 7].

Ідеологія: умови виникнення гуманітарної безпеки. Зверну увагу, що на поняття «гуманітарна агресія» я вперше натрапив у формулюванні та тлумаченні українського правознавця В. Василенка: «мета гуманітарної агресії – знищення національної ідентичності народу шляхом м'якої сили» [12], – і далі: «гуманітарна агресія має 4 складники: 1) мовно-культурна війна, яку Росія веде весь час проти України; 2) інформаційно-пропагандистська війна; 3) війна проти Української історичної пам'яті; 4) конфесійна війна» [там само]. Тобто ці складники поняття «гуманітарна агресія» конкретизують різні сфери чи, сказати б, поля наступу. Виходить, щоб протистояти гуманітарній агресії, необхідно спочатку мати відповідну гуманітарну політику – з боку держави та гуманітарний запит – з боку суспільства. Наголошу, що (а) осмислення *гуманітарного простору як такого* в Україні продемонструвало його вельми специфічну самобутність: «"український кентавр" – це (1) окреслення сфер і засобів формування та плекання загального рівня розумності й моральності, що сповнені своєрідністю культурної традиції, та (2) артикуляція загального стану добробуту/безпеки як суспільства загалом, так й окремих його груп; поєднання цих аспектів об'єктивується необхідністю збереження принципу абсолютної цінності людини, тобто збереження її життя, прав і свобод» [23, с. 316]; (б) *осмислення віх гуманітарної політики* в Україні склало враження доволі сплутаного та неоднозначного потоку не пов'язаних між собою сентенцій [23, с. 311–312]; (в) *висвітлення гуманітарного запиту суспільством* можна презентувати не постійними, а радше хвилеподібними сплесками активності щодо своєї ж наявності (1991), своїх прав та свобод (2004), власної гідності (2014) та справжньої самості й незалежності (2022).

Тож наведена вище структуризація гуманітарної агресії відкриває шлях до розуміння інструментів та сфер, чи то, сказати б, інструменталізації сфер, де ця агресія здійснюється: освіта й наука, культура й мистецтво, медіа, а також, звісно, релігія – це ті сфери, які різною мірою формують та шліфують цей культурно-смисловий простір як простір самоототожнення; це ті інструменти, які складають гігантський *світоглядно-ідеологічний калібр* виховання людини та громадянина. Використання цих сегментів культури у протистоянні наповнюють зміст *гібридності* цієї війни, а *синергійний ефект* від їхнього синтезу створює суперсилу переконання. Тому широке осмислення та холодна аналітика цієї «зброї» – це той суспільний запит, що постав з умов самого життя, ба більше – виживання. Саме в нього – в якість самоосмислення – має інвестувати держава, формуючи однозначну та збалансовану гуманітарну політику, аби постійно продукувати засоби захисту. Простіше кажучи, війна стала чинником осмислення власної ідентичності українським суспільством, тобто спонукала до формування згаданого гуманітарного запиту, бо саме ідентичність стала *предметом війни*. Й саме це самоосмислення має стати ключовим у стратегічних безпекових плануваннях надалі, сформувати комплекс *гуманітарної безпеки*.

Очевидно, що коли йдеться про світоглядно-ідеологічний калібр та силу переконання, то тут мається на увазі *ідеологія* як джерело гуманітарної агресії і в спеціальних операціях впливу, і в реальному світоглядно-практичному житті спільноти: російська доктрина «руский мір» (рашизм) як соціально-політична теорія й практика держави та суспільства[1]. Саме це світоглядно-політичне самопозиціювання наголошує на несправжності української національної ідентичності, а отже, виключає й можливість її існування, переконуючи себе, що росіяни та українці це один

[1] Використовую поняття «рашизм» як таке, що офіційно закріплено визначенням Верховною Радою України (https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41531) і позначає політичну ідеологію режиму Росії.

народ[1]. Однак у цьому сенсі доречно просто згадати думку Б. Андерсона про те, що «спільноти потрібно розрізняти не за їхньою справжністю чи несправжністю, а за манерою уявлення» [10, с. 22]. Тобто говорити про спільноти варто, виходячи з їхньої світоглядно-ідеологічної настанови на якість уявлень та ставлення до інших; про спільноти треба говорити з огляду на їхню ідеологічну скерованість.

Отже, маємо закріплення гуманітарного простору в галузях безпекових стратегій і визначення його відповідальним за формування та консолідацію нації та зміцнення ідентичності; а також гуманітарний простір – це можливість ідеологізації суспільства (в негативному сенсі) та здатність захисту від подібних активностей. Далі важливо наголосити на (1) сутності негативних моментів ідеологізації, що постали в Росії, а також на (2) особливостях гуманітарної безпеки, які доцільно формувати в Україні:

1. Сутність негативних моментів ідеологізації продуктивно пояснювати через співвідношення понять «ідеологічного» як такого та «людяного» як такого, тобто ключове питання тут – це питання домінації політичної ідеології суспільного утворення над принципом абсолютної цінності людини. Йдеться, отже, про співвідношення ідентичностей, які постають зі смислів «бути людиною» (діяти людяно) та «належати до політичної спільноти» (діяти в ідеологічних інтересах групи) [24, с. 106–114]. У своєму дослідженні щодо осмислення російсько-української війни в категоріях ідентичності я доходжу висновку, що ці поняття: «виказують збій у процесі формування "людяного" сучасної російської ментальності, що проступає найжахливішими виявами власного характеру, як-от: відсутність спрямування бути для інших, ненависть та її практична реалізація на різних рівнях російсько-української війни» [24, с. 111], ба більше,

[1] Тут годі й шукати прикладів: мені видається, що найбільш вдалим і сказати б «верховним» екземпляром головного наративу є псевдостаття В. Путіна, де мовиться про цю *єдність*: Статья Владимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев». Президент России. *События*. URL : http://kremlin.ru/events/president/news/66181 (дата звернення: 28.09.2021).

«доводиться говорити про формування сучасного варварства, тобто йдеться не лише про засіб політичної організації соціуму кровожерливим режимом, а й про спосіб його самоосмислюваності, котрі своїм засновком мають не ідею рівності, виплекану з низів суспільства, а ідеї імперської величі та вдавання цивілізованості засобами самої цивілізованості (гра в гуманітаризм)» [24, с. 111]. Рефлексуючи над ментальним виміром ідентичності росіян, я також висновую, що «ідеологічна рамка формувалася усіма можливими засобами, дресируючи росіян і формуючи їхній життєсвіт нелюдяності із налаштуванням на постійну експансію (як внутрішню, так і зовнішню). Однак відповідальність за такий життєсвіт нелюдяності лежить на всіх росіянах, оскільки він поставав із їхньої байдужості, відсутності альтернативи та гуманізаційних проєктів і, зрештою, втрати орієнтирів цивілізованості», а сам «життєсвіт нелюдяності росіян – результат довготривалого плекання ненависті до всього українського, тобто результат ідеологічного впливу як розлюднення, дегуманізації російського населення із переконанням того, що російська національна ідентичність є особливим, вищим типом із правом переступати людяне» [24, с. 111–112].

2. Оскільки російське «здоров'я раціональності соціуму перебуває у стані ейфорійних претензій до усіх за все і живиться політичною міфологією» [24, с. 112], воно потребує постійної світоглядної аналітики і щонайперше з боку українських сил захисту інтелектуально-духовного фронту, бо ж саме Україна тримає цю лінію, воюючи за свою ідентичність. З огляду на масштаби російської пропаганди вже нарешті зрозуміло, що потрібен особливий фільтр як інструмент спеціальних служб та наглядових органів для миттєвої реакції й особливо на реваншистські тенденції після російської поразки. І саме тут ідеться про систему заборон та обмежень як інструментарій зупинки ідеологічних маніпуляцій. Зрозуміло, що в модусі війни такий інструментарій виглядає більш сприйнятливим і дієвим для суспільства й про нього доводиться говорити як

про необхідний, адже мовиться про ідеологічно-ментальний намір знищити цілу національну ідентичність. Але мені все ж йдеться про превентивні заходи довгої дії, відсутність яких, власне, й уможливила ідеологічний вплив на український гуманітарний простір, що загалом довгий час корозило українську ідентичність. Маю на увазі передовсім критичне мислення як інструмент якісного обстоювання власного культурного поля, яке забезпечує процес ототожнення. «Це вимагає інституціоналізації гуманітарної безпеки на різних рівнях, але із пріоритетним розвитком в освітньому просторі, що пропонував би інструментарій захисту кожному і кожній в Україні щодо утвердження людини та громадянина. Подібні освітні проєкти – це можливість уникнути можливого світоглядно-ідеологічного штурму в майбутньому; це й уміння вбачати прогалини в проробленому, а отже, й визнавати власні помилки та розвиватися» [24, с. 112], тобто це вміння рефлексувати та критикувати себе, це здатність формувати здоровий глузд цілої спільноти та окремої особистості без будь-яких радикальних екстремумів. Утім, з огляду на необхідність дієвості оборонної тактики захисту власної ідентичності та усю історичну специфіку (постійну нездійснюваність) формування факторів ідентифікації, варто все ж зробити поправку щодо самокритики як критерію, яка стосується необхідності самоствердження – «консерватизм у культурі»[1] [22, с. 284].

Теорія: релігія у фокусі гуманітарної безпеки. Оскільки гуманітарну сферу актуалізовано нашестям антилюдської рашистської ідеології, орієнтованої на знищення української ідентичності, остільки й зміст гуманітарної безпеки визначається необхідністю її захисту, точніше кажучи, захисту

[1] У цьому сенсі дуже влучне формулювання цього поняття і, щонайголовніше, способи його втілення як необхідність загального просвітництва подибуємо у І. Лисого: «консерватизм у культурі – це не “назадництво” або сакралізація фольклору чи жорство трактованого класичного канону, а передусім константність її національної визначеності. Тому він не омертвлюючий, а ідентифікуючий». А я додав би лишень, що він – консерватизм у культурі – не загрозливий, а захисний.

того, що породжує та утверджує відчуття цієї тотожності й на чому тримається це відчуття – common sense. Поняття «common sense», яке об'єднує в собі синтез одразу трьох українських відповідників «здоровий глузд», «спільний сенс» та «спільне чуття» [11, с. 176], варто мислити як здатність до необхідності організовувати соціальний порядок та формувати ментальні структури суспільства на основі універсальних норм та критичного осмислення, не вдаючись до якихось радикальних форм впливу чи насилля. Себто це поняття «відбиває зміст загальноприйнятої людством думки щодо [...] принципу абсолютної цінності людини – збереження її життя, прав і свобод, тобто проєктування світоглядного та вибудовування соціального буття засобами освіти та науки, культури й мистецтва, релігії та політико-ідеологічних аспектів має відбуватися без відхилень від цього принципу. Аналітика цих відхилень та запобігання їм власне й становлять предмет осмислення гуманітарної безпеки» [23, с. 317]; аналітика перерахованих засобів проєктування світоглядного та вибудовування соціального буття – це окремі напрями осмислення гуманітарної безпеки. Тобто освіта й наука, культура і мистецтво, релігії та, зрештою, політика як така разом із медіапростором постають до аналізу для гуманітарної безпеки як ключові ідеологічні лакуни зі створення ментальної якості національної ідентичності.

Роль релігії в згаданому вище *синергійному ефекті* виняткова, оскільки її можливості реалізуються через ірраціональний вплив, тобто тут завжди доцільно говорити про її фундаментальне значення в ідеологічних пріоритетах, оскільки ті не в останню чергу апелюють до емоцій. Очевидно, що такі формотворчі потенціали відображаються й на міжнародній комунікації, а відтак є *певним визначальником* у глобальному світі плюралізму та різноманітності. Тому більшою чи меншою мірою релігію з початком XXI століття розглядають в теоріях міжнародних відносин як «м'яку силу», а релігійні організації – як дійові особи міжнародних відносин, що тим чи іншим способом впливають на конфігурацію

світової або регіональної політики [9, с. 7–24]. Отже, згадана *визначальність* релігії (конфесії чи окремої спільноти вірян) постає в ролі функціональності релігії в рамках розробки якогось політичного проєкту, який презентується на міжнародній арені низкою характерних дій. А сучасні релігієзнавці на українському контексті переконують, «[…] що при своєму функціонуванні релігійні інституції в переважній своїй більшості прагнуть до розширення сфер свого впливу, до масштабування своєї присутності в соціумі, до урізноманітнення соціальних ролей, які відіграють вони в соціумі, а інколи й до підміни собою інших, нерелігійних інституцій, складаючи їм подеколи навіть певну конкуренцію» [30]. Тож для гуманітарної безпеки релігія постає різноманітним функціональним потенціалом як в орбіті світоглядно-культурних метаморфоз (широкий контекст дослідницького вектора), так і в рамках ідеологічно-політичних пріоритетів (вузький контекст дослідницького вектора), які різною мірою трансформують відповідно загальну картину світу та рівень ідеологічного почуття спільноти, впливаючи на специфіку та динаміку відносин у світі загалом та регіонах зокрема.

Коли йдеться про ірраціональний вплив релігії, то вочевидь мається на увазі політична інструменталізація віри та церкви як способу та засобу в підготовці та досяганні ідеологічного продукту: впровадження політично-ідеологічних уявлень соціальним інститутом церкви через використання авторитету чеснотного наставництва та віри. Оскільки релігія має вплив на ціннісну складову світоглядної матриці колективної свідомості, остільки не буде перебільшенням говорити про моральну легітимацію ідеологічних пріоритетів церквою. У нашому випадку йдеться про використання православної церкви в розбудові рашистської ідеології або, точніше сказати, про ідеологічну співпрацю РПЦ із російською державою. Як доводить український богослов К. Говорун, політизація православ'я, що врешті перетворюється на політичну релігію, породжує такі явища, як антисемітизм, націоналізм, фундаменталізм, культурні війни [6]; автор описує зв'язок світської влади

та православної церкви в Росії як певну динаміку розвитку традиції ідентифікаційного самовизначення в трьох етапах союзу церкви з російською владою: царський, радянський та пострадянський; він вказує на те, як на останньому етапі церква безпосередньо сприяла російській агресії проти України [6, с. 47–88]. Отже, моралізація міжнародної активності Росії, що відбувається у формі військової агресії проти України, видається логічним продовженням у співпраці для РПЦ – з одного боку, а з іншого – відбувається намагання розширювати сфери свого впливу в православному світі, відверто маніпулюючи церквами-сателітами, підспудно опираючись на концепцію «Третього Риму»; розширення соціальної ролі в статусі *«святих» поступу інформування та мобілізації населення російської державо-церкви*. Очевидно: практика збігається з теорією. І в цім збігові важливо далі чітко виокремити аспекти до аналізу гуманітарної безпеки, структурувати їх відповідно до ключової настанови – нагальності захисту.

Далі, зважаючи на нагальність захисту, пропоную такий поділ сфер церковної діяльності для аналітики, тобто для роботи у сфері гуманітарної безпеки:

1. Інформаційно-культурна сфера: складники цієї сфери – це інформаційна культура церков та їхні культурно-інформаційні напрями: зв'язок інформаційної поведінки (принципів і механізмів взаємодії) з різними культуро- й соціотворчими активностями (матеріально-семантична культура, соціально-церковні практики і звичаєва культура, ментальна культура, духовна культура, канонічно-правова культура, літургійна культура тощо). Продуктивність такого підходу підтверджують спеціальні дослідження щодо інформаційної культури й цінностей як рамкової поведінки, а точніше рамкового використання інформації в різних організаціях [4]. Для гуманітарної безпеки такі розробки дають розуміння того, що не традиція і стратегія культурно-соціального поступу формує інформаційну культуру, а саме (ідеологічне) управління інформацією корегує культурно-соціальне буття спільнот. Тут до аналізу постають

ідеологічні наративи та популяризаторські інструменти різного штибу, що розповсюджуються видавничою справою афішно-популярної літератури та публіцистики; особливої уваги потребує блогосфера, а також офіційні й неофіційні інтернет-ресурси, сторінки у соціальних мережах. Оскільки культура постає продуктом інформації, остільки в фокусі аналізу для нашого контексту мають бути такі культурні заходи чи соціально-мотиваційні ініціативи, що працюють на світоглядно-ідеологічний корпус країни-агресорки, як-от, наприклад, святкування річниці Хрещення Русі, відкриття пам'ятника Київському князю Володимиру, мілітаризований стиль храмів тощо.

2. Сфера реального комунікативного процесу: усі складники релігійного комплексу так чи інакше мають комунікаційне призначення і націлені на встановлення та розвиток різних зв'язків між людьми – з одного боку, з іншого – між віруючими та трансцендентним. Така специфіка виказує різні площини комунікації, котрі у теоретичних розробках презентуються поняттями «горизонтальна та вертикальна комунікації» [20, с. 260] відповідно. В орбіті інтересу гуманітарної безпеки можуть бути обидві форми, проте нагальність захисту звертає увагу передовсім на горизонтальний вимір. Аналіз цього виміру релігійної комунікації зосереджується як на особливостях трансляції соціальних настанов, так й на їхньому реальному відтворенню, а також на якості реакції на гострі виклики та їхні ціннісно-практичні інтерпретації як комунікативного процесу в межах церковної спільноти чи конфесії. В контексті російсько-української війни ця сфера конкретизується аналізом соціальної політики церкви як чинника впливу ідеології «руского міра» на всіх рівнях комунікації: між вірянами, між духовенством та паствою, між вірянами різних конфесій; у фокусі аналізу, безперечно, має бути й такий тип комунікації, як проповіді та різні форми звернення лідерів спільнот, а також місіонерська діяльність.

3. Сфера документів: складники цієї сфери транслюють конкретні дані та чіткі позиціювання, посвідчують (юридичні)

факти, підтверджують або слугують доказом в різних сферах життєдіяльності церкви. Ці функції скеровуються на інформування, соціально-культурне буття, управління, правові аспекти, історичну базу. В методологічних дослідженнях доку_ментів задокументовані дані називають «Documentary realities» [1, с. 78]. Аналітика цієї реальності має ґрунтуватися на якісних та кількісних методах: на основі певної кількості задокументованих позицій-характеристик пояснювати не тільки специфіку, а й проєкційність діяльнісного буття церков [25, с. 16]. Як переконують П. Аткінсон та А. Коффі, документи можна розуміти як репрезентації себе або інших, тобто ця репрезентація (див.: [1]) – це віддзеркалення певних якостей самоототожнення, що складалися традицією та які реагують на сучасність. А це саме той аспект, що постає найнагальнішим у війні за ідентичність і складає основне завдання в цьому напряму для теперішньої гуманітарної безпеки України. Безумовно, найпершим дослідницьким матеріалом тут є статути церков, а також документи про посвідчення незалежності: логіка та причини змін пунктів Статутів православних церков та їхніх структурних підрозділів в співвідношенні до вихідного документа-джерела щодо автокефальності – «Грамота» РПЦ (1589); «Грамота» УПЦ (1990). Не менш пильної уваги потребують також журнали засідань синодів, положення щодо різного роду життєдіяльності церков, задокументовані концепції, листи та офіційні звернення і заяви, роз'яснення тощо.

4. Освітньо-наукова сфера: складники цієї сфери покликані пояснювати, обґрунтовувати та навчати. Процес навчання та теологічно-наукового дискурсу – це, по суті, становлення та утвердження богословської свідомості як звичайного священства, так й еліти духовенства. Традиція теологічної школи – це ідентичність глибокого виміру, що віддзеркалює не тільки богословсько-світоглядну особливість звичаєвості, але й історично-уставничо-політичну специфіку. Тож в гуманітарній безпеці має йтися про державно-богословські відносини, а точніше про політизацію богословського нау-

кового дискурсу та освітніх стратегій. З обраним контекстом все очевидно: розвій політичного православ'я та ідеологічна педагогіка (щодо «єдності трьох слов'янських народів») для спудеїв. Тут варто виходити з настанови про те, що кожна ідеологія «reduce Christianity if the church incorporates them into its own teaching» [6, с. 115], тому богословсько-наукові праці й навчальні програми варто розцінювати й як політичні акти; тут до аналізу доцільно залучити усі наукові й науково-популярні видання, програми та тексти матеріалів конференцій, стенограми круглих столів, а також програми освітніх компонентів, тексти лекцій та презентацій в закладах богословської освіти, брошури виховного змісту в недільних школах тощо.

Окреслені сфери формують корпус дослідницьких напрямів для гуманітарної безпеки як спеціальної діяльності в час війни (чи інших соціальних потрясінь), як специфічну сферу академічних досліджень соціально-поведінкового та гуманітарного скерування, а також як окремі сегменти предмета вивчення, а точніше – як дослідницьку практику освітнього компонента *«Гуманітарна безпека»*. Пошук ідеологічних маркерів різного штибу щодо розповсюдження чи переконання в настановах діючої політичної системи Росії – це актуальне завдання гуманітарної безпеки як спільної справи усіх трьох типів діяльності. Головне в цій справі – усвідомлювати модус війни, тобто зберігати наукову об'єктивність у дослідженнях, уникаючи емоційних оцінок та суджень.

Практика: православ'я в Україні та безпекові виклики. Відомо, що Українське православ'я з 2019 року представлене двома церквами, а до того кількість була більшою. Процес зміни кількості церков безпосередньо пов'язаний із питаннями ідентичності: відновлення, розвиток та незалежність Київської православної традиції шляхом об'єднання. А оскільки ведеться війна за ідентичність українців, остільки, очевидно, питання церковної ідентичності займає своє чільне місце серед безпекових і є одним із ключових: як раніше,

так й нині церкви йменують себе «Українськими», але з різними додатковими вказівками чи то ідентифікаційними наголосами. Зрозуміло, що віру неможливо чи принаймні важко помаркувати національними особливостями, однак соціальні структурування під православним омофором відбивають культурно-буттєві особливості народу, а також його устроєві пріоритети. Тож, якщо відбуваються сприяння в культурному та устрієвому розвитку спільноти з боку церкви, то відбуваються сприяння в розвитку ідеї щодо власної «кваліфікаційної якості», тобто розвитку себе як нації. Тому використання означення «Українська» (церква) щонайменше виказує *якесь відношення* до українських культурно-буттєвих особливостей і до пріоритетів колективної устрієвості. *Якість* цього *відношення*, власне, й загострює ідентичнісний вимір як усередині окремих спільнот, так і передовсім на рівні всього суспільства. Тому постійне прояснення *якості* згаданого *відношення* – це практика гуманітарної безпеки: як і якою мірою ідеологізується церква, активність якої постає через деструктивну діяльність (не плекати культури, ім'ям якої називаєшся, і замовчувати або виправдовувати війну та принесене нею насильство). Позначення наявних векторів цієї практики мало б спонукати до усвідомлення рівня безпекових викликів та, систематизуючи окремі наявні матеріали як уже здійснені *приклади захисту*, вкаже на прогалини в тих сегментах, які потрібно заповнювати новими дослідницькими проєктами.

Проблема церковно-релігійної ідентичності має свої давні витоки, і цей аспект потребує неабияких дослідницьких розробок в галузі історії церкви, політичних студій, культурології, аби деокупувати історію формування та відносин Київської та Московської православних традицій, тим паче, якщо сьогоднішні їхні репрезентанти лише увиразнюють «цивілізаційний характер протистояння» [7]. І це теж сегмент завдань гуманітарної безпеки. Ця загроза більше ніж явно об'єктивувала себе в гібридному штурмі з 2014 р., на що в Україні заговорили про релігійну безпеку/

небезпеку [19] та про загострення проблем релігійних ідентичностей [21], і саме в зрізі зіткнення згаданих церковно-релігійних ідентичностей. Війна загострила цей фокус й для світового релігійного товариства. Тому тема реакцій та офіційних позицій інших релігій чи конфесій – це тема дієвості релігійного впливу на припинення агресії та війни загалом і реальної підтримки українського народу іншими православними церквами зокрема. Концентрація такої уваги об'єктивно важлива для гуманітарної безпеки тим, що більшість громадян України ідентифікують себе як православні за віросповіданням, а отже, особливо чутливі до думки очільників православних церков світу [3]. Тому аналітика артикульованих цими церквами ціннісних та смислових конструктів, як-от «справедливий мир», до яких проявляється особлива сприйнятливість колективної свідомості в модусі війни, складає для гуманітарної безпеки не тільки мапу політично-церковного впливу православних центрів, але й формує стратегічну візію щодо «ціннісної єдності» [3, с. 17] майбутнього і дає змогу вибудовувати *політику превентивності* щодо окремих релігійних діячів.

Далі – огляд заявлених вище необхідних до постійної ревізії сфер у світлі конкретних або дотичних дослідницьких практик як орієнтування та формування практичного інструментарію захисту:

1. *В Аналітичній доповіді* ще від 2015 р. щодо інструменталізації РПЦ в інформаційно-пропагандистській політиці Росії [32, с. 124–125] повідомляється, що церква проводить активну інформаційну кампанію в інтересах ідеології «руского міра» з метою постійної мобілізації та спонукання населення ще з початку XXI ст. Тому фокус на суть та трансформації ідейно-політичної риторики РПЦ [31] видається дуже важливим засновком для функціонального потенціалу гуманітарної безпеки. Основні складники наративу, на якому будується участь церкви в інформаційно-пропагандистській діяльності, – це спільність історичних коренів, історичної пам'яті, культурної спадщини,

що врешті постає формулюванням про «спільну східнослов'янську православну цивілізацію». З подачі очільника РПЦ Кирила «руский мір» почав трактуватися як «спільний наднаціональний проєкт» [17], втілення якого передбачало поглинання України як суб'єкта політичної взаємодії та подальше розмивання української ідентичності в «інтеграційних процесах». Такий вектор – чітка ідеологічна вказівка церковно-духовній ієрархії (України та Білорусі як ядра «руского міра») на те, які культурно-історичні події, дати чи постаті мають виходити на перший план, для того, щоб «кермувати» соціальною увагою та культурними інтенціями мирян. У такий спосіб геополітична доктрина «руского міра» набувала сакралізованого характеру, а така подія, наприклад, як спільне святкування Хрещення Русі, своє культурно-історичне значення змінювала на ідеологічно-політичне.

2. Сфера реальної комунікації у вертикальному та горизонтальному вимірах – місце прояву ідеологічних сентенцій в дії, живе плекання ідей і смислів. Так, виявлення в богослужбових текстах УПЦ (як матеріальних засобах вертикальної комунікації) маніпулятивних форм – це добрий приклад діяльності гуманітарної безпеки в цій сфері: «тексти […] пронизані російською ідеєю і це повністю співзвучно з політичними амбіціями російської світської влади і переходить в агресію. Сама наявність цих формул у церкві свідчить про її смислові кривизни, що не тільки призводять до людських жертв, а й підривають довіру до церкви взагалі. Як можна довіряти духовній установі, яка, настановляючи людину на шлях правди й високі цінності, сама на рівні свого соціального становища спокійно дозволяє перекручувати, недоговорювати, замовчувати – вести брудну дипломатію з людьми» [14]. Згадане наставництво з ідеологічним присмаком має безліч прикладів в мережі, що лише спонукають до міжправославного розділення, а отже, потребують примноження дослідницького погляду саме на внутрішнє життя окремих громад, регіонів [2] і конфесії загалом. А ширшим виразником цього наставництва, що

здійснювалося і здійснюється в горизонтальних вимірах комунікації, можна вважати репрезентацію реакцій українців на міжправославний конфлікт [5].

3. Дослідницькі практики «Documentary realities» особливого значення набули саме з початком гарячої фази війни (2022), оскільки ця сфера – це головна підстава зміни можливостей життєдіяльності церков. Тут варто згадати як безпекові заходи на законодавчому рівні з боку держави [16], так і спеціальну релігієзнавчу експертизу [13]. Перша ініціатива покликана обмежити духовний вплив релігійних центрів, що лежать поза межами України; друга ініціатива доводить існування зв'язку РПЦ та УПЦ, тобто залежність другої від першої, через що, власне, й каналізується вплив на православних вірян України. Такі експертизи – реальний приклад діяльності гуманітаріїв-дослідників щодо захисту від маніпуляцій духовним простором, а отже, й методичний матеріал для гуманітарної безпеки. Іншим прикладом аналітики щодо перевірки автентичності українських церков на предмет їхньої культурної належності та підтримки колективної устрієвості є концепція «національного паспорту православних церков України» [8]. Цей приклад важливий тим, що пропонує методологію (див.: [25]) дослідження якісного виміру процесу самоідентифікації в поєднанні з кількісним формально-логічним аналізом документів різного штибу: Статути, документи про незалежність, постанови, звернення тощо. Тобто відповідність церков «українськості», яка заявлена в назвах, встановлюється до відповідності кількісних показників-критеріїв, які загалом позначають якість цієї «українськості». Це, врешті, засвідчує факт незалежності (конкретні дані) фактом автентичності (якістю ідентичності);

4. дослідницько-наукові практики освітньо-наукової сфери переконують, що «богословська освіта, тобто якісне формування майбутніх служителів релігійних організацій та спільнот (але не лише священнослужителів), а також богословська обізнаність, ерудованість інших фахівців (при-

наймні тих, які позиціюють себе як віруючі), адекватна, не спотворена інформованість щодо тем релігійно-церковного життя у ЗМІ тощо – це надійний важіль у системі інструментів розбудови гуманітарної безпеки» [15]. Можна лише доповнити, що якісна богословська освіта – якісний богословсько-науковий дискурс. І це визначальна умова для богословських програм в освітніх закладах України, адже тільки високофахові теологи зможуть протистояти політизованій теології, політичному православ'ю: богословсько-наукові аргументи на виправдання війни російськими православними богословами засобами богословського дискурсу [28]. Тож очевидно, що цей сегмент потребує ширшої популяризації та просвітницької діяльності у світському просторі, а в когорті представників гуманітарної безпеки, безумовно, мають бути теологи. Адже фаховий аналіз використання богословсько-практичних істин задля досягнення миру на предмет їхньої маніпулятивності чи спекулятивності вельми злободенні. А оскільки «[…] в Православній церкві тема розбудови сталого миру тільки починає розвиватися. І незважаючи на гібридну війну РФ проти України, активну участь в якій бере й Московський патріархат, Українське православ'я потребує розробки богослов'я миру та розвитку миротворчих практик» [18]. Це питання ще набуде нової хвилі актуальності.

Література

1. Atkinson Paul & Coffey Amanda. Analysing documentary realities. Qualitative Research. 3.rd ed. David Silverman, 77–92. London: Sage, 2011.
2. Brodestkyi Oleksandr and Horokholinska Iryna The Security Dimensions of Religious Life in Ukraine: A Focus on Orthodoxy in the Cross-Border Chernivtsi Region. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2023. Vol. 43: Iss. 6, Article 5. URL : https://doi.org/10.55221/2693-2148.2440
3. Brodetskyi Oleksandr; Horokholinska Iryna; and Lahodych Mykola. Value Vectors of the World Local Orthodox Churches Position Regarding Russia's War Against Ukraine. *Occasional Papers on*

Religion in Eastern Europe. 2022. Vol. 42: Iss. 8, Article 2. URL : https://doi.org/10.55221/2693-2148.2385
4. Choo C. W., Bergeron P., Detlor B., & Heaton L. Information culture and information use: An exploratory study of three organizations. *Journal of the American Society for Information Science & Technology*, 2008, 59(5), 792–804. DOI :10.1002/asi.20797
5. Fylypovych Liudmyla. The Realities of Current Orthodox Life in Ukraine During the Russian-Ukrainian War. *Studia Theologia Catholica Latina*. 2023. Issue no. 1. P. 7–25. URL : https://doi.org/10.24193/theol.cath.latina.2023.LXVIII.1.01
6. Hovorun C. Political Orthodoxies: The Unorthodoxies of the Church Coerced. Minneapolis: Fortress Press, 2018.
7. Ishchuk Nataliia & Sagan Oleksandr. Confrontation of Orthodox Churches in Modern Ukraine: Reasons, Trends and Prospects of Reconciliation. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2020. 40(3): 8–33. URL : https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss3/4
8. Mudrakov V., Pavlyk O., Dudchenko V., Hapchenko O. Ukrainian Orthodox: National Identification of Churches During the Russian-Ukrainian War. *Analele Universităţii din Bucureşti.* Ştiinţe Politice [Annals of the University of Bucharest. Political Science series]. Vol. XXIV, Issue 2, pp. 177–210. URL : https://doi.org/10.54885/AUB-SP-YBDE7461
9. Scott, Thomas. Religion and International Conflict. Religion and International Relations. Ed. K.R. Dark, 7-24. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2000.
10. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ, 2001.
11. Брюжер Ф. Common sense. *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей*. / Пер. з фр. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. Том третій.
12. Василенко В. Місія України – знищити московську імперію. *Тиждень*. 2018. URL : https://tyzhden.ua/misiia-ukrainy-znyshchyty-moskovsku-imperiiu/
13. Висновок релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української Православної Церкви на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом. *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті.* 2022. URL : https://dess.gov.ua/vysnovok-relihiieznavchoi-ekspertyzy-statutu-pro-upravlinnia-ukrainskoi-pravoslavnoi-tserkvy/

14. Гарда М. Код сепаратизму в богослужбових текстах УПЦ: форми, формули, статистика. *Релігія в Україні.* 18 березня 2015. URL : http://www.religion.in.ua/main/ analitica/28628-kod-separatizmu-v-bogosluzhbovix-tekstax-upc-formi-formuli- statistika.html
15. Горохолінська І. Безпековий потенціал богословської освіти. *Феномен безпеки: соціально-гуманітарні виміри.* (Ред. Віталій Мудраков). Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2022. С. 277–290. URL : http://elar.khmnu.edu.ua/jspui/handle/123456789/12513
16. Закон України. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій. Рада. Верховна Рада України. Законодавство України : офіційний веб-портал парламенту України. 2024. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-19#Text.
17. Кирилл Патриарх. Выступление на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата. 3 ноября 2009. URL : http://www.patriarchia.ru/ db/text/928446.html
18. Коваленко, Г. Богослов'я війни і миру в Православній Церкві. Відкритий православний університет Святої Софії Премудрості. 2022. URL : https://oou.org.ua/2022/02/10/bogoslovya-vijny-i-myru-v-pravoslavnij-czerkvi/
19. Колодний Анатолій. (Ред.). Релігійна безпека/небезпека України. Київ : УАР. 2019.
20. Колодний, А.; Филипович, Л. (за ред.). Функціональність релігії: український контекст. Київ : УАР, 2017. С. 260.
21. Колодний А., Филипович Л., Арістова А. (Ред.). Релігійні ідентичності в їх сутності і конфесійних виявах: український контекст. Київ : УАР, 2021.
22. Лисий І. Філософська та мистецька культура. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2004.
23. Мудраков В. Гуманітарна безпека: від проблем галузевого визначення до особливостей дидактичної визначеності. Феномен безпеки: соціально-гуманітарні виміри. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2022.
24. Мудраков В., Лютко Н., Павлик О. «Людяне» та «ідеологічне»: до осмислення російсько-української війни в категоріях ідентичності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. N 2.
25. Мудраков В. Методологічні аспекти досліджень якісного та безпекового потенціалу українського православ'я. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2022. 5(2), 13–22. URL : https://doi.org/10.15421/342216

26. Мудраков В. Передмова. Феномен безпеки: соціально-гуманітарні виміри. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2022.
27. Мудраков В., Поліщук О. Деякі міркування щодо проблем ідентичності та гуманітарної безпеки. *Вісник НАУ.* Серія: Філософія. Культурологія. 2019. № 2 (30). С.31–36.
28. Осипов О. Тот шаг, на который пошла Россия, является необходимым. BezFormata. 23 марта 2022. URL : https://siktivkar.bezformata.com/listnews/shag-na-kotoriy-poshla-rossiya/103832944/
29. Президент України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. Президент України Володимир Зеленський : офіц. інтернет-представництво. URL : https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037
30. Филипович Л. Післяслово. Функціональність релігії як об'єкт дослідження. Функціональність релігії: український контекст. За редакцією професорів А. Колодного та Л. Филипович. Київ : УАР, 2017. 339 с.
31. Шкіль С. Трансформація ідейно-політичної риторики російської православної церкви на початку XXI століття. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2017. URL : http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/41040
32. Яремчук В. РПЦ на Донбасі як інструмент інформаційно-пропагандистської політики Російської Федерації. Способи і форми протидії держави і суспільства церковно-релігійній деструкції. Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою. Аналітична доповідь. КИЇВ : ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2015.

8.2. Заповідь «Не вбивай» у Старому Завіті й війна в житті стародавнього ізраїльтянина

Семен Абрамович

Серед живих істот, які перебувають у фізичному тілі, найбільш чутливою до голосу Зла виявляється саме людина. Звір зазвичай вбиває, аби насититися, випадки «захоплення

процесом», коли, скажімо, вовк, знищує цілу отару овець, усе ж таки нехарактерні, фактично лише людина може вбивати заради задоволення. І справа не обмежується поодинокими кримінальними ексцесами. Як відомо, З. Фройд вважав за неминучу супутницю людства війну, позаяк вона виплескує назовні й легалізує як державну позицію всі приховані й пригноблені культурою нижчі інстинкти, все те, що зганьбило би приватну особу. Тяжіння до зла здається одвічною, вродженою рисою людини. Тож психоаналітики висувають дуалістичну модель «Ерос-Танатос» як визнання «енергії мортідо» за природний та рівноправний з Еросом чинник нашої підсвідомості.

Але бінарна опозиція Життя – Смерть від початку чітко диференціюється на позитивну й негативну конотації, і тяжіння до загибелі – своєї чи чужої – є, що там не кажи, ознакою хворобливого стану душі. Психоаналітики – це ж усе-таки практикуючі психіатри, котрі професійно сприймають людей через певний фільтр, та, хоча потенційно кожен може захворіти на що завгодно, не кожний стає серійним вбивцею. І якщо розглядати хворобливе тяжіння до смерті як певну норму, то залишиться оголосити, що Ерос, тобто прагнення життя, взагалі можна б розглядати всього лише як слугу Смерті. Саме це зробив один з авторитетів Постмодерну Ж. Бодрійяр, який, до речі, радикально трансформував сучасний погляд на війну, включивши сюди і феномен тероризму («Символічний обмін і смерть»). Фактично ця теза *Смерть-понад-Усе* збігається з буддійським варіантом атеїзму, що невимушено вписується в панораму активної апології досвіду індо-буддійської рефлексії прихильників філософії New Age. Однак традиційна європейська свідомість від початку формувалася поза світом індо-буддійських рефлексій, вона складалася як конфліктне «насування» одна на одну двох літосферних плит середземноморської культури: античності та юдеохристиянського світогляду, спрямованих від початку антагоністично. Про цей глибинний аспект нашої політичної культури, зокрема про його біблійний чинник,

ми, усе ще просочені секуляризованою свідомістю епохи Модерну, якось забуваємо.

Концепція справедливої війни. Здавна й усюди люди стикалися з проблемою існування зла і з проблемою покарання за нього. Зокрема, тут у центрі уваги опиняється війна, цей одвічний супутник людства, невід'ємна складова людської історії. Сучасний погляд на справедливі й несправедливі війни, який лежить в основі міжнародного права, в полі міжнародних ініціатив XX століття визначався різними чинниками, інколи доволі неочікуваними, але дуже активними, такими, що запам'ятовуються. Так, перед Другою світовою війною виникла Ліга націй, прообраз сьогоднішньої ООН, й ініціатива тут належала ентузіастам есперанто та екзотичному східному руху багаї, який досить механічно синтезує всі значні релігії світу, політеїстичні та авраамічні. Однак основний ґрунт тут усе ж таки було закладено не ними, а давньою європейською християнською традицією, що базувалася на біблійній концепції святості миру. Зокрема, ця концепція впливала на свідомість західного світу, попри потужний тиск кількох століть секуляризації та бурхливого світського політичного досвіду, оскільки, як справедливо вважав К. Шмітт, навіть при ерозії сакрального змісту, релігійні ідеї трансформуються в етичні принципи світської політики, й можна говорити навіть про політичну теологію, яка формується із секуляризованих богословських уявлень. Було б несправедливо розчинити цей конкретний потужний вплив Біблії на політичну мораль сучасного світу в смутних вказівках на «загальнолюдський характер» прагнення миру та «колективний досвід людства».

Іншими словами, хоча питання про справедливу війну належить до екзистенціальних проблем всього людства, для християнина воно найперше вирішується при опорі на Боже Слово. Вимагає пильної уваги реальна впливовість в цій ситуації біблійного морального первня, його ґенеза, інтерпретація, масштаб і кордони. Це має особливу актуальність в умовах визвольної війни проти російських загарбників, бо

жахи, що їх приносить реальність, дедалі частіше починають усвідомлюватися українським суспільством як відплата за століття примирливого й поблажливого ставлення до того язичницького варварства, того «звичайного», «повсякденного» насильства і зневаги до прав людини, які несла поневоленим нею народам Російська імперія та її наступники – СРСР і Російська Федерація.

Але тут ми одразу стикаємося з певною зовнішньою неузгодженістю.

У біблійному Декалозі лаконічно сказано: *Не вбивай*. Але ось у Приписах Второзаконня детально розписано, кого, за що і в який саме спосіб належить вбивати. Ось характерний приклад:

«Якщо посеред вас у якімсь із твоїх міст, що їх Господь, Бог твій, хоче тобі дати, знайдеться чоловік чи жінка, що чинитиме якесь зло перед очима Господа, Бога твого, переступаючи завіт його, і стане служити іншим богам та падати ниць перед ними, чи перед сонцем, чи перед місяцем, чи перед усією окрасою небес, чого я не заповідав, і донесуть тобі про це, та й ти про це почуєш, – то мусиш це добре розслідити; а коли виявиться, що це річ незаперечно певна, що таку гидоту зроблено в Ізраїлі, то мусиш вивести того чоловіка чи ту жінку, що сподіяли таку погань, за ворота й побити їх камінням на смерть. За словом двох або трьох свідків мусить бути скараний на смерть той, хто засуджений на смерть. Не можна стратити його на слово тільки одного свідка. Рука свідків нехай буде на ньому перша, щоб стратити його, а по тому рука всього люду; так викорінюватимеш зло з-поміж себе. Коли тобі буде занадто важко розсудити справу між душогубством і душогубством, між позивом і позивом, між раною і раною – будь-які спірні справи в ваших містах -ти встанеш і підеш до місця, що його вибере Господь, Бог твій, і прийдеш до священиків-левітів і до судді, який буде на ту пору, та й звернешся до них по пораду, а вони об'являть тобі судовий вирок. Тоді зробиш згідно з вироком, який об'являть на тому місці, що вибере Господь, і виконаєш точно все, як вони тебе повчать» [Втор. 17:2-10][1].

[1] Тут і далі посилання на Біблію в перекладі о. І. Хоменка.

У багатьох, хто вперше прочитав Біблію, викликає також жвавий інтерес санкція Бога ізраїльтянам на винищення жителів Ханаану:

«У містах же тих народів, які Господь, Бог твій, хоче тобі дати в посідання, не зоставиш ні одної душі живої; Їх мусиш приректи на цілковите знищення, отих хеттитів, аморіїв, ханаанян, перізіїв, хіввіїв та євусіїв, як заповідав Господь, Бог твій; щоб вони не навчили вас чинити всі ті гидоти, що самі богам своїм чинили, і щоб ви не стали грішити перед Господом, Богом вашим» [Втор. 20: 16–17].

Це повторюється в Книзі Ісуса Навина, де описано ситуацію, яку нині було б, напевно, визнано за геноцид:

«І знищили вони вістрям меча, як анатему, все, що було в місті, чоловіків і жінок, і молодих і старих, волів, овець і ослів» [Нав. 6: 21].

Відтінок фольклорної героїзації лежить на постатях Судей епохи Виходу: Ісусові Навину, Самсоні, Гедеоні, Деборі; героїчна складова невід'ємна від образа царя Давида, який уславлюється народом за те, що не лише вбив велетня Голіафа, а й нібито побив десятки тисяч ворогів. Епіграфом до цієї сюїти воїнських звитязств можна поставити слова Бога до Ісуса Навина: «Лише будь мужнім і вельми хоробрим, щоб достеменно чинити за законом, як наказав тобі Мойсей, слуга мій» [Нав. 1:7].

Може виникнути питання: а чим це, власне, відрізняється від поведінки язичників? І зрозуміти специфіку біблійного погляду на війну можна лише через порівняння з тим язичницьким, найперше ж греко-римським контекстом, в якому він формувався і від якого з самого початку прагнув різко відокремитися. Так от, у греків та римлян війна була справою не лише «природною», а й доблесною: вони запровадили культ героя-воїна, який блискуче підсумував Плутарх у своїх «Порівняльних життєписах». Тут обожнювалися, як цілком природні, повсякденні речі, війна та вбивство – досить пригадати культ Ареса/Марса. І не лише в античності, а й в усіх язичницьких духовних системах Стародавнього світу

спостерігаються обожнення та героїзація війн та вбивства: пригадаймо друїдичний культ у варварській Європі й Кухуліна з відрубаними головами ворогів на поясі, людожерські цивілізації ацтеків і майя чи страхітливу Калі в індусів – у намисті з черепів та з розрубаними людським трупами в руках. З іншого боку, про такі речі роздумували й мислителі в язичницьких краях, де максима «Не вбивай» звучала не так категорично, як у Біблії. Арістотель, перший систематизатор політичних устроїв суспільства, визначає справедливу війну як таку, що ведеться заради захисту своєї землі від ворогів; щоправда, для нього справедлива й та війна, яку ведуть за панування над варварами: саме в цьому дусі він виховував Александра Македонського, який спробував силоміць зробити світ грецьким. Цицерон дуже негативно ставився до будь-якої війни, а проте також намагався відділити війну справедливу від несправедливої; отож визначення *bellum justum* стане на Заході однією з підвалин вчення про війну. А в індо-буддійському світогляді, де було породжено великий героїчний епос «Магабгарата», герой якого Арджуна з наказу Шіви безтрепетно вбиває своїх найближчих родичів, величезну роль відіграє категорія *ахімси* (अहिंसा) – шанування життя у всіх його проявах.

Можна сміливо стверджувати, що і в біблійній заповіді *Не вбивай* ця теза міститься, так би мовити, імпліцитно. Біблійне поняття שָׁלוֹם – *шалом* (мир) стало в ізраїльтян національним привітанням. У Старому Завіті мир – це спокій і безпека, відсутність збройних сутичок [3 Цар. 5:12; Єр. 14:13, 30:10; Іс. 32:17–18]. Але коли люди живуть нечестиво, Бог посилає на них лихо війни:

«Виповзає лев з гущавини своєї, вирушає губитель народів, виходить із свого місця, щоб пусткою зробити край твій; міста твої будуть зруйновані, без мешканців залишаться. Тому веретищем підпережіться; плачте, лементуйте, не відвернувсь бо від нас палкий гнів Господній. І станеться в той день, – слово Господнє, – що у царя зомліє серце й у князів; священники вжахнуться, і пророки стуманіють. І скажуть: Ой, Господи Боже! Вельми завів єси люд цей і Єрусалим, казавши:

Мир у вас буде! А меч, тим часом, аж до душі доходить! Тоді казатимуть цьому народові та Єрусалимові: Вітер палкий повіяв з узвиш у пустині в напрямі до дочки народу мого; та не на те, щоб провівати й не для того, щоб прочищати. Занадто сильний вітер прийшов до мене. Ось і я виречу суд над ними. Здіймається він, неначе хмара, а колісниці його, немов вихор; коні його від орлів прудкіші. Горе нам! Ми бо пропащі» [Єр. 3:7–13].

Слідування нечестивців своїй зіпсованій первородним гріхом «природі» є відпадінням від Творця, затьмаренням образа Божого й граничною деградацією людини, що стає подібною до *єгу* в Свіфта [2].

Отже, коли йдеться про ставлення до людського життя й загалом до життя як такого, особливо коли виникає розмова про війну, в сакральних текстах і в політичній думці Стародавнього світу спостерігається певна діалектика, так би мовити, мерехтіння смислу. Ніхто не сумнівається в тому, що вбивства та війна – явища настільки ж лихі й небажані, як і неминучі, й тому їх прагнуть якось врегулювати морально.

Поступово саме в лоні церковного мислення формується поняття війни несправедливої й війни справедливої, яка є карою за гріхи. Підвалини диференціації війни на справедливу й несправедливу було остаточно змуровано Августином, який переосмислив концепції античних мислителів Арістотеля й Цицерона в дусі біблійної етики; він вважав, що давати відсіч агресорові справедливо («De Civitate Dei contra paganos»; 4:15). Далі цей погляд в Західній Церкві було розвинено Томою Аквінським, який стверджував, що для захисту когось та для самозахисту варто піднести зброю («Summa theologiae», II-II, Q.64, A.7). Розгорнуто про долю цієї ідеї в католицькій думці [7]. У цілому в західній свідомості формується принцип Bellum justum – війна заради миру.

Православна ж свідомість на рівні побутовому й загальнокультурному була фактично співзвучна класичній позиції Августина[1], але зовсім недавно Константинопольський пат-

[1] Вона, наприклад, лягла в основу авторської концепції знаменитого роману-епопеї Л. Толстого «Війна і мир», хоча автор, у минулому бойовий

ріархат в документі «За життя світу / На шляху до соціального етосу Православної Церкви» (2020) зауважив: «Православна Церква ніколи не розробляла жодної «теорії справедливої війни», що прагнула б заздалегідь, на основі певних абстрактних принципів, виправдати й морально схвалити застосування державою насильства в разі дотримання низки загальних критеріїв. Справді, вона ніколи не вважала війну «священною» чи «справедливою» (§ 46). Проте тепер, коли РПЦ відверто благословляє путінські воєнні злочини й будує під виглядом християнського храму справжнє капище на честь Духа Війни, ПЦУ підкреслює, що Церква благословляє захист Батьківщини.

У західній же свідомості Нового часу, в зв'язку з поширенням у політиці етики Макіавеллі та під впливом видатного нідерландського юриста й дипломата XVI–XVII ст. Гуґо де Ґроота (Ґроція), автора «Трьох книг про право війни і миру», сформувався підхід, який стане основою протестантської доктрини. Автор, що спостерігав лиха Тридцятирічної війни між католиками та протестантами, поділяв, слідом за Аквінатом, право на «природне», тобто відповідне створеним Богом речам, і «позитивне», яке створили люди. Втім, за Ґроцієм, у міжнародному житті має диктувати не Римська курія, а постулати природного права народів. Твір Ґроція перевидавався різними мовами Європи протягом ледь не всього XVIII століття і став опорою сучасного міжнародного права, ідею якого, власне, й сформулював цей видатний мислитель. Понад те, формула *Just war* і пацифізм як такий сформуються якраз у пронизаному ідеями Реформації англо-саксонському середовищі (Великобританія та США) невдовзі після наполеонівських війн. При цьому у протестантизмі XX–XXI століть, під враженням від двох світових воєн, поширюються чисто пацифістські погляди, що стимулює критику й ревізію самих основ середньовічної християнської політичної думки: «…людиною, що вперше

офіцер, який війну зненавидів, спершу не виходив за кордони туманного романтичного поняття «духу народу», а з часом, визнаний православними за єретика, почав захищати відмову російських сектантів служити у війську.

сформулювала *теорію справедливої війни,* був Августин Іпонський (Аврелій Блаженний) <…> Він був нажаханий, коли побачив Рим захопленим німецькими варварами в 410 році, був тим глибоко вражений і заклопотаний погрозою загибелі цивілізації (Західна Римська імперія впала в 476-му, незважаючи на спроби врятувати її). Можливо, саме тому він так завзято захищав участь християн у війні і наполягав на ній. Це він запропонував і розробив поняття "справедливої" війни, що приспало совість багатьох і багатьох християн! Христос учив Своїх послідовників бути готовими вмерти, але не захищати себе. Але це повчання Нового Завіту було здебільшого забуте після того, як Августин спрямував Церкву на участь у "справедливій війні". Католицькі ченці і черниці ще могли слідувати впливу вчення Нового Завіту, але інші члени церкви цілком могли брати участь у війнах»[1] [5].

Але слід визнати, що наукова вага цих богословських текстів не завжди висока, вони найчастіше лаконічні, анонімні, функціонують в інтернеті уривчасто й не мають характеру наукової дискусії. Це не означає, що так виглядає вся сучасна західна протестантська теологія: вирізню, наприклад, репрезентативне дослідження Р. С. Хесса (Hess) «War in the Hebrew Bible» [10] або книгу Х. Ґ. Еленоу, яка охоче використовується культурологами, оскільки базується на аналізі аутентичних артефактів, в яких закарбувалися рух і спрямованість нашої цивілізації; крім того, книга сповнена численних точних і конкретних посилань на бібліотечні фонди світу [9]. До цього можна долучити висвітлення К. Імзом ханаанеянського світу, переважно в дусі морального богослов'я [4], хоча деякі моменти цього дослідження звучать дещо наївно (Бог, мовляв, мав спочатку намір знищити ханаанеян комашнею, але потім використав ізраїльтян тощо).

Як бачимо, спектр поглядів на справедливу війну в світовій християнській теологічній думці досить широкий,

[1] Виправлення перекладу українською, який функціонує в Інтернеті. Пор., напр., останні рядки нашої цитати з текстом В. Кокса, поданим до читання: «Католицькі ченці і черниці повинні ще були випливати навчанням Нового Завіту, але інші члени церкви цілком могли брати участь у війнах».

щоби не сказати, проблематичний. Тому не залишається нічого іншого, як ще раз уважно вчитатися в біблійний текст, враховуючи водночас і контекст язичницького інтелектуально-духовного досвіду в цій сфері, і вдумливий науковий коментар.

Зокрема, згадуваний раніше наказ Бога Ізраїлеві винищити всіх ханаанеян, які за 400 років перебування євреїв у Єгипті заселили землю праотця Авраама, звучить сьогодні шокуюче й незрозуміло, оскільки виглядає як свавільне й жорстоке «підігравання» Вседержителя своєму обраному народові. Ця війна видається несправедливою й тому, що сотні років ханаанеяни трудилися на цій землі, залишеній господарями, плекали й ошляхетнювали її тяжкою працею. Більше того, апеляція до аргументу, що ізраїльтяни колись володіли цією землею, може викликати порівняння з путінсько-рашистською апеляцією боротьби за права «руского міра», який завжди розповсюджувався у світі без запрошення й вкрай невимушено. Однак справа в тому, що ця війна відносилася в ізраїльському SACRUM до категорії явищ, які іменувалися חֵרֶם – *херем*, тобто нетерпимих, відречених в єврейській громаді. Якщо не враховувати це, ми впадемо в помилку грубої модернізації поведінки та психологічних вмотивувань людей, які відчували себе покликаними стати «народом святим». Іншими словами, чи ж відповідав ханаанейський тип людини тому ідеалу, який ізраїльтяни почали плекати з часів Мойсея? І тут на перший план знову виступає проблема «природної» й «неприродної» поведінки як етичне вмотивування.

Для античної людини все істинне й прекрасне, сусідячи з жахами зла й смерті, існує в лоні однієї й тієї ж матеріальної природи. У греків уже у V–IV ст. до н. е. встановився погляд, згідно з яким матеріальний φύσις – сповнений якоїсь надлюдської мудрості впорядкований космос. Антисфен вважав досконалою природу, а не всяке там «тонке мудрування». Платон у «Софісті» трактував Природу як розумну душу. Арістотель, який увів термін ὕλη – *матерія*, розглядав

природу в «Метафізиці» як первинну чуттєву реальність, у яку закладено здатність осягати втілення (ἐντελέχια). Однак сили, що надають матерії життя й руху, для греків були μή ὂν – *небуття*. Цей термін уперше використаний ще Парменідом у трактаті «Про природу», він вживався також софістами й остаточно утвердився у Платона й Арістотеля. Відповідно навіть у полеміці цих двох філософів щодо того, аристократії чи «середнім людям» належить довіряти управління державою, виразно проступає непорушна спільна повага до розумного, інтелектуального первня як провідного начала буття (Кокс). Та витончені погляди Платона й Арістотеля на співвідношення ідей і матерії усе ж сприймали переважно неоплатоніки. А серед людей дії оте *не-існуюче* не виклика-ло особливої довіри. Моральна релятивність античної людини визначалася політеїстичним світоглядом, що стверджував божественність ще й тих речей, які ми сьогодні визнали би за аморальні. Боги греків – і крадії, й облудники, і розпусники, на відміну від Єдиного Бога Біблії, Який мислився чистим світлом без цятки пітьми (1 Ін. 1:5).

Водночас саме сфера Нумінозного повсюди мислилася як сфера найвищої справедливості, суду й воздаяння. Зевс/Юпітер, попри всю свою очевидну аморальність, яка була предметом кепкування вже навіть в язичництві епохи пізнього еллінізму (див. «Розмови богів» Лукіана), шанувався як батько справедливості, так само як непорочний біблійний Ягве. Різниця була лише в тому, що Ягве був Творцем цього ненадійного й бунтівного через даровану йому самостійність світу, а Зевс/Юпітер сам виступає як частина Космосу й був спочатку навіть приречений незрозумілій Долі, яку ткали його ж дочки Мойри. У Есхіла Прометей не хоче виказувати Зевсу таємницю про те, що у нього може народитися син, який відбере в нього панування, але в пізній античності Кроніон мислиться вже як «вершитель доль», який знає наперед усе визначене Мойрами. Вочевидь, це вплив тієї само біблійної моделі Бога Всеблагого й Всюдисущого, вплив, який у пізньому еллінізмі породжував міфологічні постаті на кшталт Серапіса, в якому

синтезувалися риси Юпітера, Озіриса та біблійного Ягве. Проте у своїх основах грецька мудрість і в еру еллінізму лишається непорушною. Епікур у трактаті «Про природу» вчить, що осягти щастя можна лише через пізнання законів природи; боги в нього до людського життя не втручаються, й філософ закликає насолоджуватися чуттєвими благами земного світу. У I ст. н. е. римлянин Лукрецій, який в момент просвітління від психічної хвороби написав філософську поему «Про природу речей», ототожнював з проникненням у суть природи лише світло людського розуму: «Філософ переконаний, що лише вивчення законів природи, матеріалістичне розуміння душі спроможні звільнити людей від навіюваного міфами жаху» [8].

Та якщо грек чи римлянин рятувався від жахів безумства й зловісної темряви міфу через власний розум, у юдеохристиянській свідомості Творінню варто довіряти Творцеві не лише всім помисленням, а й усім серцем своїм [Мт. 22: 37–39]. У Посланні до Римлян ап. Павло цитує Ісаю: «Горе тому, хто сперечається зо своїм творцем – черепок із земних черепків! Чи ж глина скаже гончареві: Що робиш? Чи його праця йому скаже: Ти безрукий?» [Іс. 45: 9].

На жаль, Природа-Творіння не завжди вдячна Творцеві й часто постає проти нього, зрікаючись спільної з Богом свідомості, яка у Старому Завіті символізується словом בל בלב / (леб / лебáб) – *серце*; в Новому ж словом συνειδησις – *совість* (со-вѣсть). Совість, як це доведено було недавно англійськими фізіологами, має потенційне матеріальне гніздилище в мозку, але розвинутися їй дають лише сприятливі соціально-культурні умови. У світову культуру це поняття внесла саме Біблія [1], і тому тут так сильно акцентовано необхідність покаяння.

І всі оті доповнення й роз'яснення до максими «Не вбивай», які визначають, кого й як вбивати за злочини, реально суперечать самому духові заповіді, були компромісним розв'язанням проблеми, поступкою людській недосконалості, прагненням заспокоїти пристрасті, породжені злочином. По суті, як це вже давно відзначено, тут Мойсейове законодавство, як й інші стародавні східні юридичні системи, адаптувало

положення законодавства Хаммурапі, механічний принцип «око за око, зуб за зуб». Однак для язичницької свідомості суспільна, земна організація життя є відображенням загальносвітового космічного порядку: земні правителі виконують волю богів (Зейдлер 1959). Та для стародавнього ізраїльтянина була набагато важливішою, ніж суспільний самозахист людини, індивідуальна Божа допомога, Боже втручання в його життя:

«Він простер руку з високости, взяв мене, витяг мене з вод глибоких. І визволив мене від мого ворога сильного, від ненависників моїх, дужчих від мене. Вони на мене насідали під час мого нещастя, але Господь був підпорою моєю. Він мене на простір вивів і визволив мене, бо мене любить. Господь віддав мені по моїй правді, за чистотою рук моїх дав мені нагороду; бо я тримавсь доріг Господніх і не відступав гріхом від Бога; бо присуди його усі були передо мною, і наказів його я не цурався. Я був з ним бездоганний і від гріха берігся. Господь віддав мені по моїй справедливості, за чистотою рук моїх, яку він бачить власними очима» [Пс.17: 18–25].

«Води глибокі» гріха й зла – це ті «природні» норми, за якими живуть «ненависники Ізраїлю». Й у конфліктах ізраїльтян з іншими народами ініціаторами незмінно виступають вороги, з якими народ єврейський постійно стикається у своєму історичному бутті: фараон Виходу, ассиро-вавилонські володарі, грецькі та філістимлянські очільники, римський кесар. Усі вони – нечестиві язичники, що не шанують Ягве. Тому в Старому Завіті «чуже» подавалося як щось «окремішне». Авраам іде з рідної вавилонської землі шукати землю обіцяну, де немає ідолослужіння.

А ось його небіж Лот, навпаки, пристає до жителів Содому, спочатку поставивши намет біля його стін, а згодом – і будинок у місті. Та толерантність до язичників обернулася бідою. Коли безумний натовп содомлян вимагав від Лота видати на згвалтування його гостей, анголів, що прийшли в людській подобі (чи Самого Бога у вигляді анголів – за християнським тлумаченням), Лот зазнав тяжких образ як «чужинець». А по загибелі грішного міста він потерпів наругу від власних

дочок: виховані в Содомі дівчата, переймаючись виключно клопотом, звідки тепер у них будуть діти, поять батька вином до втрати розуму, аби зачати від нього. Хто оглядається назад, приречений, як жінка Лотова, яка пошкодувала за минулим життям у Содомі, кинула назад співчутливий погляд – й обернулася на соляний стовп.

Ісав, байдужий до покликання Авраама, бере за жінок, не зважаючи на думку матері, двох норовливих язичниць; він втрачає первородство через свою грубу приземленість, через обрання чечевичної юшки в обмін на право успадкувати справу Авраама: «Ісав сказав до Якова: Дай-но та вихилю оту червону юшку, ось цю червону, бо я знемігся. Тому й названо його Едом» [Бт. 25: 30]. Друге ім'я Ісава – *Едом* означає те ж саме, що *Адам,* червона глина, з якої людину узято і до якої вона повернеться; хто не перетворив життя своє на духовне піднесення, залишається, мов Ісав, лише *тілом, землею*. Але Едомом у Біблії узагальнено іменується й весь язичницький світ, в якому панує байдужість до справедливості, груба приземленість, матеріалізм і бездуховність. І первородство переходить до чутливого, відповідального й при тому доволі спритного Якова, якому дано буде згодом ім'я *Ізраїль*.

Утім, у Біблії немає апріорної зневаги до язичника як до якоїсь нижчої істоти. Моавітянка Рут живе після смерті чоловіка-єврея у великій скруті, але не покидає напризволяще свою свекруху. Поважний ізраїльтянин Вооз, вражений її шляхетністю, пропонує їй стати його дружиною; пам'ять про неї возвеличує книга «Рут». Один із засновників християнства, апостол Павло, писав про язичництво як про дику маслину, що, проте, приносить свій плід.

Ідея обраності Ізраїлю була не «расовою» чи «національною» ідеєю, а *релігійно-духовним ідеалом*. Недаремно копіювання цієї моделі в епоху Модерну на ґрунті расово-племінного або класового протиставлення власної нації або держави іншим спільнотам являє собою гротескову й зловісну карикатуру на біблійний прообраз. Тим більше варто підкреслити ще раз, що жодної ідеалізації власного

народу автори Біблії навіть на мить не припускають, нещадно тавруючи недоліки свого племені, народу «жорсткошийного» й «невірного» Богові. Національна самокритичність тут сягає вищої точки, різко контрастуючи з популістським самовихваляннням національно-патріотичних лідерів у ХХ ст.

Однак, повторюся, надто часто доводиться відповідати на здивоване чи зловтішне запитання: а як же виходить, що Біблія вчить миру, забороняє кровопролиття, стверджує рівність усіх людей, – і ось раптом перед обраним народом, який виходить з єгипетської неволі, ставиться дивне, м'яко кажучи, завдання: «У містах же тих народів, які Господь, Бог твій, хоче тобі дати в посідання, не зоставиш ні одної душі живої» [Вт. 20: 16]. Й ізраїльтяни виконали поставлене перед ними завдання з великою ретельністю. Радянські пропагандисти атеїзму, які, звичайно ж, відчували себе набагато моральнішими, ніж автори Біблії, й прагнули показати, що не стародавні євреї мають встановлювати етичні норми у всесвітньому масштабі, хапалися за цю ситуацію з величезною втіхою – особливо, коли принагідно йшлося про взаємні територіальні претензії сучасного Ізраїлю та його сусідів або про черговий спалах тероризму на цій багатостраждальній землі.

То що воно насправді значить, оте винищення ханаанеян? Що це – типове лицемірство, подвійна мораль? Вроджена ідіосинкразія до інших народів? Чи просто древні автори не вміли врівноважити загальний текст: то висували моральні максими, то, забуваючи про них, малювали справжню картину? Мені здається, що варто подивитися на ситуацію не з позицій нашого безпосередньо або опосередковано заангажованого політичного сьогодення, а в реальному історико-культурному контексті.

Ізраїльтяни поверталися на свою історичну батьківщину, землю Авраама, який, до речі, таки жив у архаїчному Ханаані – про нього збереглися відомості в записах аморейських царів. Цей момент у Повторенні Закону акцентовано з дещо особливою енергією; можливо, акцент зроблено пізнішими

кодифікаторами канону, але безперечно, що вихідці з Єгипетської неволі палко надихалися цією ситуацією, пам'ять про яку зберігали, скоріше за все, ще в усно-фольклорній формі. Дарма, що то були давні справи, так само, як і те, що діти Якова переселилися в Єгипет під покровительство свого брата, фараонового візира Йосифа, цілком добровільно. Від того моменту пройшло усього якихось там 400 років. Хіба це час? Але найголовніше, що з Єгипту вони пішли не через якусь примхливість, а через елементарну загрозу для життя цілого народу. Відтак склалася безвихідна ситуація. Замкнені між морем та ворожим Єгиптом, євреї мали перед собою лише один шлях: до племен, що заселили Ханаан за їхньої відсутності й були налаштовані до прибульців украй вороже. Ця нова безвихідь була другою поважною причиною агресії ізраїльтян.

Здійснювалися спроби порозумітися; ізраїльтяни обіцяли, що пройдуть до історичної місцевості, освяченої іменем Авраама, не зрушивши ані колоска з полів чужинців, та не були почуті. Але при цьому ізраїльтяни, які вже 40 років кочували в пустелі, стали новим, загартованим фізично й духовно народом, який до того ж почувався набагато вищим від непривітних ханаанеян у культурно-моральному ракурсі.

Ізраїльтяни здавна відцуралися дитячих жертвоприношень (це відбилося в історії про відмінену Богом жертву Ісаака). Людські жертви було замінено на викупні жертви тварин, щоби людина, споглядаючи муки невинного створіння, жахалася й розуміла, що це вона мала б пережити цей жах, а не тварина. Сентиментальності тут особливої не було: мимоволі пригадуються й майбутні криваві жертви тварин в Єрусалимському храмі, де бувало, що на свята когани (священники) ходили по коліна в крові. При цьому ізраїльтяни дотримувалися справжнього аскетизму в сексуальному житті, рішуче заборонивши, зокрема, все те, що нині підноситься в русі ЛГБТ. Вони вже прагнули жити за моральним Законом, а не за імпульсами природного настрою.

А ханаанеяни жили, як відомо, зовсім по-іншому, йдучи за покликом природи. Вони, які спалювали живцем власних дітей на пожертву Ваалу і культивували храмову проституцію обох статей, видавалися адептам релігії Ягве справжніми «нелюдями», і отож – Бог видає їх своїм обранцям на знищення. Але біблійний наратор ніде не виражає захоплення, пафосу з цього приводу: очищення обіцяної землі від ідолопоклонників – це тяжка й неприємна місія. Пафос перемоги присутній хіба що в ліричному гімні Дебори, в якому виражено захоплення тим, як вороги Бога біжать перед Ним. Та й тут все переведено у площину уславлення сили Бога, а не приниження ворога. Біблія стверджує ідею майбутнього об'єднання людства, що таки колись визнає Справжнього Бога (пророцтва Ісаї). Проте поки що на закоренілих язичників поширюється *херем* – жити поруч із ними не можна, оскільки вони є носіями смертоносної духовної отрути.

Отже проблема справедливої війни невід'ємна у Старому Завіті від ідеї формування окремого єврейського національного образу світу. Пошук Ізраїлем, який відділився від «язичницької пітьми», шляхів до святості – це поривання до самоочищення, менш за все подібне до самозамилування. Ця ситуація фіксує постійне спрямування до самовдосконалення. Бути ізраїльтянином означає прагнути до постійного ошляхетнення – воно не дано Богом як вічний привілей, потребує тяжких зусиль людини по викоріненню язичницької спадщини у самому собі, а також в активному протистоянні зовнішньому світові, який постійно прагне поглинути й знищити духовні напрацювання обраного народу й поставити під загрозу саме його існування. І справедлива війна залишається останнім аргументом, коли докази серця й розуму вже безсилі.

Література

1. Абрамович С. Совість як історико-культурна категорія. *Емінак.* 2015. № 4 (12). С. 129–136.
2. Абрамович С. Художній розвиток вчення про первородний гріх у романі Дж. Свіфта «Мандри Гулівера». *Богословський вісник*. 2019. № 19. С. 4–18.

3. Зейдлер Л. Г. Політична думка стародавнього світу. Львів: Видавництво Львівського університету, 1959. 343 с.
4. Імз К. Розкриття похованих цивілізацій Біблії: ханаанеяни. URL : https://slovoproslovo.info/rozkryttia-pokhovanykh-tsyvilizatsij-biblii-khanaaneiany.
5. Козинець О. Г., @ Остапенко, А. І. Платон та Арістотель про державу і право: порівняльна характеристика. *Актуальні проблеми держави і права.* 2021. Вип. 89. С. 37–41.
6. Кокс В. Теорія справедливої війни. URL : http://www.logon.org та http://www.ccg.org.
7. Коханчук Р. Становлення концепції «справедливої війни» в католицизмі. *Людина і світ.* 2004. № 1. С. 10–15..
8. Содомора А. Філософія і поезія в образному слові Лукреція. *Тіт Лукрецій Кар. Про природу речей. Поема.* [З латинської. Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори]. Київ : Дніпро, 1988. С. 5–24.
9. Enelow H. G. The War and the Bible. Wentworth Press, 2019. 124 p.
10. Hess R. S. War in the Hebrew Bible. *War in the Bible and Terrorism in the Twenty-First Century* / ed. R. S. Hess & E. A. Martens. Winona Lake: Eisenbrauns, 2008. Pp. 19–32.

Розділ IX
ІСТОРІОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ЦЕРКВИ, НАЦІЇ ТА ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ПОСТСЕКУЛЯРНОЇ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ РЕЛІГІЇ

Микола Шкрібляк

Розділ присвячено аналізу провідних тенденцій сучасної історико-релігієзнавчої та філософсько-політологічної евристики, яка увиразнює домінантність методологічних підходів до комплексного дослідження постсекулярної соціально-психологічної актуалізації релігії, політизації релігії та релігієзації політики.

Витлумачено основні чинники інституційного відновлення та повернення в суспільне лоно релігії (Церкви), з якого її планомірно і брутально вишитовхнула атеїстично-секулярна парадигма, нав'язана, зокрема, радянською наукою, пропагандою та ідеологією. Конкретизовано ключові детермінанти вульгаризації релігії і основні форми спотворення релігійності, що стається внаслідок прагнення багатьох «релігій» підлаштуватися під пануючий у сучасному світі раціонально-споживацький і профанний світогляд.

Акцент зроблено на переоцінці ролі християнської релігії (Церкви), яка, на думку автора, залишається головним засобом відтворення та трансляції національних духовних цінностей, без якої неможливий розвиток не лише культури, а й держави та нації загалом. Стверджується, що релігія запобігає втраті національно-культурної, духовної і політичної ідентичності та є фундаментом сталого розвитку суспільства, а надто ж в умовах духовної кризи, великих загроз і небезпек, політичних потрясінь, воєнних дій тощо. Й, навпаки, розрив і диспропорція між глибинним духовним змістом культури та її домінантними репрезентативними формами – одна з головних причин духовної кризи. Зазначене логічно породжує запит на соціально-психологічну актуалізацію релігії, а отже, і її ревіталізацію в сучасному світі.

У цьому ключі досліджено актуальні форми і практики взаємодії релігійних організацій, що функціонують в Україні, та державних інституцій крізь призму філософського дискурсу майбутнього української нації. Визначено ключові світоглядно-ціннісні маркери їх соціальної взаємодії з громадянським суспільством з огляду на пара-

дигму соціальної інклюзії на тлі суперечливих процесів – зростання рівня релігійності й невідворотного впливу секуляризації.

Концептуалізовано проблему співпраці церкви і держави у дискурсі майбутнього української нації та здійснено філософсько-аксіологічну й політико-правову об'єктивацію реалізації основних пріоритетів державної політики у церковно-релігійній сфері.

Ключові слова: *Україна, Церква, релігійні організації, релігійна віра, ідентичність, соціально-психологічна актуалізація релігії, ревіталізація релігійності, постсекулярність, сталий розвиток, суспільна інклюзія.*

9.1. Релігієзнавча еристика щодо постсекулярної соціально-психологічної актуалізації релігії: українська національна проєкція

Правдива релігія і жива віра в Бога ніколи не вмирали, хоча різні режими їх намагалися знищити. Релігія, будучи такою ж давньою, як і людство, супроводжувала його впродовж усієї історії існування та цивілізаційного поступу. Так було в найважчі часи гонінь і переслідувань незалежно від епох і панівних режимів. Тому релігійний ренесанс, на якому так часто наголошують деякі дослідники – це метафора, а точніше – ідеологічна інсинуація релігієзнавців-пропагандистів, які ще вчора ламали свої списи в несправедливій боротьбі з релігією та Церквою.

Приносячи власне інтелектуальне життя та творчість як жертву цілопалення на ними ж сконструйованих ідеологічно-пропагандистських капищах борні з клерикалізмом і світоглядно-релігійними переконаннями віруючих, вони сподівалися зруйнувати одкровенну Богом релігію, тобто християнство, до підвалин. І, як не прикро констатувати, їм вдавалося завдавати глибоких ран і навіть умертвляти на якийсь період тіло Церкви. Одначе вбити дух її не могли й ніколи не зможуть, бо, як сказано в Євангелії, «ворота пекла її не переможуть» [Мт. 16: 18–19]. Церква живиться Духом Божим. Сьогодні, як і впродовж віків, вона бореться, а християнська віра функціонує, хоча, звісно, зазнає трансформації. Й немає жодних ані сакральної, ані профанної чи

секулярної і постсекулярної доби. Як влучно підкреслив Еклезіаст: «Що було, воно й буде, і що робилося, буде робитись воно, і *немає нічого нового під сонцем*» [Екл. 1: 9].

Проте мимоволі зринає запитання: а що все ж завжди приваблювало наших пращурів і що приваблює сучасних вірян у християнстві? Додаткового пояснення потребує й з'ясування того, що спонукало сильних і премудрих світу цього звернутися до євангельського вчення, поширення якого здійснили малограмотні рибалки-апостоли. Зрештою, що заохочує та будить сумління, закликаючи сповідувати морально-етичні принципи християнства, які віками культивує Церква.

Дати однозначну й вичерпну відповідь на ці запитання непросто, а тим паче у форматі одного розділу. Водночас зауважимо, що серед багатьох чинників найбільш очевидно, що християнська релігія та Церква виконують низку важливих функцій, які мають передусім онтологічне, а не лише соціальне значення, на чому наголошують автори сучасних підручників із релігієзнавства. І справді християнство не тільки регламентує життя суспільства, освячуючи або засуджуючи закони та звичаєве право, які формують фундамент його духовно-культурного, політичного, економічного поступу. Воно також володіє знаннями про майбутню долю людства. Але чи не найголовніше – це те, що християнська Церква у своїх вченні, візіях і духовно-моральних орієнтирах спирається на Одкровення (Слово Боже), ключова божественна ідея якого, на відміну від світських ідеологій, – незмінна і вічна, як сам Бог.

Одначе зрозуміти це може далеко не кожен, а виключно той, хто має живу віру в Творця, а також у те, що Церква – встановлений Богом живий організм. Усвідомити це під силу лише тим, хто, довіряючи Богові та його Слову, яке впродовж століть культивує й зберігає Церква, «випробовує» на власному житті Його вічне буття, незмінний Промисел і всемогутню Волю. Натомість збагнути це вкрай важко тим, хто живе релігійним сентиментом і обрядовірством,

утверджуючись у конфесійній приналежності, а не правдивому єднанні з Богом.

За таких умов загострюється потреба наукової об'єктивації проблематики сучасної моди на релігійність та її соціально-психологічної актуалізації, зокрема, в умовах віроломної війни Росії проти України. Іншими словами, чи справді «велике повернення», про яке кількома роками раніше заявив Віктор Єленський, аналізуючи бурхливе відродження релігії, її вплив на глобальні політичні процеси й міжнародні відносини, міжрелігійний та міжцерковний діалог, можна вважати свідченням того, що Бог бере, так би мовити, реванш у душах сучасних людей, релігійних спільнотах і суспільстві загалом [11, с. 4–5].

Джерелознавча та історіографічна евристика дослідження постсекулярної соціально-психологічної актуалізації релігії стала предметом вивчення багатьох сучасних українських науковців – філософів, політологів, істориків і богословів. Серед тих, до чиїх праць ми апелюємо в статті найчастіше, варто назвати В. Агеєва [1], П. Данцака [38], І. Горохолінську [8], згаданого вище В. Єленського, М. Паращевіна, Л. Филипович, Ю. Чорноморця [31] та ін.

Релігієзнавчій концептуалізації феноменів секулярного й постсекулярного в сучасній релігійності значною мірою сприяють комплексні дослідження провідних учених західного світу і, зокрема, П. Бергера, Ю. Габермаса (їхні погляди ретельно вивчені у працях І. Горохолінської [8], А. Квіка, Р. Мартич, С. Яремчука [36] та ін.), а також Д. Мартіна, Х. Казанови, Т. Парсонса, Й. Ратцінґера (Римського Папи Бенедикта XVI), Ч. Тейлора [40], Х. Яннараса та ін.

Їхні дослідження вирізняються комплексним підходом до вивчення релігійного феномену. Щоправда, ми не посилаємося на них безпосередньо, а в контексті інтерпретацій сучасних релігієзнавців і богословів. Їхні праці важливі в межах нашого дослідження передусім тим, що ці вчені прагнуть знайти відповідь на запитання, чому релігії досі існують, що забезпечує їхню живучість і чому, наприклад, християнству або ісламу вдається легше пережити будь-які

виклики і потрясіння, ніж усім іншим соціальним, суспільним і політичним інститутам, економічним чи транснаціональним фінансовим корпораціям. І хоча чітких відповідей, зі зрозумілих нам причин, вони не формулюють, перевага їхніх праць у тому, що там йдеться не лише про історичне та сучасне буття релігії, ревіталізацію релігійності в контексті постсекулярної парадигми, а й про певну їх диференціацію і, що найважливіше – про валідність твердження, що «всі релігії однакові», котре вперше з'явилося 1795 року як назва статті англійського ілюстратора і поета Вільяма Блейка [23, с. 7].

Та попри наявні наукові розвідки вітчизняних і зарубіжних дослідників, потреба нового комплексного науково виваженого аналізу проблематики взаємовідносин Церкви і держави в дискурсі майбутнього української нації залишається остаточно нерозв'язаною. Переосмислення потребує сучасне сприйняття ролі та місця українського суспільства у процесі віднайдення *modus vivendi* у тріаді Церкви–Нації–Держави. На переоцінку також чекає історичний досвід побудови в Україні помісної Церкви, боротьби за автокефалію, здобутки та втрати на шляху до визнання Світовим православ'ям Православної Церкви України, якій 6 січня 2019 р. даровано томос про автокефалію. Цей процес має низку переломних періодів, визначних постатей, роль яких в автокефальному русі ще належить об'єктивно витлумачити та переоцінити. Водночас спостерігається тенденція до штучного відкинення багатьох із них на маргінеси, бо це не вписується в греко-стамбульську парадигму дарування Українській Православній Церкві автокефалії. І тут у пригоді стають наукові розвідки М. Бабія, В. Балуха [3], В. Бутинського (Владики Митрофана), Д. Вовка, архім. Кирила Говоруна, С. Здіорука [13], А. Ковальова, В. Коцура, М. Лагодича, В. Пащенка, М. Поповича, О. Сагана, о. Івана Сидора, Г. Сергієнка, В. Титаренко, М. Юрія та ін.

Їхні дослідження, присвячені історичному буттю українського православ'я, витлумаченню специфіки державно-конфесійних відносин, релігієзнавчо-експертному прогнозуванню церковно-релігійного життя в Україні за різних переломних періодів і суспільно-політичних перетворень,

дозволяють глибше збагнути й рельєфніше увиразнити синергію Церкви і держави та чинники конфліктогенності між ними та релігійними спільнотами, що функціонують в Україні.

Наукові здобутки згаданих дослідників і експертів мають велику теоретичну цінність не лише з огляду на методологічні підходи до витлумачення релігійних процесів, з'ясування основних причин їх детермінації і наслідків, а й зважаючи на суто експертно-прогностичний потенціал сформульованих ними узагальнюючих висновків, окреслення перспектив розвитку церковно-релігійних організацій в умовах сучасних суспільно-політичних пріоритетів і державної стратегії у церковно-релігійні сфері.

Спираючись на праці більшості згаданих нами науковців, часто апелюючи до обґрунтованих ними узагальнень і конкретних тверджень щодо постсекулярної ревіталізації релігії, а також широко залучаючи запропонований ними методологічний інструментарій, за допомогою якого можна не тільки комплексно проаналізувати головні фактори сучасної соціально-психологічної актуалізації релігії, а й визначити труднощі, з якими стикаються релігійні організації на цьому шлях, їх здобутки, сфери впливу та перспективи майбутньої долі їх самих і долі людства, які виявляють потребу в зверненні до релігійних цінностей, що особливо відчутно в умовах війни, соціальних і політичних криз тощо, ми робимо спробу комплексного дослідження ключових детермінант і форм ревіталізації релігії, зростання суспільної ролі та впливу на державотворчі процеси питомих українських Церков.

Напрацьований ними за роки Української незалежності історіографічний матеріал і практичний інструментарій значною мірою сприяє реалізації нашої дослідницької мети – здійсненню цілісного історіософського осмислення Церкви, нації та держави в контексті постсекулярної ревіталізації релігії та переоцінки їхньої синергії в контексті нових викликів, кризових явищ і небезпек. Без врахування здобутків українських вчених останніх десятиліть визначити науковий потенціал і специфіку релігієзнавчої

рефлексії соціально-психологічної актуалізації релігії в її національній проєкції було би вельми складно.

Проте релігійна сфера, об'єктом якої є трансцендентне, здатна гармонійно заповнити індивідуальне духовне життя та соціально-психологічний простір. Підтвердженням тому слугує низка подій нашої сучасної історії: Євромайдан і Революція гідності, гібридна війна, повномасштабне вторгнення та анексія Росією третини українських територій. Усі вони вже вкотре підтвердили нагальність масового звернення до Бога, до рідної Церкви. Проте ідея повернення до витоків, боротьби за власну національно-релігійну ідентичність, ідея незалежної національної Церкви в Україні, пропагування релігійної (церковної) єдності все ще залишаються не лише нездійсненними, а й не надто бажаними з огляду на нову тенденцію – суспільну інклюзію.

З огляду на сказане вище важливою для розв'язання залишається проблема науково-філософської об'єктивації закономірностей взаємодії релігії і суспільства, Церкви і держави, а отже, і комплексної експертної оцінки векторів і модальності їх впливу на суспільно-політичне та духовно-культурне життя України та народу. Погоджуючись із твердженнями про те, що рефлексії та висновки сучасних гуманітаріїв можуть стати надійним методологічним орієнтиром для віднайдення моделі ціннісної орієнтації сучасної особистості [32, с. 84], зокрема української молоді, ми, однак, наголошуємо на тому, що вже сама поява гасла релігійної толерантності підтверджує, що релігії – різні за своєю соціально-функціональною значущістю, не кажучи вже про їхній сотеріологічний потенціал. А те, що більшість дослідників не хоче помічати цього на догоду кинутому свого часу гаслові про рівність релігій – це банальне продовження тривіальної полеміки, що точиться віками між ліриками і фізиками.

У цьому зв'язку хочеться звернути увагу релігієзнавців на те, що, на відміну від них, політологи й економісти чомусь не беруться доводити тотожність різних економічних (наприклад, що капіталізм і соціалізм – повністю схожі)

або політичних режимів, стверджуючи, що демократія і тиранія – це одне й те саме. Як і філологам не спадає на гадку культивувати тривіальні висновки про рівність різних мов.

Актуальність осмислення релігійності й моральності нинішнього суспільства підтверджується також фактом проєвропейського спрямування України, її прагненнями стати державою, що фокусує власний розвиток на християнських і загальноєвропейських цінностях. Проте варто враховувати, що уряди заможних європейських країн (країн Північної Європи) докладають чимало зусиль для витіснення релігій і Церкви на периферію суспільного життя своїх співгромадян. І зовсім не випадково Об'єднану Європу часто розглядають як співтовариство, яке орієнтується більшою мірою на секулярні цінності. Зайве буде доводити, що тамтешні глобалізаційні тренди, нав'язування принципів толерантизації тощо, призвели до доволі відчутної десакралізації європейських стандартів світобачення та світосприйняття.

Для нас цілком очевидно, що релігія дедалі більше, а надто ж у час війни, входить в особисте життя індивіда, адже виконує терапевтично-компенсаторну функцію – знімає психологічну напругу та допомагає віднайти рівновагу. Вона проливає світло на ставлення до того чи іншого явища, події, випадку. Доволі часто доводиться чути від командирів і рядових бійців, що на фронті атеїстів немає.

Річ не в тому, що в релігії закладений глибокий філософський сенс, який відображає її соціокультурну значимість, а передусім у тім, що релігія – це важливий соціокомунікативний феномен. У вирі секуляризаційних процесів вона, як ніщо інше, охоплює особистий простір людини, дає їй екзистенційну силу й опору в умовах суспільної деструкції, криз, небезпек і загроз. А тому сьогодні вкрай важливо побачити в релігії те аскіозначуще, що надає онтологічного смислу життю людини. Адже чим секуляризованіше суспільство, тим більше уваги потребує релігійна сфера і духовне життя. Християнська віра базується на ціннісно-антропологічних, глибоко духовних і моральних ідеалах, що гуманізують суспільство. А це означає, що першочерговою

ціллю для української влади і народу, який опинився віч-навіч з викликом геноциду та знищення власної державності, має стати раціоналізація взаємовідносин і передусім з україноцентричними Церквами (Православною Церквою України, Українською Православною Церквою Київського Патріархату та Українською Греко-Католицькою Церквою), які стоять на націє- та державотвірних позиціях, а в ширшому контексті – з релігійними організаціями, які функціонують в Україні і не ведуть підривну діяльність, із соціальними інститутами та громадянським суспільством. За такого розуміння питомі українські церкви мають бути якомога більше інтегровані в соціальну життєдіяльність нашої національної спільноти.

Розглядаючи релігійні організації (окрім, певна річ, афілійованих із релігійним центром країни-агресора й вічного недруга України Росії) як життєдайну духовну силу в боротьбі з ворогом, а також у встановленні цивілізаційних взаємовідношень у суспільстві та державі, необхідно переглянути параметри співпраці держави й україноцентричних церков. Перша має сприяти їх поверненню в природне для них суспільне і, зокрема, духовно-просвітницьке і культурне лоно, з якого вони були навмисне витіснені церковно-релігійною політикою чужоземних релігійних центрів і місцевими політиками-лобістами російської неоімперської стратегії «русского міра».

Словацький філософ П. Данцак справедливо підкреслював, що лише за умови активного діалогу та співпраці віри і розуму можна універсалізувати світ, давши людині можливість пізнавати його, збалансувавши раціо та віру. У такий спосіб людство задіє потенціал релігії, його інтелектуальні досягнення та вимоги часу [38, с. 681]. Цінність його методології та морально-виховного потенціалу узагальнюючих тверджень не стільки в тому, що він обстоює важливість релігії, наголошуючи на її соціально-психологічній ревіталізації, скільки в тім, що вчений, спираючись на концепцію томізму, обґрунтував кардинальну цінність ідеї пізнання світу за допомогою

знання та віри в наш час – у добу постсекулярного (за Ю. Габермасом) або десекулярного (за П. Бергер) суспільства [36, с. 21–30].

У цьому контексті доречно вести мову про те, що сфера соціального й релігійного буття потребує раціоналізації. І йдеться тут не про повернення теології в систему української національної освіти, державне ліцензування й акредитацію освітніх програм богослов'я тощо. Це, звісно, добре і можна вважати за велике досягнення України як країни з недавнім радянським тоталітарним минулим, бо в такий спосіб можна значною мірою заповнити вакуум, який утворився між суспільством, державними структурами та релігійними організаціями. Прикладом тісної співпраці між цими суб'єктами слугує функціонування з перших років державної незалежності України в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича філософсько-теологічного факультету [29], реорганізованого 2020 р. зі збереженням освітніх програм з богослов'я. Не лише в Чернівцях, а й у більшості класичних університетів України діють освітні програми з богослов'я та релігієзнавства. Тривалий період здійснюється підготовка спеціалістів у цих галузях.

Але цього вочевидь замало. Реорганізації, стандартизації, модернізації змісту та форм потребують богословські студії і саме ставлення Церкви до освітнього процесу, науковців, їхньої інтелектуальної праці, що нічим не поступається їхнім молитовним зусиллям і виконанням релігійних (церковних) треб. Церковним лідерам слід усвідомити, що сучасне суспільство, захоплене (вільно чи мимоволі) постмодерністськими, постсекулярними процесами, не лише відчуває вплив технократії, а й не до кінця розуміє, як на цю глобальну тенденцію реагувати. І це при тому, що не всі Церкви мають офіційно затверджену соціальну доктрину, а якщо подібні документи і є, то вони – доволі рамкові, містять загальні тези та декларативні твердження.

Українська Православна Церква (Православна Церква України), якщо вона хоче й надалі залишатися основою національного духовного, культурного, соціально-економічного

політичного поступу українського народу, повинна враховувати, що проблеми, пов'язані з етнокультурною і релігійною ідентифікацією, неминуче призводять до кризових явищ. І не варто думати, що вони вразять лише соціальні інститути й саму державу. Ці проблеми в один момент боляче торкнуться й тіла Христової Церкви. Тоді церкви як релігійні організації та соціальні інституції й юридичні особи можуть бути деформовані до невпізнання.

На наше глибоке переконання, саме синтез святоотцівських (патристичних) і філософських гуманістичних ідей міг би претендувати на загальнонаціональний аксіологічний базис для розбудови української держави і суспільства у теперішні важкі роки випробування військовою агресією та війною. Але, щоби ця парадигма знайшла розуміння й засвоєння, доцільно дослухатися до сучасного польського вченого Л. Дуцзевського, який слушно радить у контексті такої співпраці Отців Церкви і філософів-гуманістів менше говорити про Бога доктринально, а більше в екзистенціальному ракурсі для того, аби наблизити Бога до людини і творіння до Творця [39, с. 660–662].

Зважаючи на те, що людина без ідеї Бога не може пізнати ані сама себе, ані світ, яким би секулярним суспільство не було, люди завжди будуть шукати Бога, те Джерело правди і життя, яке допоможе їм віднайти сенс буття в цьому мінливому світі постмодерних трансформацій і моральної деградації [39, с. 662–664]. Подібних висновків дійшов іспанський філософ М. Унамуно. Він вважав, що для пізнання свого Я потрібне глибоке розуміння Бога [41, с. 372].

Між тим, сучасна постсекулярна епоха справді відзначається соціально-психологічною активізацією релігії, хоча багато хто сподівався на поховання релігії на цвинтарі історії духовних пошуків людства. Водночас украй небезпечно ігнорувати ту обставину, що для сучасної доби також характерний занепад правдивої віри, яка базується на Одкровенні й обов'язковості релігійних практик, зростання моди на безвір'я та обмеження загального простору, на чому, зосібна, наголошує

Ч. Тейлор [40, с. 967]. Вчений правомірно зауважив: усе, що ще в епоху модерну належало до церковно-релігійної сфери – літургія, обряди, треби, церемонії, богослужіння, організація парафіяльного життя – об'єднувалося в одній-єдиній Христовій Церкві. Проте сьогодні – усе геть інакше. Адже людина може реалізовувати свої духовні потреби та прагнення в різних церквах, релігійних організаціях та об'єднаннях. І тут щось заперечити важко, позаяк сучасний світ справді вже ніколи не буде цивілізацією, де б усі сфери життя настільки істотно впливали на релігію, а релігія на них, як то було в середні віки чи в добу модерну. Згадаймо тут про клич, кинутий очільниками церков, єпархій і навіть настоятелями парафіяльних громад, всупереч волі єпископа, під час пандемії молитися келійно або всією родиною вдома, про відмову вірних прикладатися до святих образів і мощів, причащатися з однієї чаші тощо. Віряни помаленьку звикли самі «освячувати», «благословляти», а під час Служби Божої – встигнути наробити голубців, помити посуд, прийняти ванну і т. ін.

Великим викликом для Церкви є ідея інклюзивного суспільства. Вона має відпрацювати філософію прийняття й об'єднання вірян різних світоглядно-ціннісних і життєвих орієнтацій та устремлінь, різних поглядів на сучасні духовно-культурні, суспільно-політичні та цивілізаційні трансформації. Адже Церква Бога Живого існує не для того, щоби боротися проти тіла і крови, а проти піднебесних духів злоби [Єф. 6: 12]. Це, по-перше, а по-друге, цілком очевидно, що якими б глобальними ці процеси не були і яку би глибоку кризу не довелося переживати Церкві, релігійна ідентифікація не зникне, як і не вмре релігійна віра. Притаманне прагнення людини-громадянина до етнічної, національної та політичної самоідентифікації йде у фарватері з релігійною ідентифікацією. Причому нерідко буває так, що саме релігійна самоідентифікація визначає всі інші.

Частково відповідь на запитання, чому так стається, дає І. Горохолінська, яка схильна вважати, що «світ дедалі більше стає світом ризиків» [8, с. 102], а неспроможність держави,

громади чи суспільства загалом запобігти цим ризикам або захистити людей від трагічних наслідків актуалізує звернення до Бога та Церкви. І справді, соціологічні дослідження підтверджують, що амплітуда зростання рівня релігійності безпосередньо пов'язана із кризовими явищами. В Україні – це війна. Але щойно лихо мине або люди звикнуть жити з ним, рівень релігійності поступово спаде.

Отже, узагальнюючи проблему науково-філософської еристики та основних методологічних підходів до дослідження постсекулярної соціально-психологічної актуалізації релігії, можна зробити такі висновки.

Яким би секулярним не був теперішній світ – Бог один і Той самий навіки [Євр. 13: 8]. Він – незмінний у своєму Промислі і благому керуванні світом та людиною. Тому, які б складні трансформації не відбувалися й наскільки би всеохопними вони не були, людина все ж прагнутиме до пошуку власної ідентичності, зокрема релігійної. Віра в Бога (релігія) була й, очевидно, залишиться першоосновою цієї індивідуальної самоідентифікації. А це означає, що її аксіологічний потенціал повинен бути повністю спрямований на досягнення гуманістичних цілей суспільства та держави, на утвердження та збереження справедливого миру.

Необхідно визнати, що відновлення статусу, впливу та морального авторитету релігії (Церкви) стало однією з важливих тенденцій, які визначають сучасних стан духовно-культурних перетворень в Україні. На зміну планомірній секуляризації, витісненню українських націєтвірних Церков на периферію суспільного життя (Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ)), а то й заборони її діяльності (Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) в добу більшовизму приходить нова доба – зростання інтересу до релігії, її соціально-психологічної актуалізації та ревіталізації. Останні роки національно-церковних змагань підтвердили також запит на утвердження в Україні єдиної помісної Церкви, незалежної від жодного духовного центру, канонічне оформлення якої відбулося внаслідок

проведення Константинопольським Патріархом Київського об'єднавчого собору 15 грудня 2018 р. і дарування Українській Православній Церкві (УПЦ) томосу про автокефалію (інша назва – Православна Церква України (ПЦУ)). Цей процес ми доволі ґрунтовно прорефлексували в одному з розділів колективної монографії, присвяченої витлумаченню ролі і місця релігійного чинника як одного з ключових детермінант розколів в українській історії [3].

Водночас сучасний світ потребує нового осмислення Бога та кристалізації модерних форм релігійної комунікації. Це не означає, що мають бути змінені тексти молитов чи Бога потрібно буде наділити якимось додатковими, не властивими Йому атрибутами. Йдеться передусім про звільнення Церкви від того, що робить її парадоксальною (наприклад, олігархізація й політизація, творення закритих груп і нереагування на злочинні дії правлячих режимів тощо), про відновлення довіри до неї як установленої Богом спільноти, місія якої – об'єднання всіх дітей Божих у любові до Бога та ближнього. А Церква, будучи святою, має дбати про очищення вірних, іти шляхом покути та модернізації форм служіння.

9.2. Церква і держава в суспільному дискурсі майбутнього української нації

Суспільні протистояння, ігнорування громадських ініціатив, дестабілізація суспільного життя, знецінення морально-етичних цінностей, загроза ескалації конфліктів, які переростають у збройні сутички, та сама війна, розпочата внаслідок російської агресії, викликають гостру необхідність комплексного переосмислення ролі релігійних інститутів у процесі державотворення, розвитку громадянського суспільства та держави. Водночас стрімке зростання ролі Церкви (релігійних інституцій), її впливу на суспільні відносини пояснюється історичним значенням релігії та Церкви в житті Українського народу.

Попри те, що в національному законодавстві закріплено

принцип відокремлення Церкви від держави, релігійні організації дедалі частіше заявляють про себе як про дійових учасників суспільних процесів. Акумулюючи багатовіковий досвід душпастирської та соціальної праці з людьми, Церква актуалізує сакральні й етичні цінності, створюючи в такий спосіб духовне підґрунтя для реалізації цих вольностей і свобод.

За таких умов загострюється потреба комплексного наукового аналізу української національної суспільної платформи. Бо потурання на користь історичної, політичної та національно-релігійної деформації несе в собі загрозу нашому національному буттю в усіх його формах і виявах. А неспроможність прочитувати знаки часу спричиняє викривлене розуміння ролі та місця релігійного фактору, який завжди посідав важливе місце не лише в духовно-культурному житті, а й у націє- та державотвірних процесах, виступаючи їх ферментуючим чинником.

Сучасні складні та суперечливі процеси, героїчна боротьба українського народу з кремлівським агресором та різні внутрішні виклики поставили на порядок денний питання ролі Церкви (релігійних інституцій) у державотвірних процесах. Це з одного боку, а з іншого – актуалізували проблему комплексного науково виваженого й об'єктивно збалансованого підходу до критичного осмислення, переоцінки відносин Церкви і держави в сучасному дискурсі майбутнього української нації.

З огляду на сказане, виникає потреба у фокусуванні дослідницької уваги та структурно-логічній концептуалізації проблеми суворого дотримання принципів людиновимірності релігійних і державотвірних процесів, особливо коли йдеться про імплементацію правових гарантій на свободу совісті та віросповідання. Актуальними в цьому ключі залишаються проблеми внутрішньої безпеки, на які суттєво впливають релігійні організації, зокрема, вкрай негативно ті, які підпорядковані чужоземним релігійним центрам і вочевидь афілійована з Російської Православною Церквою «Українська» Православна Церква («У»ПЦ (МП)). Ідеологічний вплив цієї структури значний і беззаперечно руйнівний. Вона не

залишає у свідомості прихильників Московського патріархату місця для оформлення нової світоглядної парадигми, в основі якої – ідея Бога і України як загальнонаціональної формули суспільного договору та виховання.

Між тим мусимо розуміти, що в умовах повномасштабної війни Росії проти України, яку віроломний патріарх Кирило у тандемі з кривавим кремлівським диктатором В. Путіним назвали «священною», поняття «Церква» і «держава» швидко змінюються. Те ж саме відбувається і зі співвідношенням церковно-конфесійного та праксеологічного ландшафтів. Спостерігається активізація міжконфесійного діалогу, посилюється зближення і співпраця між Церквами й релігійними організаціями, які стоять на захисті української державності. Це також потребує не лише справедливої оцінки, а й відображення в дискурсі майбутнього української нації на рівні як філософської об'єктивації, так і нормативно-правового забезпечення.

У зв'язку із цим дуже прикро, що багато хто з політичних діячів і можновладців роблять вигляд, що не бачать цього, ігноруючи велич історії та значимість УПЦ, УГКЦ та Української Православної Церкви Київського Патріархату (УПЦ КП). Відсутність одностайності й державницької позиції серед депутатів Верховної ради, які неспроможні унормувати ці колізії на законодавчому рівні, – яскравий доказ того, що колабораціонізм у найвищих ешелонах влади є доволі розгалуженим явищем.

Політика толерування відверто ворожої агентурної мережі, замаскованої під вивіскою «У»ПЦ (МП), – загроза національній безпеці української держави, позаяк згубно впливає на сучасні державо- та націєтвірні процеси. На наш погляд, це – чинник деконсолідації українського суспільства, вогнище розбрату й атомізації. Негативно позначається на державотвірних процесах навмисне недооцінювання ролі та місця проукраїнськи зорієнтованих церков – УПЦ та УГКЦ, а також деяких протестантських і мусульманських спільнот.

Історичний досвід, зокрема, засвідчує, що духовенство УГКЦ в умовах австрійського панування, дотримуючись

принципу «*Ecclesia semper reformanda est*», віддавали кесарю – кесареве, а Богові – боже. Засвоєння і впровадження в життя випробуваних часом моделей співпраці Церкви і держави має лягти в основу нового суспільного договору, соціокомунікативного мандату Церкви, релігієзнавчо-філософського і соціально-правового обґрунтування ролі та місця Церкви (релігійних інституцій) у дискурсі майбутнього української нації.

Українському народові під духовним і просвітницьким проводом рідної Церкви вдалося зберегти власну національно-культурну і релігійну ідентичність, навіть вплинути на політичну та суспільну архітектуру європейської цивілізації. Тому не зайвим видається повернення до досвіду взаємин Церкви і держави так званого «австрійського» періоду, що дозволить не лише скорегувати сучасні стратегії державної політики в церковно-релігійній сфері на користь державотвірних і націєтвірних перспектив Українського народу, а й сприятиме виробленню сукупності ефективних механізмів виконання Церквою її соціальних функцій, головна з яких – національносвітоглядна.

Одним із застережень для українського політикуму на цьому шляху може слугувати узагальнення відомого українського філософа і релігієзнавця С. Здіорука, який переконаний, що українській національній еліті (якщо така є!) «не обійтися без переоцінки цінностей. В нашому прикладі це означає, що об'єктивне осмислення інтегративної ролі релігійного фактора у державотворчих процесах неможливе без світоглядної трансформації в середовищі чиновників та управлінців» [13, с. 152].

Однак, схоже, теперішні українські можновладці не поспішають щось переосмислювати та переоцінювати. Прикладом цього можна вважати, м'яко кажучи, дивну позицію тих, хто покликаний здійснювати державницьку політику у сфері релігії. Йдеться передусім про те, що влада відсторонюється від процесів переходу українських вірян із Московського патріархату до УПЦ (ПЦУ). Понад те, вони докладають

зусиль, щоби кількість зареєстрованих громад «У»ПЦ (МП) не зменшилася, а зберігалася такою, якою вона була на момент повномасштабної агресії Росії, і навіть зростала.

Доволі згубним явищем стала також латентна десакралізація метафізичної природи Христової Церкви, а отже, і питомо історичної української Церкви, штучно розколотої і представленої кількома ідейно та ментально різними спільнотами, а отже, й юрисдикціями. До такого стану речей призводили своїми діями не лише чиновники із замаскованою антидержавницькою позицією, а й найвищі церковні ієрархи, які роками співпрацювали зі спецслужбами чужоземних церковних і політичних центрів. Ця тенденція була особливо характерною у радянський час, але те ж саме спостерігаємо й сьогодні в посттоталітарну епоху.

Переконливий доказ цього – оголошені підозри багатьом єпископам, священникам і рядовим вірянам Московського патріархату, які пропагують неоімперську ідеологію «русского міра», або ж навмисне витіснення на периферію суспільних, державно-політичних і духовно-культурних процесів традиційних україноцентричних церков (УАПЦ, УПЦ КП, що в грудні 2018 р. об'єдналися в одну помісну Православну Церкву України, про що ми згадували вище) та УГКЦ. Цю тенденцію підтверджує також факт навмисної недооцінки ролі й місця Церкви в націєтворчих державотворчих процесах перших років президенства В. Зеленського.

За нашими спостереженнями, активна спроба громадських організацій докластися до обмеження можливостей справжніх українських церков виконувати в надвідповідальний момент іманентні їм соціальні функцій і, передусім, світоглядну, легітимізуючу, культуротранслюючу та ін., була спрямована на те, щоби не допустити їхнього широкого залучення до боротьби українського народу за державний суверенітет. Щойно взяте на озброєння гасло Симона Петлюри «Армія. Мова. Віра» [3, с. 326] стало розцінюватися як екзистенційна ознака ідентичності української нації, яка бореться не на життя, а на смерть,

почали лунати голоси про втручання Церкви в державні справи. І пересторогу викликало якраз те, що в цих організацій претензії були не до так званої УПЦ (МП), а до згаданих вище україноцентричних Церков.

Досить згадати випади проти Церкви директорки *Amnesty International* в Україні О. Покальчук, яка на пресконференції з доволі тенденційною назвою «Три роки після Майдану: тривожні дзвіночки для прав людини» (18 липня 2017 р., м. Київ) заявила, що буцімто в Україні, де справді конституційно закріплено принцип відділення держави від Церкви, сформувався «дуже агресивний, активний і безапеляційний наступ абсолютно всіх релігійних конфесій на ті рішення, які приймаються у Верховній Раді» [23]. Позицію Церкви щодо ініціатив очолюваного нею руху вона назвала наступом на «наші права, які буквально через півроку можуть бути дуже сильно обмежені» [23]. Облудні меседжі О. Покальчук підхопила низка «громадських» організацій і, зокрема, така собі «Ла Страда». Її очільниця одіозна К. Левченко в грудні цього ж року заявила, що «Церква втручається в державні справи» [16].

Ці та багато інших відверто маніпулятивних заяв зіграли свою роль у президентських перегонах, бо В. Зеленський, розповідаючи електорату про Україну «своєї мрії», Бога і Церкву навіть не згадував [21]. А тому легко здогадатися, для чого напередодні так інтенсивно продукувалися схожі заяви, а також про те, кому вони адресовані й яка їхня кінцева мета. Між тим, заради справедливості, мусимо визнати, що українцям доволі часто доводиться чути суперечливі, а іноді й безглузді заяви від подібних правозахисників і експертів щодо релігії та Церкви.

Результати дослідження, проведеного в листопаді 2022 р. Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова «Війна і Церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні – 2022» [4], переконливо засвідчують, що більше половини українських громадян (59 %) наполягають на ключовій ролі Церкви в подоланні ситуації, в якій опинилися українські віряни і держава загалом.

Звісна річ, що йдеться тут про україноцентричні Церкви та релігійні організації. На думку респондентів, саме вони мають сконцентрувати власні зусилля на наданні морально-психологічної допомоги, поглибленні співпраці та всебічній підтримці Збройних Сил України, зокрема для розв'язання складних соціальних і матеріальних проблем військових. Інше важливе завдання, на нагальності реалізації якого наполягають опитані, – це активніша участь Церкви в міжнародній дипломатії з метою привернення якомога більшої уваги світової спільноти до наслідків війни.

Насправді рівень релігійності в українському суспільстві зростав і зростає за кожних соціально-політичних загострень, Майданів і Революцій, а в умовах повномасштабного вторгнення, що відзначається нечуваними військовими злочинами, тероризмом та геноцидом, – і поготів. Коментуючи згадані результати соціологічного дослідження, Віта Титаренко доходить цілком об'єктивного висновку, що коли 2014 р. Центр Разумкова проводив подібні опитування, то його результати підтвердили такий самий стрибок релігійності українців, як два роки тому. Тоді він сягнув 76%. Та буквально за кілька років дослідники фіксували суттєвий спад – до 68% (2021 р.). І це не дивно, адже на гребені тріумфу штучно створеного й нав'язаного загалу образу «народного президента» значна частина українського суспільства готувалася до весняних відпочинків і пікніків.

Та через широкомасштабне вторгнення 24 лютого 2022 р. і нечувану досі військову агресію Росії проти України знову спостерігаємо новий підйом рівня релігійності до 74 % [4]. Коли ворог опинився мало не біля Золотих воріт, згадав про Бога та українську Церкву й Володимир Зеленський, який до того кепкував із Синодального і Патріаршого томоса про автокефалію Православної Церкви України. Зауважимо, що звертатися до Бога, до Церкви, до віри в кризові моменти та періоди складних суспільно-політичних трансформацій, надто ж, коли йде війна не на життя, а смерть, – типово не лише для українців, а й для будь-якого народу або нації.

Іншим виявом головних результатів соціологічного дослідження 2022 р., що вселяє оптимізм, є суттєве збільшення відсотка

респондентів, які вважають, що Церква має бути національно орієнтованою, тобто україноцентричною. Прикметно, що ця тенденція наразі залишається незмінною.

Але чи означає це, що проблемі взаємовідносин Церкви і держави, питанню розробки та конституювання нової моделі їх співпраці з громадянським суспільством і, навпаки, напрацювання парадигми невтручання у сфери одна одної, а натомість ефективного виконання кожною з них іманентних і законодавчо обґрунтованих функцій відведено достатньо уваги? Чи знайшли і чи знайдуть найближчими роками відгук ці та інші важливі питання в дискурсі майбутнього української нації?

Певна річ, що однозначно відповісти важко. У цьому контексті актуалізується проблематика критичного осмислення ідейно-ціннісного (філософсько-богословського), політико-правого (юридичного), соціально-культурного (цивілізаційного) підґрунтя для пошуку так званого *modus vivendi,* себто мирного співбуття в країні, яка потерпає від збройної агресії, окупації й анексії територій, детермінованих значною мірою релігійно-ідеологічним чинником та церковно-імперіалістичними амбіціями Московії.

Ферментуючи переважно успадковані атеїстичні моделі державної політики, владні структури в Україні, по суті, увесь час з моменту відновлення державної незалежності спекулювали на проблемі релігійного самовизначення українців, їхніх автокефальних прагнень і змагань до побудови українського патріархату як незалежної української помісної Церкви. Державні чиновники найвищого рангу, реалізовуючи офіційний і завуальований курс щодо релігійної політики Президентів України, передусім – Л. Кучми та В. Януковича, які завжди підтримували «У»ПЦ (МП), навмисне ігнорували при цьому суспільно-релігійну архітектоніку, не беручи до уваги ґенезу й есхатологічну сутність питомо історичних українських Церков, релігійних організацій та їх очільників, які підтримували державотвірні процеси на засадах побудови в Україні національної Церкви і держави [3, с. 269–270].

Це призвело до того, що навіть із постанням ПЦУ як автокефальної помісної Церкви проблему розв'язати не

вдалося. Криза продовжує поглиблюватися, десакралізація метафізичної природи Христової Церкви триває. Прикметно, що й до цих кризових явищ найбільше причетні церковні ієрархи, а надто ж із «У»ПЦ (МП). Вони роками співпрацювали зі спецслужбами чужоземного політичного центру, що неминуче вело до втрати провідної ролі Церкви в українському суспільстві.

Звісна річ, що недовіра може зростати й до інших православних Церков. Варто додати, що українські громадяни не завжди спроможні критично оцінити ситуацію. А тому, бачачи злочинну діяльність однієї з найвпливовіших до часу й найпривілейованішої церковної структури, настирливо поширюють негативні судження та оцінки, кидаючи тінь не лише на інші церкви, що діють в Україні, а на й Христову Церкву загалом. Їм іноді важко відрізнити Церкву як встановлену Богом спільноту вірних Ісусу Христу від церкви як релігійної організації, соціальної інституції чи юридичної особи.

Як бачимо, попри багату еристику релігієзнавчого дискурсу, експертних оцінок і прогнозів чітких візій, а головне ревалентних рішень, які б цілковито сприймалися суспільством, державі напрацювати не вдалося. На наш погляд, річ тут не в браку законодавчої чи доказової бази, а в політичній волі представників державної влади в Україні.

Неозброєним оком видно, що значна частина вірян «У»ПЦ (МП) виступають за Росію, співпрацюють з окупантами. Їх тисячі, тоді як кримінальних справ десятки, можливо, кілька сотень, а з вироками суду і реальними термінами – можна перелічити на пальцях обох рук. Державна зрада, співпраця з ворогом – це кримінальна діяльність, за яку злочинці мають бути покарані в легітимний спосіб, визначений Конституцією та Кримінальним кодексом України. Для цього не потрібно ухвалювати додаткових законів.

Зайве буде доводити, що РПЦ – колаборантка сталінського та комуно-більшовицького режиму, радянського тоталітаризму та комунізму, а сьогодні – рашизму й путінізму. При цьому називає себе жертвою, постійно переслідуваною і гонимою. Такий образ вона нав'язує вірянам усього

пострадянського простору. В Україні ці наративи поширює найвище керівництво «У»ПЦ (МП), зокрема, Онуфрій Березовський, Климент Вечеря, Феодосій Снігірьов, Михайло Жар та багато інших україноненависників у сутанах московського покрою.

Держава мала офіційно визнати цю колаборацію причиною геноциду українського народу, а не продукувати малоефективні законодавчі ініціативи, створюючи передумови для відтермінування ліквідації діяльності ворожих Україні структур Московського патріархату. Так само православний світ зволікає з тим, щоби засудити політичну богословську риторику, яка підживлює геноцид Росії і РПЦ проти українського народу. Досі немає чіткої богословської рефлексії ідеології «русского міра», діяльності РПЦ, спрямованої на реалізацію неоімперської стратегії путінської Росії, на рівні Вселенської Церкви. Ніхто не сказав, що вона – не християнська.

Це змушує українське суспільство покладатися тільки на себе. Й звертатися до держави, щоби спільно шукати *modus vivendi* в тріаді Церква–Нація–Держава.

Звісно, не можна при цьому ігнорувати той факт, що останніми роками політичне, економічне та соціальне життя українців кардинально змінилося. Значна частина звичайних громадян України опинилися в страху, безвиході – голодні, беззахисні, безправні й наодинці зі смертю. У зв'язку з цим українське суспільство мусить перейти від системи протистояння один одному до взаємодії. Однак як можуть взаємодіяти українці, які будують рідну Церкву і державу, віддаючи за це свої життя, з тими, хто й понині перебуває в полоні неоімперської ідеології та в тенетах ворожого для України Московського патріархату? Як можна реалізувати цей принцип взаємодії з тими, хто не шанує національний прапор, герб, рідну мову, національну культуру, хто не ідентифікує себе з Україною, не плекає до неї любові й вірності, не відчуває обов'язку стати на захист її державного суверенітету?

Чи може (і за яких умов) бути долучена до суспільного діалогу «У»ПЦ (МП)? Звісно, може й повинна, якщо вона хоче зберегти український народ від цілковитого поневолення та знищення. Головними кроками на цьому шляху для неї мають стати: по-перше, категоричне засудження війни і будь-якої колаборації з агресором; по-друге, справжня патріотична позиція й офіційне засудження ідеології «русского міра» (заявивши, що український народ має право на свою національну, релігійну і політичну ідентичність, державний суверенітет і соборність, а тому не може за жодних обставин бути частиною неоімперського геополітичного проєкту «русского міра»). Україноцентричність «У»ПЦ (МП) має офіційно засвідчити безумовним сприйняттям і щирим та справедливим виконанням усіх законів України, свято дотримуючись тих правил і принципів співжиття, які сприяють національній безпеці України, збереженню цілісності та державного суверенітету. Логічним підтвердженням цього має стати Архієрейський собор «У»ПЦ (МП), на якому будуть визнані недійсними постанови Харківського розкольницького собору від 27 травня 1992 р. і ухвалене рішення про входження в лоно канонічно утвореної 15 грудня 2018 р. УПЦ (ПЦУ).

Водночас після низки соціологічних опитувань, які фіксували стале невдоволення більшості громадян України церковно-релігійною політикою влади, ситуація докорінно змінилася. Так, за результатами опитування, з 78% у грудні 2022 р. кількість невдоволених у 2023 р. зросла до понад 85%. Вони підтримали ідею негайного втручання держави у вирішення церковного питання. При цьому 66% висловилися за цілковиту заборону діяльності УПЦ (МП) в Україні. І лише 6% знайшлося таких, яких влаштовувала наявна релігійна ситуація. Вони підтримували думку про те, що втручатися у справи УПЦ (МП) не потрібно, але виступили за більш ретельне розслідування випадків правопорушень духовенством і мирянами [34]. Отже, суспільний тиск, а також ситуація на фронті змусили владу вирішити питання з «У»ПЦ (МП) на

користь держави і вимог українського народу. Зрештою, 20 серпня 2024 р. Верховна рада спромоглася ухвалити Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій», яким заборонено діяльність в Україні РПЦ і релігійних організацій, афілійованих із нею. До слова, необхідність ухвалення Закону підтримало більше 80% українців [5].

Звідси бачимо, що в сучасних умовах характер державно-церковних відносин є одним із показників рівня розвитку держави й певних релігійних напрямів, оскільки вони безпосередньо пов'язані із практичною реалізацією принципу свободи совісті. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина має дотримуватися обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав та свобод інших, задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві [8, с. 83].

Віддаляючись щоразу від атеїстичної ментальності й розчищаючи на світовій мапі власне автохтонне річище, українська політична еліта також намагається поспіхом перенести на український історичний і ментальний ґрунт привабливі, часом не сумісні з національним, суспільно-моральним настроєм тренди, підмінюючи в такий спосіб засади не лише духовної, а й національно-культурної апробації та світоглядної зрілості загалом. Не дивно, що на тлі спроб відродження національної духовності, потужної проповіді традиційних Церков, появи численних релігійних організацій, міжконфесійних акцій, суттєвого зростання кількості сакральних і культових споруд духовність українського суспільства стрімко девальвувалася.

Про важливість морально-духовного розвитку особистості йдеться у національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. [19, с. 25–43]. Так, серед основних проблем, викликів та ризиків сучасного стану освіти виокремлено падіння суспільної моралі, що призвело до бездуховності, низької культури поведінки частини учнівської та студентської молоді

[19, с. 28]. Хоча з авторами цього документа можна сперечатися щодо того, що було первинним – падіння моралі суспільства і, як наслідок, бездуховність людей чи, навпаки, бездуховність людей призвела до падіння моралі суспільства загалом. Попри те, будь-який причинно-наслідковий зв'язок означених явищ не знімає необхідності спеціального впровадження заходів щодо підвищення рівня духовності та моральності молоді й суспільства в цілому [18].

Так, безперечно, на пострадянському просторі український народ проходить свою Голгофу. Цей шлях важкий, кривавий і в історичному контексті безпрецедентний. Водночас ми переконані, що в часи настільки болісних мандрів, коли нам пропонують пройти дорогою успіху «інших» або відмовитися зовсім від державотвірних і націєтвірних перспектив, доцільніше звернутися саме до власних кимось навмисне замулених національних джерел: історії, духовної спадщини, релігійної та культурної ідентичності.

Звісно, прокладена дорога – теж непоганий варіант. Але реалізація чужого проєкту цієї мандрівки неодмінно призведе до загублення, навіть свідомого заперечення базисної формули національного виховання, що зводиться до двох вічних ідейно-смислових констант: «Бога й України», які мають онтологічне значення і потенціал. Комусь насправді дуже вигідно, щоби українці самі методично відсунули на маргінеси власного націє- та державотворення як зайву добру наставницю, мудру попутницю і боговчительку – українську національно зорієнтовану Церкву. Сьогодні на цей статус претендують дві спільноти – УПЦ (ПЦУ) та УГКЦ. Вони – завжди з рідним народом, освячуючи його героїчну боротьбу за соборність і незалежність української держави. І звичайно, кожен чужий проєкт мандрів ніколи не толеруватиме все те, що виступає на цьому шляху національним індикатором та складає основу національно-духовної, релігійно-культурної та суспільно-політичної самобутності українського народу.

Згідно з українським законодавством, Церква відокремлена від держави. Реалізація цього принципу більше

згубна, ніж життєствердна, що чітко й аргументовано доводить В. Ясінець. Для нього відокремлення Церкви від держави – це офіційно проголошений і законодавчо закріплений акт розірвання союзу народу з Богом силою державних законів [37]. І доля правди в цьому справді є. Проте це зовсім не означає, що в Україні на законодавчому рівні заборонено вивчати та аналізувати процеси, які відбуваються в житті Церкви, а Церкві займатися просвітництвом, катехизацією, патріотичним вихованням тощо.

Церква не має права втручатися у справи держави, але державні інституції активно втручаються у діяльність Церкви. Відносини між ними розглядаються як однобічний процес впливу Держави на Церкву, а отже, й використання її потенціалу для реалізації тих чи інших соціальних і політичних проєктів. До того ж однією з найбільших небезпек для сучасного суспільства і Церкви є її олігархізація, непотизм і політизація.

Така модель характерна для колишніх посткомуністичних країн, де законодавча база формально гарантувала свободу совісті, але фактично віряни зазнавали дискримінації – як політичні вороги. Політика, побудована на принципі боротьби з релігією та Церквою, була завжди незмінною при розгляді релігійного питання на теренах держави, розв'язанні проблем, зумовлених діяльністю релігійних конфесій на тій чи іншій території [11, с. 57–70].

Натомість класичною ознакою розвиненої демократії в державі є наявність у ній трьох незалежних гілок влади: законодавчої, виконавчої та судової. Інколи до цієї тріади додають ще засоби масової інформації, називаючи їх четвертою владою. Але це, радше, звичайне образне перебільшення. Преса й телебачення справді можуть вторгатися в усі сфери суспільного життя, справляючи на нього доволі великий вплив. Проте головне їхнє завдання не первинне і полягає в об'єктивному відображенні навколишньої дійсності. І все ж справжня четверта влада існує, хоч про неї сьогодні майже не говорять. Четверта влада – це влада духовна. Це незалежна

владна галузь, що професійно займається і, якщо хочете, відповідає в суспільстві за мораль. Бо саме рівень моралі являє для нас небезпеку аж ніяк не меншу, ніж зовнішня військова інвазія [30].

Одна з причин українських поневірянь – елементарна необізнаність представників державної влади, політиків і чиновників із віхами національної історії та ігнорування набутого досвіду, яким володіють українські релігійні організації, а найголовніше – ігнорування морально-етичних настанов Святого Письма і Божих обітниць оберігати кожен народ, який залишатиметься вірним Його заповітам [37, с. 28–35]. Як не прикро констатувати, але науковці часто підігрують чиновникам, обходячи увагою гострі теми національної історіографії, культури та маркерів релігійної ідентичності.

Аналізуючи події та факти сьогодення в контексті національної минувшини, схиляємося до думки, що все це – якесь дежавю. Боляче, бо й на цей раз наступаємо свідомо, навіть із бажанням на ті самі граблі тоді, коли історія могла б привідкрити таємниці успіху та дати ключі до щасливого національного буття.

Інтелектуали сучасної епохи переконані, що головним завданням людини щодо самої себе є плекання духовної особистості як морально досконалої людини з добре розвинутим духовним потенціалом. За словами вченого-психолога, духовний потенціал особистості – це сукупність її духовних, душевних (психічних) і фізичних сил та властивостей, що визначають її стосунки з Богом, людьми і світом [26, с. 10]. Від себе додамо лише те, що ця духовна особистість має також постійно прагнути до виховання в собі та в інших здатності культивувати й прищеплювати ближнім усе те, що характеризує її як духовно-моральну, інтелектуально зрілу та відповідальну перед своїм покликанням людину-громадянина.

Оцінюючи сучасний стан українського суспільства, можна однозначно констатувати, що, з одного боку, епоха авторитету Церкви завершилася, а з іншого – держава, яка рока-

ми відсторонювалася від духовно-моральної та релігійної проблематики, виявилася не готовою до застосування наявного політико-правового інструментарію в управлінні соціальними інститутами. Тим паче, коли йдеться про комунікацію Церкви і держави в справі забезпечення соціальної рівності, прав і добробуту громадян.

9.3. Українське суспільство в круговерті «великого» повернення релігії і віднайдення modus vivendi в тріаді Церква–Нація–Держава

Войовнича секуляризація, атеїзація й зумовлена ними боротьба з Церквою призвели не лише до підхоплення ніцшеанської ідеї «мертвого» Бога, а й до вихолощення з художньої літератури та публіцистики, не кажучи вже про фундаментальні наукові проєкти, засновків і тверджень, що ідейно та ціннісно схиляють людський розум до розуміння земного буття як священної історії спасіння людства, центральне місце в якій відводиться Богу – Творцю і Промислителю.

Натомість сучасна наука дуже часто набуває ознак антихристиянської пропаганди. В результаті усе, що має онтологічне значення і віссю чого є Бог, вкотре починає сприйматися за міфи. Певні моральні орієнтири, якщо й визнаються, то здебільшого в межах конкретних релігійних спільнот та їхніх доктрин тощо. Загал воліє культивувати думку, що рано чи пізно вони розвіються й стануть неактуальними. Тому місце неперехідних християнських цінностей настирливо заповнюють тривіальними за змістом і ціннісним потенціалом наративами-одноденками, які можуть фокусувати увагу лише на окремих, і то малоістотних, аспектах земного життя людини.

Виняток складають суспільства, які переживають глибокі потрясіння, як-от український народ, який уже кілька років поспіль стікає кров'ю через повномасштабну окупаційну війну Росії. Військова агресія, що має незаперечні

ознаки геноциду, військові злочини та терористичні атаки проти мирних громадян, тортури, катування та знущання з військовополонених стали доволі важливим маркером соціально-психологічної актуалізації релігії і зростання рівня релігійності в суспільстві, а для багатьох і розчарувань, адже тих, які запитують: *а де в цій ситуації Бог*? також немало. Проте вони не хочуть усвідомити, що Бог в тілі свого народу, Він з ним страждає, з ним і бореться. Якби було інакше, то не було би чуда відбиття атак і порятунку, матері і батьки, які втратили все, що в них було найдорожче – дітей, не змогли би самотужки перенести спричинений їх загибеллю біль втрати й непоправного горя.

Ситуація з релігійним життям в Україні, налагодженням міжконфесійного діалогу, співпраця між Церквами і релігійними організаціями ускладнюватимуться тим, що в результаті війни, з одного боку, суттєво зріс попит на релігію, належність і життя в конкретній релігійній спільноті, а з іншого – спостерігаємо падіння довіри до тих релігійних структур, які зайняли страусину позицію або, як «У»ПЦ (МП), активно підтримували російських окупантів і війну загалом. Водночас нікуди не зникла тенденція суспільно-релігійного дискурсу, що розгорнувся в двох діаметральних площинах: коли одні його учасники фокусують увагу на аксіологічному потенціалі релігійно-богословського традиціоналізму, інші – на синергії антропологічних учінь релігійно-філософського символізму, а ще інші переконані в необхідності негайного відходу від традиційної релігійної архаїки, ратуючи за створення вигідніших передумов для секуляризації, причому не лише в суспільному житті, а й у церковно-релігійному.

С. Яремчук, аналізуючи низку результатів соціологічних досліджень, проведених різними інституціями впродовж 2019–2023 рр., підтвердив раніше сформульовані висновки про динаміку зростання рівня релігійності та довіри до Церкви українців, а надто ж за час повномасштабного вторгнення Росії в Україну [35]. Звісна річ, що йдеться про довіру до

україноцентричних церков – УПЦ (ПЦУ), УПЦ КП та УГКЦ.

Поділяючи його узагальнення, ми, однак, звертаємо увагу на те, що процес ревіталізації релігії (зокрема, на національному рівні) хибує схильностями до вульгаризації, спотворення традиційних форм релігійності, не завжди виправданої ревізії «старого». Звісно, що Дух Божий одухотворює і живить Церкву та релігійне життя весь час. Однак релігійні організації та їхні лідери нерідко культивують вигідні їм наративи, пропагують далекі від релігійних моральні принципи лише для того, щоби їхня «релігія» могла легше підлаштуватися під пануючий у сучасному світі раціонально-споживацький і профанний світогляд. І це те, що часто сприяє розвою релігійного життя та розвитку мережі релігійних організацій, щоправда, – недовго, бо, як кажуть у народі, брехня калач їсть лише один раз. (На цьому тлі розрекламований сучасними науковцями постсекулярний релігійний ренесанс більше схожий на міф і на маніпулятивну ідейно-смислову вигадку борців проти релігії та Церкви, ніж на об'єктивну реальність).

Попри зростання модерних форм релігійності, ми акцентуємо на тому, що християнська релігія та Церква все одно залишаються головними засобами відтворення і трансляції національних духовних цінностей, без яких неможливий розвиток не лише культури, а й держави та нації. В Україні, як і в більшості країн західного світу, вони запобігають втраті національно-культурної, духовної і політичної ідентичності та є фундаментом сталого розвитку суспільства, а надто ж в умовах духовної кризи, великих загроз і небезпек, політичних потрясінь, воєнних дій тощо. Й, навпаки, розрив і диспропорція між глибинним духовним змістом культури та її домінантними репрезентативними формами – одна з головних причин духовної кризи.

Соціально-психологічна актуалізація релігії не лише змінює релігійну карту України та світу, а й загострює потребу релігієзнавчої рефлексії, критичних оцінок і прогнозів на перспективу. Центральне місце в цьому дискурсі повинні

зайняти проблеми збереження національної, релігійної та політичної ідентичності, духовно-культурного поступу українського народу.

І тут логічно постає питання, які Церкви здатні освятити цей поступ, стати ідейним підґрунтям і взяти відповідальність за майбутнє української нації та держави. Освіта, наука і культура мають вступити у продуктивний діалог із Церквою, якій виявиться під силу реалізація цих онтологічної ваги завдань. У цьому контексті важливе як об'єктивне увиразнення світоглядно-ціннісних маркерів соціальної взаємодії Церкви і держави, так і проведення чіткої градації релігійних організацій щодо їхньої участі у державо- та націєтвірному житті українського народу.

Церква стане живим імпульсом у духовно-моральному відродженні української нації за умов широкого залучення синтезу святоотцівських (патристичних) і філософських гуманістичних ідей. За нашими спостереженнями, саме це могло би претендувати на загальнонаціональний аксіологічний базис для розбудови української нації, держави, суспільства і, певна річ, української національної Церкви. Та, щоби ця парадигма знайшла розуміння й засвоєння, доцільно акцент робити більше не на доктринальному вченні про Бога, а на розкритті його буття і Промислу в екзистенціальному ракурсі, бо посттоталітарне постсекулярне суспільство ще не зовсім спроможне сприймати науку Церкви крізь призму догматики, морального богослов'я. Але це не означає, що не прагне зустрічі з Творцем. Адже завдання Церкви, Держави та Суспільства (передусім освіти і виховання) – забезпечити рівні й вільні можливості для набуття досвіду Богопізнання, так само як і будь-якого фаху чи розкриття власного творчого потенціалу та таланту.

Сучасна людина (від народження і до скону) має суверенне і недоторканне право на знайомство з неперехідними релігійно-моральними настановами, які культивує і береже упродовж віків Христова Церква з перших днів появи на світ. Тому державні інститути не можуть дозволяти собі силою

законів забороняти громадянам реалізовувати їхнє природне право на формування релігійного світогляду, на життя згідно з вірою та віроповчальними настановами, що мають для них онтологічну вагу.

Проте слід визнати, що беззаперечний авторитет Церкви зазнав чимало ударів. Водночас і держава виявилася не готовою до консолідуючої функції, забезпечення умов для побудови відкритого та морально зрілого суспільства без дієвої підтримки Церкви. Це створило вигідні передумови для реанімації церковного фактору в політиці та зростання впливу Церкви на гуманітарну сферу, державо- та націєтвірні процеси.

Суттєвим викликом для Церкви залишатиметься на найближчу перспективу пропагування ідеї та розробка практичних механізмів і засобів для побудови інклюзивного суспільства. Все це ставить перед нею непрості завдання і передусім – обґрунтування такої програми соціального служіння, яка не лише відповідала би на сучасні запити православних українців, а й відображала їхні прагнення в умовах суспільного договору. Необхідно виробити таке богословське підґрунтя дияконії і соціального служіння, яке було би прийнятним для об'єднання її вірян з різними світоглядно-ціннісними і життєвими орієнтирами й устремліннями; громадян людей з відмінними поглядами на сучасні духовно-культурні, суспільно-політичні і цивілізаційні трансформації.

Як уже зазначалося, Церква в Україні має бути національно орієнтованою, тобто україноцентричною, а це виявляє потребу конституювання нової моделі співпраці з державою та громадянським суспільством і, навпаки, напрацювання алгоритму незмішування й невтручання у «Святая святих» одна одної. Результативнішим для обох буде паритетність відносин, взаємовигідна співпраця, що базуються на законодавчо обґрунтованих функціях, до виконання яких вони покликані внаслідок власної природи. Такий підхід допоможе якомога швидше знайти *modus vivendi,* себто досягти мирного співіснування релігії з іншими сферами життя в Україні.

Зайве доводити, що з кризових явищ у церковному та політичному житті того чи іншого народу вдало користається Католицька Церква. Вона не лише старається обґрунтувати й запропонувати сучасному віруючому популярні ідейно-ціннісні та духовно-моральні орієнтири, а й іде до нього з новим суспільним договором [31], в основу якого покладено ідею постсекулярної екуменічної парадигми. Її реалізація, з одного боку, дозволяє посилити вплив Католицької Церкви і Римського Папи як світового арбітра в надскладних геополітичних процесах і викликах сьогодення, аж до обговорення загрози Третьої світової війни із застосуванням Росією ядерної зброї, а з іншого – забезпечує появу додаткових засобів ідейно-еклезіального домінування над різними християнськими конфесіями, навіть спільнотами некатолицького й нехристиянського світоглядів.

У цьому контексті потрібно зауважити, що й УГКЦ не стоїть осторонь. Претендуючи на роль Церкви Українського народу, її Предстоятель Святослав Шевчук налагоджує чимраз тісніші зв'язки з Константинопольським Патріархом Варфоломієм, якого називають «Зеленим Патріархом» Європи за те, що буцімто він «став першим серед релігійних лідерів захисником навколишнього середовища» [14]. Залишаючи за дужками питання витлумачення ролі патріарха Варфоломія у збереженні довкілля, ми, однак, звертаємо увагу на те, що саме сучасне Вселенське православ'я з його Главою переживає сталу кризу. А що криза може надалі поглиблюватися, засвідчує системне проведення дискусійних панелей, постійних наукових форумів і конференції, присвячених цій проблематиці [15].

Прикметно, що налагоджена між Архієпископами Святославом і Варфоломієм співпраця та діалог, які тривають уже майже десять років, сприймаються з великою радістю. Її визнають предметом гордості обидва Предстоятелі. Так, Глава УГКЦ Святослав Шевчук під час презентації книги «Україна стоїть! Україна бореться! Україна молиться!» [27], яка відбулася в Українському товаристві взаємодопомоги у Стамбулі 25 жовт-

ня 2024 р., наголосив, що сприйняв згоду Його Всесвятості написати передмову до його праці за «знак великої підтримки» [22], а Патріарх, характеризуючи авторські переживання та зміст книги, назвав її щоденною розмовою «батька з дітьми у трагічний час Великої війни» [16].

Ця символічно-метафорична форма означення місії очільника УГКЦ може свідчити про визнання його неформальним лідером для українських вірян у часі війни. Водночас не можна виключати, що після війни та реальної заборони діяльності «У»ПЦ (МП) батьківство і духовна опіка українських дітей Митрополита Святослава стане ще охопнішою. Вона й так перевищує спроможності інших українських Церков, бо очолювана ним Церква опікується українськими дітьми по цілому світі, на відміну від УПЦ, яка не може це робити з багатьох причин, а найголовніша – це не дозволяє томос про автокефалію. Окрему увагу присвячено також двостороннім відносинам й активізації екуменічного діалогу, зокрема в контексті відзначення 1700-річчя Нікейського Собору та запланованої зустрічі Папи Франциска і Патріарха Варфоломія в Нікеї [7].

Тривогу викликає те, що налагодження теплих дружніх стосунків і активізація діалогу Глави УГКЦ із Вселенським Патріархом протікають на тлі латентного конфлікту між Митрополитом Київським і всієї України Епіфанієм Думенком та Екзархом Вселенського патріарха у Києві титулярним єпископом Команським Михайлом Аніщенком. Не кажучи вже про конфлікт з Патріархом Філаретом Денисенком. Гостроти ситуації додає те, що це відбувалося в контексті підготовки до проведення засідання жовтневого Синоду Константинопольського Патріархату (24-25 жовтня 2024 р.), на якому серед інших розглядалося «українське питання» – кризовий стан українського православ'я, зумовлений його розділенням.

Для збору інформації та її представлення на Синоді Вселенський Патріарх скерував в Україну делегацію із трьох осіб – архієпископа Вінніпезького, митрополита УПЦ Канади

Іларіона Рудника, митрополита Пісідійського Іова Гечу (обидва підпорядковуються Константинопольському Патріархові) та патріаршого диякона Епіфанія Кам'яновича. Вони хоча й мають українське походження, проте від України та її насущних проблем, схоже, настільки далеко, як північний полюс від південного.

Їхня візитація відбулася в контексті ухвалення Закону України про заборону релігійних організацій, духовні центри яких знаходяться на території Росії – країни-агресора. Всі три церковні посли взяли участь у відзначенні Дня Незалежності України і молилися разом із згаданим вище єпископом Команським Михайлом, який зустрічав їх і постійно супроводжував в Андріївській церкві, «за перемогу України, мужній український народ та церковний мир в Україні» (цит. за: [6]), а також відправили молебень за церковну єдність.

А далі, як завжди почалися закулісні ігри, звинувачення, виправдання та спростування. Президент у телефонній розмові обіцяв Патріарху, що держава «забезпечуватиме зміцнення Православ'я в Україні та сприятиме відкритому діалогу між церквами». Натомість в інформаційному просторі стали поширюватися чутки про надання «У»ПЦ (МП) екзархату в складі Константинопольської Церкви. Довелося їхати на Фанар заступниці керівника Офісу президента Олені Ковальській і голові Державної служби з етнополітики та свободи совісті Віктору Єленському. Проте з якими директивами їх туди відправив В. Зеленський і А. Єрмак, а відтак якою була справжня реакція Патріарха Варфоломія – суспільству залишається лише здогадуватися.

Щоправда, в ЗМІ стали масово тиражувати одну й ту саму інформацію, що з'явилася на офіційних сайтах Держслужби, Офісу Президента, Українського посольства в Стамбулі на кшталт: «Вселенський Патріарх засвідчив свою постійну готовність докладати необхідних зусиль задля процвітання православ'я в Україні. Церква-Матір завжди піклувалася та піклуватиметься про свою доньку – Православну Церкву України, особливо в часи суворих випробувань, що випали на

долю українського народу. Його Всесвятість підкреслив, що він беззаперечно й з відкритим серцем приймає все те, що сприяє добру України. Це значною мірою стосується курсу та ініціатив Президента України Володимира Зеленського, спрямованих на духовну незалежність, яка є передумовою висхідного поступу України та її місця в сім'ї вільних демократичних націй світу» [10].

Варто пам'ятати, що православ'я в Україні – найбільша за кількістю віруючих Церква. Православні складають майже 60% від загальної кількості громадян. Тому те, що відбувається у православному середовищі, не може не турбувати державу та інших громадян, і не рахуватися із цим не може жоден із державних чиновників. Водночас, як не прикро це констатувати на десятому році війни, все ще домінує Українська православна церква Московського патріархату. Щоправда, з початком повномасштабного вторгнення почався стрімкий відтік вірян від цієї структури. Найсвіжіші дані соціологічних досліджень засвідчують певну динаміку переходу парафій із так званої «У»ПЦ (МП) до УПЦ (ПЦУ). Станом на момент написання цього розділу в лоно УПЦ (ПЦУ) перейшло 1487 парафій, з яких лише 564 – упродовж 2019–2022 рр., під час гібридної війни Росії проти України, і майже 1500 – за роки повномасштабного вторгнення. Об'єктивно, це дуже мало.

Левова частка цих переходів припала на Галичину. Там є райони, а то й області (Івано-франківська, Львівська), де осередків «русского міру» вже не залишилося жодного. До десятка громад Московського патріархату залишилися в Тернопільській області, а на Волині кількість громад «У»ПЦ (МП) і УПЦ (ПЦУ) фактично зрівнялася. За нашими спостереженнями, подібна ситуація і в центрі України.

Найскладніша ситуація з вирішенням церковного питання на користь внутрішньої безпеки країни, національної духовно-культурної та політичної ідентичності на Буковині та Закарпатті.

28 червня 2023 року (в День Конституції) чиновники Чернівецької обласної адміністрації вирішили похвалитися, що

на Буковині з початку 2019 р. у двадцяти восьми населених пунктах відбулися збори громадян, які нарешті змінили канонічне підпорядкування та перейшли від «У»ПЦ (МП) до УПЦ (ПЦУ). Їм навіть вдалося порахувати й назвати точні цифри: 18 переходів зареєстровано до початку війни і 10 – за роки повномасштабної агресії [28]. Прикметно, що й словом не обмовився ніхто, що в Чернівецькій області є райони (Герцаївський і Путильський), де досі не відбулося жодного переходу. І тут проблема, схоже, не в прагненнях звичайних вірян, а в позиції тих, хто мав би займатися просвітницькою діяльністю, передусім тих, кому доручено здійснювати державницьку церковно-релігійну політику в області.

У зв'язку з цим нас дивує, чому влада не відреагувала на ганебну поведінку вчителів, які на велелюдному зібранні дозволили собі плювати в обличчя українському священнику, а також чому не прислухаються до українських воїнів із фронту, серед яких багато високоосвічених істориків, політичних і військових експертів, релігієзнавців і правозахисників, які закликають до негайного й остаточного вирішення питання із функціонуванням в Україні релігійних організацій Московського патріархату на користь національної безпеки нашої держави. Адже «У»ПЦ (МП) – це антиукраїнська структура, правляча верхівка якої пішла стопами біблійних первосвященників Анни і Каяфи, що зрадили свій народ за привілеї римських імператорів і утримання в руках духовної влади, яка їм була потрібна, щоби засудити до хресної смерти Сина Божого.

На особливу увагу заслуговують послання Євгена Дикого й Андрія Ковальова. Вони вирізняються глибокими критичними узагальненнями, прогнозами й ефективними практичними рекомендаціями. Попри те, влада й далі йде своїм шляхом. Ось як відгукнувся А. Ковальов про ухвалений Верховною Радою Закон «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій»: «Це піар- чи хайпова пастка, яку створили українські політики і самі в неї потрапили» [33]. Справедливість його твердження в тому,

що, згідно із цим законом, державні органи влади змушені будуть провести конкретні дослідження кожної окремої взятої релігійної організації (парафії, монастиря тощо), які канонічно підпорядковані Російській православній церкві Московського патріархату, а їх більше десяти тисяч. Далі, коли буде встановлено зв'язки із центром, розташованим у країні-агресорі, то по кожній із них має бути винесене судове рішення (звісно, вони мають право апеляції і будуть ним користатися, щоби навмисне затягувати час). А ще є Європейський суд з прав людини, до якого теж звертатимуться «гнані» віряни. Можливо, не всі, але такі диякони, як Михайло Добкін і Владислав Новінський, точно не проминуть слушної нагоди.

Отже, цих судових засідань може бути десятки тисяч. А затягування процесів з ухвалення рішень, контраверсійні для імплементації та практичної реалізації новели і багато чого іншого наштовхують на думку, що державна влада продовжує імітувати процес боротьби, але не ліквідує найбільш масово поширену в Україні російську агентурну мережу.

Пояснюючи, «чому тилове суспільство має дотиснути заборону російської псевдоцеркви в Україні», Євген Дикий ставить низку цілком логічних запитань: чому в Україні досі існує Московський патріархат; чому в законі настільки розпливчасті формулювання щодо громад «У»ПЦ (МП); чому громади «У»ПЦ (МП) не названо релігійними об'єднаннями, керованими з країни-агресора? Несправедливість юридичних визначень експерт обґрунтовує тим, що РПЦ, якій канонічно підпорядковані парафії (релігійні громади) в Україні, давно – «частина державного апарату РФ», [25], а отже, втратила обличчя й ознаки Церкви. «Приходи» та «церкви» РПЦ в Україні – це не те саме, що індуїстські храми, буддійські дацани чи інші «екзотичні» культові споруди та громади «закордонної віри». Ці «церкви» та «приходи» – рівно те саме, як якби на нашій території відкрито працювали міські та районні управи ФСБ, відділення «Роспошти» та військкомати ЗС РФ», – наголошує військовий і експерт [25].

Оскільки питання президентських виборів в Україні з порядку денного не зняли, то довести заборону діяльності громад, афілійованих із РПЦ, за будь-яку ціну навряд чи вдасться. По-перше, це не легко з об'єктивних причини, а по-друге, багато хто розраховує на використання її потенціалу для формування електорату. Які би не велися дискусії, а часу втрачено занадто багато. З кожним днем ліквідувати «ефесбешні» структури, які століттями діяли в Україні, стає важче. Це треба було робити тоді, коли у світових лідерів і міжнародних правозахисних груп відбирало мову у зв'язку зі звітами про військові злочини та звірства окупантів, які влаштовували терор і масові вбивства мирних жителів у багатьох випадках за підтримки попів-колаборантів. Сьогодні, коли рівень довіри до української влади та її підтримки, порівняно з першими роками повномасштабної агресії, суттєво знизився, завершувати цей процес доведеться в значно менше сприятливій обстановці.

Але сидіти склавши руки теж не можна. Замороження процесу ліквідації діяльності громад РПЦ в Україні означатиме остаточну поразку. Це буде нашим стратегічним програшем Росії. І сподіваємося, що в офісі Президента України Володимира Зеленського є такі, хто це добре усвідомлюють, а тому на будь-яких перемовинах не допустять задоволення вимог країни-агресора до української сторони про недоторканність функціонування РПЦ в Україні.

Нині можливості усунути мережу РПЦ з України, не наражаючись на втрату міжнародної підтримки, значно менші, ніж іще рік тому. Ми, очевидно, проґавили той час, коли на хвилі співчуття до жертви небаченої в сучасному світі агресії світова спільнота була готова толерувати так само небачені в сучасному світі методи самозахисту. Проґавили з найкращих міркувань, бо хотіли зробити все бездоганно. Натомість тепер доведеться робити небездоганно, але вже не в такій сприятливій обстановці. Зволікати далі вкрай ризиковано, ще трохи – і шанс буде втрачено остаточно.

Як справедливо підкреслив Є. Дикий, «комунікувати ситуацію, в якій лише дві сторони – держава та російська псевдоцерква – набагато складніше», ніж де третьою стороною виступає «розгніване суспільство, яке прагне вогнем випалити російську державну установу в Україні та спопелити її агентуру» [25].

Отже, перед суспільством стоїть надважливе завдання – допомагати всім чим можна ЗСУ, а водночас тиснути на владу й вимагати невідкладної реалізації Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організації». І цей тиск має набути реальні форми дії, а не імітації вболівання та занепокоєння.

Література

1. Агеєв В. Релігія має померти, або У кого ми повіримо після Бога. Київ : Віхола, 2021. 384 с.
2. Антиукраїнський гумор Зеленського: всі кпини в одній відеонарізці. URL : https://novynarnia.com/2019/04/12/antiukrayinskiy-gumor-zelenskogo-vsi-kpini-v-odniy-videonariztsi/
3. Балух В., Коцур В., Шкрібляк М. Релігійний чинник соціокультурних розколів в українській історії : монографія. Київ : ВД «Адеф-Україна», 2023. 424 с.
4. Війна і Церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022 р. URL : https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhen nia/viina-i-tserkva-tserkovnoreligiina-sytuatsiia-v-ukraini-2022r-lystopad-2022r
5. 80% українців підтримали закон про заборону релігійних організацій пов'язаних із РПЦ. URL : https://www.unian.ua/society/zaborona-upc-mp-80-ukrajinciv-pidtrimali-zakon-pro-zaboronu-religiynih-organizaciy-pov-yazanih-iz-rpc-12788127.html
6. Герасименко Я. Вселенський патріархат направив делегацію до України: шукатиме шляхи порозуміння між церквами. URL : https://hromadske.ua/suspilstvo/229898-vselenskyy-patriarkhat-napravyv-delehatsiiu-do-ukrayiny-shukatyme-shliakhy-porozuminnia-miz-tserkvamy
7. Глава УГКЦ зустрівся на Фанарі із Варфоломієм – говорили про Україну. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3920106-glava-ugkc-zustrivsa-na-fanari-zi-vselenskim-patriarhom-varfolomiem-pro-so-govorili.html

8. Горохолінська І. Постсекулярність: філософські та богословські інтенції сучасної релігійності : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2019. 424 с.
9. Дудар Н., Филипович Л. Нові релігійні течії: Український контекст (огляд, документи, переклади). Київ : Наук. думка, 2000. 132 с.
10. Духовна незалежність України: патріарх Варфоломій підтримав ініціативу Зеленського. URL : https://glavcom.ua/world/observe/dukhovna-nezalezhnist-ukrajini-patriarkh-varfolomij-pidtrimav-initsiativu-zelenskoho-1015244.html#google_vignette
11. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Львів : УКУ, 2013. 504 с.
12. Єленський В. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформацій центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. 419 с.
13. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ ст. Київ : Знання України, 2005. 552 с.
14. Його Всесвятість, Архієпископ Константинополя – Нового Риму і Вселенський Патріарх Варфоломій І (Димитріос Архонтоніс). URL : https://andriyivska-tserkva.kiev.ua/vselenskij-patriarx-varfolomij/
15. Кирило Говорун. Кризи у світовому Православ'ї. Виступ на конференції. URL : https://youtu.be/zOi6PHG_01U?feature=shared
16. Константинопольський патріарх написав передмову до книги Шевчука про Україну. URL : https://spzh.live/ua/news/82704-patriarkh-varfolomij-pokhvaliv-uhkts-za-te-shcho-vona-zi-svojim-narodom
17. Левченко К. Репортаж Центру прав людини «Зміна». URL : https://bit.ly/2jYQEIO.
18. Мартинюк І. Духовна зрілість особистості у побудові соціальної взаємодії». URL : https://www.edu-ugcc.org.ua/resursy/internet-resursy/napratsyuvannya-vseukrajinskoho-naukovo-metodychnoho-seminaru-pozytyvna-sotsialna-vzajemodiya-u-navchalno-vyhovnomu-protsesi/duhovna-zrilist-osobystosti-u-pobudovi-pozytyvnoji-sotsialnoji-vzaemodiji/
19. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2011. № 6. С. 25–43.
20. Нація стає більш монолітною у складних умовах»: як війна впливає на релігійність українців. URL : https://suspilne.media/

rivne/392021-nacia-stae-bils-monolitnou-u-skladnih-umovah-akvijna-vplivae-na-religijnist-ukrainciv/
21. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. URL : https://program.ze2019.com/.
22. Передмову Патріарха Варфоломія до моєї книжки я сприйняв як знак великої підтримки, – Глава УГКЦ. URL : https://risu.ua/peredmovu-patriarha-varfolomiya-do-moyeyi-knizhki-ya-sprijnyav-yak-znak-velikoyi-pidtrimki---glav-ugkc_n150056
23. Покальчук О. Прес-конференція «Три роки після Майдану : тривожні дзвіночки для прав людини». URL : https://uacrisis.org/uk/58682-human-rights-situation#prettyPhoto/0/.
24. Протеро С. Вісім релігій, що панують у світі / пер. з англ. Вячеслав Пунько. Київ : Букшеф, 2024. 464 с.
25. РПЦ – не церква, а частина держапарату Росії». URL : https://texty.org.ua/fragments/110944/rpc-ne-cerkva-a-chastyna-derzhaparatu-rosiyi-yevhen-dykyj-poyasnyuye-chomu-tylove-suspilstvo-maye-dotysnuty-zaboronu-rosijskoyi-psevdocerkvy-v-ukrayini/?src=read_next&from=113252
26. Савчин М. Духовний потенціал людини: монографія. [вид. 2-ге, пер. і доп.]. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 508 с.
27. Святослав Шевчук. «Україна стоїть! Україна бореться! Україна молиться!» Київ : Комора, 2024. 824 с.
28. Скільки релігійних громад Буковини перейшли з УПЦ до Православної Церкви України? URL : https://www.facebook.com/CVoda/posts/pfbid0XjvWbDzCVp7Xxr6evZk9fnFzy87G7HVfDNCgB8LA87w7hxrXrPLXrzRvp6oLtk82l
29. Філософсько-теологічний факультет – осередок філософсько-богословської освіти: культурно-просвітницька місія (1975–1940, 1994–2019) : колективна монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2019. 288 с.
30. Церква і держава. URL : https://risu.ua/cerkva-i-derzhava_n108443
31. Цихуляк І. Соціокомунікативний мандат Католицької Церкви в контексті переосмислення християнської аксіології та пріоритетів української нації. *Молодий вчений*. 2017. № 8 (48). С. 99–104.
32. Чорноморець Ю. Евристичний потенціал теологічного проекту Г. У. фон Бальтазара. *Філософська думка.* Вип. 4. Католицька філософія. 2012. С. 83–94.
33. Щоб заборонити Московську церкву, треба провести до 10 тисяч судів – релігієзнавець. *Головне за день.* URL : https://1zahid.com/

info/shhob-zaboronyty-moskovsku-tserkvu-treba-provesty-do-10-tysyach-sudiv-religiyeznavets/
34. Якою має бути політика влади щодо Української Православної Церкви (Московського Патріархату): результати телефонного опитування, проведеного 26 травня – 5 червня 2023 року. URL : https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1247&page=1
35. Яремчук С. Можливі сценарії розвитку Українського Православ'я. URL : https://risu.ua/mozhlivi-scenariyi-rozvitku-ukrayinskogo-pravoslavya_n140709
36. Яремчук С. Постсекулярність як предмет дослідження: проблеми концептуалізації та множинність підходів. *Український соціологічний журнал.* 2020. Вип. 23. С. 21–30. URL : https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/17087/15768
37. Ясінець В. Як збуваються біблійні пророцтва в Україні через розірваний союз народу з Богом (відокремлення Церкви від держави). Брошнів-Осада : Вид-во української релігійно-патріотичної літератури, 2008. 120 с.
38. Dancak P. The Cristian Universalism, Globalization and Tolerance in the Thought of Joseph Ratzinger-Benedict XVI. Proceedings of the 2016 International Conference on Education, Language, Art and Intel-cultural Communication. *Advences in Social Science, Education and Humanities Research.* Vol. 40. Paris, Atlantis Press, 2017, pp. 678–682.
39. Dyczewski L. New Technologies and Styles of Evangelization. *Renewing the Church in a Secular Age: Yolistic Dialogue and Kenotic Vision.* March 4-5, 2015. Pontificia Universita Gregoriana, Rome. A Joint Conference with Council for Research in Values and Philosophy and the Patronage of Pontifical Council for Culture. Rome, 2015.
40. Taylor C. Secular Age : Cambridge, Belknap Press of Harvard University, 2007. 967 p.
41. Unamuno M. Tragic sense of Life. New York : Dover Publication, INC., 2005. 372 p.

Розділ X
УКРАЇНА – ЮНЕСКО: ШЛЯХИ СПІВПРАЦІ

Ігор Возний

У розділі висвітлено питання історії становлення відносин між Україною та ЮНЕСКО. Простежено формування політики УРСР щодо ЮНЕСКО в другій половині XX ст. Розглянуто шляхи співпраці України і ЮНЕСКО в період її незалежності. Визначено основні пріоритети співробітництва України з ЮНЕСКО. На значному фактичному матеріалі проілюстровано, як Україна представлена у Світовій спадщині ЮНЕСКО. Значну увагу приділено аналізу масштабів руйнування культурної спадщини України в умовах російсько-української війни, які щоразу збільшуються і сягають непоправних втрат, виявленню загроз об'єктам культурної спадщини України. Наведено факти, що свідчать про порушення на тимчасово окупованих територіях України норм міжнародних договорів і конвенцій щодо захисту культурних цінностей. Окреслено можливі шляхи відновлення поруйнованої культурної спадщини у повоєнний період, із використанням досвіду країн, які пережили воєнні конфлікти, що допоможе інтеграції України в європейське та світове культурне співтовариство.

Ключові слова: *ЮНЕСКО, культурна спадщина, російсько-українська війна 2014–2024 років, артефакти, музеї, культові споруди, мистецькі споруди, міжнародне гуманітарне право, пам'ятка.*

10.1. Історія становлення відносин між Україною та ЮНЕСКО

У 2024 році Україна відзначила 70-річний ювілей співпраці з ЮНЕСКО. Як відомо, без глибокого дослідження історико-культурної спадщини будь-якої країни неможливий її національний і культурний поступ у майбутньому. Це стосується й України. Проголошення незалежності дозволило дослідникам переглянути та переосмислити історичні події минулого, які наклали доленосний відбиток на історію українського народу, «виявити та по-новому висвітлити численні «білі плями» української історії» [31, с. 4].

Як свідчить світовий досвід, культурна особистісна ідентифікація народу є однією з пріоритетних ціннісних орієнтацій в його житті. Реалії сучасної історії України, а саме поглиблення усвідомлення національної самобутності і духовного піднесення українського народу, спонукають нас до переосмислення та зміни ставлення до власної історії та культурної спадщини. Україна – одна зі світових держав, яка володіє неоціненними культурними багатствами. Це й визначило пріоритетні напрямки співпраці нашої держави з поважною міжнародною організацією – ЮНЕСКО. Як зазначає Ольга Костенко, з того часу як Україна увійшла в світове співтовариство, вона співпрацює з міжнародними організаціями й «активно бере участь у діяльності ЮНЕСКО» [25, с. 5].

Загалом, вибір Україною орієнтиру на європейську інтеграцію та розширення її партнерства у міжнародних масштабних процесах вимагає від неї долучення до вирішення широкого спектру важливих питань, які сьогодні постали й активно розв'язуються у світі [26, с. 214].

Україна як одна із держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй одержала права на членство в кожній міжурядовій інституції, що знаходилася в підпорядкуванні ООН. Одна з них – ЮНЕСКО, до якої 12 травня 1954 р. приєдналася УРСР. Різнобічна взаємодія з ЮНЕСКО може слугувати прикладом успішної участі України в діяльності міжнародних організацій. Правда, Україна, перебуваючи у складі СРСР, не могла відразу активно включитися в роботу цього поважного органу. На думку Ольги Костенко, «на це були свої об'єктивні причини, залежність від Москви та нерозуміння тодішньою українською партійною владою важливості такої співпраці» [25, с. 11]. Все ж участь у роботі ЮНЕСКО давала свої плюси. У той час, коли в ідеологічному контексті пропаганди комуністичної верхівки СРСР українці були позбавлені можливостей виявляти свою національну самобутність, у світі їх сприймали як росіян. А через канали ЮНЕСКО постала нагода знайомити світову спільноту з

духовно-культурними надбаннями українського народу, його глибокою, насиченою злетами і драматичними подіями історичною спадщиною. Іншими словами, у такий спосіб можна було ідентифікувати українців як самобутню, відмінну від московитів націю. Це робилося, зокрема, через публікації в періодиці Організації, що друкувалася офіційно визнаними робочими мовами (англійською, французькою, арабською, іспанською, китайською та російською). Через «Кур'єр ЮНЕСКО», «Хроніка», «Новини», «Журнал соціальних студій», «Музеум» тощо у світі познайомилися з творчістю видатних українських культурних діячів та історичних постатей – Тараса Шевченка, Леся Курбаса, Богдана Хмельницького та ін. Спеціальні випуски присвячувалися важливим для України історичним подіям (до 1500-ліття від заснування Києва), історико-культурним надбанням українського народу (випуски про визначні пам'ятки та музеї), літературній діяльності українських класиків (проза та поезія Тараса Шевченка французькою мовою, антологія української поезії англійською та іспанською мовами).

Для активізації роботи в Організації уряд УРСР у 1956 році створив постійну Міжвідомчу Комісію УРСР у справах ЮНЕСКО, куди увійшли представники різних державних, наукових і громадських організацій, що займалися вирішенням питань культури в республіці [29]. Обов'язком членів цієї Комісії стала координація діяльності різноманітних комітетів УРСР по узгодженню їхніх наукових програм із планами роботи Організації. Серед них пріоритетними стали програми співпраці в галузі геології, гідрології, океанографії, вивчення слов'янських культур тощо. Пізніше правонаступницею Міжвідомчої Комісії УРСР стала Національна комісія України у справах ЮНЕСКО, організована Указом Президента України Леоніда Кучми у 1996 році при МЗС України [40].

У грудні 1962 року в Парижі відкрили Постійне представництво України в ЮНЕСКО. Але залежність партапарату УРСР від Москви призвела до неоднозначності в діяльності представників України у цій поважній Організації. З одного

боку, Україна активно вносить конкретні, зокрема миротворчі, пропозиції, а з іншого – підтримує компартійну політику керівництва СРСР. Попри все, така активність України, переважно її миротворчий напрямок, підносили авторитет УРСР серед країн-учасників ЮНЕСКО. Особливо це виявилося у 70-х роках, коли Україна на XII сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО запропонувала розгорнути всесвітню програму, яка б передбачала ліквідацію неписемності [25, с. 11]. Це стало одним із ключових дороговказів у програмній діяльності УРСР в Організації. Важливими також були програми, розроблені в рамках ЮНЕСКО, які стосувалися проблем інформації, енергетики, охорони екосфери, дослідження слов'янських культур тощо.

Упродовж усього часу перебування України в ЮНЕСКО представниками від України були: Юрій Кочубей (1971–1976), Микола Решетняк (1966–1971, 1975–1979), Анатолій Зленко (1983–1987), Володимир Скофенко (1987–1991), Олександр Сліпченко (1991–1992), Володимир Хандогій (1996–1998), Олександр Дем'янюк (2000–2001), Анатолій Орел (2001–2003), Юрій Сергеєв (2003–2007), Костянтин Тимошенко (2007–2010), Олександр Купчишин (2010–2014), Олег Шамшур (2014–2020) та ін. З 2020 року очолює представництво Вадим Омельченко. Представники України також беруть участь у роботі керівних і програмних організацій ЮНЕСКО. Наприклад, Юрій Турченко в 1974–1979 рр. керував відділом музейних справ у системі Організації. Однак, не розділяючи радянську ідеологію і контроль Москвою українського партійного уряду в сфері культури та мистецтва, він відмовився від своєї посади в ЮНЕСКО й емігрував до Франції.

За весь час співпраці з ЮНЕСКО представники України чотири рази ставали членами Виконавчої ради Організації: Гліб Цвєтков (1981–1985), Володимир Хандогій та Анатолій Зленко (1995–1999), Сергій Кислиця (2001–2005, 2013–2017). Україна планує подати свою кандидатуру до Керівного органу ЮНЕСКО на наступні 2025–2029 роки [61].

Постійне Представництво України при ЮНЕСКО з 1970 року почало видавати іноземними мовами «Бюлетень Комісії

УРСР у справах ЮНЕСКО». Українська майстриня Людмила Мєшкова створила керамічне панно «Земле, флюїди життя і розквіту світам Всесвіту посилай», яким у 1987 році прикрасили коридор штаб-квартири ЮНЕСКО.

У 1980-х роках активність представників України в ООН значно зростає, що пояснюється об'єктивними причинами. Серед них: поглиблення внутрішніх процесів, які вели до розвалу СРСР, поступовий відхід від ідеологізованості та нагальна потреба організаційних змін в ЮНЕСКО через складну політичну та фінансову ситуацію в самій Організації, що було пов'язано з виходом з неї США та Великої Британії. Все це вимагало від українських представників у ЮНЕСКО по-новому визначати пріоритетні напрямки політики в Організації, презентувати їх на світовому рівні, переходити до виконання завдань більш практичного характеру. Якщо у 1980 році на XXI Генконференції Організації Україна запропонувала лише один проєкт резолюції, то вже через дев'ять років на XXV сесії Організації – 13 проєктів резолюцій (десять з них схвалено) [19, с. 73; 25, с. 12].

Як бачимо, до проголошення Акту про незалежність України дипломати завдяки роботі з ЮНЕСКО набули значного досвіду в галузі міжнародного гуманітарного співробітництва та напрацювали достатній потенціал для майбутнього.

Здобуття Україною незалежності ще більше поглиблила співпрацю з цією організацією. Незважаючи на загострення фінансових проблем в країні, порушення, а подекуди й розірвання різновекторних зв'язків з іншими державами-членами ЮНЕСКО, насамперед з російськими дипломатами, робота тривала. Представники української сторони в Організації, попри скрутні обставини, продовжували активно брати участь у різних програмах ЮНЕСКО, прагнучи максимально використовувати передовий світовий досвід у всіх сферах діяльності Організації. Україна, як і раніше, була піонером у реалізації низки міжнародних програм і проєктів.

Пріоритетним напрямком стала реалізація програми «ЮНЕСКО–Чорнобиль», започаткована у січні 1991 року,

яка складалася з 70 проєктів підтриманих добровільними пожертвами [25, с. 16]. Програма розрахована на період 1991–1997 років. Її основним завданням було залучення допомоги міжнародних організацій з метою зведення до мінімуму негативних наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Унаслідок цього через означену програму Україна отримала вкрай необхідне медичне обладнання для діагностики важких захворювань крові (передусім через опромінювання) та ліки вартістю понад 475 000 $.

Завдяки наполяганням України після XXVI сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО розгорнулася міжнародна кампанія з ліквідації неписемності у світі. В результаті була прийнята 20-річна програма діяльності ЮНЕСКО в цьому напрямку [60, с. 10].

Надалі Україна спрямувала свою діяльність на переорієнтацію ЮНЕСКО в напрямку посилення впливу Організації на формування культури миру, клімату довіри й толерантності в міждержавних відносинах. Це було продемонстровано під час роботи XXVII сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО у 1993 році, коли Україна запропонувала розробити і втілити в життя «Програму культури миру». У результаті Організація випрацювала міждисциплінарний проєкт «На шляху до культури миру», а на його основі почали розроблятися дворічні програми та стратегічні напрямки діяльності ЮНЕСКО до 2001 року [57].

Українські дипломати активно співпрацювали не лише з ЮНЕСКО, а й прагнули долучити ООН в цілому до розв'язання проблем культури. Так, на XXIX сесії Генконференції ЮНЕСКО Україна запропонувала звернутися до ООН і проголосити один із років «Міжнародним роком захисту, збереження та відродження культурної спадщини» [66]. Що й було зроблено у 2002 році.

На межі тисячоліть Україна ініціювала важливі зміни в роботі Організації. На XXX сесії Генеральної конференції наша держава запропонувала напрямки зміцнення мандатних функцій ЮНЕСКО. Все це мало відбуватися через формування

нових векторів співпраці та вироблення нової формули гармонізації роботи представництв як на регіональному, так і національному рівнях. Так, за пропозицією України й інших держав-членів Організації, 2010 рік був оголошений Міжнародним роком зближення культур. Тоді в м. Київ у рамках спільного пілотного проєкту України і Центру всесвітньої спадщини ЮНЕСКО був проведений Міжнародний семінар «Роль релігійних громад в управлінні об'єктами всесвітньої спадщини» [19, с. 75]. За підсумками роботи семінару на XXXV та XXXVI сесіях Комітету (Париж, 2011; Санкт-Петербург, 2012) прийняті резолюції, які забезпечили поглиблене тематичне вивчення, утримання та збереження культових пам'яток з урахуванням національної специфіки держав-членів. Така проблематика вперше винесена на обговорення Комітету всесвітньої спадщини за ініціативи України.

У вересні 2011 р. під патронатом Міністерства культури України, Президента України, Національного заповідника «Софія Київська», Постійного представництва України при ЮНЕСКО та Секретаріату ЮНЕСКО в паризькій штаб-квартирі ЮНЕСКО відзначили 1000-річчя заснування собору Софія Київська, відкривши тематичну виставку. Її відголоском стало внесення цієї дати ЮНЕСКО до списку пам'ятних дат.

Унаслідок пропозицій України, впродовж 2013–2022 років під егідою ЮНЕСКО проходила Міжнародна Декада зближення культур.

У 2013 р. Україна як голова Другої Східноєвропейської регіональної виборчої групи на виборах до керівних органів ЮНЕСКО та Генерального директора Організації представляла інтереси та координувала роботу 24 країн Центральної та Східної Європи. В результаті активних дій, на новий чотирирічний термін була переобрана Ірина Бокова (представниця Болгарії). У листопаді того ж року під час голосування на XXXVII сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО за підтримки 169 (із 185) країн-членів Україна домоглася членства у цьому вищому керівному органі на період до 2017 р. [2, с. 10]. Обрання України до Виконради

значно підняло авторитет держави й засвідчило її важливу роль у цій Організації.

Завдяки старанням України до Календаря пам'ятних дат ЮНЕСКО включено святкування 200-річчя від дня народження Великого Кобзаря – Тараса Шевченка в 2014–2015 рр. [62].

Проте ці роки позначилися не лише культурнозначущими подіями. Анексія Російською Федерацією Криму в 2014 році та постійні порушення окупантами норм міжнародного права призвели до запровадження постійного безпосереднього моніторингу ситуації на півострові в рамках повноважень ЮНЕСКО. Відтоді, незважаючи на сильний супротив Росії, Виконавча рада ЮНЕСКО прийняла п'ятнадцять рішень під назвою «Моніторинг ситуації в Автономній Республіці Крим (Україна)» (останнє на 217-й сесії у жовтні 2023 р.). Це дозволило забезпечити упродовж усього періоду спостереження за об'єктами світової спадщини та ситуацією із дотримання прав людини на окупованих територіях й визначити такий моніторинг одним із першочергових завдань Організації та її відповідних служб [14]. Із жовтня 2018 року запроваджене пряме спостереження за недотриманням вимог ЮНЕСКО на території анексованого московитами півострова.

Про визнання діяльності України на міжнародній арені в рамках компетенцій ЮНЕСКО можуть свідчити вибори Миколи Мовчана (заступник Голови Національної комісії України у справах ЮНЕСКО) на XXXVIII сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО до Міжурядового комітету ЮНЕСКО з фізичного виховання та спорту на термін до 2019 року [3, с. 12].

Важливим для України видався 2017 р. Тоді на XXXIX сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО прийняте рішення про заснування на базі Малої академії наук України Центру категорії 2 під орудою ЮНЕСКО. Тоді ж ухвалена постанова про вшанування 100-річчя від дня заснування Академії наук України та 100-річчя від дня уродин визначного українського педагога Василя Сухомлинського.

З початком повномасштабної війни московитів проти суверенної України ЮНЕСКО мобілізувала свої зусилля на збереження пам'яток культури. У цьому відношенні Україна розраховує на комплексну та систематичну програму допомоги від ЮНЕСКО. На початку російсько-української війни Генеральний директор ЮНЕСКО Одре Азулє зазначала: «Ми маємо зберегти культурну спадщину України як свідчення минулого, а також як каталізатор миру та згуртованості заради майбутнього, яке міжнародне співтовариство зобов'язане захищати та зберігати» [7].

Виконавча рада ЮНЕСКО високо оцінює співпрацю з Україною. Свідченням цього є візити генеральних директорів ЮНЕСКО в нашу державу. Серед них можна відзначити: Амаду Махтар М'Боу (Сенегал, 1982); Федеріко Майора Сарагоса (Іспанія, 1991, 1997); Коїчіро Мацуура (Японія, 2000, 2006); Ірина Бокова (Болгарія, 2014), а також Одрі Азулє (Франція, 2023), яка за два дні відвідала Софійський собор у Києві, історичний центр у Чернігові та Одесу [5].

10.2. Пріоритети співпраці України з ЮНЕСКО

Упродовж усього періоду співпраці України з ЮНЕСКО одним із пріоритетних напрямків роботи для нашої держави була участь у програмній діяльності Організації, спрямованій на розширення міжнародного співробітництва в рамкам компетенцій ЮНЕСКО, що базуються на зміцненні та поглибленні міжнародно визнаних норм і стандартів прав людини, задекларованих у низці документів, прийнятих ООН та ЮНЕСКО [32, с. 344].

Як зазначають дослідники, «У цьому відношенні головними для ЮНЕСКО на сьогодні є завдання та цілі, визначені Дакарським Міжнародним Освітнім форумом «Освіта для всіх» (2000) і, зокрема, забезпечення якісної освіти на всіх рівнях та навчання протягом усього життя» [56]. Учасники Форуму виступили за досягнення результатів ініційованої стратегії вже до 2015 року [8; 48, с. 179].

ЮНЕСКО як спеціалізована установа ООН долучилася до програми «Цілі сталого розвитку» (17 Глобальних цілей), ухваленої на саміті ООН в 2015 р. Найважливішою метою сталого розвитку вважається освіта. Саме від неї значно залежить успіх у звершенні всіх інших цілей. Тому й постала потреба розробити програму зі сталого розвитку в освіті [43, с. 20–21]. Україна як надійний партнер ООН та ЮНЕСКО стала активно впроваджувати ідеї такої програми забезпечення сталого розвитку [53].

У закладах вищої освіти та наукових закладах України, починаючи з 1992 року, створено і діють 13 кафедр ЮНЕСКО (Київ, Харків, Донецьк, Одеса, Сімферополь, Луганськ) в галузях гуманітарних та прикладних наук. Головна мета їхньої діяльності – поліпшення міжуніверситетського співпраці в усіх його виявленнях. У межах Програми в березні 2023 року в Києві в Національній музичній академії України відкрилася перша у світі музична кафедра Організації «Музика, освіта, наука – заради миру».

Традиційно значна увага приділяється проблемам у галузі середньої освіти. З 1967 року Україна є активним членом проєкту асоційованих шкіл ЮНЕСКО, які об'єднують понад 82 загальноосвітніх заклади (школи-дитячі садочки, середні загальноосвітні школи, спецшколи з поглибленим вивченням іноземних мов, гімназії, ліцеї та ПТУ). «Співпраця в даному проєкті дала можливість асоційованим освітнім установам України брати участь у різноманітних міжнародних освітніх проектах, впроваджувати і розвивати молодіжну і дитячу дипломатію та проводити міжнародні семінари, конференції, фестивалі й літні табори» [64]. Серед них можна відзначити «Діалог культур та цивілізацій», «Превентивна освіта проти СНІДу», «Охорона довкілля», «Поширення серед дітей усього світу культури ненасильства та миру» й інші [56].

З 1990 року в Україні активно почала діяти Українська асоціація клубів ЮНЕСКО. Це добровільне об'єднання людей різного віку та різних соціально-професійних верств, які поділяють ідеали ЮНЕСКО, прагнуть до їх розповсюдження

та діють з метою більш активної участі у міжнародному житті у сферах компетенції ЮНЕСКО на основі запропонованих Організацією підходів *(в Україні 50 клубів)* [50]. Усі клуби *Асоціації ЮНЕСКО*, що засновані *до моменту затвердження Порядку надання статусу Клубу ЮНЕСКО, мають пройти повторну акредитацію відповідно з Рішенням Бюро Національної комісії України у справах ЮНЕСКО.*

У листопаді 2006 року, згідно з угодою між Україною та Організацією, Міжнародному дитячому центру «Артек» надано статус центру під егідою ЮНЕСКО (категорія 2). Так постав перший центр в Україні, діяльність якого направлена виключно на роботу з молоддю і молодіжною проблематикою. Він розробляє якісні різножанрові програми, розраховані на розвиток молодіжної творчості. Вони передбачають зустрічі з відомими діячами культури, митцями, святкування днів національних культур і визначення молодих «посланців миру» [52]. Першим заходом, організованим у вересні 2008 року «Артеком» у новій іпостасі, став міжнародний освітній форум «Артеківські діалоги». Досить популярний серед світової молоді щорічний (починаючи з 2002 року) Міжнародний фестиваль дітей та юнацтва «Змінимо світ на краще».

З окупацією московитами у 2014 році Криму самопроголошена «влада» передала «Артек» у федеральну власність Росії. Відразу МЗС України звернулася до ЮНЕСКО з проханням засудити дії окупантів. У результаті прийнято рішення про перереєстрацію ДПУ «МДЦ «Артек». Уже в червні 2016 року «МДЦ «Артек» запрацював на базі санаторного комплексу «Пуща-Озерна» під Києвом [63].

Визнанням наукових пошуків й неординарності юних українців у березні 2018 року *між урядом України та ЮНЕСКО постала Угода про заснування на базі Національного центру «Мала академія наук України» центру категорії 2 ЮНЕСКО. Це значно розширювало* можливості юних талантів у міжнародній практичній співпраці в різноманітних галузях наукової освіти за участі ЮНЕСКО й України [42].

Уже у вересні того ж року Мала академія набула статусу Академії Copernicus, який передбачає популяризацію програми Євросоюзу зі спостереження за поверхнею нашої планети. Цей Статус відкриває українським юним дослідникам можливість вільно користуватися даними 29-ти європейських супутників і бути учасниками міжнародних наукових заходів, присвячених дистанційному зондуванню Землі. Так, наша держава, яка не входить до країн Європейського Союзу, однією з перших стала членом цієї загальновизнаної організації.

Продовжуючи напрямок розвитку молодіжної науки в Україні під орудою ЮНЕСКО, спільними зусиллями НАН України, МОН України та Малої академії наук з 2021 року зводиться надсучасний науковий Міжнародний центр дитячої наукової творчості (єдиний у Європі), який у своїх лабораторіях і авдиторіях зможе одночасно приймати до 500 обдарованих юних людей. Окрім того, тут також зможуть проводити всеукраїнські й міжнародні заходи, проходити підготовку освітяни й молоді науковці [33].

У квітні 2023 року під керівництвом Національної комісії України у справах ЮНЕСКО пройшла Міжнародна практична конференція «ЮНЕСКО у дзеркалі досліджень молоді: сфера культури» [67]. Основними проблемами, які розглядалися в рамках цього форуму, стали дослідження, збереження (особливо за умов московитської агресії) та популяризації унікальних історико-культурних та природних пам'яток Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Україні та світі.

Важливий напрямок співпраці України та ЮНЕСКО – програма розвитку соціальних і гуманітарних наук. Ця програма зорієнтована на розробку чітких положень і рекомендацій у сфері соціогуманітарного знання [57].

Україна як член Організації своїми правовими актами підтримує програму ЮНЕСКО з біоетики та аспектів, які насамперед стосуються проблем поводження з людським геномом [13, с. 256; 44, с. 26].

Україна також активно підтримує програми ЮНЕСКО, спрямовані на фізичне виховання та спорт, особливо серед

дітей та молоді, розвиток олімпійського руху й створення новітньої концепції фізичного виховання підростаючого покоління у XXI ст. (Міжнародна хартія фізичного виховання і спорту). Вона активно сприяє реалізації освітніх спортивних проєктів ЮНЕСКО, таких як «Якісне фізичне виховання», «Жінки та спорт», «Традиційні ігри та спорт», «Спорт за мир», «Боротьба з допінгом» тощо [10, с. 6]. Особлива увага при цьому приділяється виконанню положень Міжнародної конвенції ЮНЕСКО про боротьбу з допінгом у спорті, прийнятої в 2005 році. Визнанням активної діяльності України на царині спорту стало обрання Миколи Мовчана (заступник Міністра молоді та спорту України з питань євроінтеграції) віцепрезидентом Міжурядового комітету з фізичного виховання та спорту (CIGEPS). За результатами роботи у 2018 році він визнаний одним із найкращих регіональних представників у цьому поважному органі.

Для пропаганди спорту, зокрема серед молодіжної авдиторії, важливу роль відіграє інститут «Чемпіонів спорту ЮНЕСКО». Цей титул за унікальні або визначні досягнення у різних видах спорту отримують найкращі всесвітньо відомі спортсмени. Серед українців такий титул присвоєний Сергію Бубці (2003) та братам Віталію і Володимиру Кличкам (2006) за їх значний внесок у поширення цінностей ЮНЕСКО через спорт [51].

Як і в спорті, провідним діячам культури за значний внесок у зацікавлення громадськості проблемами миру, справедливості, лояльності, становищем дітей у важкій ситуації, питаннями з ліквідації неписемності і збереженням довкілля присвоюють почесне звання «Артист ЮНЕСКО в ім'я миру». Від України ним став диригент Національного академічного театру опери та балету України імені Тараса Шевченка, народний артист України Герман Макаренко.

Україна з часу проголошення Незалежності постійно через різні міжнародні організації закликає світову спільноту визнати Голодомор 1932–33 років геноцидом української нації партійним керівництвом СРСР. У цьому

відношенні напрочуд велике значення мало визнання 193 країнами-членами ЮНЕСКО резолюції про «Вшанування пам'яті жертв Великого Голоду (Голодомору) в Україні», прийнятої Генеральною конференцією ЮНЕСКО в 2007 році. Наступного року в рамках вищеназваної Резолюції у Києві під Патронатом Організації провели Міжнародну наукову конференцію «Голодомор – штучний голод в Україні. 1932–1933» [1, с. 85]. Станом на вересень 2024 року Голодомор в Україні 1932–1933 років офіційно визнали геноцидом українського народу 36 забіжних держав, ряд країн (Андора, Аргентина, Іспанія, Чилі, Ізраїль) в офіційних зверненнях засудили Голодомор, як акт винищення людства, вчинений тоталітарним сталінським режимом.

Україна активно співпрацює з ЮНЕСКО в галузі точних і природничих наук. Як член Виконавчої ради Міжурядової океанографічної комісії Україна приєдналася до Програми комісії, що передбачає реалізацію досліджень світового океану та його прибережних зон для збереження розмаїття біоресурсів і протистояння негативним змінам клімату. Про високий рівень океанографічних досліджень в Україні свідчить той факт, що з 1989 року її представники стають членами Виконавчої ради МОК [57]. Як член МОК Україна створила Міжвідомчу національну океанографічну комісію й активно долучається до виконання Програми ООН Десятиліття (2021–2030), присвяченого океанографії в інтересах стійкого розвитку [65, с. 8].

Україна також входить до Міжнародної ради Програми ЮНЕСКО (МКР) «Людина та біосфера» (МАБ). Ця поважна інституція займається розв'язанням насущних проблем новітньої історії людства, а саме змін клімату, урбанізації, катастрофічного зменшення біорізноманітності, зникнення окремих екосистем та впливу цих процесів на біо- та ноосферу сферу людства. Протягом існування цієї програми представники України тричі обиралися до складу Міжнародної координаційної ради «Людина та біосфера» (останній раз на 34-й сесії МКР-МАБ улітку 2022

року). Сьогодні в Раді Україну представляє Павло Черінько (керівник сектору проблем навколишнього середовища НАН України, заступник голови Національного комітету Програми «Людина та біосфера»).

Для виконання Програми «Людина та біосфера» в різних країнах формується Міжнародна мережа біосферних резерватів – міждисциплінарна лабораторія, яка акумулює базу даних щодо впливів на зміну клімату в масштабах всієї планети. Як зазначають дослідники, «станом на кінець червня 2024 року Мережа нараховує 738 резерватів у 134-х країнах світу. До Всесвітньої мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО включено вісім українських біосферних заповідників», зокрема «Чорноморський» (1982); «Асканія-Нова» (1982); «Деснянський» (2009); «Розточчя» (2011) [30, с. 13]. За активної співпраці України з іншими європейськими країнами були створені та швидко розвиваються перший у світі транскордонний польсько-словацько-український біосферний заповідник «Східні Карпати» (1998) та румунсько-український біосферний резерват «Дельта Дунаю» (1998); польсько-українсько-білоруський біосферний резерват «Західне Полісся» (в Україні – Шацький національний природний парк – 2002). У 2013 році, за рекомендацією Карпатського біосферного заповідника (створеного 1992 року), запропоновано проєкт заснування транскордонного біосферного резервату в Мараморoських горах (Румунія). Робота по створенню резервату триває [4, с. 33]. До цього часу не реалізовані задекларовані Кримський гірський та Канівський лісостеповий біосферні резервати.

До сфери розвитку природничих наук під егідою програм ЮНЕСКО, в яких бере участь Україна, варто віднести Міжурядову гідрологічну та Міжнародну геологічну програми.

В інтересах розвитку світової спільноти, збільшення її доступу до інформаційних ресурсів Україна активно працює в рамках програми ЮНЕСКО «Інформація для всіх»

[68, с. 69]. Для цього в державі створено Міжнародний науково-навчальний центр інформаційних технологій та систем НАН України й Центр віртуального університету (при КПІ). Останній проєкт підтримали 15 університетів із дев'яти країн Центральної і Східної Європи (зокрема, 5 ЗВО в Україні). Учасники ухвалили договір про створення міжнародного громадського об'єднання «Центрально-східноєвропейський віртуальний університет» (ЦСЄВУ). Мета його роботи – координація впровадження передових технологій та активний обмін науковим досвідом, найкращими напрацюваннями й досягненнями серед дослідників.

У рамках Програми ЮНЕСКО **«***Комунікація та інформація»* в 1992 році створено Програму «Пам'ять світу», що передбачає визнання документальної спадщини (міжнародного, регіонального та національного значення) та ведення її реєстру, який вступив у дію в 1995 році [22, с. 42]. До нього увійшли джерела, що отримали світове визнання. Від України до реєстру внесли**:** 2005 рік – фольклорну музику євреїв, записану на початку минулого століття на воскових валиках Едісона (Національна бібліотека України ім. В. Вернадського; 2009 – документальна спадщина «Архів Радзивіллів та Нєсвіжська бібліотечна колекція» (спільно з Білоруссю, Російською Федерацією, Фінляндією, Литвою, Польщею та Україною (Центральний державний історичний архів України)); 2017 – документальна спадщина, яка пов'язана з Чорнобильською катастрофою; 2017 – «Акт Люблінської унії (1569)» (спільне подання України, Польщі, Литви, Латвії та Білорусі), 2023 – документальна спадщина «Бабин Яр» [9].

Міжнародний консультативний комітет ЮНЕСКО у 2005 році відхилив пропозицію України включити до реєстру «Пам'ять світу» Нікомедійське Євангеліє (кін. XII – поч. XIII ст.) та Пересопницьке Євангеліє (1556–1561). Згодом, на внесення до реєстру України запропонувала колекцію українських і білоруських ірмолоїв XVI–XVIII ст., записаних

нотолінійною системою знаків (2007). Окремі документальні пам'ятки, що мають відношення до України, знаходяться на теренах інших держав. Так, того ж 2007 року уряд Чехії запропонував включити до реєстру Колекцію періодичних видань української, білоруської та російської еміграції за період 1918–1945 рр., яка зберігається в Національній бібліотеці Чеської республіки в Празі.

Для більш дієвої співпраці в галузі науки між колишніми республіками СРСР Україна створила неурядову організацію «Міжнародна асоціація академій наук». Її центральний офіс спочатку розташовувався в Києві, а незмінним президентом в період 1993–2016 років був академік НАН України Борис Патон. З 2017 року керівником МААС обрано Голову Президії НАН Білорусі академіка Володимира Гусакова. Однак після повномасштабної агресії Росії проти незалежної України, у зв'язку з тим, що МААН дистанціювалася від оцінки дій російського агресора, в березні 2022 року на засіданні президії НАН України прийнято рішення про вихід НАН України зі складу Міжнародної асоціації академій наук.

Україна також обиралася до низки міжнародних інституцій в рамках ЮНЕСКО, які займаються розв'язанням проблем розвитку культури, поверненням культурних цінностей країнам їхнього походження тощо.

У 2004 році Організацією заснована програма «Мережа креативних міст ЮНЕСКО» (UCCN) [35]. Нині до Мережі входять 246 міст із 72 країн світу (UNESCO CreatiVe Cities Network), які працюють разом задля спільної мети, об'єднавши усі континенти. Запропонована програма пропагує сім творчих галузей, а саме: медіамистецтво, ремесла і народні мистецтва, музику, кіно, літературу, дизайн та гастрономію.

До Глобальної мережі міст ЮНЕСКО, що навчаються [6], прийнято 6 українських міст: Новояворівськ, Мелітополь, Нікополь, Полтава, Київ, Нетішин. У галузі літератури від України до Глобальної мережі входять Львів й Одеса. У 2021 році до вищеназваної програми в галузі музики долучився Харків.

10.3. Світова спадщина України в ЮНЕСКО

Об'єкти культурної спадщини України служать доказом культурної самобутності українців і є невід'ємною частиною всесвітньої культурної спадщини людства. Україна як історично сформована європейська держава володіє значним арсеналом історико-культурних пам'яток. Станом на 2020 рік відомо 170 185 об'єктів культурно-історичної спадщини, ще 36 810 щойно виявлені. З них 140 375 пам'яток державою обліковано, а 99 552 містяться в Державному реєстрі нерухомих пам'яток України. 2021 року в Україні 65 об'єктів анонсовані як державні історико-культурні заповідники, зокрема 24 є національними. Усі вони мають статус закладів музейного типу, що передбачає наявність як самої нерухомої пам'ятки, так й музейних фондів та експозиції. За специфікою сфери своєї діяльності до заповідників прирівнюються музеї просто неба.

Будучи учасником Конвенції «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини», Україна спрямовує свої зусилля на охорону, збереження, поліпшення стану та використання історико-культурних й природних об'єктів, що занесені у Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, а також прагне включити у цей поважний список нові об'єкти як матеріальної, так й нематеріальної спадщини [24]. Як зазначає Олександр Моцик, «статус об'єкта Світової спадщини ЮНЕСКО додає гарантії збереження цього об'єкта, привертає до нього увагу влади та громади, дає пріоритет у залученні коштів для реконструкції і сприяє розвитку туризму» [39, с. 188].

З метою більшого інформування світової спільноти про культурну спадщину України важливою є кропітка, наполеглива і багатовекторна робота багатьох інституцій, дипломатів і відповідальних працівників по збільшенню кількості об'єктів від України в Списку всесвітньої спадщини. Так, станом на 2023 рік, до такого Списку внесені 8 найкращих об'єктів історико-культурної та природної спадщини України. Усі вони є унікальною родзинкою у світовій спадщині людства. Це зовсім небагато, оскільки

становить лише 0,69 % від загальної кількості пам'яток Світової спадщини.

Першою українською пам'яткою, яку в 1990 році внесли до переліку пам'яток Світової спадщини, став архітектурний ансамбль «Софія Київська» з прилеглими монастирськими спорудами, Києво-Печерська Лавра [47, с. 249].

Згодом, у 1998 році до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО увійшов архітектурний ансамбль історичного центру м. Львів. 2007 року Список поповнився транскордонним об'єктом «Дуга Струве», розташованим на території 10-ти країн. У межах України до нього відносять геодезичні пункти в селах Баранівка, Катеринівка, Старонекрасівка, Фельштин. Того ж року Список поповнився новою спільною українсько-словацькою транскордонною номінацією «Букові праліси Карпат», що є об'єктом природної спадщини. У 2011 році до Списку увійшла резиденція митрополитів Буковини і Далмації. Новий транскордонний об'єкт «дерев'яні церкви Карпатського регіону» (спільна номінація від України і Польщі) був зареєстрований у Списку в 2013 році. Україна в цьому проєкті представлена 8-ма храмами, що є еталонними зразками сакральної архітектури гірського населення Карпат. Того ж року, перед початком «гібридної війни» росіян проти незалежної України, до Списку культурної спадщини внесли стародавній Херсонес Таврійський з його хорою. Вже в ході повномасштабної російсько-української війни у 2023 році до Списку внесли історичний центр Одеси, оскільки об'єкт знаходиться під загрозою руйнації [46, с. 121]. Отже, Україна увійшла до числа 145 країн світу, історико-культурні чи природні об'єкти яких зафіксовані у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Однак, попри все, в Україні давно назріла потреба в регулюванні державної політики щодо охорони культурної спадщини, яка постійно знищується й занепадає. Причому це не тільки внутрішня справа держави, а й міжнародні зобов'язання перед ЮНЕСКО, невиконання яких може

призвести до виключення й так мізерної кількості українських пам'яток із престижного переліку Організації. Тому ще у 2008 році, за поданням народних депутатів Василя Горбаля та Андрія Шкіля, Верховною Радою України прийнятий законопроєкт «Про збереження об'єктів культурної та природної спадщини, включених і запропонованих для включення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО».

У кожній державі також існує Попередній список об'єктів-кандидатів на включення до Списку всесвітньої спадщини. Станом на 2022 р. у переліку на включення знаходяться 17 українських об'єктів від України**:**

а) *пам'ятки культурної спадщини*: комплекси Борисоглібського і Спасо-Преображенського соборів в історичному центрі Чернігова; Кам'янець-Подільський з його культурним ландшафтом та каньйоном; ханський палац у Бахчисараї; унікальна пам'ятка геології й археології світового значення комплекс «Кам'яна могила»; астрономічна обсерваторія в Миколаєві; унікальний комплекс середньовічних архітектурних та археологічних пам'яток III–XVI століть Судацька фортеця; давні астрономічні обсерваторії, що розташовані в Києві, Одесі, Миколаєві та Криму; Київські Кирилівська XII ст. та Андріївська XVIII ст. церкви; торговельні укріплені факторії генуезців на торгових шляхах від Середземномор'я до північного Причорномор'я; печерні міста Кримської Готії»; скельні міста V–VI ст. Мангуп-Кале і Ескі-Кермен; історичний *центр Бахчисарая – столиці кримських ханів в XVI ст. та* місто-фортеця V–VI ст. Чуфут-Кале *[49].*

До Списку у 2019 році внесено унікальний комплекс архітектурних пам'яток Аккерманську фортецю в Білгород-Дністровському.

З 2017 року готується номінаційне досьє на внесення до попереднього Списку поселення культури Кукутень-Трипілля в с. Жванець (урочище Лиса Гора, Щовб);

б) *пам'ятки природної спадщини*: у цій категорії внесений до Списку Національний степовий біосферний заповідник «Асканія-Нова»;

в) *змішані об'єкти культурної, природної, індустріальної спадщини*: могила Тараса Григоровича Шевченка та державний історичний та природний музей-заповідник; дендрологічний парк «Софіївка»; Держпром (Будинок Державної промисловості) 20-ті рр. XX ст. [34, с. 177–232].

Як видно зі списку, шість пам'яток розташовані на території АР Крим, окупованої російським агресором, тому доля їх найближчим часом навряд чи вирішиться і поліпшиться.

Загалом, порівняно з іншими країнами світу список незначний. Проте всі 17 заявлених пам'яток із Попереднього Списку – унікальні й мають все для того, щоб повноцінно поповнити Список ЮНЕСКО.

Оскільки в тексті Конвенції не обмежено кількість об'єктів, для України відкривається широке поле для активізації роботи і пошуків шляхів внесення якомога більше цінних автентичних пам'яток як у Попередній список, так і Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Як зазначає Мінкультури України, «нині ведуться перемовини про перспективи внесення до Попереднього списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО спільної з Молдовою транскордонної номінації «Печерні монастирі Подністров'я», а також ідеї новітньої серійної транскордонної номінації «Храми Київської Русі XI–XIII ст.» (23 храми, понад 50% з них розташовано на території України» [38, с. 2].

У 1982 р. на Всесвітній конференції в Мехіко вперше в історії ЮНЕСКО почали обговорювати й проблему нематеріальності окремих видів культурної спадщини людства. Це пов'язано з глобалізаційними процесами у світі, які загрожують знищенню і, як наслідок, зникненню традиційних елементів культурної спадщини людства. В зв'язку з цим ЮНЕСКО в 1989 році прийняла «Рекомендації щодо збереження традиційної культури і фольклору всього людства». Згодом, у 2003-му році підписана Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО (Україна приєдналася у 2008 році [15]). До нематеріальної спадщини, згідно з Конвенцією, віднесено звичаї, обряди,

свята, усну народну творчість, народні традиції та форми їх представлення, народну виконавську майстерність (музична, пісенна, танцювальна), знання й практики, які характеризують ставлення людей до природи і всесвіту в цілому (космогонічні уявлення), та традиційні ремесла [36].

До Репрезентативного списку шедеврів усної та нематеріальної культури людства у 2023 році внесено 676 елементів нематеріальної культурної спадщини від 140 країн світу. Україна представлена у Списку Петриківським розписом, що є винятковим явищем декоративно-орнаментального малярства українців (2013), традицією Косівської мальованої кераміки (2019) та кримськотатарським орнаментом орнек (2021), культурою приготування українського борщу (2022). У 2016 році Міжурядовий комітет з охорони нематеріальної культурної спадщини вніс козацькі пісні Дніпропетровщини до Списку всесвітньої нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО, що потребують охорони.

В умовах російсько-української війни, коли агресор прагне знищити національну ідентичність українців, їх традиції та самобутність, нематеріальна культурна спадщина залишається основою нашої духовності й незламності української нації, що є запорукою перемоги над зайдами.

Тому Україна наполегливо працює в напрямку популяризації серед світової спільноти власної нематеріальної культурної спадщини. Відповідними інституціями підготовлено й направлено до Організації три номінаційні справи для попереднього розгляду їх і включення до Списків ЮНЕСКО.

Насамперед це міжнародна номінація (Україна–Естонія) «Українська писанка: традиція і мистецтво», подана за сприяння музею писанки в м. Коломия, національної спілки майстрів народного мистецтва України, Конгресу українців Естонії та Українського центру в Таллінні.

Не забули в Україні й традицію лірників, які оспівували козацьку вольницю, за що були репресовані росіянами. До ЮНЕСКО Україною подана номінація «Практика з охорони

кобзарсько-лірницької традиції». Сприяли цьому три Кобзарські цехи – Київський, Львівський та Харківський.

Досить цікава «Технологія вишивки «білим по білому» міста Решетилівка Полтавської області», подана до репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини [37].

З 2012 року в Україні започатковано власний Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини, в якому на сьогодні зафіксовано 66 елементів [11; 41].

У серпні 2020 року в Національній історичній бібліотеці України відкрилася книжкова виставка «Нематеріальна культурна спадщина: від покоління до покоління», присвячена 29-й річниці незалежності України.

10.4. Російсько-українська війна і ЮНЕСКО

Російсько-українська війна 2014–2024 років спричинила найбільшу після Другої світової війни міжнародну кризу, а саме відкидання принципів світового співіснування, і поставила під загрозу величезний пласт всієї європейської культурної спадщини. Згідно зі статтею 8 Римського статуту, «умисний напад на цивільні об'єкти, які не є воєнними цілями, умисне завдання ударів по культових спорудах, об'єктах освіти, мистецтва, науки, благодійності, по історичних пам'ятках тощо є воєнним злочином проти людяності», який підлягає розгляду Міжнародним Кримінальним Судом» [54]. Як зазначають науковці, «нищення пам'яток української культури сьогодні не є чимось новим, оскільки Росія вже кілька століть прагне провести «культурну чистку» всього українського, що є воєнним злочином [55].

Відразу як Україна стала членом ЮНЕСКО, вона, пам'ятаючи уроки Другої світової війни і нищення нацистами об'єктів культурної спадщини, ще задовго до повномасштабної російсько-української війни почала формувати власну політику стосовно захисту й повернення культурних цінностей. Вона підтримала і ратифікувала ряд міжнародних Конвенцій.

До початку «гібридної війни» Росії проти незалежної України у 2014 році наша держава посідала чільне місце серед країн Європи за загальною кількістю пам'яток культурної спадщини. На державному обліку перебувало понад 170 тис. об'єктів. Ситуація кардинально змінилася в 2014 році з початком анексії московитами Криму та вторгненням російських загарбників на Донбас.

Міністерство культури України оприлюднило дані про стан об'єктів культури на окупованих територіях: «станом на 2013 р. на території АР Крим діяли 34 музейні установи різного типу. У Криму налічувалося 917477 предметів державної частини Музейного фонду України. У м. Севастополі працювало 5 музейних установ, зберігалося 320163 музейних предмети державної частини Музейного фонду України» [27, с. 7].

Рис. 1. ***Експонати, виставлені в музеї Алларда Пірсона (Амстердам, 2014)***

Анексія Криму та Севастополя загострила проблеми щодо становища пам'яток культурної спадщини, що перебувають на непідконтрольній Україні території. Закон України від 14 квітня 2014 року «Про забезпечення прав і свобод громадян

Рис. 2. ***Будівництво амфітеатру на території Херсонесу***

та правовий режим на тимчасово окупованій території України», Ст. 5, п. 7 чітко вказує на державу відповідальну за стан охорони об'єктів культури: «Відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію, як на державу, що здійснює окупацію, відповідно до норм і принципів міжнародного права» [16].

Широкого відлуння набула проблема подальшої долі артефактів із музеїв Криму, які ще до початку російської анексії території півострова були відправлені на виставку в Європу під назвою «Крим: золотий острів у Чорному морі. Греки-Скіфи-Готи» (Бонн, ФРН), згодом під назвою «Крим – золото та таємниці Чорного моря» вона відкрилася в археологічному Музеї Алларда Пірсона (Амстердам, Нідерланди) [58]. *З початком* анексії Росією Криму, постало питання: кому належать експонати виставки – Україні, Росії чи музею, звідки вони були відправлені для виставки. Обидві країни вимагали повернення експонованих артефактів виставки саме їм. Судова тяганина триває по

сьогодні. Зрештою, через 10 років до Києва повернули всі 565 експонатів Музею історичних коштовностей Національного музею історії України (серед них артефакти з Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника, Керченського державного історико-куль-

Рис. 4. ***Незаконні розкопки на території АР Крим:***
1 – чорнолакові керамічні вироби з «Госпітального кургану»; 2 – вирізьблена плита з могильника Кіль-Дере 1; 3 – курган бронзового віку «Фонтан 1»; 4 – некрополь «Фронт-3» та знахідки з нього; 5 – теракотова грецька голова

турного заповідника, Центрального музею Тавриди (м. Сімферополь), Національного заповідника «Херсонес Таврійський»).

Дії російської окупаційної влади створили пряму загрозу унікальному Національному заповіднику «Херсонес Таврійський» і його фондам. Так, у липні 2015 р. генерального директора заповідника А. Кулагіна зняли з посади, а натомість призначили, за особистим розпорядженням міністра культури Росії В. Мединського і московського патріарха Кирила (Гундяєва), протоієрея С. Халюту. Це викликало обурення співробітників заповідника, які у відкритому листі зазначали: «Херсонес Таврійський» є науково-дослідним і просвітницьким закладом, який досліджує історію та археологію античної й середньовічної епох, а не є сакральним центром для Росії» [28, с. 769–770].

Окупанти в липні 2015 р. без відповідних дозволів і належно підготовленої документації розгорнули на території заповідника велику будову із залученням важкої техніки та спорудженням новітнього амфітеатру для проведення видовищ, що призвело до нищення культурного шару пам'ятки. Уже 1 серпня 2015 р. президент Росії Володимир Путін оголосив про федеральне підпорядкування та внесення «Херсонесу Таврійського» до Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини народів Російської Федерації. У відповідь Міністр культури України В'ячеслав Кириленко назвав «рішення Путіна незаконним, яке не має жодних юридичних наслідків» [21].

Рис. 5. ***Поруйновані пам'ятки Донеччини***
1 – обласний краєзнавчий музей; 2 – меморіальний комплекс «Савур-Могила»

У липні 2016 року окупанти з Феодосійської національної картинної галереї ім. І.К. Айвазовського (АР Крим) вивезли до Третьяковської галереї нібито на Всеросійську виставку 38 картин, які належать пензлю цього відомого художника. Страхова застава експонатів становила 2 млн. доларів. Картини мали експонуватися протягом року і мали повернутися на постійне місце зберігання до 200-річчя від дня уродин цього відомого художника. Але минув уже не один рік, а шедеври так і не повернули [18].

Окупаційна влада швидкими темпами, поки є можливість, незаконно з порушеннями норм міжнародного права, налагодила археологічні розкопки на території АР Крим. Масштабність цих робіт вражає. За підрахунками Сергія Кота «лише за два польових сезони 2017–2018 років грабіжницьким

Рис. 6. ***Зруйновані та пограбовані музеї:***
1 – Іванківський історико-краєзнавчий (Київщина); 2 – національний літературно-меморіальний музей Г. Сковороди (с. Сковородинівка, Харківщина); 3 – художній музей ім. А. Куїнджі; 4 – зала краєзнавчого музею (Маріуполь); 5 – виставкова зала художнього музею (Херсон); 6 – залишки експозиції краєзнавчого музею (Херсон)

шляхом було отримано більше 1,5 млн археологічних унікальних артефактів» [28, с. 771]. У результаті швидкісних розкопок на території охоронної зони Бахчисарайського палацу кримських ханів, що відбувалися у 2019 році, виявлено понад 10 тис. знахідок, а унікальна історико-культурна спадщина кримськотатарського народу знищена повністю. Сліди своїх злочинів російські зайди прикрили так званими реставраційними роботами.

Продовжуючи злочинні дії на теренах півострова і порушуючи всі наявні норми міжнародного права, що стосуються охорони культурних цінностей, у 2015 році Російська Федерація включила 220 об'єктів культурно-історичної спадщини АР Крим і Севастополя до Єдиного списку пам'яток історії та культури федерального значення (народів Росії) [59, с. 27].

Україна не залишила без реагування злочинну діяльність окупаційної влади. У 2022 році Кабмін України ввів санкції щодо російських та іноземних археологів, які проводили незаконні дослідження на теренах анексованого Криму.

Не менше збитків національній культурній спадщині завдано російськими агресорами на Донеччині й Луганщині. До початку «гібридної війни» проти незалежної України в означених областях працювало відповідно 59 і 34 музеї державного підпорядкування. З них лише у Донецьку 30 музеїв і заповідник у м. Святогірськ, а в Луганську 14 музеїв сьогодні перебувають на непідконтрольній Україні території. В результаті агресивних дій російських окупантів доля багатьох культурних цінностей на окупованих територіях залишається невизначеною. Наприклад, у результаті одного артобстрілу влітку 2014 року московити зруйнували будівлю Донецького обласного краєзнавчого музею. З 29 виставкових залів у музеї збереглися тільки три. У результаті варварських дій окупантів знищено близько до тисячі експонатів, а доля колекції золотих прикрас скіфів узагалі невідома [20].

Так само під загрозою знищення знаходяться унікальні артефакти в Горлівському художньому музеї (3 тис. мис-

Рис. 7. ***Культові споруди України під обстрілами російського агресора:*** *1 – Всіхсвятський скит Святогірської лаври (Донеччина); 2 – храм св. Георгія в с. Заворичі (Київщина); 3 – Спасо-Преображенський кафедральний собор, Одеса; 4 – храм Різдва Пресвятої Богородиці с. В'язівка (Житомирщина).*

тецьких творів, з них 28 полотен, що належать пензлю всесвітньо відомого художника Миколи Реріха). У фондах Горлівського музею мініатюрної книги ім. В.О. Разумова зберігається унікальна, єдина в Україні, колекція з 7 тис. мікрокниг зібраних у 59 країнах, написаних 102 мовами народів світу. Те саме стосується Луганського обласного краєзнавчого музею з унікальним зібранням 50 тис. раритетів, що входять у Музейний фонд України. Їх доля сьогодні невідома [59, с. 30-31].

Активна позиція нашої держави у протистоянні протиправним, антигуманним діям російських окупантів щодо культурної спадщини спонукала до того, що у 2022 році на черговому засіданні Генеральної конференції ЮНЕСКО Україну обрали членом Комітету Організації із захисту культурної спадщини в разі збройного конфлікту до 2026 року.

З початком широкомасштабної відкритої агресії Московії проти України 24 лютого 2022 р. всі дії країни-агресора спрямовані на знищення української ідентичності. Через масову руйнацію історико-культурних цінностей російські загарбники намагаються буквально стерти пам'ять про культурну спадщину українського народу. У зв'язку з цим перед Україною постала проблема її збереження і відновлення. В цьому нам активно допомагає ЮНЕСКО. Організація разом із супутниковим центром ООН UNOSAT почала активно відстежувати знищення об'єктів культури на теренах України і на цій основі формує базу даних зруйнованих об'єктів культурної спадщини. Завдяки такій роботі спеціалісти ЮНЕСКО у квітні 2023 року підтвердили знищення або часткове пошкодження на території 14 областей більше 550 пам'яток. З них – 107 культових об'єктів, 21 музейна установа, 89 архітектурних споруд, які є предметом історичного та/або художнього зацікавлення, 19 скульптурних об'єктів, 12 бібліотек. Найбільше зруйновано в тих областях, що зазнали прямої військової агресії (Донецька, Харківська, Луганська, Київська та Чернігівська області). Поодинокі руйнування зафіксовані у відносно тилових регіонах (Вінницька, Львівська, Житомирська області та м. Київ). Серед втрачених об'єктів – меморіальний центр Голокосту в Дробицькому під Харковом, де від рук німецьких нацистів загинули тисячі євреїв, Іванківський історико-краєзнавчий музей з його колекцією картин народної художниці Марії Примаченко [45]. Найбільше від обстрілів рашистів постраждали релігійні споруди, причому більшість із них належали до УПЦ (МП), і «духовні скрєпи» не вберегли їх. Багато будівель церков мали статус

Рис. 8. ***Розгромлені історичні будівлі:***
1 – будинок обласної дитячої бібліотеки, колишній будинок Василя Тарновського (Чернігів, XIX ст.); 2 – будівля колишніх Содових казарм м. Лисичанськ (Луганщина, XIX ст.); 3 – садиба Павлова (Харків, XIX ст.); 4 – Охтирська залізнична станція (Сумщина, XIX ст.)

пам'ятки історії, архітектури та містобудування. Деякі з них відновити вже не вдасться. Ясно, що цей перелік не остаточний, оскільки бойові дії агресора продовжуються.

Загалом знищення та пограбування московськими загарбниками культурних цінностей на теренах України вражає своїми масштабами. Їх можна порівняти з тим, що творили на окупованих територіях німецькі нацисти в роки Другої світової війни або руйнуванням новітніми вандалами – талібами та ісламістами – пам'яток культурної спадщини народів ісламського світу. Станом на кінець вересня 2024 року від дій російських окупантів постраждало 2093 об'єкти культурної інфраструктури без урахування пам'яток культурної спадщини. Повністю зруйнована майже третина об'єктів – 446. За підрахунками ЮНЕСКО у лютому 2024 року, завдані Росією культурній спадщині України збитки становлять 3,5 млрд доларів проти 2,6 млрд доларів у квітні 2023 року. За окремими підрахунками, для відновлення культурної спадщини після російсько-української війни знадобиться 10 років і 9 млрд доларів. Однак ця цифра відносна, оскільки бойові дії ще тривають і московити, на жаль, зруйнують ще не одну історичну пам'ятку.

Військово-політичне керівництво Росії, її збройні сили, розгорнувши повномасштабну війну проти суверенної держави Україна, постійно, впродовж її проведення, злочинно порушують міжнародне гуманітарне право щодо захисту культурної спадщини. Все, що можна вивезти – вивозиться, решту просто знищується, щоб знівелювати будь-які натяки на українську ідентичність. Як зазначає директор Місії USAID в Україні Джеймс Хоуп: «Зловмисне, прицільне знищення Росією українських культурних пам'яток є величезною втратою для України, Європи та всього світу. Намагаючись стерти культуру й історію України, Кремль прагне стерти саме поняття української нації» [17].

Більшість країн світу підтримують Україну в її справедливій боротьбі з агресором. Відразу після початку

Рис. 9. ***Знищені заклади культури:***
1 – будинок Чернігівського обласного молодіжного центру; 2 – Донецький академічний обласний драматичний театр; 3 – будинок культури в м. Ірпінь; 4 – центральна міська публічна бібліотека Маріупольської міської ради ім. М. Короленка; 5 – Чернігівська обласна бібліотека для юнацтва; 6 – меморіал жертвам Голокосту в Дробицькому Яру на Харківщині; 7 – пам'ятник Олександру Радієвському (Сєвєродонецьк); 8 – меморіал В. Сліпаку в Донецькій обл.; 9 – постамент від викраденого пам'ятника Г. Потьомкіну в Херсоні; 10 – розстріляний пам'ятник Т. Шевченку в м. Бородянка; 11 – зруйнований пам'ятник митрополиту Ігнатію Маріупольському

війни Генеральний директор ЮНЕСКО Одре Азуле заявила, що культурна спадщина України повинна бути збережена «як свідчення минулого, але також як каталізатор миру і згуртованості в майбутньому, які міжнародне співтовариство зобов'язане захищати і зберігати» [45]. Навесні 2022 року, із початком широкомасштабної російської агресії, Комітет ЮНЕСКО із захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту надав Україні грошову допомогу в розмірі 50 тис. доларів. Вона призначалася для розробки адекватних заходів по збереженню і захисту in situ об'єктів культурної спадщини та, за необхідності, евакуації цінних артефактів. Міжнародні органи, що відповідають за збереження культурних цінностей, постійно обговорюють та вдосконалюють механізми фінансової підтримки України. Так, у 2022 році у Львові створили Центр порятунку культурної спадщини, роботу якого відразу підтримали міжнародні організації. Тоді ж у Польщі для збереження артефактів із фондів українських музеїв створили Комітет підтримки музеїв України. У Швеції Скандинавський музей відкрив фінансовий фонд для підтримки Національного музею історії України в Києві. Деякі європейські держави активно включилися в роботу по оцифруванню музейних колекцій у рамках реалізації проєкту «Збережемо українську культурну спадщину онлайн» (SUCHO). Долучився до допомоги й надзвичайний фонд спадщини ЮНЕСКО, який у травні 2023 року виділив Міністерству культури та інформаційної політики на потреби оцифрування культурної спадщини України 1,5 млн доларів.

Світ продовжує відгороджуватися від країни-агресора. Так, у квітні 2022 р. 46 країн-учасниць ЮНЕСКО відмовилися брати участь у роботі чергової сесії Комітету всесвітньої спадщини, оскільки на ній головувала Росія. Україна неодноразово зверталося до Організації з вимогою виключити з ЮНЕСКО Росію. У результаті цього Російській Федерації заборонили головувати у Комітеті всесвітньої спадщини Організації. Отже, з початком повномасштабної війни Росії проти України країна-агресор починає втрачати свої міжнародні позиції, насамперед у ЮНЕСКО.

Ще в ході проведення активних бойових дій Україна звернулася до країн-учасниць Організації розглянути питання про реституцію для країни-агресора Росії. Вона має не лише повернути всі викрадені культурні цінності і не просто компенсувати втрати, а й сприяти відновленню знищеної культурної спадщини як важливого культурного надбання українського народу й держави. Якщо ж повернення неможливе через втрату матеріальної цінності, країна-агресор має замінити її аналогічним об'єктом. Держава-терорист також має нести відповідальність за дії її громадян, військовослужбовців,

Рис. 10. ***Підтоплені пам'ятки культурної спадщини:***
1 – підтоплений Херсон; 2 – будинок художниці Поліни Райко (Олешки); 3 – будинок-музей письменника Остапа Вишні (с. Кринки)

що призвели до руйнування або розкрадання пам'яток культурної спадщини. Саме Росія та її політичне й військове керівництво, представники окупаційних адміністрацій і різного штибу колаборанти повинні нести кримінальну відповідальність за вчинення або співучасть у воєнних злочинах, пов'язаних із втратою України культурної спадщини. Настане той час, коли Російська Федерація постане перед Міжнародним Кримінальним Судом й іншими структурами Феміди і змушена буде відповісти за порушення норм міжнародного гуманітарного права, культурних прав українців та за знищення артефактів української культури.

Підводячи підсумок вищевикладеному, зазначимо, що співпраця України з ЮНЕСКО взаємовигідна, оскільки поглиблює міжнародне гуманітарне співробітництво, спрямовує нашу державу на тіснішу інтеграцію в науково-технічні й культурно-освітні процеси, які відбуваються сьогодні в світі. Така участь у програмній діяльності ЮНЕСКО дає можливість Україні набувати корисний досвід, мати широкий доступ до інтелектуального потенціалу організації, за фінансової підтримки Організації проводити міжнародні заходи в гуманітарній сфері по лінії ЮНЕСКО, а також розширювати можливості вітчизняних науковців у міждержавному науковому обміні через різноманітні гранти та стипендії, отримання кваліфікованих консультацій, допуск до сучасного устаткування, технологій й науково-технічної новітньої інформації тощо. Така співпраця надзвичайно важлива. Зі свого боку, Україна як країна-член ЮНЕСКО має активізувати свою роботу щодо збільшення кількості історико-культурних і природних об'єктів культурної спадщини у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, впорядкувати документацію й Попередній список об'єктів-кандидатів на включення до списку Всесвітньої спадщини від України. Уряду нашої держави потрібно більш планомірно проводити на міжнародному рівні роз'яснювальну роботу щодо злочинів Російської Федерації зі знищення культурної самобутності українського народу

та його ідентичності, щодо нехтування міжнародними нормами гуманітарного права, руйнування безцінних пам'яток культурної спадщини. Агресор має отримати за це справедливе покарання. Ми повинні стати в авангарді світового співтовариства у створенні нових, надійних основ майбутньої післявоєнної системи міжнародної безпеки та стабільності.

Література

1. Records of the General Conference, 34th session, Paris, 16 October - 2 November 2007, v. 1: Resolutions URL : https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000156046
2. Records of the General Conference, 37th session, Paris, 5 - 20 November 2013, v. 1: Resolutions URL : https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000226162
3. Records of the General Conference, 38th session, Paris, 3–18 November 2015, v. 1: Resolutions URL : https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000243325
4. Гамор Ф. Україна-Румунія: мости народної дипломатії. Н*отатки з нагоди 20-річчя Союзу українців Румунії та Карпатського біосферного заповідника в процесі розвитку українсько-румунської транскордонної співпраці на Мараморощині.* Збірник наукових, публіцистичних матеріалів. Львів: Растр – 7, 2018. 364 с.
5. Генеральна директорка ЮНЕСКО Одрі Азулє відвідала Україну. Міністерство закордонних справ України. URL : https://mfa.goV.ua/news/ generalna-direktorka-yunesko-odri-azulye-VidVidala-ukrayinu
6. Глобальна мережа міст ЮНЕСКО, що навчаються. *Постійне представництво України при ЮНЕСКО*. URL : https://unesco.mfa.goV.ua/spiVrobitnictVo/globalna-merezha-mist-yunesko-shcho-naVchayut sya
7. In the face of war, UNESCO's action in Ukraine. UNESCO. 2023. URL : https://www.unesco.org/en/ukraine-war
8. Дакарські рамки дій: Освіта для всіх: виконання наших колективних зобов'язань : прийняті всесвітнім формумом по освіті: 26-28 квітня 2000 р., Дакар, Сенегал. Всесвітній форум по освіті (2000; Дакар). Париж : ЮНЕСКО, 2000. 77 с.
9. Документи Національного архівного фонду України у Міжнародному реєстрі програми ЮНЕСКО *«Пам'ять світу». Державна архівна служба України*. URL : https://archiVes.goV.ua/

ua/%D0%B4%D0%BE%D0%BA% D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0% B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B0%D1%80%D1%85%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%84-2/
10. Дороніна Т., Завгородня Т., Лясота Т., Гнесь Н. Роль ЮНЕСКО у формуванні сучасної концепції фізичного виховання молодого покоління XXI століття. *Освітні обрії.* 2022. № 1(54). С. 4–7.
11. Елементи Нематеріальної Культурної Спадщини України / Авт. кол.: І. Френкель, О. Іщенко. Вінниця : ТОВ «Твори», 2018. 145 с.
12. Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута). *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 15. Ст. 224. URL : https://zakon.rada.goV.ua/laws/show/994_150#Text
13. Жорницький В.М. Інституційний аспект міжнародно-правового регулювання поводження з генетичними даними людини в системі ООН. *Порівняльно-аналітичне право.* 2020. № 2. С. 256–259.
14. Забезпечення виконання рішень Виконавчої ради ЮНЕСКО «Моніторинг ситуації в Автономній Республіці Крим (Україна)». *Постійне представництво України при ЮНЕСКО.* URL : https://unesco.mfa.goV.ua/ spiVrobitnictVo/rozglyad-VikonaVchoyu-ra doyu-yunesko-pitannya-monito ring-situaciyi-V-aVtonomnij-res publici-krim-ukrayina
15. Закон України № 574-VI «Про Перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації». *Відлуння віків.* 2008. № 2(10). С. 3–4.
16. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 26. Ст. 892. URL : https://zakon.rada.goV.ua/ laws/show/1207-18#Text
17. Злочини проти культури: що каже міжнародне право про відповідальність Росії за знищену спадщину?. URL : https://lb.ua/culture/2022/07/29/524561_ zlochini_proti_kulturi_shcho_kazhe.html
18. З окупованого Криму в Москву перевезли 38 картин Айвазовського. URL : http://glaVcom.ua/news/z-okupoVanogo-krimu-VmoskVu-pere Vezli-38-kartin-ayVazoVskogo-361296.html
19. Зорінець С.Ю. Україна в ЮНЕСКО: перспективи співробітництва та діяльність щодо внесення об'єктів до Списку Всесвітньої Спадщини. *Вісник Маріупольського державного університету.* Серія : Філософія, культурологія, соціологія. 2015. Вип. 9. С. 71–82.

20. Зруйновано головний музей історії Донеччини. Історична правда. URL : http://www.istpraVda.com.ua/short/2014/08/21/144124/
21. Кириленко одернул Путина. URL : http://minprom.ua/news/190037.html
22. Ковальчук Г.І., Муха Л.В. Програма ЮНЕСКО «Пам'ять світу»: діяльність бібліотек, архівів, музеїв зі збереження документального надбання. *Бібліотечний вісник.* 2007. № 2. С. 42–47.
23. Культурна спадщина України. *Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища:* зб. офіц. док. Київ, 2002. С. 269–285.
24. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. *Сайт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*. URL : http://whc.unesco.org/ archiVe/conVention-ru.pdf
25. Костенко О.Ю. Діяльність України в ЮНЕСКО (80-ті – поч. 90-х рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.03 / Ольга Юріївна Костенко; Київський університет ім. Шевченка, Ін-т міжнарод. віднос. Київ, 1994. 22 с.
26. Кот С. Участь України в міжнародному культурному співробітництві щодо запобігання незаконному вивезенню культурних цінностей та їх поверненню до країн походження. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика* / Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2014. Вип. 19. С. 214–231.
27. Кот С.І. Проблеми захисту культурних цінностей на окупованих територіях Криму та м. Севастополя. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації:* Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. С. 7–24.
28. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.
29. Кочубей Ю.М. Комісія України у справах ЮНЕСКО. *Енциклопедія Сучасної України.* Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL : https://esu.com.ua/article-4377
30. Кричевська Д.А., Стойко С.М. Біосферний резерват «Розточчя». Львів: ЗУКЦ, 2015. 16 с.

31. Курило Т.В. Правова сторона культурної спадщини України. Монографія. Львів: Львівський юридичний інститут МВС України, «Новий світ – 2000», 2014. 152 с.
32. Лещенко О. Політика ЮНЕСКО в освітній сфері. *Україна–Європа–Світ.* Міжнародний збірник наукових праць. 2014. Вип. 14. С. 344–349. URL : http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7821/1/Leshchenko.pdf
33. Мала академія наук під егідою ЮНЕСКО створює в Україні Міжнародний дитячий науковий центр – презентація проекту. Міністерство освіти України. URL : https://mon.goV.ua/ua/news/mala-akademiya-nauk-pid-egidoyu-yunesko-stVoryuye-V-ukrayini-mizhnarodnij-dityachij-naukoVij-centr-prezentaciya-proyektu
34. Маленков Р. Світова спадщина ЮНЕСКО в Україні. Київ : Комора, 2021. 240 с.
35. Мережа креативних міст ЮНЕСКО. *Постійне представництво України при ЮНЕСКО.* URL : https://unesco.mfa.goV.ua/spiVrobitnictVo/mere zha-kreatiVnih-mist-yunesko
36. Міжкультурний діалог та закордонний досвід збереження та охорони нематеріальної культурної спадщини (оглядова довідка за матеріалами преси, інтернету та неопублікованими документами за 2018–2019 рр.). ДЗК. 2019. Вип. 11/4. URL : https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/ Tematich_ogliadi/2019/NKS19.pdf
37. Міністерство культури пропонує внести у списки ЮНЕСКО ще три елементи нематеріальної культурної спадщини URL : https://lb.ua/culture/2023/04/03/ 550821_ministerstVo_kulturi_proponuie.html
38. Мінкультури активізувало роботу з внесення українських об'єктів до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО : [ред. ст.]. *Культура і життя*. 2012. № 17. С. 2.
39. Моцик О. Міжнародна співпраця України з ЮНЕСКО в гуманітарній сфері. *Вісник Львівського університету.* Серія філос.-політолог. студії. 2019. Вип. 24. С. 184-190.
40. Національна комісія України у справах ЮНЕСКО. Міністерство закордонних справ України. URL : https://mfa.goV.ua/mizhnarodni-Vidnosini/yunesko/nacionalna-komisiya-ukrayini-u-spraVah-yunesko
41. Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України. URL : https://uccs.org.ua/natsionalnyj-reiestr-obiektiV/
42. Національний центр «Мала академія наук України». *Постійне представництво України при ЮНЕСКО*. URL : https://unesco.mfa.

goV.ua/ spiVrobitnictVo/nacionalnij-centr-mala-akademiya-nauk-ukrayini
43. Обеспечение всеохватного и справедливого качественного образования и поощрение возможности обучения на протяжении всей жизни для всех. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 25 сентября 2015 года. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. Генеральная Ассамблея ООН. 21 октября 2015. С. 20–21. URL : https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/291/92/PDF/N1529192.pdf? OpenElement
44. Островська Б.В. Розвиток біоетики в міжнародному праві як глобальної платформи для розв'язання проблем прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 1(17). С. 25–31.
45. Пасіковська-Шнасс М. Війна Росії проти культурної спадщини України. URL : https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/250651/0133_1258078_EPRS-AaG-729377-Russias-war-Ukraine-cultural-heritage-FINAL-ForTrad. pdf
46. Пількевич В.О. Культурні та природні пам'ятки України в Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. *Наукові праці.* Серія «Історія». Вип. 159. Т. 171. 2012. С. 120–123.
47. Пількевич В.О. Культурні пам'ятки Києва у списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. *Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.* Сер. : Педагогічні та історичні науки. 2014. Вип. 120. С. 249-255.
48. Пількевич В. «Освіта для всіх» в діяльності ЮНЕСКО. *European Historical Studies*. 2018. № 10. С. 176-186. URL : http://eustudies.history.knu.ua/uk/ Viktoriya-pilkeVych-osVita-dlya-Vsih-V-diyalnos ti-yunesko/
49. Попередній список українських об'єктів-кандидатів (TentatiVe List) на включення до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. URL : http://www.mfa.goV.ua/unesco/22382.htm
50. Порядок надання статусу Клубу ЮНЕСКО. Рішення Бюро Національної комісії України у справах ЮНЕСКО від 6 грудня 2022 р. URL : https://mfa.goV.ua/storage/app/sites/1/clubs%20for%20UNESCO/Poriadok.pdf
51. Почесні звання та титули ЮНЕСКО. *Постійне представництво України при ЮНЕСКО*. URL : https://unesco.mfa.goV.ua/spiVrobitnictVo/pochesni-zVannya-ta-tituli-yunesko
52. Предложение о создании Международного молодежного и детского центра «Артек» под эгидой ЮНЕСКО. Генеральная

конференция 33-я сессия, Париж, 2005 г. URL : https://unesdoc.unesco.org/ark:/ 48223/ pf0000141196_rus
53. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019. Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.goV.ua/laws/show/722/2019#Text
54. Римський Статут Міжнародного Кримінальнооого Суду. *Верховна Рада України* від 21.08.2024. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588# Text
55. Сисак І. Знищення української культури є ключовим елементом російської агресії»: письменник Дейв Еґґерс. *Радіо Свобода.* 07/12/2022. URL : https://www.radiosvoboda.org/a/eggers-zvit-vtraty-ukrayinskoyi-kultury-ahresiya-rosiyi/32164637.html
56. Співробітництво України та ЮНЕСКО. *Центр міжнародних проектів «Євроосвіта»*. URL : http://www.euroosVita.net/prog/print.php/prog/print. php?id=1359
57. Співробітництво України та ЮНЕСКО URL : http://unesco.mfa.goV.ua/ua/ ukraine–unesco/cooperation)
58. Суд щодо «скіфського золота». Шанси сторін на тлі міжнародного права. *Українська правда*. URL : https://www.istpraVda.com.ua/articles/2015/04/6/ 148049/View_print/
59. Титова О.М. Культурна спадщина Криму та Донбасу за сучасних умов: загрози, втрати, перспективи збереження. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації:* Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. С. 25–32.
60. Україна в Юнеско. *Педагогіка толерантності.* 2002. № 1. С. 4–49.
61. Україна подасть свою кандидатуру до Виконавчої ради ЮНЕСКО. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3690933-ukraina-podast-sVou-kandidaturu-do-VikonaVcoi-radi-unesko.html
62. У Парижі завершила роботу 37-а сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО. *Міністерство Закордонних справ України.* URL : https://mfa.goV.ua/news/ 16411-u-parizhi-zaVershila-robotu-37-a-sesija-gene ralynoji-konferenciji-junesko
63. У Пущі-Водиці відбулось урочисте відкриття Міжнародного дитячого центру «Артек» URL : http://www.dus.goV.ua/content/u-pushchi-Vodyci-Vidbulos-urochyste-Vidkryttya-mizhnarodnogo-dytyachogo-centru-artek

64. Участь України у діяльності ЮНЕСКО. Міністерство закордонних справ України. URL : https://mfa.goV.ua/mizhnarodni-Vidnosini/yunesko/uchast-ukrayini-u-diyalnosti-yunesko
65. Щипцов О.А. В Організації Об'єднаних Націй дали старт Десятиліттю наук про океан. *Океанографічний журнал* (Проблеми, метоли та засоби досліджень Світового океану). 2021. № 3(14). С. 4–11.
66. ЮНЕСКО. URL : http://www.euroosVita.net/prog/print.php/prog/print.php? id=497
67. ЮНЕСКО у дзеркалі досліджень молоді: сфера культури. Київська МАН: наука – це суперсила. URL : https://kman.org.ua/ua/noVyny/ShanoVni-spi Vorhanizatori-ta-uchasniki
68. Юрченко О.А. Реалізація програми ЮНЕСКО «Інформація для всіх» в Україні. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* 2014. № 3. С. 66–71.

Розділ XI
ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ ЗАКЛАДОМ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Тетяна Медіна

Розділ містить інформацію про гендерні особливості управління в закладах вищої освіти. Увагу зосереджено на теоретико-методологічних засадах менеджменту в освітніх установах, зокрема на розподілі функцій, завдань і ролей між учасниками освітнього процесу. Розглянуто відмінності управлінських стилів жінок і чоловіків, вплив гендерних стереотипів на професійну діяльність, а також ключові проблеми, з якими стикаються жінки-керівники. Особливу увагу приділено питанням гендерної дискримінації, «скляної стелі» та гендерної сегрегації в освітньому середовищі. Запропоновано способи розв'язання цих проблем шляхом розвитку інклюзивних підходів і впровадження рівних можливостей для всіх учасників освітнього процесу.

Ключові слова: *гендер, гендерні особливості управління, гендерна дискримінація, заклад вищої освіти (ЗВО), інклюзія, наукова кар'єра, соціальна сфера, менеджмент, сталий розвиток, управлінський стиль.*

11.1. Теоретико-методологічні засади вивчення управлінської діяльності у ЗВО

Установа соціальної сфери – організація або структура, яка надає соціальні послуги та забезпечує соціальний захист населення. Цей вид установ відіграє важливу роль у забезпеченні основних потреб громадян у суспільно важливих сферах, наприклад, соціальному захисту, освіті, охороні здоров'я, культурі тощо. Основною метою діяльності установ соціальної сфери є задоволення їхніх соціальних потреб та підвищення якості життя.

Установи соціальної сфери відіграють важливу роль у житті суспільства. Так, соціальні служби надають послуги у сфері соціального захисту, включно з допомогою по

безробіттю, соціальними допомогами, пенсіями тощо. Освітні установи у вигляді дошкільних навчальних закладів, середніх шкіл, університетів забезпечують навчання та соціалізацію дітей і дорослих. Медичні установи (лікарні, поліклініки та ін.) надають медичну допомогу, лікування та займаються профілактикою захворювань. Неприбуткові організації, організації громадянського суспільства, благодійні фонди працюють для подолання різних соціальних проблем і надання підтримки тим, хто цього потребує. Заклади культури є місцем просвітницької діяльності, задоволення культурних, естетичних потреб, місцем проведення вільного часу. Отже, установи соціальної сфери відіграють важливу роль у суспільстві, оскільки сприяють формуванню сприятливих умов для особистого і соціального розвитку людей, надають допомогу в різних життєвих ситуаціях.

Заклади вищої освіти – важлива складова соціальної сфери суспільства. Їх роль у вихованні і розвитку індивідів, підготовці кваліфікованих кадрів унікальна. Університети є тим місцем, де здійснюються дослідження в різних науках і технологіях, відбувається науковий прогрес і розвиток інновацій, які в наш час визначають всебічний розвиток суспільства і відіграють ключову роль у формуванні інтелектуального потенціалу та культурного капіталу.

Управління закладом освіти постає складним завданням, яке вимагає від керівництва компетентності, стратегічного мислення, здатності виконувати різноманітні завдання. Дослідження в галузі менеджменту освіти спрямовані на аналіз методів і стратегій управління закладами освіти, вивчення програм і політики в освітній галузі.

Сучасна наукова думка пропонує велику кількість визначень поняття менеджменту. Це є свідченням постійної динаміки як у практичній, так і теоретичній сфері управління. Наведемо лише деякі з них.

«Велика українська енциклопедія» визначає менеджмент як «…процес планування, організації, приведення в дію та контроль організації з метою досягнення координації

людських і матеріальних ресурсів, необхідних для ефективного виконання завдань» [11].

«Економічна енциклопедія» трактує менеджмент як науку про управління сучасним підприємством (установою, організацією), основним змістом якої є комплекс наукових принципів, методів стимулювання та організаційних важелів впливу на дії людей, використання різноманітних ресурсів з метою досягнення тактичних і стратегічних цілей організації [13].

Сутнісно управління освітою Г. В. Єльнікова тлумачить як «цілеспрямований вплив суб'єктів управління різних рівнів (державного, регіонального, місцевого) на всі ланки освіти з метою гармонійного розвитку підростаючого покоління, життєдіяльність якого забезпечує збереження і подальший розвиток соціального організму та культури суспільства» [14, с. 12].

Освітня сфера – сфера, чутлива до впливу як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Безперечно, зовнішні фактори здійснюють надзвичайний вплив. Це, зокрема, вплив економіки, соціально-політичних чинників, особливостей управління державою та суспільством на різних історичних етапах розвитку країни, трансформації вимог суспільства до освіти, розвиток науки і техніки, розвиток теоретичних та емпіричних поглядів у галузі освітніх наук, особливості управління закладами освіти, зокрема вплив міжнародного досвіду, зміна освітньої парадигми [18].

Внутрішні фактори включають врахування особливостей функціонування конкретного закладу освіти. Це розвиток закладу освіти як соціально-педагогічної системи, вплив учасників навчально-виховного процесу на керівництво у випадку незадовільних процесів в управлінні закладом, підвищення вимог до керівництва освітнім закладом, трансформації в формах власності та засобах регулювання освітніми закладами, інноваційна діяльність колективів з приводу реформування закладів освіти [18].

Зосередження на питаннях менеджменту у вищій освіті звужує межі дослідження до закладів освіти третього та четвертого рівнів акредитації.

Менеджмент закладу вищої освіти – процес, що включає кілька напрямів. На думку О. Антонюк, він стосується таких аспектів:

• визначення цілей, завдань освітніх інституцій усіх форм власності;

• конституювання та утворення освітніх інституцій;

• формування та організацію виконання рішень в освітній сфері;

• підтримки життєдіяльності освітніх інституцій;

• контролю за функціонуванням і спрямуванням розвитку освітніх інституцій [6].

На думку українського дослідника О. Кратта, «…менеджмент закладів вищої освіти базується на таких складових, як наука, викладання та культура. Водночас реформа менеджменту закладів вищої освіти повинна проводитись на базі парадигми управління закладом вищої освіти, тому що, у іншому випадку, це вже буде стверджуватись як самодіяльність… парадигма менеджменту закладу вищої освіти має мати належний рівень автономності, а в процес управління закладом вищої освіти має бути закладена неоліберальна модель, оскільки саме вона є найбільш застосовуваною у розвинених країнах світу» [25, с. 384].

З точки зору методики дослідження, варта уваги думка Л. Коробович щодо таких ключових об'єктів системи менеджменту закладу вищої освіти, як: «а) результативність навчального процесу; б) рівень професійної діяльності завідувачів кафедр; в) рівень діяльності кафедр; г) рівень професійної діяльності науково-педагогічних працівників; д) рівень навчальної діяльності студентів; е) рівень професійної діяльності деканів факультетів» [25, с. 384].

Менеджмент освітніх установ виконує важливі функції. До них, зокрема, належать:

1. Планування, яке передбачає розробку стратегічних планів та цілей для освітньої установи, визначення пріори-

тетів, вибір методів і ресурсів, необхідних для досягнення цих цілей.

2. Організація роботи структур освітнього закладу для забезпечення ефективної роботи установи, яка полягає насамперед у розробці чіткої системи розподілу обов'язків та створенні системи контролю.

3. Контроль функціонування установи у вигляді моніторингу та оцінки результатів навчання та адміністративної діяльності для перевірки відповідності планам і стандартам.

4. Збір і оцінка даних для визначення якості освіти, результативності освітнього процесу, ефективності діяльності науково-викладацького складу та адміністративних процесів. На підставі цієї оцінки приймається рішення щодо вдосконалення освітнього процесу.

5. Забезпечення якості освіти за допомогою розробки і впровадження методів і стандартів, спрямованих на підвищення якості освіти і навчання.

6. Залучення ресурсів (фінансових, людських) для забезпечення нормальної роботи закладу освіти.

7. Комунікація між учасниками освітнього процесу, включаючи адміністрацію, викладачів, студентів, роботодавців, батьків та громадськість [6].

Ці функції сприяють ефективному управлінню освітою, забезпеченню високого рівня її якості для всіх учасників освітнього процесу. Попри те, що у різних країнах функції менеджменту освіти можуть мати відмінності в організації та акцентуванні, вони є загальноприйнятими принципами, які визнаються освітніми системами більшості країн.

Менеджмент закладу вищої освіти передбачає чітку структуру, яка складається в цілісну систему. Зокрема, на думку Л. Коробович, вона включає: «суб'єктів, які здійснюють управління закладом вищої освіти; об'єкти управління, через які здійснюється управління закладом вищої освіти; підсистему забезпечення навчально-освітнього процесу; підсистему маркетинго-моніторингового оточення; підсистему забезпечення належного рівня якості підготовки студентів – майбутніх фахівців» [25, с. 384–385].

О. І. Мармаза зауважує, що управлінська діяльність в закладі освіти має специфічні особливості, серед яких: підвищена відповідальність за велику кількість напрямів діяльності в закладі освіти; поєднання великої кількості напрямів діяльності і неможливість належно виконувати всі її види; переважання комунікативної функції внаслідок особливостей процесу управління закладами освіти; неоднаковий рівень зацікавленості учасників освітнього процесу та різні мотиви діяльності; специфічний характер управлінської діяльності, який вимагає включення інноваційної діяльності [18].

Наукові підходи до аналізу процесу управління ЗВО тісно пов'язані з поглядами на місце та роль управління, сформованими в світовій науковій думці. Умовно їх можна поділити на три групи:

1. «Технократичні («наукове управління» Ф. Тейлора, «адміністративне учення» А. Файоля, «організаційна модель» В. Добриніна, «виробниче трактування» ІТУ, «ідеальна бюрократія» М. Вебера, теорія «Х» Д. Мак Грегора).

2. Людиноцентровані («соціально-трудова» Н. Вітке, «школа людських відносин» Е. Мейо, «теорія лідерства» М. Фоллет, «піраміда потреб» А. Маслоу, «теорія «У» Д. Мак Грегора).

3. Синтетичні («управління за цілями» П. Дракера, «ситуаційні» теорія «7-3», теорія «Z» У. Оучі)» [26, с. 24].

Технократичний (техноцентрований) підхід до управління базується на ідеї, що управлінській діяльності притаманна низка обов'язків, які називаються управлінськими функціями. Кожна з функцій поділяється на підфункції як відокремлені ділянки управлінської діяльності. У підсумку діяльність керівника закладу освіти являє собою систему взаємопов'язаних функцій.

В основі людиноцентрованого підходу лежить переконання, що управління має координаційний характер, управлінські рішення повинні прийматися колегіально, а основна мета управлінської діяльності – створення умов для повного розкриття потенціалу кадрів.

У межах людиноцентрованого підходу існує окремий напрям – мотиваційний програмно-цільовий підхід, який представляє свої положення у вигляді трьох послідовних етапів. На першому етапі розробляється дерево цілей і визначається бажаний результат. Другий етап спрямований на розробку плану дій виконавців. Основною метою третього етапу постає виконання розробленої програми. Управлінська діяльність у межах цього підходу зосереджується на створенні сприятливого соціально-психологічного клімату [25].

Особливістю рефлективно-інноваційного підходу як складової людиноцентрованого типу наукового підходу до аналізу процесу управління закладом освіти є орієнтованість на навички прогнозування проблемних ситуацій і приховані можливості розвитку. Учасники колективу можуть здійснювати управлінські повноваження, а відповідальність делегується певним особам. Максимально наближений до нього – партисипативний підхід. Він зорієнтований на залучення колективу до процесу прийняття управлінських рішень. Участь співробітників у розробці та реалізації управлінських рішень дає можливість відчувати їх залученість до важливих процесів у роботі, тим самим підвищує задоволеність і сприяє більш продуктивному виконанню обов'язків.

Не можна не погодитися з висновками української дослідниці О. Казаєвої, яка зазначила важливу роль цього підходу в процесах підвищення ефективності управління закладом освіти. На її думку, «…у контексті діалогізації освітнього процесу потенціал партисипативності є вагомим і впливає на паритетність педагогічної взаємодії, спільне прийняття і виконання рішень, надання можливості кожному студенту бути активними на всіх етапах підготовки, прийняття, реалізації, контролю й оцінки рішення тощо» [17, С. 23].

Синтетичний підхід до освітнього менеджменту – підхід, що базується на ідеї поєднання різних методів, концепцій та інструментів для досягнення кращих результатів

у керуванні освітніми установами. Він спрямований на врахування різноманітних аспектів освіти та розвитку, а також на використання інтегрованого підходу для досягнення бажаних цілей.

Одним із напрямів синтетичного підходу є ситуаційний підхід, за якого від керівника вимагається вміння прогнозувати розвиток конкретної ситуації і реагувати на неї. Недоліком такого підходу можна вважати недостатню увагу керівника до процесу управління в цілому.

Оптимізаційний підхід заснований на тому, що способи оптимізації використовуються в процесі управління в цілому.

Доцільно зауважити, що найбільш ґрунтовним можна вважати системний підхід, позаяк він дає можливість розглядати окремі події як відокремлені складові єдиного цілого, що перебувають під впливом змін зовнішнього середовища. Завдання управлінської діяльності, з цього погляду, – врахування факторів внутрішнього та зовнішнього середовища, розробка програми пристосування закладу освіти та змін у середовищі [26].

Отже, наукові напрацювання в галузі управління закладами освіти свідчать про наявність багатого арсеналу методологічних підходів до аналізу проблем, з якими стикаються сучасні освітяни в системі вищої школи.

Класифікація управління освітньою сферою постає складною методологічною проблемою, оскільки це багаторівнева система, яка функціонує в соціумі і відбиває зовнішні та внутрішні процеси в цьому середовищі.

Український вчений В. М. Бебик (2005) запропонував таку структуру цієї системи:

1. Ієрархічно-територіальний рівень: глобальний, цивілізаційно-територіальний, державно-національний, регіональний, локальний).
2. Рівень узгодження інтересів і потреб суб'єктів освітнього процесу: освітньо-правовий, освітньо-економічний, освітньо-політичний, освітньо-методичний.
3. Ієрархічно-регулятивний рівень управління: суспільно-освітній, адміністративно-освітній, освітніх організацій.

4. За часом дії та наслідками реалізації управлінських впливів: стратегічний, тактичний, технічний.

5. За галузями і функціями: кадровий, інтелектуальний, технологічний, маркетинговий, інноваційний, фінансовий [7].

Важливість менеджменту на всіх рівнях функціонування суспільства доводять реалії нашого життя. Дотримання засадничих принципів менеджменту дає можливість ефективного розвитку не тільки організацій, а й більших систем. Наука управління пропонує сучасні принципи менеджменту [9]. Зокрема:

1. Принцип поєднання демократизму і доцільного економічного централізму.

2. Принцип досягнення високої економічної ефективності.

3. Принцип матеріального і морального стимулювання.

4. Принцип єдиноначальності і колегіальності.

5. Принцип науковості.

6. Принцип підготовки і розстановки кадрів.

7. Принцип відповідальності.

8. Принцип оптимального сполучення галузевого і територіального управління.

9. Принцип спадковості господарських рішень.

10. Принцип підпорядкування особистих інтересів загальним.

11. Принцип економічності та ефективності.

12. Принцип домінанти розвитку (принцип основної ланки)» [9, с. 102–103].

Разом з цим, принципи освітнього менеджменту, запропоновані В. І. Масловим, відбивають особливості управлінської діяльності, на які мають орієнтуватися фахівці освітньої галузі [19]. До них належать:

1. «Принцип соціальної детермінації.

2. Принцип гуманізації в діяльності менеджера.

3. Принцип науковості та компетентності в управлінні установами освіти.

4. Принцип інформаційної достатності.

5. Принцип аналітичного прогнозування в управлінні.

6. Принцип оперативного регулювання.

7. Принцип зворотного зв'язку.

8. Принцип наступності.

9. Принцип демократії та централізму

10. Принцип стимулювання і згуртування кадрів у діяльності менеджера

11. Принцип правової пріоритетності і законності

12. Принцип фінансово-економічної раціональності і ділової активності» [18, с. 39–40].

Отже, принципи освітнього менеджменту – це основні напрями і принципи, які допомагають організації і керівництву освітніми установами досягати їхні цілі та завдання. Освітній менеджмент включає планування, організацію, контроль, спрямовані на підвищення якості освіти та розвиток освітніх закладів.

Виходячи з наведених засадничих принципів, менеджмент ЗВО має виконувати такі завдання:

1. Розробка стратегії: розробка місії та візії закладу, встановлення довгострокових цілей і стратегічних планів для досягнення цих цілей.

2. Фінансове управління: управління бюджетом та фінансовими ресурсами ЗВО, забезпечення фінансової стійкості та ефективного використання ресурсів.

3. Кадрове управління: управління персоналом, включаючи найм, навчання, розвиток та оцінку викладачів та іншого персоналу.

4. Академічне програмне управління: організація навчального процесу, розробка навчальних програм, контроль якості освіти та створення сприятливих умов для навчання та досліджень.

5. Зв'язки зі спільнотою: взаємодія зі студентами, випускниками, батьками, бізнесом, громадськістю та іншими зацікавленими сторонами.

6. Забезпечення якості: розробка системи контролю якості освіти, атестація та акредитація закладу вищої освіти.

7. Розвиток інфраструктури: розвиток та поліпшення фізичної та технічної інфраструктури ЗВО.

8. Маркетинг та реклама: залучення абітурієнтів, реклама закладу та стратегії розвитку для підвищення популярності та конкурентоспроможності.

Як бачимо, завдання у менеджменту ЗВО різноманітні. Їхнє виконання покликане забезпечити ефективну роботу університету (або коледжу), високу якість освіти та досягнення стратегічних цілей.

Попри те, що менеджмент освіти в Україні був започаткований ще в дорадянський період, він набув відповідності до сучасних вимог за часів незалежної України.

Основні засади освітнього менеджменту в Україні визначені в Законі України «Про вищу освіту» [1]. Зокрема, стаття 13 Закону містить інформацію про повноваження центрального органу виконавчої влади (Кабінету міністрів України) у сфері освіти і науки, який фактично розробляє генеральну стратегію розвитку системи вищої освіти в Україні. Рис. 1.1 графічно зображує структуру освітнього менеджменту в Україні, яка ґрунтується на взаємодії трьох гілок – державної влади, влади органів місцевого самоврядування та безпосередньо адміністрації закладів освіти.

Стаття 15 Закону розкриває повноваження засновника (засновників) закладу вищої освіти, які стосуються затвердження статуту, укладання та розірвання контракту з керівником, здійснення контролюючих функцій та інших повноважень [1].

Розділ VII «Управління освітнім закладом» містить інформацію про обов'язки і повноваження керівника осві-

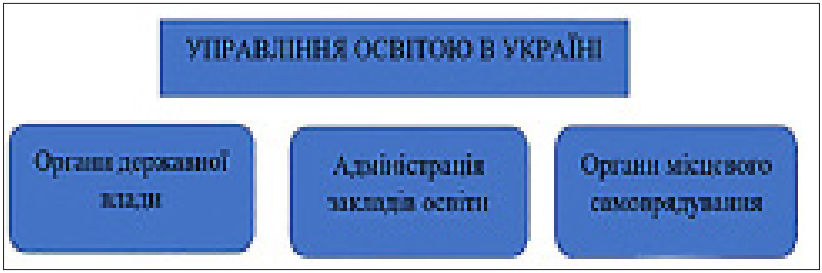

Рис. 1. ***Схема структури освітнього менеджменту в Україні***

тнього закладу (стаття 34 Закону), структурних підрозділів – керівництво факультетом, кафедрою (стаття 35 Закону), повноваження Вченої та наглядової ради (стаття 37–38), повноваження органів громадського самоврядування (стаття 39), студентського самоврядування (стаття 40). Питання процедури обрання, призначення та звільнення з посади керівника закладу вищої освіти розкриває стаття 42 Закону, а основні засади призначення на посаду та звільнення з посади керівника факультету (навчально-наукового інституту) закладу вищої освіти містяться в статті 43.

Отже, в цьому розділі ми будемо спиратися на таке визначення менеджменту: менеджмент – це функція, вид діяльності, що полягає в керівництві людьми в організаціях.

Управління закладом вищої освіти розвивається разом із суспільством та освітніми потребами з метою забезпечення якісної освіти й конкурентоспроможності учасників освітнього процесу. Управлінська діяльність у закладі освіти має специфічні особливості, функції та принципи.

Законодавство України містить докладно розроблені засади освітнього менеджменту.

11.2. Гендерні особливості управлінської діяльності

Гендер як соціокультурний концепт означає ролі, очікування й ідентичність, які не завжди тотожні біологічній статі та демонструють соціальні особливості виконання ролей чоловіків і жінок в конкретному суспільстві. Впродовж другої половини XX століття – перших десятиліть XXI століття в багатьох країнах точаться дискусії щодо необхідності існування цього поняття, зумовлені багатьма чинниками. Зокрема, існуюча споконвіків тенденція до поширення гендерних стереотипів як очікувань щодо того, якими мають бути жінки і чоловіки, переживає трансформації внаслідок посилення гнучкості виконання соціальних ролей, що спостерігається серед жінок і чоловіків. Збільшується кількість людей, які вважають, що жіночі та чоловічі соціальні ролі обмежують їхнє життя й не відповідають реальному

досвіду та потребам людей. Чимраз більша кількість людей вважають, що природа гендерної ідентичності не завжди відповідає біологічній статі, тому необхідно відобразити цю різноманітність у законодавстві, медіа та суспільстві в цілому. Важливе питання, яке підтримує дедалі більша кількість людей, – проблема гендерної дискримінації. Прагнення до встановлення більшої соціальної рівності зумовлює проведення реформ законодавства та поступової зміни соціальних норм. Особливо конфліктним середовищем є різні релігійні та культурні групи, які часто дотримуються традиційних поглядів. Це лише деякі з причин того, що дискусії щодо гендеру залишаються актуальними в наш час.

Проблема, зазначена в назві цього розділу, зумовлює особливий інтерес до гендерних проблем, які виникають у професійній діяльності. Ці проблеми виявляються в багатьох аспектах і можуть мати значний вплив на кар'єрні можливості та життєві стратегії.

Зазначимо, що психологічні та соціологічні дослідження участі жінок в управлінській діяльності досить поширені. Це дає підстави для їхнього виокремлення в наукову галузь – жіночий гуманітарний менеджмент (Female Humanitarian Management — FHM Management). «У деяких працях йдеться про ефективніші, ніж у чоловіків, стилі керівництва жінок-менеджерів, особливі соціально-психологічні риси жінок-керівників та специфіку жіночого менеджменту загалом» [23, с. 521].

«Гендерний менеджмент – це відносно молодий напрям у менеджменті, що займається аналізом відмінностей у середовищі чоловіків і жінок та причини їх виникнення, а також вивчає роль жінок в управлінні» [29, p. 15]. Цей напрям менеджменту передбачає наукові розвідки в напрямку гендерного лідерства, стилів керівництва, які пов'язані зі статтю, а також вивчення гендерних стереотипів, що існують у професійному житті чоловіків і жінок.

З одного боку, громадська думка перебуває в полоні стереотипів, які стосуються існуючого поділу на чоловічі

і жіночі професії – горизонтальної гендерної сегрегації. Важливим аспектом проблеми є наявність вертикальної гендерної сегрегації («скляної стелі», «липкої підлоги»), яка існує в більшості суспільств і успішно долається лише за допомогою квотування в соціал-демократичних країнах Північної Європи. Згідно з результатами дослідження, проведеного українською дослідницею О. Бондарчук, «9,8 % опитаних жінок-освітян вказують на обмеження у професійному просуванні (хоч вони і мають таке бажання) насамперед через їхню стать» [8, с. 44].

На думку європейських працедавців, для жінки шлях до влади, управління й менеджменту пов'язаний з подоланням численних перешкод, а для чоловіка – з реалізацією численних можливостей [38].

Доведеним фактом постає існування гендерної нерівності в заробітній платі, яка існує в багатьох сферах народного господарства. Важлива проблема – статева дискримінація, з якою стикаються жінки на робочому місці. Вона виявляється в образах, обговореннях, об'єктивації, сексистських жартах, сексуальних домаганнях на робочому місці тощо. Ще одна проблема, яка привертає увагу багатьох феміністично налаштованих науковиць, – неможливість збалансувати професійне та сімейне життя внаслідок перевантаженості жінок домашньою роботою.

Суттєвий і помітний гендерний вплив на розвиток кар'єри. Він ґрунтується на різних стандартах і очікуваннях щодо професійної поведінки. Наприклад, деякі характеристики, які сприймаються як сильні та енергійні у чоловіків, можуть викликати відмінні реакції, коли ці якості виявляють жінки в тій самій професії.

Водночас відбувається зміна стереотипів щодо гендеру й ролі жінок і чоловіків на робочому місці. Діяльність різних організацій та ініціатив спрямована на сприяння самореалізації незалежно від гендеру.

Отже, погляд на професійну діяльність з врахуванням фактору гендеру означає, що важливо долати дискримінацій-

ні практики за ознакою статі та сприяти більшій рівності та інклюзії на робочому місці для всіх людей, незалежно від їхньої статі чи гендерної ідентичності.

Гендерні особливості управлінської діяльності – важлива й актуальна проблема, з якою зіштовхуються не лише країни з молодими демократичними традиціями та значною гендерною нерівністю, а й країни з великим досвідом реалізації гендерної політики.

Отже, гендерні особливості управлінської діяльності – аспекти, пов'язані з впливом статі чи гендеру на спосіб, яким люди виконують керівні функції і відповідають за прийняття стратегічних рішень в організаціях – виявляються в різних аспектах управління персоналом. Зокрема, на думку Г. Захарчина та О. Миханця, це стосується підходів до: «вирішення проблем; стилів управління; формування міжособистісних відносин; формування корпоративної культури; технології лідерства; командної співпраці; кар'єрного розвитку; вирішення конфліктних ситуацій» [16, с. 88]. На гендерні особливості управлінської діяльності, як було сказано, чинять вплив наявні стереотипи (не лише гендерні) й соціокультурні чинники. Крім їхнього аналізу, варто звернути увагу й на структуру та політики організацій, спрямовані на полегшення або ускладнення професійного зростання жінок. Ці питання включають проблеми розвитку кар'єри, переваги у відпустках по догляду за дітьми, гнучкі графіки роботи тощо.

У процесі вивчення гендерних особливостей управлінської діяльності важливо врахувати також соціокультурну специфіку різних регіонів. Наприклад, у проведеному нами дослідженні гендерної вертикальної сегрегації в закладах вищої освіти України виявлене незначно вище представництво жінок на посадах ректорів в ЗВО, які розташовані в східній частині країни [39]. Авторами зроблено припущення щодо переважання традиціоналістських поглядів на кар'єру жінок у західних областях України.

Отже, порівняння гендерних особливостей у реалізації управління дає підстави вважати, що соціальні, культурні

та психологічні чинники накладають відбиток на виконання менеджерської діяльності. Зокрема, чоловіки частіше демонструють авторитарний стиль керівництва, використовуючи владу і контроль, жінки ж віддають перевагу співпраці. Жінки частіше поводять себе менш стримано, ніж чоловіки. Водночас кожен керівник може мати неповторний стиль управління, незалежний від гендеру.

Українські дослідниці О. Чуйко та Н. Куравська здійснили поглиблений аналіз теорій гендерного лідерства і дійшли висновку щодо можливості об'єднати їх у три групи: 1) теорії, у яких гендерний чинник розглядають як основний, визначальний (теорія гендерного потоку, теорія гендерного відбору лідерів, концепція токенізму, модель інтеграції, теорія андрогінії, фрейдизм, імпліцитні теорії, модель «взаємозалежної» та «незалежної» Я-концепцій); 2) теорії, у яких перевагу надано лідерським якостям (ситуаційно-посадовий підхід, статусна теорія, ймовірнісна модель лідерства, модель LMX, теорія високотрансформаційного лідерства); 3) теорії, у яких гендер та лідерство розглядаються як рівноправні (соціально-рольова теорія гендерних відмінностей лідерів, концепція «інформаційної обробки людини»)» [28, с. 125–126].

У теоріях, в яких основний акцент робиться на гендерному чиннику як визначальному для лідерства, містяться ідеї щодо важливості статі при оцінці лідерів, тобто очікування поведінки лідерів формуються на основі гендерних стереотипів, незалежно від їх реальних навичок і якостей. Розробники теорії «взаємозалежної» та «незалежної» Я-концепції С. Кросс та Л. Медсон вважають, що американські жінки-менеджерки орієнтуються в діяльності на стосунки з іншими людьми, а чоловіки – на незалежність, що зумовлює різну поведінку під час виконання однакових соціальних ролей.

Теорія андрогенії має інше пояснення лідерства: андрогінність – це поєднання рис високої фемінності та високої маскулінності. Внаслідок того, що у суспільстві більше поваги

викликає висока маскулінність, жінки-лідерки прагнуть мати ці якості. Наявність і маскулінних, і фемінних рис може провокувати внутрішньоособистісний конфлікт.

Фройдизм, як відомо, – яскравий приклад сексистського ставлення до жінок. На думку З. Фройда, прагнення жінок до лідерства є наслідком їх неповноцінності, а також виявом заздрості до чоловіків.

Теорії, які ґрунтуються на аналізі лідерських якостей, відштовхуються в своєму аналізі від того, що у випадку перебування на однакових посадах стать не впливає ні на поведінку, ні на показники діяльності. Проте такий підхід зазнав критики через неврахування гендерних стереотипів і специфіки сприйняття лідерів різної статі [28].

Статусна теорія наголошує на тому, що жінки традиційно мають нижчий статус у суспільстві, тому їм треба докласти більше зусиль для кар'єрного зростання, ніж чоловікам.

У третій групі теорій гендер і лідерство розглядаються як рівноправні. Так, соціально-рольова теорія гендерних відмінностей лідерів робить акцент на необхідності відповідати гендерним стереотипам чоловіків і жінок, які прагнуть до лідерства [34]. Роль лідера яскраво маскулінна, тому жінки відчувають конфлікт між лідерською роллю та стереотипізованою роллю жінки, наслідком чого є зниження самооцінки і зменшення продуктивності праці.

Зауважимо, що, попри досить ґрунтовну теоретичну розробленість гендерних аспектів лідерства, на практичному рівні відсутні програми розвитку жіночого лідерства в організаціях на всіх рівнях – управління організацією, управління персоналом, психологічний супровід розвитку кар'єри жінки.

Емпіричні дослідження, які проводяться у великій кількості представниками різних наук (психології, соціології, гендерології, менеджменту), дозволяють сформувати висновки щодо особливостей чоловічої і жіночої поведінки у сфері управління. Досить поширена тенденція представити жінку-керівника, виходячи з двох альтернатив – «залізна

леді» і «старша сестра». Ця типологія жінок-менеджерок запропонована українською дослідницею Л. Пампухою: «…«Залізна леді» холодна, авторитарна, самовпевнена і добре знає про свою силу. Вона досконало володіє закулісними прийомами, відкидає дискусії і обмін думками як неефективний засіб. Вона сувора і вимоглива до підлеглих, в системі мотивації спирається на покарання, від підлеглих чекає дисципліни і поступливості, цінує в них головним чином, професійні здібності. Навпаки, «старша сестра» спирається на колективні форми ухвалення рішень, заохочує дискусії і полеміку. Будучи сама неординарною особою, вважає за краще, щоб поряд з нею працювали такі ж сильні колеги. Прихильна до підлеглих, чекає від них повної віддачі. Вона цінує в своїх співробітниках відчуття єдиної команди. Для «старшої сестри» важливі не тільки професійні, але і моральні, психологічні якості працівників. Не сприймає інтриг, розвиває гласність, конструктивну критику. У системі мотивації переважно використовує винагороди, заохочує новаторство і творчий підхід до справи. Безумовно, ці два типи жінки-керівника є досить полярними, а в реальній практиці управління можуть давати різні поєднання» [20, с. 120].

Деякі дослідники, порівнюючи відмінності в поведінці чоловіків і жінок, наголошують на більшій психологічній нестійкості жінок-керівників, які проявляють такі риси: «емоційність особливої сили; більша чутливість до несправедливості, болісна реакція на критику, конфлікти, що змушує їх довгий час бути у збудженому стані і не сприяє успішному управлінському рішенню, але дозволяє швидше реагувати на зміну ситуації; більша схильність до стресів порівняно з чоловіками; занижена самооцінка, самокритичність; вміння пристосовуватися до різних ситуацій, оскільки доводиться часто переключатися з однієї соціальної ролі (керівник, ділова жінка) на іншу (мама, дружина); старанність, акуратність, обережність і відповідальність тощо» [22, с. 5–6].

«Згідно з результатами досліджень зарубіжних учених у сфері менеджменту та управління *J. Adams, G. Gerber,*

M. Heilman, M. Barreto, N. Ellemers, M. Palados, M. Billig, H. Tajfel, D. Collinson, J. Hearn та ін., жінки-менеджери сприймаються менш компетентними. Багато жінок не вважають себе здатним виконувати функції керівників вищої ланки й часто погоджуються з думкою, що високі досягнення і жіночність несумісні» [31].

Водночас дослідники наголошують на такій важливій якості жінок-керівників, як вміння працювати в команді.

Чоловічі особливості реалізації управлінської діяльності пов'язані з «страхом неуспіху», оскільки чоловіки, згідно з існуючими гендерними стереотипами, повинні бути успішними в будь-яких починаннях. На думку Дж. О'Ніла, внаслідок цього виникає чоловічий гендерно-рольовий конфлікт, який виявляється в обмеженнях емоційності; гомофобії; потребі контролювати людей і ситуації, виявляти владу; обмеженнях сексуального поводження та демонстрації прихильності; нав'язливому прагненні до змагальності та успіху; проблемах у фізичному здоров'ї [8, с. 45].

Порівняння управлінських якостей, запрононване О. Рудь (див. табл. 1.1), дає можливість виявити помітні відмінності в менеджерських якостях чоловіків і жінок:

Як бачимо з таблиці 1.1, для чоловіків і жінок характерне різне бачення цілей кар'єри, відмінності в стилі керівництва, різній ролі міжособистісних стосунків у процесі реалізації виробничих питань, відмінності в емоційному сприйнятті виробничих проблем.

Поглиблений аналіз багатьох джерел, здійснений Л. Пампухою [20], дав можливість визначити особливості жіночого стилю управління:

1. Мотивація трудової діяльності жінки тісно пов'язана з її сімейним та матеріальним статусом.
2. В управлінні персоналом жінки більше, ніж чоловіки, роблять акцент на міжособистісних відносинах.
3. Характерною особливістю жіночого стилю управління є вища, ніж у чоловіків, емоційність. Її вважають серйозним недоліком.

Таблиця 1.1

Ґендерні порівняння управлінських менеджментних якостей жінок і чоловіків [23, с. 52]

Управлінські та менеджментні якості	Ґендерні характеристики управлінських та менеджментних якостей	
	Жінки	Чоловіки
Мотиви трудової діяльності	Сприймають кар'єру як особисте зростання, як самореалізацію	Готуються під кар'єрне зростання й перспективні посади
Стиль керівництво	Характерна більша демократичність	Використовують командно-адміністративний стиль управління
Увага до сфери міжособистісних відносин	Більшу увагу приділяють відносинам між членами колективу, їй більше знайоме сфера міжособистісних відносин	Турбуються, у більшості випадків, виключно фінансово-виробничими питаннями
Ефективність по роботі	Ефективні	Стримані

4. У партнерських взаєминах жіночому стилю управління притаманна більша гнучкість, ситуативність, дипломатичність.

5. Діяльність жінки-менеджера орієнтована на поступове досягнення цілей, що означає більшу схильність до тактичного, а не стратегічного планування. Якщо жінки більше прагнуть до аналізу деталей, подробиць, то чоловіки – до встановлення зв'язку між частинами.

6. Жінка-менеджерка більше схильна до прийняття колегіальних рішень, розподілу функцій виконання завдань, здійснення моніторингових перевірок.

7. Жінки-менеджерки схильні до повчань.

8. До переваг жінки-керівника відносять допитливість, яка є дуже корисною якістю для встановлення нових контактів, але інколи перетворюється на збір пліток, що шкодить у процесі прийняття рішень.

9. В екстремальних ситуаціях жінки діють успішніше, ніж чоловіки, оскільки мають меншу амбітність і не бажають досягати перемоги будь-якою ціною.

10. Жінки і чоловіки мають приблизно однаковий рівень конфліктності, але жінки поводять себе в конфлікті м'якше і швидше його завершують [20, с. 96].

Отже, управлінська діяльність, як і будь-яка сфера життя, може мати різні особливості, пов'язані з гендерними відмінностями. З нашої точки зору, управління може бути успішним незалежно від гендерних особливостей. Людина, обіймаючи ту чи іншу посаду, має свої унікальні якості, які впливають на її стиль управління.

11.3. Гендерні проблеми в управлінні закладами вищої освіти

Гендерні проблеми в управлінні закладами вищої освіти становлять складну і важливу проблему, яка впливає на різні аспекти академічного середовища. Попри те, що загальним трендом XXI століття є зменшення впливу стереотипів, вони продовжують чинити вплив на уявлення щодо якостей, притаманних жінкам і чоловікам в управлінській діяльності. Можна припустити, що уявлення про «традиційні» соціальні ролі впливають на очікування щодо стилю керівництва.

Гендерні відмінності можуть впливати на стиль комунікації та підходи до управління. Як зазначалось у попередньому підрозділі, жінки можуть проявляти більше прагнення до співробітництва та комунікації з підлеглими.

Жінки традиційно менше представлені на вищих посадах університетської адміністрації, що свідчить про наявність вертикальної гендерної сегрегації [39]. Це явище спостерігається і в розподілі жінок і чоловіків за найвищими науковими посадами. У «Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року» зазначається, що «…зафіксована тенденція зменшення частки жінок у сфері освіти із кар'єрним зростанням. Жінки займають посади вихователь ок, учитель ок, викладачок, серед директорів закладів загальної середньої освіти чоловіків майже 40 відсотків, серед ректорів закладів вищої освіти – 90 відсотків, серед міністрів освіти за роки незалежності України – 83,3 відсотка» [5].

Подібна ситуація обмежує вплив жінок на прийняття рішень. Актуальна для жінок проблема – перешкоди в навчанні, орієнтованому на кар'єрне зростання.

Жінки частіше, ніж чоловіки, стикаються з проблемами балансу між роботою і особистим життям, що безпосередньо впливає на їх можливості кар'єрного просування.

На державному рівні не пропонуються моделі поєднання сімейного і професійного життя для чоловіків і жінок. Наслідком цього стає подвійне навантаження на жінок і зменшення шансів кар'єрного зростання.

Для успішного вирішення цих питань важливо впроваджувати політику рівноправ'я, забезпечувати гендерну чутливість у прийнятих рішеннях, розвивати програми підтримки та надавати рівні можливості для зростання кар'єри незалежно від гендерної приналежності.

Цілком слушною видається класифікація гендерних проблем управлінської діяльності керівників освітніх організацій, запропонована О. Бондарчук:

«…загальні (ґендерна асиметрія; наявність суперечностей між нормативними очікуваннями і власними інтенціями; міжрольові та внутрішньорольові конфлікти; рольовий стрес, зумовлений рольовою неоднозначністю; рольовим перевантаженням або рольовим конфліктом) і *специфічні для педагогічної діяльності:* (необхідність навчати, враховуючи реалії сьогодення щодо створення умов для самореалізації особистості незалежно від статі, що вимагає ламки стереотипів і, разом з тим, утруднення такого підходу через наявність власних стереотипів; більша чутливість жінок до стресогенних факторів у ситуації педагогічної діяльності; утруднення для чоловіків-освітян з високою маскулінністю у виявленні традиційних «жіночих» рис тощо)» [8, с. 50].

Яскравий вияв організаційно-структурного дисбалансу, представлений Е. Соколовою на основі відкритих даних (див.: рис. 1.2). Карта наочно демонструє, що «в Україні на посаді керівника працюють жінки лише у 23,76% закладах вищої освіти» [24, с. 173].

Рис. 1.2. ***Узагальнена карта-схема представлення жінок на керівних посадах вищої освіти України*** (за матеріалами Міністерства освіти і науки України) [24, с. 173].

Як бачимо, гендерно збалансовані Закарпатська, Запорізька, Донецька, Житомирська, Черкаська області, де залучення жінок до керівних посад у закладах вищої освіти складає від 30 до 41 %.

Законодавче забезпечення принципів гендерної рівності ґрунтується на таких документах:

- Конституції України (стаття 24), яка гарантує громадянам рівні конституційні права і свободи;
- Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», який визначає напрями державної гендерної політики та механізм розбудови гендерної рівності [2];
- Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», який визначає поняття дискримінації, суб'єктів, наділених повноваженнями щодо запобігання і протидії дискримінації [3];
- Національному плані дій України по виконанню резолюції Ради Безпеки ООН «Жінки, мир, безпека» до 2025 року, в якому

робиться акцент на дотриманні принципу забезпечення рівних прав і можливостей [4];

- «Цілях сталого розвитку: Україна», документі, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН, в якому необхідність досягнення Цілей сталого розвитку враховується у процесі формування та реалізації державної політики України. Стаття 20 документа наголошує, що «…жінки та дівчата повинні користуватися рівним доступом до якісної освіти, економічних ресурсів і можливостей брати участь у політичному житті, а також рівними з чоловіками та хлопцями можливостями щодо зайнятості, лідерства і прийняття рішень на всіх рівнях. Ми спрямуємо свою роботу на значне збільшення інвестицій задля усунення гендерного розриву та посилення підтримки інституцій, що опікуються питанням гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок та дівчат на глобальному, регіональному і національному рівнях» [21, с. 7];

- Державній стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року, яка акцентує увагу на врахуванні потреб різних груп жінок і чоловіків під час ухвалення рішень, забезпеченні прав жінок і чоловіків, рівної участі в різних формах економічної діяльності для гальмування рівня бідності внаслідок агресії Росії в Україні.

Законодавство щодо гендерної рівності в освітній сфері України ґрунтується на Конституції України та Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року» (Розпорядження КМУ від 20 грудня 2022 р. № 1163-р). Останній документ засадничий для реалізації гендерної політики на рівні освітнього закладу, тому вбачаємо доцільним розглянути його більш докладно.

«Стратегія впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року» містить опис принципів, на яких вона грунтується. Це зокрема:

- «змістові – дотримання демократичних цінностей і свобод, рівності, справедливості, демократії, верховенства права, егалітарності (рівності прав і можливостей), поваги до людської гідності, доступності, недискримінації;

- функціональні – системність, інклюзивність та широке, активне і значуще залучення жінок і чоловіків та всіх заінтересованих сторін до реалізації цієї Стратегії, проведення моніторингу та оцінки прогресу її реалізації, відкритість і прозорість, інноваційність, інтерсекційність та врахування потреб різних груп залежно від можливих додаткових підстав для дискримінації (раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак);

- організаційні – об'єктивність та обґрунтованість визначення проблем у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, проведення оцінки їх масштабу, відповідність міжнародним нормам та зобов'язанням, оптимальність варіантів розв'язання проблем, орієнтація на кращі міжнародні стандарти та практики у сфері освіти, відкритість процесу реалізації положень цієї Стратегії та надійний механізм підзвітності, включаючи конкретність, досяжність цілей та вимірюваність очікуваних результатів її реалізації» [5, с. 1].

Цільовими групами Стратегії є здобувачки і здобувачі освіти; управлінський, педагогічний і науково-педагогічний персонал; батьки та законні представники здобувачок і здобувачів освіти; персонал органів управління освітою, який приймає управлінські та кадрові рішення, зокрема реалізує державну політику щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері освіти [5].

Стратегія пропонує кілька стратегічних цілей, досягнення яких сприятиме реальному забезпеченню рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у сфері освіти. Досягнення запропонованих цілей лягло в основу Плану дій, який містить конкретні заходи, які сприятимуть запобіганню та протидії дискримінації на всіх рівнях освіти в Україні. Такими стратегічними цілями є:

- впровадження принципів забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок у нормативно-правових документах сфери освіти;

- збільшення ролі закладів освіти у реалізації державної політики щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків;
- підвищення рівня компетенції фахівчинь і фахцівців з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;
- запобігання та профілактика будь-яких виявів дискримінації [5].

Отже, сьогодні Україна має якісне правове забезпечення гендерної рівності на всіх рівнях освіти. Реалізація затверджених планів можлива за умов дотримання цих принципів і рішень на низовому рівні – освітніх закладів.

Фахівці з гендерного менеджменту внаслідок проведеного аналізу зробили висновки про наявність гендерної нерівності в управлінні освітою України на різних рівнях.

Українська дослідниця О. Бондарчук виявила існування деяких суперечностей щодо реалізації гендерної політики в освіті. Зосередимо увагу на тих, які можуть бути віднесені до рівня закладу вищої освіти, зокрема:

– «між єдиними суспільними вимогами до професійної діяльності управлінців і персоналу освітніх організацій загалом, та наявними відмінностями в поведінці й особистісних якостях освітян залежно від статі;

– між існуючими ґендерними відмінностями суб'єктів навчально- виховного процесу та низькою орієнтацією керівників на їх врахування в практиці управління;

– між існуючими жорсткими ґендерними стереотипами та упередженнями в освітній практиці та недостатньою розробленістю методів їх усвідомлення, осмислення та корекції;

– між необхідністю встановлення паритетних, партнерських стосунків міжвсіма суб'єктами освітнього процесу та ґендерною асиметрією останнього» [8].

Повністю солідарні з авторкою, що подібні суперечності ускладнюють досягнення гендерної рівності серед учасників освітнього процесу.

Гендерна компетентність керівника ЗВО є важливим аспектом сучасного управління освітою. Це означає, що

керівник повинен мати розуміння та навички застосування гендерного підходу до управлінської діяльності, щоб створити рівні умови для всіх учасників освітнього процесу. Серед цих компетентностей доречно звернути увагу на першопочаткове розуміння важливості гендерних аспектів у навчальному середовищі. Зокрема, менеджер має розуміти, як впливають дискримінаційні практики на ставлення до освіти та реалізації професійної діяльності, як впливають гендерні проблеми на розробку стратегії розвитку закладу освіти. Крім того, керівник повинен усвідомлювати важливість створення безпечного підтримуючого середовища для учасників освітнього процесу, що включає заходи з протидії дискримінації та надання рівних можливостей для здобувачів незалежно від їх статі.

Неодмінною складовою гендерної компетентності керівника закладу вищої освіти вважаємо здійснення гендерно чутливого управління персоналом. Керівник повинен розуміти гендерні виміри в управлінській сфері, забезпечувати рівні можливості для чоловіків і жінок у питаннях прийому на роботу, заробітної плати та професійного розвитку.

Гендерна компетентність у комунікації – необхідна складова компетентності для запобігання конфліктним ситуаціям в колективі. Особливо важливу роль відіграють знання щодо гендерних стереотипів та розуміння шляхів їх подолання.

Отже, гендерна компетентність керівника освітнього закладу сприяє створенню позитивного та справедливого середовища для всіх учасників освітнього процесу, сприяючи розвитку рівних можливостей та усуненню гендерної нерівності.

Важливий аспект управлінської діяльності в сфері освіти – володіння навичками техніки ухвалення управлінських рішень в контексті гендерного підходу. Техніка ухвалення управлінських рішень – це процес визначення, аналізу та вибору оптимального варіанта дії для досягнення поставленої мети чи розв'язання конкретної проблеми в управлінні. Цей процес може включати кілька загальних технік:

1. Аналіз інформації – збір інформації та визначення ключових факторів, які можуть свідчити про кризові моменти.

2. Визначення альтернатив – розробка різних варіантів дій або рішень, визначення критеріїв, за якими вони будуть оцінюватися.

3. Оцінювання та вибір – оцінка альтернатив відповідно до встановлених критеріїв, вибір оптимального варіанта.

4. Реалізація і контроль – визначення кроків для виконання обраного рішення, контроль за виконанням, внесення коректив за необхідності.

5. Комунікація і залучення стейкхолдерів – врахування думок та експертних оцінок, впровадження рішення серед персоналу.

6. Аналіз результатів впровадження та їх впливу на організацію, внесення змін у стратегію або тактику відповідно до отриманих даних і досвіду.

У контексті менеджменту поняття організаційної культури використовувалося для позначення складної структури управлінських міфів, цінностей і практик, які узаконюють позиції жінок на нижчих рівнях ієрархії та зображують управлінську роботу як переважно чоловічу [33; 30; 32].

Англійський дослідник Сінклер [40] визначає типологію такої культури на рівні вищого керівництва:

1) заперечення: відсутність жінок на таких посадах узагалі не розглядається та/або не розглядається як проблема;

2) проблема в жінках: жінки повинні прийняти чоловіче ставлення або стиль життя;

3) поступове коригування: надання доступу невеликій кількості жінок, які вважаються небезпечними для усталеної культури;

4) відданість новій культурі: відданість фундаментальним культурним змінам та/або визначення конкретних способів здійснення цих змін [40, с. 19].

З погляду деяких дослідників, ухвалення управлінських рішень – найбільш проблемна ланка управлінської діяльності

жінок, які обіймають керівні посади. На думку українського фахівця в галузі гендерного менеджменту В. Васютинського [10], найбільш поширені помилками жінок-керівників у процесі прийняття управлінських рішень – це «…підміна понять у формулюванні проблеми, яка пояснюється їх індивідуальними особливостями жінок, аргументи представляються емоційно, на рівні почуттів; порушення послідовності в технології ухвалення управлінських рішень. …жінки-керівники найчастіше не використовують етап обґрунтування аргументів із проблеми. Вони формулюють проблему, а потім обговорюють її і приймають управлінське рішення. Тому, збираючи досить інформації для аргументів, вони її не використовують» [10, с. 116).

Аналіз кар'єрних траєкторій жінок дає можливість аналізу чинників, які здатні ускладнити побудову ними успішної кар'єри. До основних перешкод відносять такі:

1. «Скляна стеля» – стереотипні уявлення щодо небажаності кар'єрного просування для жінок внаслідок їх меншої конкурентної здатності.
2. Неоднакові можливості для підвищення професійної кваліфікації.
3. Гендерні стереотипи щодо другорядності професійного статусу жінок порівняно з сімейним.
4. Недостатнє представництво жінок на високих посадах, що ускладнює засвоєння лідерської ролі.
5. Сексуальні домагання на робочому місці.

Українськими вченими О. Митіною, В. Петренко, М. Сафоновою, Г. Турецькою обґрунтовані «…біологічні та соціально-психологічні чинники, що перешкоджають жінкам у побудові успішної кар'єри: природна, біологічна роль жінки, яка пов'язана з необхідністю об'єднання професійних, подружніх і материнських функцій; ґендерний розподіл у професійній орієнтації та сферах кар'єри; надмірно висока вмотивованість; підвищена емоційність, загострене відчуття помилок і невдач; страх успіху та невпевненість у собі, які стримують ризик і заважають творчо вирішувати професійні та управлінські завдання [18, с. 25].

Попри те, що вже з 90-х років XX століття триває процес фемінізації вищої освіти (внаслідок низької заробітної плати), це не призводить до помітного збільшення кількості жінок на адміністративних посадах. Це пов'язано з кількома моментами. Жінки внаслідок реалізації репродуктивної функції починають кар'єрне зростання набагато пізніше за чоловіків. Жінки-викладачки не сприймають гендерну нерівність у ЗВО як дискримінацію (43 % чоловіків і 10 % жінок вважають, що в цьому немає проблеми). Чоловіки-співробітники ЗВО, обіймаючи левову частку адміністративних посад, не оцінюють ситуацію як гендерну асиметрію, що має своїм наслідком звуження доступу жінок до посад різного рівня [18].

Вкрай негативним явищем у системі управління закладами вищої освіти є те, що «…позиція чоловіків у поглядах на ґендерну асиметрію у вищій школі істотно відрізняється від позиції жінок. Переважання чоловіків у керівництві ВНЗ формує в ґендерній політиці домінування чоловічої точки зору, яка не помічає наявності проблеми в ґендерній асиметрії, що відтак гальмує забезпечення рівності чоловіків і жінок і в доступності статусних посад» [18, с. 131].

Зауважимо, що подібна ситуація спостерігається не лише в українській системі вищої освіти. Р. Дім [33] виявила, що дві третини жінок-менеджерів-науковців у її дослідженні у Великій Британії стверджують, що в їхніх університетах до жінок ставляться інакше, ніж до чоловіків. Окрім того, понад дві третини жінок-менеджерів-науковців у цьому дослідженні порівняно з 44 відсотками їхніх колег-чоловіків вважають, що стать вплинула на їх кар'єру.

Особливістю становища жінок на ринку праці (зокрема, і в освітній галузі) є менші розміри оплати праці (див. рис. 1, 3). Зокрема, на рівні керівників, менеджерів жінки отримують менше на майже 22 %, на рівні професіоналів – на 15,9 %.

Підсумовуючи матеріал, розміщений у цьому підрозділі, можемо зробити такі висновки.

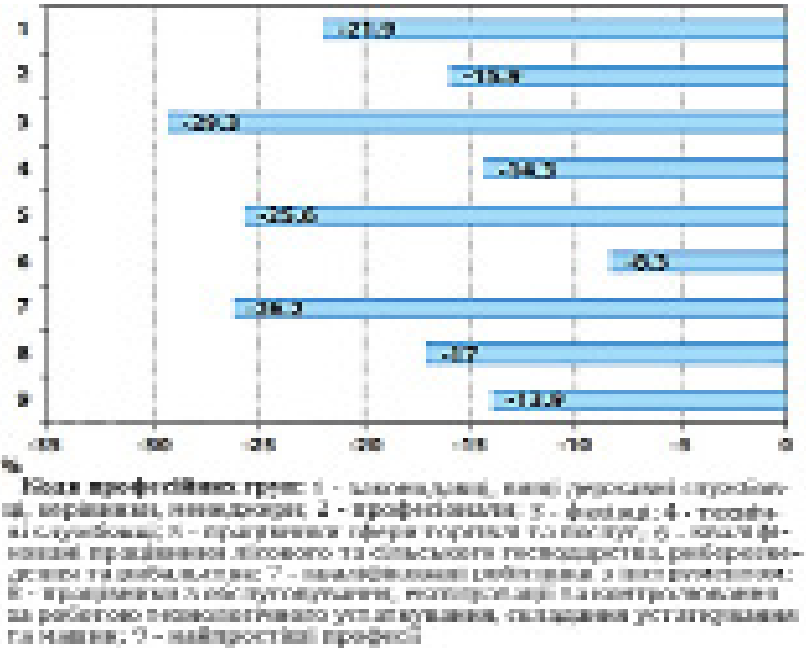

Рис. 1.3. ***Гендерний розрив у розмірах заробітної плати за професійними групами 2016*** [15, с. 16]

Гендерні особливості управлінської діяльності – важлива й актуальна проблема, з якою зіштовхуються не лише країни з молодими демократичними традиціями та значною гендерною нерівністю, а й країни з великим досвідом реалізації гендерної політики.

Гендерні відмінності в менеджменті є актуальною проблемою, яка привертає увагу багатьох науковців. Україною напрацьована солідна законодавча база у сфері протидії дискримінації та забезпечення рівних прав чоловіків і жінок. Важливу роль у законодавчому оформленні принципів гендерної рівності в освіті відіграла розробка і затвердження «Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року».

Існують гендерні відмінності в реалізації управлінських функцій чоловіками і жінками. Вони зумовлені переважно умовами виховання та особливостями соціокультурного середовища.

Реалізація гендерного підходу до управління закладами вищої освіти передбачає боротьбу зі стереотипами, впровадження гендерно-орієнтованих курсів для поширення гендерних знань серед здобувачів вищої освіти, заходи із заохочення до занять науковою діяльністю з числа молодих співробітниць/студенток, започаткування збору гендерної статистики та проведення гендерного аудиту, сприяння кар'єрному зростанню педагогічного складу ЗВО.

Підготовка керівників закладів вищої освіти до реалізації гендерного підходу в освіті є важливим способом подолання гендерної нерівності.

11.4. Гендерно-чутливий менеджмент в управлінні університетом

Гендерна рівність – загальноцивілізаційний фактор соціального та економічного розвитку. Гендерна рівність є базовою цінністю ЄС. За даними Європейського інституту гендерної рівності (EIGE) у 2019 році індекс гендерної рівності ЄС склав 67 балів зі 100 [35]. Це свідчить про те, що ґендерної рівності все ще не досягнуто і що для досягнення повної гендерної рівності потрібні значні зусилля. Починаючи з 2012 року, стратегія Європейської комісії щодо гендерної рівності в науково-дослідній діяльності в Європейському дослідницькому просторі (ERA) базується на трьох цілях:

– сприянні гендерній рівності в науковій кар'єрі ;

– забезпеченні гендерного балансу в процесі прийняття рішень та на адміністративних посадах;

– інтеграції гендерного виміру в зміст науково-дослідних робіт, тобто врахування біологічних характеристик і соціальних особливостей жінок і чоловіків.

Із запровадженням Horizon Europe Європейська комісія зробила плани гендерної рівності (GEP) основною вимогою для участі у своїй дослідницькій рамковій програмі. Він визначив GEP як «набір зобов'язань і дій, спрямованих на просування гендерної рівності в організації через процес структурних змін» [45].

Цей політичний інструмент спрямований на стійку трансформацію організаційних процесів, культури та структур у сфері досліджень та інновацій (НДІ) для боротьби з гендерним дисбалансом і нерівністю та зменшення їхнього рівня. Він має бути цілісним і всеохопним, вирішує декілька питань, пов'язаних із формуванням гендерної рівності в організації. GEP не зосереджуються лише на сприянні кар'єрним можливостям і рівному доступі до ресурсів для однієї статі; вони мають бути інклюзивними та спрямованими на жінок і чоловіків у всій їх різноманітності. Отже, план гендерної рівності, прийнятий в європейських університетах, є систематичним і стратегічним інструментом, який встановлює пріоритети та конкретні цілі (на основі ретельної оцінки статус-кво), а також конкретні заходи, які будуть реалізовані для досягнення гендерної рівності в організації та у сфері досліджень та інновацій.

Отже, гендерне управління в європейських університетах стосується реалізації політики та практик, спрямованих на просування гендерної рівності та вирішення гендерних питань в академічному середовищі.

Заклади вищої освіти в усьому світі, будучи важливими установами для просування гендерної рівності, продовжують відтворювати дискримінаційні гендерні норми, які існують у суспільстві загалом. За словами д-ра Хелен Мотт, «…створення вищих навчальних закладів і систем, де практикуються та моделюються норми гендерної рівності [може бути одним із] найпотужніших інструментів, доступних суспільству для прискорення прогресу в напрямку рівності та розширення прав і можливостей жінок і дівчат скрізь» [37].

Досягнення ґендерної рівності у вищій освіті та подолання бар'єрів для жінок потребує фундаментальних змін і узгоджених зусиль ЗВО, політиків та інших осіб, задіяних у цьому секторі. Розглянемо успішні в гендерному менеджменті вищої освіти практики, які сприяли скороченню гендерної нерівності в університетах.

Athena SWAN (Scientific Women's Academic Network) – національна схема, створена Відділом проблем рівності Великобританії (2005), яка аналізує і поширює передові практики у

вищій освіті, які сприяють просуванню гендерної рівності. Ця структура створена з метою підтримання кар'єри жінок у STEM-науках. З 2015 року відбулося її поширення на представниць інших наук, включно з гуманітарними, соціальними науками, бізнесом і правом.

«…Athena SWAN базується на шести принципах:

– для вирішення проблем гендерної нерівності необхідно приділяти їм увагу на всіх рівнях установи;

– для вирішення нерівного представництва жінок у науці необхідно змінити культуру і відносини в рамках всієї установи;

– відсутність різних підходів в управлінні та рівнях прийняття рішень, що має далекосяжні наслідки для установ, де вони будуть розглядатись;

– високий рівень відтоку жінок у науці, що є нагальною проблемою установ;

– наявність системи короткострокових контрактів, що має негативні наслідки для збереження та просування жінок у науці, які приймаються установами;

– наявність як особистих, так і структурних перешкод для жінок, які здійснюють просування по академічних щаблях» [27, с. 115].

Університет Шефілд Халем вдало розв'язує проблему гендерної нерівності за допомогою кількох успішних ініціатив. Наприклад, вони впроваджують практику наставництва для жінок, які бажають отримати ступінь професора. Крім того, існує ініціатива створення жіночої інженерної та математичної студентської мережі, а також система «обміну» персоналом між департаментами для забезпечення гендерного балансу в кадрових групах. Університет активно співпрацює з ресурсним центром Великобританії з питань гендерної рівності, щоб надавати підтримку жінкам та сприяти виконанню їх очікувань щодо наукової і адміністративної кар'єри [41].

Сприяння гендерному балансу у вищих навчальних закладах і науково-дослідних інститутах Норвегії є постійною роботою з довгостроковою перспективою. З часом ця робота

принесла широкий спектр знань і досвіду як у норвезькому, так і в міжнародному контексті.

Університетський коледж Осло та Акерсхус (HiOA) виділяється з-поміж інших закладів вищої освіти тим, що вони розробили план дій для різноманітності, а не гендерної рівності. «Ми вирішили базувати наш план на різноманітності, оскільки HiOA розташована в найбільш різноманітному регіоні Норвегії. Різноманітність є однією з основних цінностей HiOA», – зауважує старший радник Вібеке Хорн [44].

Основна рекомендація в плані дій HiOA полягає в тому, що різноманітність має бути видимою в організаційній структурі та інституціоналізованою. Таким чином, комітет з різноманітності повинен сприяти навчанню, підвищенню обізнаності та покращенню знань серед команди вищого керівництва та серед адміністративних та академічних працівників: «Хороше навчання сприяє різноманітності. Важливо працювати з неусвідомленими упередженнями, тому комітету з питань різноманітності було доручено переглядати всі рівні процесу найму та навчати співробітників тому, як ми відбираємо, наймаємо та утримуємо співробітників без дискримінації в різних процесах», – зазначає Хорн [44].

Університет вирішив віддати пріоритет чотирьом основним напрямам у своєму плані дій щодо ґендерної рівності та різноманітності: найм жінок на керівні академічні посади, рівна оплата за однакову роботу, різноманітність серед студентів та посилення комітету з ґендерної рівності.

Набір жінок на керівні посади є загальною темою, яку щорічно оцінюють усі вищі навчальні заклади та звітують про це перед Міністерством освіти та досліджень. Щоб досягти кращого гендерного балансу, навчальний заклад планує наймати більше жінок, ніж чоловіків, і докладати свідомих зусиль щодо найму та просування на професорські посади.

В Університеті Осло (UiO) гендерна рівність є пріоритетом у Центральному плані дій [43], але кожен факультет має розробити заходи щодо різноманітності.

Однією з актуальних проблем, яку університет намагається розв'язати, є перевищення кількості чоловіків, зайнятих на постійних академічних посадах. Заради виправлення ситуації оголошується фінансування кваліфікаційних стипендій для жінок на посадах доцентів, які хочуть подати заяву на підвищення до професора; пропонуються програми наставництва/коучингу для жінок у докторантурі; визначаються перешкоди для гендерної рівності та розробка заходів для досягнення кращого гендерного балансу; проводиться робота над залученням жінок-претендентів на постійні академічні посади та позиції академічного керівництва. Серед пріоритетів менеджменту університету – робота над досягненням гендерного балансу в загальному наборі студентів, а особливо в предметах, де він зміщений на 40/60 % або більше [43].

Серед запланованого на рівні факультетів – ініціативи для забезпечення покращеного гендерного складу студентського контингенту. Доречними можуть бути такі інструменти, як інформаційно-роз'яснювальна діяльність, профілювання предмета та схеми наставництва.

Місцеві заходи в плані дій UiO повинні виконуватися на місцевому рівні. Понад те, місцеві плани повинні включати заходи, засновані на місцевих проблемах. Окремі факультети вирішують, що повинно бути вимогою для планів дій у їхніх власних підрозділах.

Усі підрозділи щорічно звітують про заплановані та реалізовані заходи щодо сприяння гендерній рівності, а також здійснюють огляд використаних ресурсів. Щодо дій, які порушують принципи гендерної рівності в університеті Осло або вказують на те, що заходи щодо гендерної рівності нехтуються, повідомляють негайно [43].

Директор Школи архітектури та дизайну Осло (АНО) Ренді Стін наголошує, що гендерна рівність і етнічне розмаїття повинні пронизувати весь заклад, але досягти цього на практиці може бути складно. «Коли ми торкаємося гендерної рівності та різноманітності, це зазвичай добре сприймається, але коли справа доходить до практичних

справ, підтримка може швидко зменшитися. Наприклад, ніхто не заперечує, що мати більше жінок на керівних посадах добре, але коли справа доходить до підвищення обізнаності щодо гендерної проблематики та питання про те, чи кваліфікація, зазначена в оголошенні про вакансію, призводить до меншої кількості жінок-претендентів, тоді це стає більше складно», – пояснює Стене [34].

Щоб досягти кращого гендерного балансу, навчальний заклад планує наймати більше жінок, ніж чоловіків, і докладати свідомих зусиль щодо найму та просування на професорські посади.

З 1994 року всі державні органи Швеції, включно з університетами, що фінансуються державою, зобов'язані проводити роботу з інтеграції гендерної проблематики як основну стратегію реалізації національної політики гендерної рівності. Уряд вказує на ґендерно-нерівні кар'єрні шляхи в академічних колах, на необхідність боротися з вибором освіти, що базується на ґендерній основі, і поліпшення показників завершення навчання як серед жінок, так і чоловіків як сфери особливого пріоритету.

Систематичні зусилля, спрямовані на оскарження існуючих норм і усунення використання зображень і мови, які можуть посилити гендерні стереотипи або виключити певні групи чи ідентичності, є ключовими компонентами роботи з впровадження гендерного мейнстриму в комунікації університетів [36].

«Національні цілі гендерної рівності, які поширюються на всі університети, полягають в тому, щоб жінки та чоловіки мали рівні права формувати суспільство та власне життя:

1. Рівний розподіл влади та впливу. Жінки та чоловіки повинні мати однакові права та можливості бути активними громадянами та мати можливість формувати умови для прийняття рішень.

2. Економічна рівність статей. Жінки та чоловіки повинні мати однакові можливості та умови щодо освіти та оплачуваної роботи, які забезпечують їм засоби для досягнення довічної економічної незалежності.

3. Рівний розподіл неоплачуваної роботи з догляду та домашнього господарства. Жінки та чоловіки повинні нести однакову відповідальність за домашню роботу та мати однакові можливості надавати й отримувати догляд на рівних умовах.

4. Насильство чоловіків над жінками має бути припинено. Жінки та чоловіки, дівчата та хлопці мають однакові права та можливості щодо фізичної недоторканості» [36].

Управління робочим середовищем шведських університетів включає всі категорії персоналу і, отже, повинно передбачати широке розмаїття процедур, простору дії, повноважень і впливу. Студенти університету також повинні брати активну участь в управлінні робочим середовищем.

Інтеграція гендерної проблематики в управління робочим середовищем університету вимагає постійного критичного перегляду повсякденного життя в організації та того, як його сприймають співробітники та студенти, а також процедур, пріоритетів і рішень. Інтеграція гендерного підходу в управління робочим середовищем передбачає критичну оцінку того, чи норми та підходи у взаємодії з персоналом і студентами відтворюють моделі, пов'язані з гендером і владою, а тому суперечать фундаментальним цінностям організації. Управління робочим середовищем також включає впровадження заходів для запобігання сексуальним домаганням, знущанням і насильству, а також перспективи гендерної рівності щодо заробітної плати, неповного робочого дня, лікарняних, відпусток по догляду за дитиною, неоплачуваної домашньої роботи тощо.

Цікавий з точки зору гендерного менеджменту досвід польських університетів, оскільки це країна з високою кількістю віруючих людей, що ускладнює просування гендерного мейнстріму. Як приклад напрямів гендерного менеджменту наведемо План гендерної рівності Варшавського університету. Серед цілей, які містяться в ньому, зроблено акцент на таких:

«Ціль 1. Підвищення обізнаності про важливість питань рівності та зміцнення позитивного ставлення до різноманіття.

Ціль 2. Підтримка розвитку наукової кар'єри жінок.

Ціль 3. Підвищення гендерного балансу під час набору жінок-працівниць.

Ціль 4. Сприяння поєднанню роботи та сімейного життя.

Ціль 5. Підвищення збалансованого гендерного представництва на рівні факультетів та університету, на вищих адміністративних посадах, в експертних командах та журі під час проведення науково-популярних заходів» [42].

Отже, план гендерної рівності Варшавського університету працює на різних рівнях, включаючи загальноуніверситетський, факультетський рівень і рівень окремих програм та ініціатив.

Гендерна рівність є беззаперечною цінністю країн, які входять до Європейської співдружності. Університети відіграють ключову роль просуванні гендерної рівності в суспільстві. Серед політик, які поширюються в європейських університетах, – гендерно-чутливе виховання, спрямоване на подолання гендерної дискримінації та підтримку рівних можливостей студентів; сприяння науковій кар'єрі жінок, формування квот для жінок у викладацькому складі, створення сприятливих умов для поєднання сімейної та професійної кар'єри, сприяння підвищенню кваліфікації та формуванню лідерських якостей у жінок.

ЗВО є важливою складовою соціальної сфери суспільства. Унікальна їх роль у вихованні й розвитку індивідів, підготовці кваліфікованих кадрів. Університети – місце, де здійснюються дослідження в різних науках і технологіях, відбувається науковий прогрес і розвиток інновацій, які в наш час визначають всебічний розвиток суспільства й відіграють ключову роль у формуванні інтелектуального потенціалу та культурного капіталу.

Принципи освітнього менеджменту варіюють у залежності від конкретного контексту та освітньої системи. Управління освітніми установами вимагає збалансування цих принципів для досягнення максимальної ефективності та якості освіти.

Ці принципи сприяють підвищенню рівня освіти, розвитку установ та забезпеченню ефективного функціонування освітніх систем.

Менеджмент закладу вищої освіти включає всі аспекти управління університетом, коледжем або іншими навчальними закладами, які пропонують вищу освіту. Цей процес передбачає планування, організацію, керування ресурсами, прийняття стратегічних рішень, адміністрування та контроль, спрямований на досягнення основних цілей і завдань навчального закладу.

Гендерний менеджмент передбачає наукові розвідки в напрямку гендерного лідерства, стилів керівництва, які пов'язані зі статтю, а також вивчення гендерних стереотипів, які існують у професійному житті чоловіків і жінок.

Помічено, що жінки частіше, ніж чоловіки, стикаються з проблемами балансу між роботою і особистим життям, що безпосередньо впливає на їх можливості кар'єрного просування. На державному рівні не пропонуються моделі поєднання сімейного і професійного життя для чоловіків і жінок. Наслідком цього є подвійне навантаження на жінок і зменшення шансів кар'єрного зростання.

Університети відіграють важливу роль у формуванні гендерно-чутливого суспільства через підвищення освітнього рівня студентів. Міжнародний досвід менеджменту в освіті містить інформацію про увагу до можливості отримання вищої освіти представниками обох статей. Завдяки навчанню в університетах студенти не лише засвоюють знання з гендерної проблематики, а й формують світогляд, вільний від стереотипів. Водночас університети є осередками проведення досліджень, спрямованих на вивчення гендерних аспектів різних наукових галузей. Це сприяє поглибленню розуміння гендерних проблем і пошуку шляхів їх подолання.

Література

1. Закон України «Про вищу освіту». № 37-38-ВР (2014). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text

2. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». № 2866 (2005, 8 вересня). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text
3. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні. № 32 (2013). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text
4. Розпорядження КМУ «Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 "Жінки, мир, безпека" на період до 2025 року». № 1544-р (2020, 28 жовтня). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text
5. Розпорядження КМУ «Стратегія впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року». № 1163-р (2022, 20 грудня). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#Text
6. Антонюк О. Менеджмент в освітянській сфері: концептуальні засади. *Персонал*. 2006. № 9. URL : http://personal.in.ua/article.php?ida=381
7. Бебик В. М. Менеджмент освіти глобального суспільства. Глобалізація і Болонський процес: проблеми і технології. Київ : МАУП, 2005.
8. Бондарчук О. Ґендерні проблеми управлінської діяльності керівників освітніх організацій. *Ґендерні дослідження : прикладні аспекти.* Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. С. 40–54.
9. Васенко В. Принципи менеджменту та їх вплив на формування понятійного апарату. *Вчені записки університету «КРОК».* 2019. № 1 (53). С. 97–104.
10. Васютинський В. (2003). Чоловіче або жіноче чи і жіноче, і чоловіче? *Психолог*. 2003. 35(83). С. 5–8.
11. Велика українська енциклопедія. URL : https://vue.gov.ua/%D0%9C%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D0%B6%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82
12. Весельська А. Л. (2014). Гендерний аспект лідерства: теоретичний аналіз. *Наука і освіта*. 2014. № 5. С. 19–24.
13. Економічна енциклопедія [Текст] : у 3 т. / гол. ред. Б. Д. Гаврилишин. Т. 1 : А (абандон) - К (концентрація виробництва) / відп. ред. С. В. Мочерний. [Б. м.] : [б.в.], 2000.
14. Єльнікова Г. В. Наукові основи розвитку управління загальною середньою освітою в регіоні. Харків : Крок, 1999.

15. Заробітна плата за професійними групами у 2016 році (за матеріалами вибіркового обстеження) (2017). *Статистичний збірник*. Державна служба статистики України. ТОВ Видавництво «Август Трейд», 2017. URL : https://www.ukrstat.gov.ua/
16. Захарчин Г. М., Миханцю Г. М. Гендерна політика у стратегії управління персоналом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2019. № 23(1). С. 87–91.
17. Казаєва О. А. Використання в освітньому процесі ЗВО партисипативних методів розвитку професійної позиції майбутніх педагогів. *Професійна освіта.* 2014. № 4. С. 22–26.
18. Мармаза О. Менеджмент освітньої організації. Харків : ТОВ «Щедра садиба», 2017.
19. Маслов В. Наукові основи та функції процесу управління загальноосвітніми навчальними закладами: навчальний посібник. Тернопіль : Астон, 2007.
20. Пампуха Л. О. Гендерні аспекти ефективного менеджменту. *Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».* Філософія. Психологія. Педагогіка. 2009. № 1 (25). С. 95–99.
21. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. 11 may 2018. UNDP: офіційний сайт. URL : https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/peretvorennya-nashoho-svitu-poryadok-dennyy-u-sferi-staloho-rozvytku-do-2030-roku
22. Приходькіна Н. О. Ґендер як соціальний статус жінки-керівника в освіті. *Теорія та методика управління освітою.* 2010. № 4. С. 1–11.
23. Рудь О. С. Гендерні аспекти в менеджменті та управлінні освітою. Синдром професійного вигорання та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти. / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, Т. В. Зайчикової. Вид. 2-е, переробл. та доповн. Київ : Міленіум, 2019.
24. Соколова Е. Т. Гендерний підхід до управління закладами вищої освіти України. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* Серія: Державне управління. 2020. № 2. Том 31 (70). С. 171–75. DOI : https://doi.org/10.32838/2663-6468/2020.2/28
25. Трубіцина О., Демченко В. Управління ВНЗ: застосування інновацій. *Соціальна робота та освіта.* 2020. № 7 (3). С. 383–393. URL : https://doi.org/10.25128/2520-6230.20.3.12.

26. Управління навчальним закладом : Підручник для магістрантів педагогічних університетів. Донецьк : ЛАНДОН-ХХІ, 2012.
27. Царенко І. О. Гендерна політика у сфері вищої освіти: проблеми нерівності та шляхи їх вирішення. *ЕКОНОМІКА: реалії часу.* 2015. № 3 (19). С. 110–117.
28. Чуйко О. М., Куравська Н. В. Гендер і кар'єра: навчальний посібник. Івано-Франківськ, 2013.
29. Aksonova O., Maslova Y. Establishment of gender management in the management sphere. *Journal of Education, Health and Sport.* Online. 4 December 2021. Vol. 11, no. 12, pp. 11-23. DOI : 10.12775/JEHS.2021.11.12.001
30. Bagilhole B., White K. Towards a gendered skills analysis of senior management positions in UK and Australian Universities. *Tertiary Education and Management.* 2008. № 14 (1). P. 1–12.
31. Barreto M., Ellemers N., Palados M. S. The backlash of token mobility: the impact of past group experiences on individual ambition and effort. *Personal and Social Psychology Bulletin*. 2004. № 30. P. 1433–1445.
32. Benschop Y., Brounds M. Crumbling Ivory Towers: Academic Organising and its Gender Effects. Gender, Work and Organisation. 2003. № 10 (2). P. 194–212.
33. Deem R., Hilliard S., Reed M. Knowledge, Higher Education and the New Managerialism. Oxford: Oxford University Press, 2008.
34. Eagly A. H. Sex differences in social behavior: A social-role interpretation. Eagly A. H. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1987.
35. Gender Equality Index (2021). URL : https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2023/DE
36. Guidelines for Gender Mainstreaming Academia. URL : https://eige.europa.eu/sites/default/files/sscr_guidelines-for-gender-mainstreaming-academia.pdf
37. How higher education institutions can advance gender equality. URL : https://opportunities-insight.britishcouncil.org/news/reports/how-higher-education-institutions-can-advance-gender-equality
38. Latu I. M., Schmid Mast M., Lammers J., Bombari D. Successful female leaders empower women's behavior in leadership tasks. *Journal of Experimental Social Psychology*. 2013. № 49. P. 444–448.
39. Medina T., Plotnikov Y., Zagoruiko L. Women academics in ukrainian tertiary education: gendered image of occupational segregation. Cadernos de Educação, Tecnologia e Sociedade. 2021. DOI : 10.14571/brajets.v14.se1.2021.31-44

40. Sinclair A. Doing Leadership Differently. Parkville: Melbourne University Press, 1998.
41. Sheffield Hallam University. What is Athena SWAN. URL : https://www.shu.ac.uk/about-us/our-values/equality-and-diversity/what-is-athena-swan
42. The Gender Equality Plan for the University of Warsaw and the 2020-2023 Equality Activities Plan. URL : https://rownowazni.uw.edu.pl/wp-content/uploads/sites/105/2023/08/the-gender-equality-plan_the-university-of-warsaw.pdf
43. University of Oslo. Action plan for gender equality and gender balance 2015-2017. URL : https://www.uio.no/om/strategi/likestilling/rappor ter/handlingsplan-likestilling-2015-2017-engelsk.pdf
44. Universities and University Colleges: Why we prioritize gender equality. URL : https://kifinfo.no/en/2016/05/universities-and-university-colle ges-why-we-prioritize-gender-equality
45. What is a Gender Equality Plan. URL : https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/toolkits/gear/what-gender-equality-plan-gep

Розділ XII
ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ОСВІТІ: ПЕРЕВАГИ ТА ВИКЛИКИ

Марія Чікарькова

Розділ присвячено використанню цифрових інструментів у сучасній освіті, що стало особливо актуально після пандемії COVID-19. Цифровізація освіти докорінно змінила алгоритми її розвитку. Авторка подає конкретні апробовані нею особисто техніки та приклади їх використання під час вивчення різних філософських і культурологічних дисциплін (інтелект-карти, настільні ігри, хмарки слів, ребуси, інфографіка тощо). При цьому проаналізовано слабкі та сильні сторони кожного з методів, наголошено на тому, що не існує єдиного універсального методу, який би ефективно працював завжди. Цифровий контент має значні переваги порівняно з традиційними методиками: дозволяє урізноманітнити навчання, індивідуалізувати його, за рахунок імерсивності та ігровізації підвищує мотивацію до навчання тощо. Утім, найкращих результатів можна досягти, поєднуючи e-learning контент і традиційні техніки навчання.

Ключові слова: *e-learning, культурологічні дисципліни, філософські дисципліни, цифровий контент, інтерактивні навчальні технології, онлайн-освіта.*

12.1. Використання E-learning контенту під час вивчення культурологічних і філософських дисциплін

Сучасна освіта, очевидно, знаходиться у точці біфуркації, коли відбувається зміна її парадигми. Освітній дизайн стає дедалі більш пов'язаним з бурхливим розвитком технологій. Нині вже впевнено можна стверджувати, що у різних сферах нашої культури (а освіта виступає одним з аспектів культури) відбувається гібридизація, і одним зі складників цього процесу виступають технології [8]. Причиною широкого поширення електронного інструментарію у сфері освіти стали також пандемія COVID-19 і війна, яка й зараз триває на теренах нашої держави. Це призвело до того,

що величезна кількість навчальних закладів і донині працює у дистанційному режимі, який, звісно, передбачає використання комп'ютерних технологій. Отже, цифровізація стала трендом нашого часу.

Дигіталізація освіти часто привертає увагу вчених, а ось використання конкретних форм e-learning – набагато рідше, використання ж конкретних форм цифрового контенту під час вивчення культурологічних і філософських дисциплін – й поготів. Цифровізація освіти розглядається як новий цивілізаційний етап у вищій школі [1: 6], сучасна методологія навчання відбувається з використанням «онлайн-фокусу» [7] тощо. Утім, як ми вже зазначали, тут йдеться лише про загальні тенденції, перемоги та прорахунки. Якщо говорити про конкретні форми впровадження цифровізації освіти, то українські вчені нерідко звертаються до аналізу платформи Moodle, поширеної в українських закладах вищої освіти. Так, дослідники аналізують окремі види контролю у Moodle [5], особливості роботи платформи на мобільних пристроях [2] та ін. Набагато рідше у фокус уваги дослідників потрапляють інші навчальні платформи, доступні українським викладачам [4]. Є низка публікацій, присвячених окремим цифровим технологіям, і тут найчастіше пишуть про ментальні карти (Романовський 2018 та ін.). Але аналіз усього масиву публікацій, присвячених усім цифровим засобам навчанням, був би надзвичайно великим, і він виходить безпосередньо за рамки цього розділу. Щодо заявленої нами тематики, то тут можна згадати лише нашу публікацію, зроблену кілька років тому [3].

E-learning контент може існувати у численних різноманітних формах (і це могло би стати предметом монографічного дослідження), тому зупинимося лише на практиках, використаних нами у навчальному процесі протягом останніх трьох років.

Наше завдання – продемонструвати конкретні приклади використання цифрових методів навчання під час вивчення культурологічних і філософських дисциплін (хмарка слів, різні види інфографіки, ментальні карти тощо).

Насамперед треба прояснити один принципово важливий момент: електронний контент не є простим повторенням (відтворенням) навчального матеріалу в електронному вигляді, і можливості мережі можна використовувати набагато більш креативно [6]. З цим важко не погодитися, адже цифрові технології мають набагато ширший спектр можливостей, ніж традиційні форми навчання.

Почнімо з тих переваг, які надає використання цифрового контенту. Насамперед очевидно, що завантажений заздалегідь контент дає можливість асинхронного навчання, коли студент, який пропустив заняття, наприклад, має змогу самостійно опрацювати матеріал. Звісно, ми можемо використовувати цей контент і в синхронній формі навчання під час лекцій або практичних занять – це підвищує інтерес до предмета та вмотивованість до навчання у цілому. Втім, особливо корисна в умовах дистанційної або змішаної форм навчання саме асинхронна модель.

Це підводить нас до другої переваги електронного контенту, коли навчання стає не просто студентоцентрованим, а й персоналізованим. Кожний здобувач може, наприклад, продивитися відеоролік або виконати якусь вправу за допомогою діджитал-інструментів з тією швидкістю, яка йому буде комфортніша, й у зручний час (навіть якщо це буде ніч). Це створює додаткові переваги і є ще одним аргументом на користь «всюдисущої освіти», що створює «навчальне середовище, яке дозволяє будь-кому вчитися у будь-якому місці у будь-який час» [9]. Понад те, електронний формат дає більше можливостей пропонувати завдання різної складності.

Оскільки гуманітарні дисципліни зазвичай доволі об'ємні, то цифровий контент є чудовим засобом доповнення того матеріалу, що розглядався на лекції. Сюди можна винести якісь другорядні або простіші питання, які студенти можуть легко опанувати самостійно. Це, крім усіх інших переваг, дає змогу охопити більше матеріалу. До того ж цифрові технології надають можливості для створення креативніших завдань, що завжди підвищує цікавість до вивчення дисципліни. Урізноманітнення форм роботи також є позитивним мо-

ментом, особливо в умовах української освіти, яка багато в чому залишається традиціоналістською.

Ефективне створення та завантаження e-learning-контенту, якщо один і той самий матеріал повторюється у різних групах. Хоча сам процес виготовлення цифрового контенту забирає багато часу, але, будучи один раз створеним, далі він дозволяє цей час економити.

Потрібно також відзначити, що й створення дигітального контенту, і виконання завдань, що потребують цифрових навичок, також у цілому підвищують рівень цифрової грамотності.

Отже, переходимо до тих форм цифрового контенту, які ми апробували під час викладання різних курсів. Залишаємо поза увагою презентації у Power Point або іншій програмі, оскільки нині вони, здається, вже стали хрестоматійними у навчальній практиці. Не будемо також зосереджуватися на чужому контенті – адже зазначили, що пишемо лише про власний досвід. Спробуємо охарактеризувати основні види електронного контенту та його функції під час вивчення конкретних культурологічних дисциплін.

Хмарка слів дає можливість виконувати завдання різного типу. Це може бути, наприклад, власне формулювання для певного терміна. При вивченні дисципліни «Вступ до фаху» студентам-культурологам пропонувалося розробити власну дефініцію для термінів «академічна доброчесність» і «плагіат», використавши не менше 3-4 слів з поданої хмарки слів. Це спонукає замислитися над власним розумінням терміна, а не просто відтворювати чиїсь визначення, що, зі свого боку, сприятиме реалізації ідей глибинного навчання,

розвиває критичне мислення та креативність. Крім того, потім в аудиторії можна влаштувати дискусію щодо того, чия дефініція виявилася найбільш вдалою та чому саме.

Хмарки слів можуть використовуватися також для перевірки розуміння ключових понять, зіставлення різних концептів і навіть як одна з форм зворотного зв'язку (після вивчення теми, модулю або дисципліни в цілому можна запропонувати студентам створити власну хмарку зі слів, якими вони можуть описати свої враження від курсу – як позитивні, так і негативні).

QR-коди дають можливість кодувати майже будь-яку інформацію (презентації, посилання, файли тощо). Вже доволі типове використання QR-кодів для перегляду відео, і в Інтернеті є багато ресурсів для їхньої генерації. Нижче подаємо два приклади з курсу «Графіті як феномен стріт-арту», де у першому закодоване посилання на відео, а у другому – на статтю. З нашої точки зору, важливі тут додаткові проблемні питання, над якими студенти повинні поміркувати після прочитання (перегляду) надісланої у коді інформації.

Подивіться відео з цифровими графіті. Як Ви вважаєте, чи є майбутнє у цього виду мистецтва?

Прочитайте статтю про «Стіну розбрату» у Харкові, яка є яскравим прикладом стріт-війн. Кого Ви підтримуєте: Гамлета? комунальників? місцевих мешканців?

Подібні питання спонукають до критичного сприйняття інформації, вироблення власної точки зору.

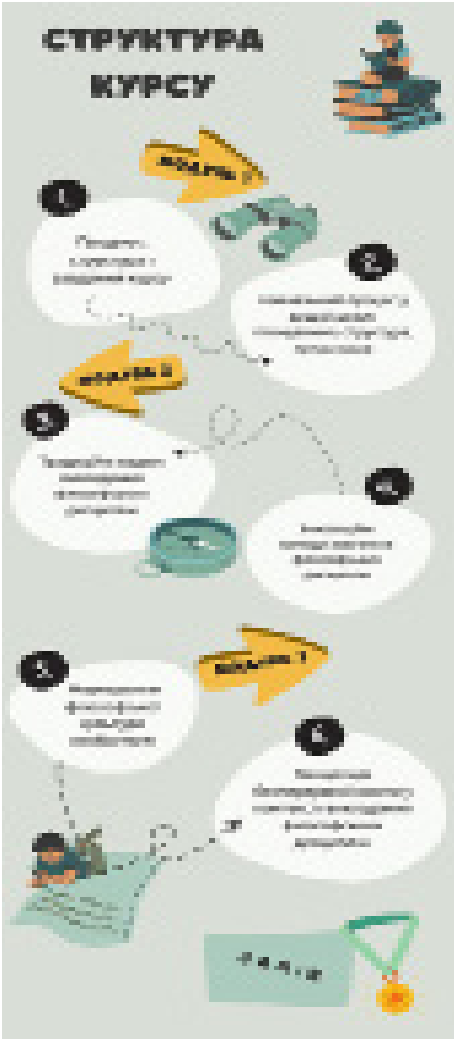
Онлайн-курси, звісно, можуть дати багато додаткової інформації, але ми вже писали раніше, що викладач стикається з цілою низкою проблем. Перша з них – відсутність україномовного контенту (хоча варто

сказати, що за останні кілька років ситуація з цим змінюється на очах), друга – розбіжність тематики, обсягів матеріалу тощо. Так, корпоративний доступ, який отримав Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича з початком пандемії COVID-19 на всесвітньо відомій плат формі Coursera, створив додаткові можливості для неформальної освіти. Тут представлено величезний контент найрізноманітнішої тематики. Курси зазвичай передбачають роботу протягом кількох тижнів, і після успішного проходження можна отримати сертифікат міжнародного зразка. Утім, культурологічних або філософських курсів тут небагато, і вони зазвичай англомовні (хоча за останні 2 роки в багатьох курсів почали з'являтися субтитри українською). Наведемо один конкретний приклад. Найкращі можливості Coursera дає для дисципліни «Сучасна культура». У рамках корпоративного доступу тут наявні курси «Modern Art @ Ideas», «What is Contemporary Art?», «The Modern and the Postmodern». Але вони фатально не збігаються з нашими програмами. Усе це, звісно, могло би чудово доповнювати університетський курс. Проте чи виглядає це раціонально хоча б з точки зору хронології? Адже, наприклад, курс про мистецтво модерну й постмодерну складається з двох частин, кожна з яких передбачає роботу впродовж чотирьох тижнів. Отже, досить сумнівно пропонувати студентам проходити ці курси як доповнення до основного [3].

Доволі проста з точки зору виготовлення вправа, відома як «*словесний пошук*» (англ. world search). У таблиці, заповненій різними літерами, потрібно віднайти ключові слова (терміни,

прізвища тощо). Тут треба пам'ятати лише про те, що студентам, незнайомим з цим видом активності, може бути складно виконувати подібне завдання з жорсткими обмеженнями часу. Подібну вправу ми використовуємо під час вивчення курсу загальної філософії для перевірки знань на тему античної філософії.

Інфографіка має широкий спектр можливостей для використання у навчальному процесі. Достатньо опанувати, наприклад, сервіс Canva, який містить сотні шаблонів різної тематики, зокрема, з анімацією, можливістю їх озвучки й численними іншими функціями.

Інфографіка дає можливість візуалізувати структуру дисципліни. Наприклад, нижче представлена структура курсу «Методика викладання філософських дисциплін у ЗВО». Звісно, це не замінює силабус, але дає можливість «єдиним поглядом» охопити всі теми курсу та поділ на модулі.

Інфографіку можна використовувати в різний спосіб, оскільки у навчальному процесі її можливості практично безмежні. Це й отримання фідбеку після вивчення теми (курсу), і перевірка

знань (причому вона може бути тут як швидкою, так і глибинною), актуалізація набутих раніше знань, зіставлення тощо (і це лише мала частка можливостей контенту цього типу).

Наприклад, у загальному курсі «Філософія» за допомогою використання наступної схеми можна швидко перевірити, чи розуміють студенти структуру філософського знання, його поділ на галузі.

Візуалізації надають додаткові можливості для ігровізації процесу навчання. Наприклад, при вивченні теми «Кубізм» (курс «Сучасна культура») здобувачам вищої освіти пропонується ідентифікувати митців за картинами

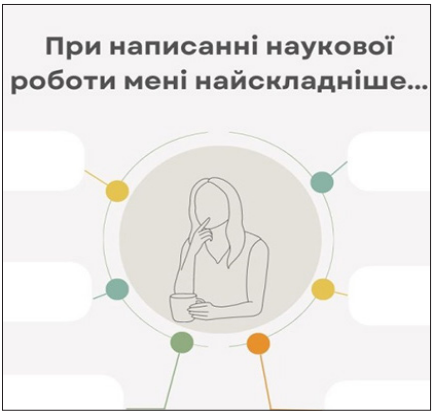

(скульптурами) або їхніми фрагментами Свої відповіді студенти могли вписувати поруч з малюнками, а далі відсканований (сфотографований) файл – завантажувати у Moodle.

Водночас інфографіку можна використовувати для отримання більш розлогих відповідей, де не буде правильних/неправильних відповідей, але є можливість з'ясувати особливості сприйняття матеріалу, оцінити особистісну позицію здобувача вищої освіти.

Так, під час вивчення «Вступу до фаху», коли мовиться про науково-

дослідницьку роботу, студентам пропонується заповнити подану нижче інфографіку. Це дає можливість викладачеві зрозуміти, з якими труднощами стикається кожний конкретний здобувач вищої освіти, а також бачити загальну картину в групі. Студенти, зі свого боку, пригадують попередній досвід, і роблять «ревізію» власних знань на цю тему. Ця проста інфографіка, звісно, легко може бути замінена питанням: «Назвіть шість складнощів, з якими Ви стикаєтеся під час дослідницької роботи». Проте, як показує практика, з візуалізованим контентом студенти працюють більш охоче.

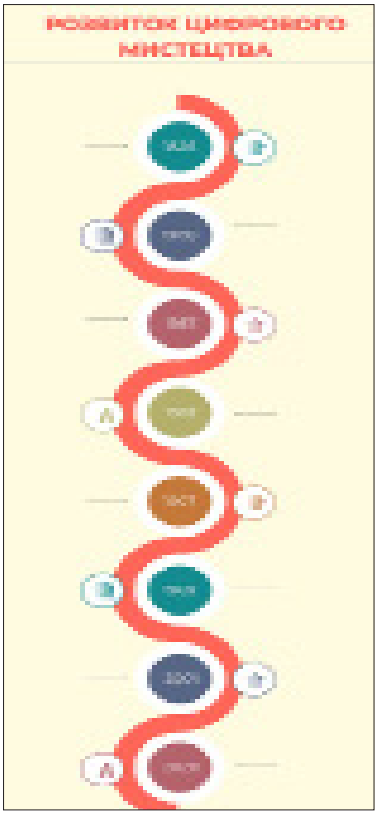

Ще один ефективний шлях використання інфографіки, з нашої точки зору, – це пошук помилок у запропонованому зображенні. Наприклад, при опануванні курсу «Сучасна культура» після вивчення теми «Модерн» студентам пропонується знайти дві помилки в інфографіці.

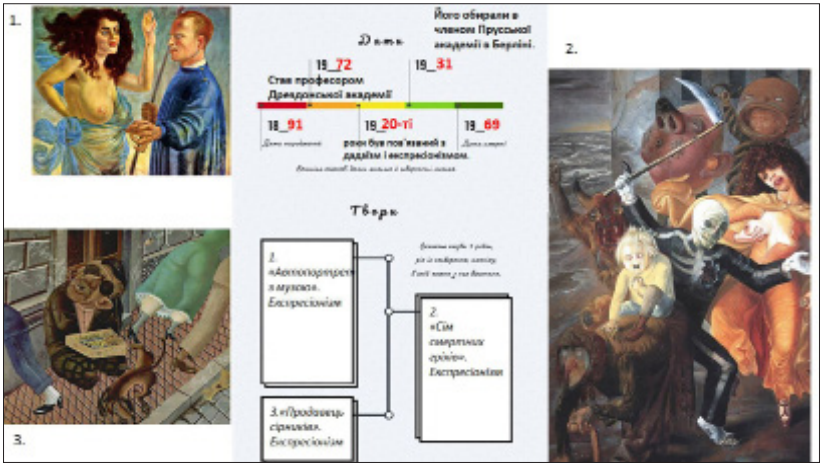
У курсі «Філософія» для перевірки розуміння ключових постатей і концептів в історії філософської думки нами пропонується нижченаведена

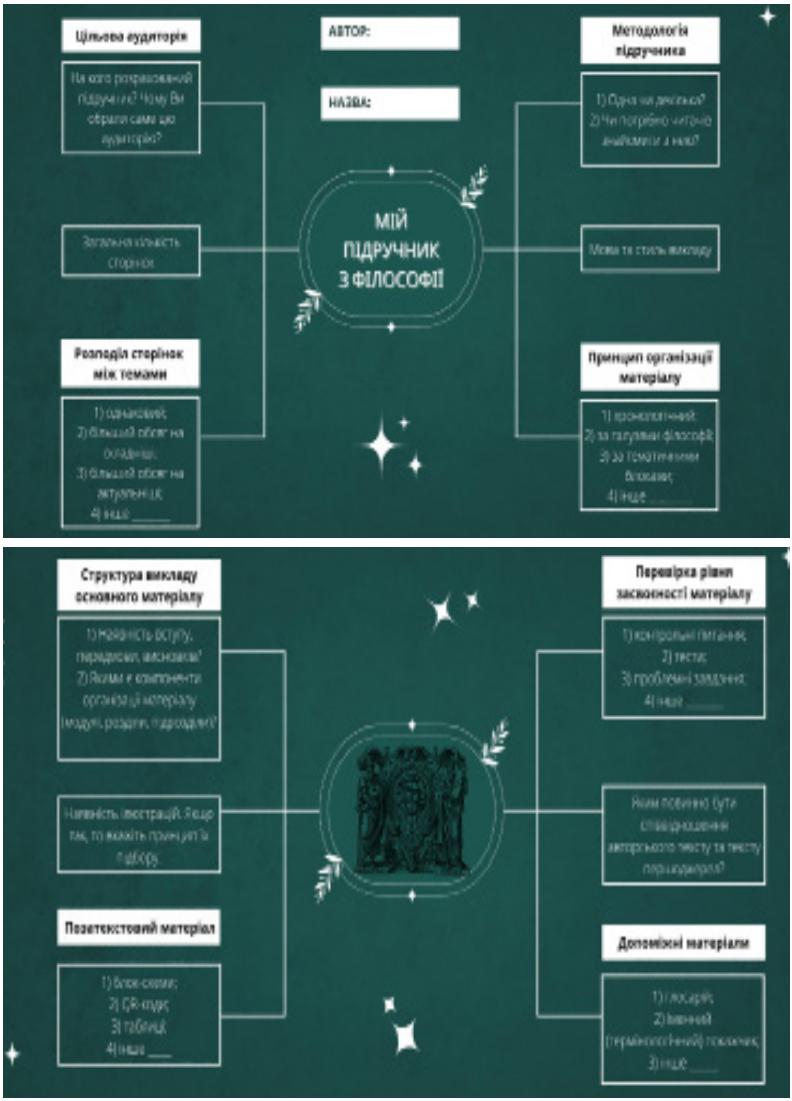

схема, в якій потрібно також знайти 10 допущених помилок.

За допомогою інфографіки можна також унаочнити хронологічну інформацію (становлення та розвиток філософських шкіл, життєвий шлях митця тощо). Наприклад, у курсі «Цифрове мистецтво» на закріплення матеріалу щодо етапів його розвитку здобувачам пропонується згадати ключові події, що вплинули на його становлення (в інфографіці подані лише дати).

У наступному варіанті нами розроблений шаблон для окреслення життєвого та творчого шляху митця (заповнений шаблон додано нижче). Здобувачі вищої освіти обирали особистість художника для аналізу, додавали кілька найбільш репрезентативних фактів і дат з його

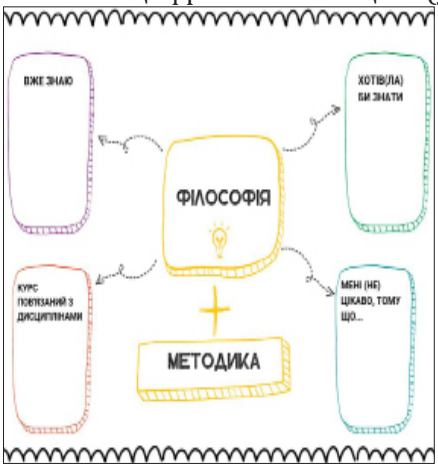
біографії, подавали три його роботи (найбільш відомих або найулюбленіших). При цьому можна було вказувати ім'я або – ні. В останньому випадку з'являються додаткові можливості для гейміфікації навчання, коли групі пропонувалося вгадати, про кого саме йдеться, на основі поданих фактів.

У курсі «Методика викладання філософських дисциплін у ЗВО» одним із завдань для здобувачів вищої освіти є заповнення наступної інфографіки щодо ідеального, з їх точки зору, підручника з філософії.

Нарешті, інфографіка може використовуватися на початку курсу – для формування «дерева очікувань» або наприкінці – як одна з форм рефлексії й оцінювання як самого курсу, так і ефективності його викладання. Нижче наводимо один із варіантів такого «дерева очікувань» для «Методики викладання філософських дисциплін у ЗВО».

І в першому, і в другому згаданих випадках завдання не оцінюється, але дає можливість викладачеві скоригувати курс під конкретну аудиторію (якщо це робиться на початку вивчення) або вдосконалити його при подальшому читанні.

Добре зарекомендували себе *анаграми* – завдання, в яких потрібно скласти слово з переплутаних літер (складів). Цей вид вправ добре відомий ще з до-цифрової епохи, і раніше сприймався лише як розвага. Однак тепер він використовується під час навчання, й ефективно працює в ситуаціях, де потрібно перевірити знання термінології. Під час вивчення курсу «Цифрове мистецтво» ми пропонуємо наступні завдання, які контролюють процес засвоєння студентами різних дефініцій, які використовуються для позначення цифрового мистецтва (у поданій схемі зашифровано три альтернативних назви).

Розглянемо ще один вид активності, який також має аналоги у до-цифрових варіантах. Це вправи на *встановлення відповідностей*. Ключові слова розташовуються у дві колонки, поєднання яких дозволяє отримати потрібне слово (слова). Перевагою цього методу є те, що, по-перше, він знайомий усім

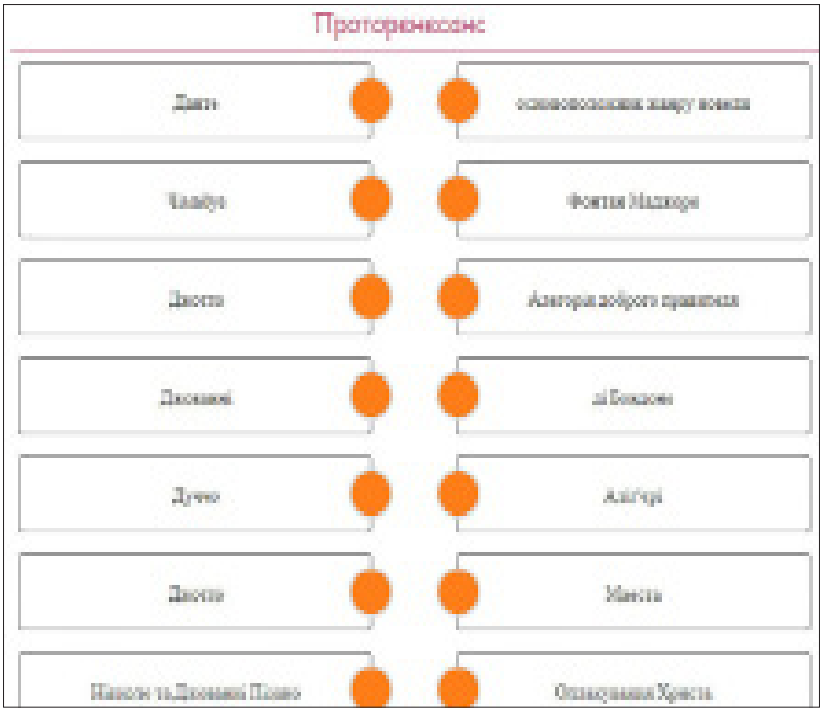
без винятку студентам, а по-друге, у подібний спосіб можна закодувати дуже різну інформацію. Наприклад, при здійсненні підсумкового контролю з предмета «Цифрове мистецтво» здобувачі освіти повинні виконати завдання, в якому слова поєднані за різними принципами: термінологія (сайенс арт), встановлення зв'язку між видом мистецтва та його визначним представником (Сміт – typewriter art) тощо.

Простіший варіант подібного завдання передбачає чітку систему поєднання слів: автор – твір або ім'я – прізвище, як у наступній схемі, що використовується при вивченні теми «Проторенесанс» (курс «Культура європейського Відродження»).

Інтелектуальні карти (ментальні карти) насамперед дозволяють наочно структурувати матеріал (наприклад, безкоштовний сервіс Miro: https://miro.com/mind-map/).

Так, у курсі «Гендерна культура» одним із завдань для студентів є складення власної mind-map (інтелект-карти). Нижче представлений такий варіант на тему «Напрямки фемінізму XX–XXI ст.», створений студенткою 4-го курсу Х. Рогозинською.

Інтелект-карти можуть також не просто подавати готові структурні схеми, а й змушувати віднайти приховані зв'язки. Наприклад, при вивченні «Історії костюму» на поданій інтелект-карті студентам пропонується знайти принцип, на основі якого поняття об'єднані у 4 категорії, і підписати заголовки для кожної з них. Додатковим завданням виступає віднайдення тих деталей середньовічного вбрання, які були притаманні лише чоловічному чи жіночому костюму (або обом водночас).

Ми не будемо зупинятися на відеороликах як таких, тому що їх використання очевидне. Але відеоролик можна використовувати не лише як пасивне ілюстрування навчального матеріалу, а дійсно зробити його частиною вивчення матеріалу, який дозволяє, наприклад, здійснити попередній контроль знань. Це *відеоролики зі вбудованими тестами*. Подібні відеоматеріали не повинні бути довгими, і вони

стають одним з ефективних способів перевірки знань, отриманих під час лекції. Наприкінці лекційного заняття за допомогою такого навчального відео можна швидко отримати зворотний зв'язок від аудиторії і зрозуміти, яким був рівень засвоєності матеріалу. Один із подібних навчальних відеороликів, виконаний у рамках курсу «Культура європейського Відродження», ми присвятили творчості Мікеланджело. Зручно робити подібні відео з питаннями на основі трейлерів (рекламних роликів), оскільки вони недовгі за часом, інформативні і зазвичай демонструють ключові моменти, пов'язані з темою. Ми використали трейлер до стрічки «Мікеланджело. Нескінченність», в якій вбудували систему питань, пов'язаних із творчістю митця. У визначеному моменті відео зупиняється, а на екрані з'являється питання. Правильна (неправильна) відповідь позначена відповідним кольором – зелений або червоний відповідно. Подібні відеороліки можна також завантажувати як гіперпосилання у Moodle, і тоді він може стати у пригоді як один з етапів самостійної роботи студентів або самоконтролю.

Ще один вид активності імітує роботу з відеоконтентом. Це використання *фейкових новин,* своєрідний різновид завдань на тему «*Знайти помилку*», але створений так, що імітує відеоматеріал. Студентам пропонується кадр з підписами, в яких прихована помилка. Їх завдання – зро-

зуміти, де вона і пояснити, чому це помилка. Основне правило тут – мінімум тексту, щоби кадр був подібний на кадр із реальних новин. Можна ускладнити задачу, запропонувавши ряд фрагментів, в одних з яких буде допущена помилка, а в інших – ні. Крім практичних (семінарських) занять, цей метод можна використовувати під час лекції з метою активізації уваги слухачів, а також перевірки рівня засвоєності матеріалу. Поданий приклад розроблений нами як контент для лекції з курсу філософії.

Гейміфікації та імерсивності навчання сприяє використання *ребусів*, які зараз легко створюються цифровими інструментами. Наприклад, при вивченні теми «Кубізм» у рамках курсу «Сучасна культура» студентам пропонувалася низка ребусів, де були зашифровані імена ключових фігур цього напрямку. На нашу думку, подібний тип активності оцінювати не варто (тут багато що залежить від вміння людини розв'язувати ребуси як такі), але подібні 2–3-хвилинні розминки на початку пари з пропозицією вгадати, про кого сьогодні буде йти мова, одразу привертають увагу авдиторії і сприяють кращому зосередженню на матеріалі.

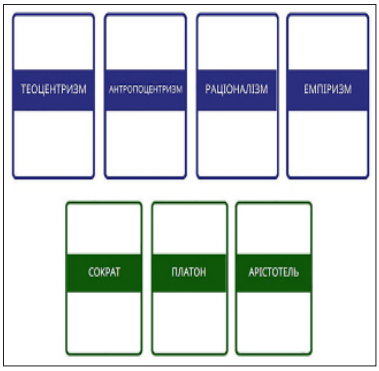
Окрема цікава категорія – *настільні ігри*, які, як показує практика, можуть захопити навіть тих студентів, які зазвичай не є активні під час традиційного формату занять. Саме тут переконливо реалізується концепція Хейзінги «Homo ludens», адже одним із найпоширеніших способів такого навчання є гейміфікація (ігрофікація). Хоча настільні ігри займають доволі багато часу, але вони мають великий потенціал до мотивації студентів, а крім цього, дозволяють водночас оцінювати кілька учасників (гравців).

У курсі «Методика викладання філософських дисциплін у ЗВО», який читається з елементами англійської мови, ми практикуємо розробку настільних ігор (українською чи

англійською) для перевірки знань з певної теми. Подібна практика дозволяє швидко перевірити знання здобувачів вищої освіти з певної теми в ігровій формі. Ця гра може використовуватись і під час викладання курсу філософії.

Інший формат гри – карточки з написаними на них словами – дозволяє швидко здійснити контроль з певної теми або підсумковий. Можна зробити картки різнокольоровими, позначивши окремим кольором категорію (дефініція, прізвище, проблемне питання тощо) або маркуючи певним кольором конкретну тему курсу. Нижче ми подаємо варіанти завдань на знання філософських дефініцій (синій колір) або обізнаності щодо філософських концепцій окремих філософів (зелений колір).

Звісно, окресленими нами в цьому розділі видами роботи e-learning контент не обмежується – існують сотні інших видів активності, які не потрапили у фокус нашої уваги. Безперечно, можна констатувати таке: цифрові технології на наших очах стали неодмінною складовою навчання, і цей процес вже незворотній.

Для будь-яких дисциплін ця гібридизація освіти і техніки, на нашу думку, має багато позитивних аспектів – насамперед вона дозволяє унаочнити тему в той спосіб, який ближчий і зрозуміліший для «цифрових аборигенів», якими нині є наші студенти. Вибір адекватного цифрового інструменту, звісно, залежить від рівня конкретної групи та вмінь викладача, а також поставлених ним навчальних задач. Утім, можна зробити і певні узагальнення. Інтелект карти, хмарки слів, ребуси, інфографіка, використання QR-кодів, відеоролики з тестовими завданнями тощо – кожний зі згаданих ресурсів може виконувати різні цілі у навчальному процесі: здійснювати вхідний рівень знань, сприяти імерсивності та персоналізованості навчання, допомагати структурувати знання тощо. Крім цього, активне використання електронного освітнього середовища дозволяє розв'язати частину проблем, з якими стикається сучасна українська освіта – наприклад, підвищити рівень цифрової грамотності (як викладачів, так і студентів). Звісно, найголовніше у цьому процесі – розумне дозування активностей, оскільки якщо використовувати різні види цифрових завдань з різними алгоритмами розв'язання для кожної теми, то замість зацікавлення це призведе до когнітивного перенавантаження та втрати інтересу до навчання.

Література

1. Краус Н. М., Краус К. М., & Болдирєва Л. М. Цифрові компетенції у сфері вищої освіти: задум, реалізація, результат *Держава та*

регіони. Сер.: Економіка та підприємництво. 2019. № 1 (106). С. 4–8.
2. Триус Ю. В., Франчук В. М., & Франчук Н. П. Організаційні й технічні аспекти використання систем мобільного навчання *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Сер. 2. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання. 2011. № 12 (19). С. 53–62.
3. Чікарькова М. Викладання культурологічних дисциплін у цифрову епоху: зміна парадигми освіти *Вища освіта України в контексті цивілізаційних змін та викликів: стан, проблеми, перспективи розвитку* / За заг. ред. Г. Калінічевої. Київ : Фенікс, 2020. С. 123–146.
4. Чоповський С. С. E-learning в ПТО, або не тільки Moodle-м живе сучасна освіта. URL : http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/ 19235/2/FOSSLviv_2016_Chopovskii_S_S-E_learning_v_PTO_abo_14–18.pdf.
5. Щербина О. А. Організація обліку успішності і відвідуваності в системі управління навчанням MOODLE *Інформаційні технології в освіті*. 2014. № 18. С. 122–131.
6. Anane R., Growther S., Beadleand J., & Theodoropoulos G. eLearning Content Provosion *15th International Workshop on Database and Expert Systems Applications (DEXA 2004)*. Access: https://www.researchgate.net/ publication/221646692_eLearning_Content_Provision.
7. Bates A. W. (Tony) Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. Simon Fraser University, 2015.
8. Stocker, G., & Sommerer, C. HYBRID – Living in Paradox *HYBRID – Living in Paradox: Ars Electronica festival 2005*. Ars Electronica Centre, Linz, Austria, 2005.
9. Yahya S., Ahmad E. A., & Jalil R. A. The Definition and Characteristics of Ubiquitous Learning: a Discussion *International Journal of Education and Development using Information and Communication Technology (IJEDICT)*. Vol. 6. 2010. № 1. С. 117–127.

Наукове видання

РЕЦЕПЦІЇ СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ У ПОШУКАХ ВІДПОВІДЕЙ НА ВИКЛИКИ XXI СТОЛІТТЯ

Колективна монографія

Літературне редагування О. В. Колодій
Комп'ютерна верстка І. П. Возний
Підготовка до друку
та дизайн обкладинки У. М. Мельник

Підписано до друку 30.12.2024. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк різографічний.
Умов.-друк. арк.26,3. Обл.-вид. арк. 28,3. Зам. 1012.
Видавництво та друкарня
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича.
58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.
e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002

Пропоноване видання містить результати досліджень складних і контраверсійних викликів і загроз, які визначають стан розвитку сучасного суспільства з його ідейно-ціннісними орієнтирами та перспективами цивілізаційного поступу.

Обґрунтовуючи ціннісний потенціал філософського та наукового знання автори, кожен у межах свого розділу, визначають загальнолюдські та національні пріоритети у сферах освіти, науки, соціального забезпечення, державно-конфесійних відносин, духовно-культурній царині, державотвірних процесах.

Матеріали монографії будуть цікавими та корисними для науковців, освітян, фахівців органів місцевого самоврядування та державного управління, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами ціннісно-смислового потенціалу сучасної філософської думки та соціально-гуманітарного знання загалом.

ЧНУ РУТА
ISBN 978-966-423-923-0
978-966-423-923-0